51654

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(Din Eğitimi)

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BATICILIK AKIMININ DİN VE EĞİTİM-ÖĞRETİM GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

51654

DOKTORA TEZİ

TEZ DANIŞMANI:
Prof.Dr. Beyza BİLGİN

HAZIRLAYAN:
Recai DOĞAN

ANKARA-1996

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ

GİRİŞ

A- PROBLEM 1-8

B- ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ 8-9

C- ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI VE YÖNTEMİ 9-10

I. BÖLÜM

BATICILIK AKIMI

A- II. MEŞRUTİYET'TEN ÖNCE BATILILAŞMANIN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ 11-14

1- Lale Devrinden Yeniçeriliğin Ortadan Kaldırılmasına Kadar Olan "Kısmi Müessese Islahları" Dönemi (1718-1826) 14-15

2- Aydın Despotluk Dönemi (1826-1839) 16

3- Modern Devlet Fikrini Gerçekleştirme Dönemi 16

a- Tanzimat Dönemi (1839-1876) 16-17

b- Birinci Meşrutiyet Dönemi (1876-1908) 17-20

B- II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ EĞİTİMİNDE BATILILAŞMANIN GELİŞİMİ 20-24

C- BATICILIK AKIMININ II. MEŞRUTİYET'TEKİ DURUMU ... 24-32

D- BATICILIK AKIMININ YAYIN ORGANLARI 32-40

E- BATICILAR'IN İLERİ GELEN FİKİR ADAMLARI 40

1- Abdullah Cevdet 41-43

2- Celal Nuri 44

3- Kılıçzade Hakkı 45

4- Tevfik Fikret 45

5. Mustafa Satı el-Husri 45-46

F- BATICILIK AKIMININ FİKİRLERİ

1- Çağdaşlaşma Görüşleri 46-56

2- Din ve Ahlak Görüşleri 56-74

3- İttihad-ı İslam Görüşleri..... 74-77
4- Milliyet Görüşleri..... 77-81
5- Osmanlılık Görüşleri..... 81-82
6- Ferdiyetçilik Görüşleri..... 82-83
7- Aile Görüşleri..... 83-86
8- Kadın Görüşleri..... 86-88
G- BATICILIK AKIMINA TOPLU BİR BAKIŞ..... 88-92

II. BÖLÜM

BATICILIK AKIMININ EĞİTİM-ÖĞRETİM GÖRÜŞLERİ

A- BATICILIK AKIMINDA EĞİTİMİN YERİ VE ÖNEMİ..... 93-98
1- Eğitimin Toplumda Bir "Elite"in Oluşturulmasında Kullanılması..... 98-102
2- Eğitim Yoluyla Halkın Aydınlatılması..... 102-107
3- Harfler Meselesi..... 107-118
4- Kadın Eğitimi..... 118-130
B- BATICI AKIMDA EĞİTİM REFORMUNUN UNSURLARI..... 130-136
1- Avrupa'ya Talebe Gönderilmesi..... 136-143
2- Eğitimin Bireyselleştirilmesi ve Amelileştirilmesi..... 143-163
3- İlk Öğretim..... 163-173
4- Öğretmenler ve Öğretmen Mektepleri..... 173-181
5- Yüksek Öğretim..... 181-184
6- Şehzadelerin Eğitimi..... 184-185
7- Milli Terbiye ve Vatan Terbiyesi..... 185-191
8- Türkçe..... 191-194
9- Eğitimde Çevre Faktörü..... 194-196
10- Beden Eğitimi..... 196-198
11- Yabancı Lisan Öğretimi..... 198-200

III. BÖLÜM

BATICILIK AKIMININ DİN EĞİTİM-ÖĞRETİMİ GÖRÜŞLERİ

A- MEDRESELER..... 201
1- Ulema..... 202-213
2- Medrese Talebeleri..... 213-215

3- Medrese Eğitim-öğretimi
a- Medrese Programları..... 215-217
b- Öğretim Metodu..... 217-219
c- Medreselerin Kaldırılması veya Islah Edilmesi
c.a. Medreselerin Kaldırılmasını İsteyenler..... 219-220
c.b. Medreselerin Islahını İsteyenler..... 220-226
B- MEKTEPLERDE DİN EĞİTİM-ÖĞRETİMİ
1- İlköğretimde Din Eğitim-öğretimi..... 226-227
2- Din Dersi Öğretmenleri..... 227-230
3- Mekteplerde Yapılan Din Eğitim-Öğretiminin Program ve Metodu..... 230-235
C- AHLAK EĞİTİM-ÖĞRETİMİ..... 236-245
D- YAYGIN DİN EĞİTİMİ..... 245
1- Cami ve İmamlar..... 245-249
2- Hutbeler..... 249-250
3- Vaazlar ve Vaizler..... 250-253
4- Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye Çevrilmesi..... 253-256
5- Halka Yönelik Eserler..... 256-257
6-Tekke ve Zaviyeler..... 257-258
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME..... 259-275
BİBLİYOGRAFYA..... 276-302
TÜRKÇE ÖZET
İNGİLİZCE ÖZET

ÖNSÖZ

1908 İnkılabının belki en önemli sonucu, o zamana kadar hiç bir aşamada görülmeyen geniş kapsamlı bir tartışma dönemi açmış olmasıdır. 1700'lerde başlamış olan çağdaşlaşma arayışının çözümlenecek bütün soruları sanki 1908 ile 1918 arasındaki bu on yılın içine sıkıştırılmıştı. Artık fikirleri itibariyle iyice birbirlerinden ayrılan fikri-siyasi cereyanlar, "Bu Devlet Nasıl Kurtarılabilir" sorusu etrafında devlet, milliyet, din, aile, gelenekler, eğitim vb. konularda derinlemesine fikirler ortaya koymuşlar ve sorunun en iyi cevabının kendileri tarafından verildiğini iddia etmişlerdir. Dönemin şüphesiz fikirleri açısından en çarpıcı akımlarından birisi de Batıcılık cereyanıdır.

Hem II. Meşrutiyet hem de Cumhuriyet dönemi eğitim felsefesinin temel dinamiklerinin tesbiti için, öncelikle Cumhuriyet dönemi öncesinde fikri-siyasi bir laboratuvar görünümünde olan bu dönemin fikir akımlarının eğitim görüşlerinin incelenmesi bir gerekliliktir. Bu çerçevede dönemin akımlarından birisini olan Batıcılık cereyanın II. Meşrutiyet döneminin en önemli problemlerinden birisini teşkil eden eğitim ve din eğitim-öğretimi konusundaki tenkitleri ve çözüm-önerileri bu çalışmanın amacını oluşturmuştur..

Şimdiye kadar Türk Çağdaşlaşması ile ilgili çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, bunlar daha çok batılılaşma çerçevesinde din, devlet, aile, siyaset vb. konulardadır. Batıcılık akımının eğitim-öğretim görüşleri müstakil bir çalışma dahilinde araştırılmamıştır. Bu araştırma ile böyle bir eksiklik de giderilmeye çalışılmıştır.

Araştırma Giriş ve Sonuç hariç üç bölümden oluştu. Giriş kısımında araştırmanın problemi, amaç ve önemi ile sınırlılıkları ve yöntemi incelendi.

Birinci bölümde batılılaşmanın nasıl bir cereyan haline geldiği, cereyanın ileri gelen fikir adamları, yayın organları ve din, ahlak, çağdaşlaşma, devlet vb görüşleri araştırıldı.

İkinci bölümde Batıcılık akımının Eğitim-öğretim görüşlerine yer verildi. Burada öncelikle Batıcılık akımının eğitimi, hangi hususlarda bir araç olarak gördüğü araştırıldıktan sonra akımın hangi konularda köklü değişiklikler istediği incelendi.

Üçüncü bölümde Batıcılık akımının din eğitim-öğretimi görüşlerine yer verildi. Bu çerçevede öncelikle medrese ve mekteplerde yapılan din eğitimi ile ilgili tenkit ve çözüm önerileri araştırıldı. Daha sonra Batıcı akımın yaygın din eğitimi ile ilgili olarak

getirdiği tenkitler çerçevesinde imamlar ve camiler, vaaz ve vaizler, hutbeler, Kur'an'ın Türkçe anlamının bilinmesi vb. konular incelendi.

Sonuç ve Değerlendirme kısmında ise akımın eğitim-öğretim görüşleri ile ilgili sonuçlar zikredildikten sonra, Batıcılık akımının eğitim-öğretim görüşlerinin kısa bir şekilde de olsa II. Meşrutiyet dönemi eğitim hareketlerine etkisi değerlendirilmeye çalışıldı.

Batıcı akımın hem II. Meşrutiyet hem de Cumhuriyet dönemi eğitim hareketlerine tesirlerinin iyi bir şekilde tesbiti, ancak dönemin diğer fikri-siyasi cereyanlarının bu konudaki görüşlerinin araştırılmasının yanısıra, birinci el kaynaklara gidilmek suretiyle Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde resmen uygulanan eğitim hareketlerinin incilenmesini de lüzumlu kılmaktadır. Bütün bunlar bağımsız birer araştırma konusudur. Bu sebeple, araştırmada sadece Batıcılık akımının eğitim-öğretim görüşleri incelendi, diğer fikir akımlarının görüşlerine yer verilmedi.

Araştırmanın başından itibaren konunun tesbiti, sınırlandırılması, planlanması ve işlenmesi sırasında, karşılaşılan güçlüklerin çözülmesi ve çalışmanın ortaya çıkmasında her türlü desteği sağlayan danışmanım Sayın Prof.Dr. Beyza BİLGİN'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Bunun yanısıra tezin her aşamasında yardımlarını gördüğüm Sayın Hocam Doç.Dr. Mualla SELÇUK'a da candan teşekkür ederim.

Recai DOĞAN
Aralık 1996-Ankara

GİRİŞ

A- PROBLEM

XVII. yüzyılın başlarında başlayan , ancak 1792de fiilen uygulamaya konulan "yıkılışa çare arama devri" 1839da Tanzimat ile canlandırılmak istenmiş, fakat eskiyi de olduğu gibi yaşatmak isteyen, memleketin sosyal ve ekonomik bünyesine hiçbir şekilde uymayan bu ıslahat teşebbüsü semeresiz kalmış, yabancı müdahaleleri daha fazla bir sürat ve baskı ile devlet idaresine nüfuz etmiştir. 1876da, aramalar bir Kanun-i Esasi ile maddeleştirilmiş, bu tarihte başlayan Meşrutiyetler hareketi bilhassa 1908 senesinden itibaren büyük bir canlılık ve yoğunluk kazanmıştır. Bu tarih İkinci Meşrutiyet adını verdiğimiz bir dönemin, hareket noktası ve uzun asırlar uyuyakalan bir devin uyanıp düşünmeğe başlamasıdır. Fakat her taraftan prangalarla bağlı olan bu dev, zincirlerinden nasıl kurtulacaktır? Hangi hal sureti, hangi formül uçuruma yuvarlanmak üzere bulunan koca Devleti'n başdöndürücü kaymasını durduracaktır?

İşte bu devrede Devlet'in en kritik zamanları geçirmesine rağmen, cihanşümul bir Devlet'in mazi, hal ve geleceğine ait bütün sorular fiilen sorulmuş, cevapları aranmış ve Devlet'in hayatına tatbik edilmek istenmiştir. "Bu Devlet nasıl kurtarılabilir" sorusunun cevabının çeşitli altarnatifler üretilerek aranması dönemin özelliklerinden kaynaklanır. Bu anlamda II. Meşrutiyet döneminin en önemli özelliği, açık ve özgür parti hayatının başlamasına, Türk halkı arasında ulusal birlik bilincinin doğması ve giderek kuvvetlenmesine, vatan, hürriyet, terakki, ittihat, din, devlet, hukuk vb. önemli kavramların o zamana kadar görülmeyen geniş kapsamlı bir tartışma ortamı içerisinde tartışıldığı bir dönem olmasıdır. Bunu sağlayan belki de 25 Temmuz 1908 günü gazetelerini sansürün ön kontrolüne sunmadan piyasaya süren İstanbul basınıdır. İşte yeni dönemin özelliğini bu dönemde, öncesine göre daha da belirginleşen fikir cereyanlarının tartışmasına zemin hazırlayan, her aklından geçenin, her canı çekenin sokak başına çıkıp nutuk çekmesi gibi, gazete ya da dergi çıkarması oluşturuyordu. Buna basın patlaması demekten çok basın çılgınlığı demek daha uygun olacaktır.[1] Pek çoğu bir ya da bir kaç sayı çıkıp kapanmıştır. Yalnız İstanbul'da

[1] Abdullah Cevdet II. Meşrutiyet döneminde haftalık, onbeş günlük ve aylık birçok mecmuanın çıkmaya başladığını, bu mecmuaların naşir ve sahiplerinin pek çoğunun onbeş-yirmi yaşlarındaki gençler olduğunu söyler. Ancak bu mecmualar konusundaki görüşünü ise şüphe ile şu şekilde ifade eder: "...Bunlar hakiki bir ihtiyac-ı irfan ve tenvirin mahsul ve neticeleri midirler bilmem" fakat içlerinde oldukça iyi olanının da olduğunu söyler. Bkz. Abdullah Cevdet, "Ayine-i Matbuat", *İçtihad*, No.80-3, 12 Eylül 1329, s.1771-1773.

1908-1909 yılları arasında 353 gazete ve dergi yayınlanmıştır. Bu sayı her yıl önceki hızından kaybetse de artmaya devam etmiştir. Ancak bu gazetelere ülkenin dört bir yanında yayına giren Türkçe gazete ve dergilerle Türkçe olmayanları da eklenince birdenbire binlerce yayının kamuoyunu kaplamış olduğu kolayca anlaşılabilir.[2]

Bu dönemde yayın organları her hangi bir fikrin savunuculuğunu, sözcülüğünü yapıyordu. Yayınlanmaya başlayan binin üzerindeki süreli yayınlar bilim, sanat eğlence, öğrenci, gençlik, mizah iktisat, kadın, aile, din, müzik, eğitim, askerlik gibi çok çeşitli konularda olmuştur. Ancak dönemin gerçek özelliklerinden birisini, bu binlerce yayının her birinin kendisine özgü farklarıyla oluşturduğu fikir karmaşası ya da fikir anarşisi oluşturur. Yine dönemin yayınlarının kısa süreli olmalarına rağmen, bu süreli yayınlar Anadolu'da yaygınlık kazanmıştır.

II. Meşrutiyet dönemi her türlü düşüncenin, Doğu'dan ya da Batı'dan kaynaklanan her türlü akımın yazıya dökülüp kamuoyuna serbestçe sunulduğu bir dönem olması ile de dikkat çekici olmuştur. Özellikle de bu yayınlar vasıtasıyla Devlet'in kurtuluşu için çareler üreten fikir akımları siyasi, fikri, ekonomik, kültürel alanlarda etkili olmaya çalışmışlardır.

Yayın özgürlüğü, siyasi hayat ve fikir hareketlerine bir canlılık getirmenin yanında, özellikle Balkan savaşları sebebiyle, dönemin aydınlarının toplumsal meseleleri ve dertleri tesbite çalıştıkları görülür. Eğitim meseleleri de üzerinde önemle durulan bir alan olmuştur.

Meşrutiyetin ilanı ile beraber, aşırı hürriyetçi bir ortam oluşmuş, bu ortam dönemin mekteplerine de yansımıştır. Bu sebeple, önceleri mekteplere *"hürriyetçi mektepler"*[3] dendiği de olmuştur. Fakat, bu terimle aslında, mekteplerin içine düştüğü disiplinsizlik, keşmekeş, başıboşluk, gösteriş anlatılmak istenmiştir. 31 Mart Vak'ası'ndan sonra mekteplerdeki disiplin de sağlanmıştır.

Özellikle Balkan Savaşlarından sonra, toplumda eğitim konularına ilgi artmış, adeta herkesin *"gözü açılmış, eğitim işleri yalnızca Maarif Nezareti'nin işi olmaktan çıkmıştır"*.[4] Balkan felaketinden sonra toplumda *"çökmekte olan Devleti eğitim ve öğretmenler kurtaracaktır"*[5] şeklinde bir görüş benimsenmiştir. II. Meşrutiyet dönemi basınında eğitim meseleleri bu vesilelerle sıkça tartışılmış adeta Cumhuriyet dönemi eğitim felsefesinin temelleri bu dönemde atılmıştır.

---

[2]Geniş bilgi için bkz. Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.I, s.112-125; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.I, s.126-132

[3]Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul 1994, s.229.

[4] Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, 15 Şubat 1334, c.II, S.19, s.663.

[5] Bkz. Mustafa Asım, "Memleketin Halası Neye Mutevaffıktır?", *İçtihad*, No.74, 1 Ağustos 1329, s.1641-1642.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı üzere Osmanlı Tarihi'nin, Türkiye'nin yakın tarihinin en önemli olaylarından birisi olan II. Meşrutiyet'in yeniden ilanı ile beraber Osmanlı tarihinde en geniş fakat en anarşik bir hürriyet havasına girilmesi dönemin en önemli karasteristiğidir. Dağınık olan aydınlar biraraya gelerek, belli yayın organlarında birleşmişler Devlet'in yıkılmasını önlemek için çareler aramaya başlamışlardır. Böylece ortaya Osmanlı Tarihi'nde ilk defa siyasi fikir cereyanları çıkmıştır. Birer fikir toplaşmasından doğan fikir çevreleri siyasi hayat içinde siyasi olaylarla da ilgilenmişlerdir. Olayları açıklamak, yorumlamak, yöneltmek istemişlerdir. İktidar karşısında bir kuvvet olarak beliren bu çevreler, yayın organları vasıtasıyla sosyal hayata tesir etmiş, umumi efkarı yapıcı ve yöneltici, kitleleri hareket ettirici bir rol oynamışlar, temsil ettikleri düşünceleriyle siyasi partilerin programlarında yer almışlardır. Kısaca, imparatorluk için verilecek sosyal değerlendirmelere hakim olmak gayesini gütmüşlerdir. Bu devlet nasıl kurtarılabilir? sorusuna her biri en iyi cevabı vereceğine inanmıştır.[6]

Özellikle bu dönemde batılılaşma gereği kendisini şiddetle hissettirmiştir. II. Meşrutiyet dönemi fikir cereyanları hemen hemen 200 yıldır memleketin birinci sırada gündemini teşkil eden Devlet'in kurtuluşu için bir çare olarak görülen batılılaşma problemiyle de yakından ilgilenmişlerdir. Zaten batılılaşmanın hangi yolla yapılacağı fikir ihtilaflarına sebep olmuştur. XVII. yüzyılın başlarında başlamış olan çağdaşlaşma probleminin çözümlenmesi gereken bütün yönleri sanki 1908-1918 arasındaki bu on yılın içine sıkıştırılmıştı. Bu dönemdeki fikir cereyanlarının devlet, milliyet, ve din; aile, gelenekler ve eğitim; ekonomik kalkınma meseleleri üzerinde söyledikleri çözümlenememiş, belki de çözümlenemez meselelerin geriye kalışı bize yeni bir dönemin başında değil, uzun bir sürenin artık sonunda olduğumuzu göstermektedir. 1908 İnkılabı'yla Jön Türkler'in Batı tesiri altında geliştirdikleri fikirlere memleket içinde için için bu dönemden önce gelişmeye başlamış ve artık belirgin bir hale gelen ıslahat görüşleri de katılınca ortaya şu fikir cereyanları çıkmıştır:

1- Osmanlıcılık Cereyanı

2- İslamcılık Cereyanı

3- Türkçülük cereyanı

4- Batıcılık (Garpçılık) Cereyanı

5- Meslek-i İçtimai Cereyanı

6- Sosyalizm Cereyanı

---

[6] II. Meşrutiyet öncesi fikir akımlarının gelişimi için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 1. Baskı, Ankara 1973, s.347 vd; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, II/IV, Ankara 1991, s.5-45; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 4. Baskı, c.VIII, Ankara 1995, s.496-563.

II. Meşrutiyet dönemi fikir cereyanlarını genel özellikleri ile incelemek araştırmanın problemini tesbit açısından yararlı olacaktır. Ancak bu cereyanların her birisinin ikinci el kaynaklara göre değil de, birinci el kaynaklara gidilerek özellikle araştırılmaları gerektiğini gözden uzak tutmamak gerekir.

1- Osmanlıcılık Cereyanı[7]: Tanzimatla beraber ortaya çıkan bu cerayan, Osmanlı Devleti'nin kurtulmasını, imparatorluk sınırları içinde yaşayanları hangi soydan, hangi dinden olursa olsun kaynaştırarak bir *"Osmanlı Ulusu"* oluşturmada görür. 1908'de Meşrutiyet ilan edildiğinde, bu siyasete yeniden dönülmesi istenir ve bu süreçte başlar. Nitekim İnkılabın ilk günlerinde Osmanlılık ideali etrafında gerçekten önemli gösteriler yapılmış ve yazılar yazılmıştır. Ancak 1912-1913 Balkan Savaşları'ndan önce zaten zayıflamaya başlayan bu siyaset, bu harplerde de en büyük darbeyi almıştır. Bu savaşta kısa süre içinde yukarıda siyasi tarihi gelişimi içerisinde de anlatıldığı üzere Sırp ve Bulgar gibi müslüman olmayan unsurlar hiç kalmamış, Rum unsurun miktarı da büyük bir azalma göstermişti. İmparatorluk içinde fiilin varolan iki unsur dışında Türkler büyük çoğunluğu oluşturmaktaydılar. Bir siyasal ideal olarak Osmanlıcılık 1913'ten sonra sınırlı bir kullanıma sahne olmuştur. Yönetim artık bu cereyanı devleti kurtaracak derecede etkin olarak görmemiştir. Ancak Osmanlıcılık konusunda bazen görüşler ileri sürmüş ve bu kavramdan bir toplumsallaştırma aracı olarak yararlanmak istemiştir. Fakat bu yararlanma son derece sınırlı olarak kalmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında bu siyasetin hemen hemen diğer fikir akımlarına göre daha etkili olması sebebiyle dönemin eğitim hareketlerinde de tesirleri açıkça görülür.

2- İslamcılık Cereyanı[8]: İslamcılık İttihad-ı İslam adı altında II. Abdülhamid döneminde hakim siyasi düşünce olmakla beraber, bir fikir cereyanı olarak ortaya çıkışı II. Meşrutiyet ile birliktedir. Aynı zamanda İslamcılık II. Meşrutiyet'in en kuvvetli siyasi fikir cereyanı olmuştur. İlmiyye sınıfının imparatorluk içindeki nüfuzu bu cereyana Devlet teşkilatından faydalanarak geniş bir yayılma imkanı sağlamış ve

---

[7] Osmanlıcılık cereyanı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Berkes, s.251-256, 263, 347 vd; Şükrü Hanioğlu, "Osmanlıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.V, İstanbul 1985, s.1389-1393; Karal, c.VIII, s.496 vd.

[8] İslamcılık Cereyanı hakkında bkz. Tarık Zafer Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'İslamcılık' Cereyanı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c.XIX, No.3-4, 1948, s.630-670; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 1960, s.81-86; Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1962; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, c.I, İstanbul 1984; Berkes, s.362-363, 370-374; Ertuğrul Düzdağ, *Türkiye'de İslam ve Irkçılık Meselesi*, İstanbul 1976; Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötükende 2.Baskı, İstanbul 1993, s.64-69; Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1993; Bayur, II/IV, çeşitli kısımlar; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c.I, İstanbul 1986, s.XV-LXIV; İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul 1994; Mümtaz'er Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991.

şekillenmiştir. Bu Sebeple bu dönemde hemen her siyasi parti programında İslamcılığa yer verilmiştir.

İslamcılık cereyanın öncüleri, Musa Kazım, Said Halim, Hacı Fehim, Filibeli Ahmed Hilmi, M. Şemseddin, Babanzade Ahmed Naim, Mehmet Akif gibi dönemin ileri gelen düşünürleri idi. Volkan, Beyanü'l-Hak, Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, Hikmet gibi yayın organları etrafında toplanan İslamcılar ahlak, devlet, meşrutiyet, ilerleme, adalet, kadın hakları milliyet gibi meseleler üzerinde özellikle dini yorumlar yaparak çözümler getirmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin her safhasında hakim olan bu fikir, devletin kurtuluşu için bir ıslahatın gerekliliğini kabul etmiş, hatta bir dereceye kadar Batı'yı dahi benimsemiştir. Batı'dan sadece teknik alınmalıdır. Batı'nın ahlakı İslam Ahlakı'na göre geridir. Batı'yı devletin kurtuluşu için bir bütün olarak kabul eden Batıcı düşünürler bir taklitten ileriye gitmemektedirler. Bu Devlet'in yıkılışını daha da hızlandırmaktadır. Gerçekte ise İslamiyet manii terakki değildir. Bu Sebeple, Devlet'i kalkındırmanın tek yolunu İslamın esas akidesine dönmekte buluyorlardı. Batının dini, ahlaki, kültürel ve sosyal fikirlerine karşı çıkıyorlardı.

İslamiyet'in kuralları ödün vermeden devlet yaşamına, toplumsal yaşama uygulanmalı, yeryüzündeki bütün İslam ülkeleri arasında birlik tesis edilmelidir. Özellikle Birinci Dünya Savaşına girilirken islamcı bir siyaset güdülür. Fakat, bu savaşın müslümanları da birbirine düşüren çok acı olayları, müslüman Araplarla Arnavutlar'ın aleyhte çalışmaları karşısında eski kuvvetini yitirmiş, geçerli bir politika olarak görülmemeye başlanmıştır. Hele Araplar'ın İngiliz politikasına alet olarak Türkler'e karşı güney-doğu cephelerinde savaşa tutuşması İslamcılık cereyanının iyice zayıflamasına neden olmuştur. İslamcı görüşün fikirleri diğer alanların yanında, özellikle İttihatçıların yardımıyla din eğitimi kurumlarında yapılan reformlarda görülür.

3- Türkçülük Cereyanı[9]: Önceleri dil, tarih, yazın alanındaki çalışma ve araştırmalarla başlayan Türkçülük akımı; Osmanlıcılık, İslamcılık akımlarının geçerli olduğu dönemlerde pek yaygınlaşamamış, bu akımların devleti kurtarmaya yetmediği kanaatine varılmasından, özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra gelişmiştir. Osmanlıcılığın, İslamcılığın bir devlet siyaseti olarak kabul edildiği yıllarda zaten Türkçü bir düşüncenin siyasi bir akım olarak gelişmesi imkansız idi.

---

[9] Geniş bilgi için bkz. Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Sad: Yalçın Toker, 2. Baskı, İstanbul 1992.; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara 1923; Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1943; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.86-92; Berkes, s.372-373, 394 vd; Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, İstanbul 1984; Şükrü Hanioğlu, "Türkçülük", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c,V, s.1394-1399; Önder Göçgün, *Hususi Mektuplarına Göre Ziya Gökalp'in Hayat Görüşü*, Ankara 1992; Safa, s.54-58; Bayur, II/IV, s.440-434; Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, İstanbul 1994.

Türkçülük akımı II. Meşrutiyet yıllarında 1908'in son günlerinde kurulan Türk Derneği çevresinde gelişir. Akım aynı adı taşıyan dergi yanında başlıca şu yayın organlarını çıkararak fikirlerini yaymaya çalışmıştır: Türk Yurdu, Genç Kalemler, İslam Mecmuası, Yeni Mecmua, İçtimaiyet Mecmuası, Milli Tetebbular Mecmuası. Önde gelen fikir adamları ise, akımın öncülüğünü yapan Ziya Gökalp, Tekin Alp, Ömer Seyfeddin, Yusuf Akçura gibi devrin önemli fikir ve düşünce adamlarıydı.

Bu dönemde şartların da gelişmesiyle resmi bir ideoloji haline gelen Türkçülük, diğer akımlarla tartışmalara girmiştir. Tabii ki bunların başında Osmanlıcılık gelir. İkinci olarak Türkçülerin temel mücadelesi İslamcılarla olmuştur. Çünkü, Meşrutiyet fikrini islami şura ve meşveret ilkesine dayandırarak savunan İslamcılar, milli bir toplumu amaç edinen Türkçülüğe karşı çıkıyorlardı. İslamcılar Türkçülüğü bir dava-yı kavmiyet olarak yorumluyorlardı, İslam'da böyle bir dava güdülemezdi ve anlamsızdı. Buna Türkçüler, Türk milletinin millet mefkuresinin Türklük, buna mukabil ümmet mefkuresinin İslamcılık olduğunu ileri sürerek cevap vermeye çalışmışlardır. Bu görüş kendilerine Türkçü-İslamcı denilen grup tarfından savunulmuştur.

Türkçüler Batıcılar ile de Batı'nın taklidinin dereceleri ve milliyetçilik konularında tartışmalara girmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Doğulu olduğunun unutulmayacağını fakat Batı'dan da mutlaka yararlanılması gerektiğini savunmuşlardır. II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük akımın öncülüğünü yapan Ziya Gökalp'in partinin fikir ideoloğu olmasının da etkisi ile İttihat ve Terakki vasıtasıyla İslamcılık cereyanı ile birleştirilerek devletin resmi ideolojisi haline getirilmiş olması sebebiyle diğer düşünce akımlarına göre daha değişik ve önemli bir yere sahip olmuştur.

Bu çerçevede bu devlet nasıl kurtulur? sorusuna Türkçüler, *"Türkleşmekle"* diye cevap vermişlerdir. Akımın öncülerine göre bir ulusu dil, din, soy, ülkü birliği oluşturur. Onlara göre memleketin kurtuluşu milletleşmektedir. Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat geçiren Türkler bir millet haline gelmelidirler. Bu yoldan İslam beynelmileliyetine kuvvetli bir unsur olarak gireceklerdir. Aynı zamanda sarsılmış olan Osmanlı Saltanatının dayanaklarını yeniden kuvvetlerdirmiş olacaklardır. Bu merhaleler Osmanlı sınırları içinde tamamlanınca devlet dışında yaşayan din ve dil unsurları aynı olan topluluklarla da birleşme yolu aranacaktı. Türkçüler *"telifçi"* bir görüşü temsil etmişlerdir. Millileşmeyi batılılaşmaya engel görmemişlerdir. Türkler Batı Medeniyeti'nin akıl ve ilmi ile mücehhez oldukları halde bir Türk-İslam Kültürü oluşturmaya çalışmalıdırlar demekteydiler. İslami esasların varlığını zaruri görmüşlerdir. Akımın öncülüğünü yapan Gökalp devletin kurtuluşu için bir sentez yapmaya çalışmıştır. Sentez, doğu-batı ve milli değerlerin karışımı ile

olacaktır. Osmanlı Devleti'ni Ziya Gökalp'in de düşüncelerinin temelini teşkil eden Türkçülük-İslamçılık-Garpçılık prensipleri üzerine oturtmak istemişlerdir.

Türkçülük akımı, Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki'nin fikir babalığını yapması, devletin İslamcılıkla beraber resmi siyaseti olması sebebiyle devrin eğitimin hareketlerinde epey etkili olmuştur.

4- Meslek-i İçtimai Cereyanı[10]: Başlarında Prens Sabahattin'in bulunduğu bu cereyan Devlet'in kurtuluşunu, *"teşebbüsü şahsi ve ademi merkeziyet"* te görür. II. Meşrutiyet sonrasında öncesine göre daha fazla taraftar bulan, fakat savundukları fikirleri diğerleri kadar kabul görmeyen akım, düşüncelerini öncüsü Sabahattin Bey'in *"Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?"* adlı kitabıyla açıklamaya çalışmıştır. Akımın savunucuları "Nesli Cedid Kulübü" etrafında toplanmış, fikirlerini gençlere yaymaya çalışmışlardır. Bunlara göre Osmanlı Devleti, çok büyük, yönetimi zor bir ülkeye, çeşitli soylardan, dinlerden, dillerden toplulukların yaşadığı bölgelere sahip bir imparatorluktur. İmparatorluğun bu duruma düşmesinin baş nedeni kişiye, kişinin varlığına, kişinin gelişmesine, kişinin eğitimine önem verilmemesidir. Devlet kişi varsa, güçlü ise, üretici ise, girişimci ise vardır; ayakta durur yaşar. Kişi devlet için, toplum için değil, devlet ve toplum kişi için çalışmalıdır. Eğitim düzeni değiştirilmeli, kişinin üretici olarak yetiştirilmesi amacıyla uygulamalı bir eğitime gidilmelidir. Prens Sabahattin ferdiyetçi görüşlerini Batı'nın Le Play ve Edmond Demoulins gibi toplumbilimcilerinden aktararak Osmanlı Devleti'nde uygulamak istemiştir. Bu koyu ferdiyetçi anlayış onu ve taraftarlarını imparatorluğu federal bir yönetime dönüştürme çabasına itmiştir. Osmanlı imparatorluğu bölgelere ayrılmalı, her bölgeye tam bağımsızlık değil, tesbit edilecek ölçüler içinde özerklik verilmelidir. Bu özerk bölgeler yine Osmanlı Devleti'nin başına, padişaha, devlete bağlı olacaklar, fakat üretim, ekonomik işler, sanayi, bayındırlık gibi konularda özgürce çalışacak, ona göre örgütleşeceklerdir. Böylece imparatorluk sınırları içindeki azınlıklar rahatlayacak, bu topluluklardaki bireyler zenginleşecek, gelişecek, kalkınacak, devlet de güçlenecek, varlığını koruyacak, sürdürecektir. Meslek-i İçtimaicilere göre bu anlamda batılılaşma mümkün olduğu nispette tecemmüilikten kurtulmak, infiradi bir toplum olmaktı. Prens Sabahattine göre inkılabın sıhhatli, gerçekten sosyal olabilmesi için iki unsura dayanması gerekiyordu: Şahsi teşebbüs ve ademi merkeziyet. Bu ıslahat Osmanlı-

---

[10] Geniş bilgi için bkz. Cahit Tanyol, "İçtimai Monografi Hazırlıkları Prens Sabahattin", *Sosyoloji Dergisi*, No: 4-5, İstanbul 1949, s.145-220; Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin*, İstanbul 1954; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 92-95; Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtimai ve Programı*, Kader Matbaası, İstanbul 1334; Ziyaeddin F. Fındıkoğlu, *İçtimaiyat Dersleri*, İstanbul 1971, s.140 vd; Berkes, s.411 vd; Murtaza Korlaelçi, "Le Play Mektebi ve İlk Türk Temsilcisi Sabahattin Bey", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Kayseri 1983, s.31-58; Bayur, II/IV, s.19-42.

İslam kadrosu içinde ele alınmıştır. Bu görüşleriyle Türkçülere karşı cephe almışlardır. Bu cereyanın görüşleri söylenildiği üzere geniş bir yankı bulmamıştır.

5- Sosyalizm Cereyanı[11]: II. Meşrutiyet döneminde yer alan fikir akımları arasında, diğerleri kadar etkili olmamakla beraber sosyalist akımlar da kendini göstermiştir. Ancak bu akımlar çok dar kadrolu bir aydın çevrenin dışına taşamamış, Hüseyin Hilmi'nin çıkardığı İştirak ve İnsaniyet Gazetelerindeki yazılarla düşünceler yayılmak istenmiştir. 1910'da Hüseyin Hilmi, Namık Hasan, Pertev Tevfik, İbnil Tarih, İsmail Faik, Baha Tevfik, Hamdi Suphi'nin kurduğu "Osmanlı Sosyalist Fırkası" kısa süren bir çalışmadan sonra kapatılmıştır. Bu cereyan bu dönemde siyasi fikir cereyanları içinde en zayıf olanı olduğundan dolayı bu dönem üzerinde hiç bir etkisi olmamıştır.

II. Meşrutiyet'in fikir cereyanlarının Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu için yapılmış olan laboratuvar tecrübeleri olarak görmek gerekir.[12]

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin temelleri atılmadan önce ortaya çıkan siyasi ve fikir akımlarının yaptıkları tartışmalar, ürettikleri fikirler hem II. Meşrutiyet hem de Yeni kurulan Cumhuriyet üzerinde büyük tesirler yapmıştır. Cumhuriyet'in hangi fikir temelleri üzerine ve özellikle eğitim felsefesinin belirlenmesinde bu fikir cereyanlarının ne derecede katkıları ve tesirleri bulunduğunu tesbit ancak II. Meşrutiyet devrinde ortaya çıkan ve daha belirgin bir hal alan bu dönem fikri-siyasi cereyanlarının incelenmesi ile mümkündür. Ayrıca bu dönem fikir cereyanlarının özellikle eğitim-öğretim konusundaki fikirlerinin bugüne kadar karanlık addettiğimiz yakın tarihimizin aydınlanması bakımlarından da büyük önemi vardır.

II. Meşrutiyet döneminde batılılaşmaya kendi fikri temelleri çerçevesinde bir anlam yükleyen ve Devlet'in ve toplumun problemlerini bu yönde çözmek isteyen cereyanlardan en önemlisi şüphesiz Batıcılık akımıdır. Batıcı akım dönemin diğer meseleleri yanında en önemli problemini oluşturan eğitime, batılılaşma görüşleri yönünde tenkitler getirmiş ve yeni bir eğitim felsefesinin oluşturulması yolunda da çözüm-önerilerde bulunmuştur.

B- ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı, günümüz din ve din eğitimi-öğretimi anlayışına açıklık getirmek açısından, Cumhuriyet dönemine geçiş devresini oluşturan II. Meşrutiyet dönemindeki önemli düşünce akımlarından birisi olan Batıcılık akımının eğitim-öğretim ve din eğitim-öğretimi görüşlerini tesbit edip değerlendirmektir.

Bu dönemde çözümlenmeyi bekleyen meselelerden birisi de eğitim-öğretim ve din eğitim-öğretimidir. Dönemin bütün fikir akımları bu mesele üzerinde kendi

---

[11] Geniş bilgi için bkz. Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.95-97; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967, s.9-65; Mustafa Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Ankara 1987, s.1-14.

[12] Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.97-99.

anlayışları doğrultusunda fikir üretmişler ve Devlet'in eğitim felsefesinin oluşturulmasında, parti programlarında yer almada etkili olmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için çareler arayan akımlardan birisi olarak Batıcılık akımı da bu konuda önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak, Batıcılık akımının genel ve din eğitim-öğretimi görüşleri bugüne kadar bir bütün olarak ele alınıp incelenmemiştir. Bu gibi bilgiler daha çok batılılaşma ile ilgili araştırmalar arasındaki küçük bilgileri geçmemektedir. Batıcılık akımının ileri gelen fikir adamlarının din, çağdaşlaşma, devlet, aile vb. görüşleri bu akım çerçevesinde veya müstakil olarak incelenirken, eğitim-öğretim özellikle de din eğitim-öğretimi görüşleri müstakil bir araştırmanın konusunu oluşturmamıştır. Bu sebeple, araştırma Batıcılık akımının din ve çağdaşlaşma görüşleri istikametinde II. Meşrutiyet döneminde genel ve din eğitim-öğretimi görüşlerini tesbit ve değerlendirmekle eğitim tarihine önemli bir katkıda bulunacaktır.

Diğer taraftan, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren günümüze kadar varolan din ve din eğitimi tartışmalarının asıl kaynağına inilmesi açısından önemli sonuçlar verecektir. Çünkü bu geçiş döneminin fikirleri Cumhuriyet dönemine de etki etmiştir. Cumhuriyet döneminin iyi bir şekilde tahlili için onun öncesinde siyasi ve fikri bir laboratuvar özelliği taşıyan bu dönemin incelenmesi gerekir. Dönemin fikir akımlarından birisi olan Batıcılık akımı da bu laboratuvarın önemli unsurlarından birisidir. Bütün bunlar böyle bir çalışmayı zorunlu kılmaktadır.

C- ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI VE YÖNTEMİ

Bu araştırma, II. Meşrutiyet döneminin en önemli fikir cereyanlarından birisi olan Batıcılık akımı ve eğitim-öğretim görüşleri ile sınırlandırıldı. Akımın genel fikirleri ve özellikle eğitim-öğretim görüşleri, ileri gelen fikir adamları olan Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, Mustafa Satı el-Husri ve Tevfik Fikret'in kitapları ve akımın kendisiyle özdeşleşmiş olan "İçtihad Dergisi" temel alınarak incelendi. Ancak Batıcı akımın İçtihad yanında dönemin diğer yayın organları olan mecmua ve gazetelerdeki yazıları da tarandı ve elde edilen dökümanlar değerlendirilmeye çalışıldı.

Araştırma sırasında eğitimde bireycilik konusundaki fikirleri ile Batıcı akım üzerinde büyük tesirler yapan Prens Sabahaddin'e de özellikle akımın bireysel eğitimle ilgili fikirleri incelenirken yer verildi.

Batıcı akımın eğitim-öğretim fikirlerinin II. Meşrutiyet dönemine etkisinin sonuç bölümünde genel bir değerlendirilmesi hariç gerek II. Meşrutiyet gerekse Cumhuriyet dönemi eğitim felsefesine tesirleri araştırmanın amaçları içine dahil edilmemiştir. Çünkü bu tür bir etkinin tesbiti herşeyden önce diğer akımların eğitim konusundaki fikirlerinin, II. Meşrutiyet dönemindeki mevcut Hükümet'in uygulamalarının ve Cumhuriyet dönemi eğitim felsefesinin tesbitini gerektirir. Bütün

bu akımların eğitim fikirlerinin, II. Meşrutiyet dönemi resmi uygulamalarının ve Cumhuriyet dönemi eğitim anlayışının araştırılması ayrı ayrı araştırma ve inceleme konularını lüzumlu kılmaktadır. Bu hususlar birinci el kaynaklara gitmek suretiyle araştırılmaksızın Batıcı akımın hem II. Meşrutiyet hem Cumhuriyet dönemi eğitim anlayışına tesirlerinden bahsetmek yapılan araştırmayı yanlış yönlere sevkedebileceği gibi araştırmanın ilmi ve derinliğine bir araştırma konusu olmasını engelleyebilirdi. Bu sebeple araştırmada sadece akımın genel görüşleri ve eğitim-öğretim fikirleri tesbite çalışıldı.

Burada bahsedilmesi gereken hususlardan birisi de çalışmanın niçin din eğitim-öğretimi ismini almadığıdır. Bu bizim din eğitim-öğretimini genel eğitim içinde ve onun ayrılmaz bir parçası olarak telakki edişimizden ileri gelmektedir. Eğer birisinin veya bir akımın eğitim-öğretim fikirleri söz konusu ise o zaman o kişi veya akımın din eğitim-öğretimi görüşleri de söz konusudur. Bu sebeple araştırmada akımın din eğitimi görüşleri bu çerçevede bir bölüm halinde araştırıldı.

Araştırma tarih araştırması yöntemi kullanılarak yapıldı. Batıcılak akımının yayın organları ile ileri gelen fikir adamlarının yazı yazdıkları gazete ve mecmualar ve kendi kitapları öncelikle tarandı. Konu ile ilgili elde edilen bilgiler bilgisayar aracılığı ile fişlendi ve daha sonra değerlendirilmeye tabi tutuldu.

Araştırma konusu ile ilgili Osmanlıca metinler araştırmanın yazımı esnasında kullanılırken ya sadeleştirilerek ya da eğer doğrudan alıntı yapılıyorsa orijinal metni verilmek suretiyle kullanıldı. Ancak okuyucuya çok yabancı geleceği düşünülen kelimelerin günümüzde kullanılan anlamları parantez içinde verildi.

Araştırma esnasında Ankara Milli Kütüphane ve diğer kütüphanelerin süreli yayınlarını incelerken, II. Meşrutiyet dönemine ait mecmua ve gazetelerdeki bazı kısımların okuyucu veya araştırıcı tarafından yırtılarak alınmış olduğunu gördük. Böylesine önemli yayınların dikkatsiz ve sorumsuzca kullanılması ilim ve camiası adına büyük bir haksızlıktır.

Araştırmamızda Batıcı akımın ileri gelen fikir adamlarının eğitim-öğretim görüşlerinin sağlıklı bir şekilde tesbiti için sadece eğitimle ilgili olan makale ve kitapları değil, bütün çalışmaları tek tek araştırıldı. Bu eğitim görüşlerini tesbit yanında eğitim anlayışlarının genel fikirleri ve özellikle din ve çağdaşlaşma görüşlerindeki yeri ve önemini tayin etmeyi sağladı. Diğer taraftan Batıcı akımın fikirlerinin yorumlanabilmesi açısından ikinci el kaynaklara da yeri geldikçe müracaat edildi.

I. BÖLÜM

BATICILIK AKIMI

A- II. MEŞRUTİYETTEN ÖNCE BATILILAŞMANIN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Batılılaşma, literatürde bir toplumun hayatında bilim ve tekniğe dayalı bir düzenin kurulması, insan haklarının temeli olarak hürriyet ve eşitlik ilkelerinin alınması, gerek bireysel gerek sosyal hayatta karşılaşılan problemlerin bilimsel yönden çözümü demektir. Türkiye'nin Batılılaşması, toplumsal kurumlarda ve bireysel hayatta demokratik yönde siyasi değişiklikler, ekonomik alanda sanayileşmek, düşünce alanında bilimin rehber edinilmesi ve değişikliklerin sonuçlarına göre toplumsal ve bireysel hayatın yeniden düzenlenmesi demektir.[1]

II. Meşrutiyet Dönemindeki batılılaşmanın durumunun tesbiti için tarihte ekonomik, siyasi ve askeri farklılaşmanın ne zaman başladığının ve nasıl bir gelişme takip ettiğinin açıklanması gerekir.[2]

Genel olarak Türk batılılaşma[3] hareketinin, yakın zamana kadar Tanzimatla başladığı kabul ediliyordu.[4] Bugün de bu fikir kuvvetli olmakla beraber, bu tarihi, zamanımızdan başlayarak 200 ile 250 yıl öncesine, hatta daha da gerilere götürmekte olan ilim ve fikir adamlarımız mevcuttur. Aslında Batı'ya yakınlığımız, hatta büyük ölçüde içinde oluşumuz, Batılılarla kara ve denizde komşu bulunmamız sebebiyle, Batı ile ilişkilerimiz hiç bir şikilde kesintiye uğramış, Batı'dan kopmuş değildi. Bu

---

[1] Mustafa Ergün, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.VI,S.17, Mart 1990, s.435.

[2] Türk Çağdaşlaşmasının açıklanması aynı zamanda Avrupa'nın uyanışının tesbiti ile de mümkündür. Bu konuda bkz. Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İkinci Kitap, İstanbul 1932, s.40-46; Ergün, a.g.m., s.435-436.

[3] Krş. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.18; Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara 1975, s.20-24, 175-184; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev: Metin Kıratlı, 3. Baskı, Ankara 1988, s.42-68, 75-89 vd; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul 1992, s.23-42; Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, 2. Baskı, İstanbul 1994, s.121-171; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5. Baskı, c.VII, Ankara 1995, s.328-339.

[4] Tarık Zafer Tunaya, "Anıme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe "Garpçılık" Cereyanı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c.XIV, S.3-4, İstanbul 1948, s.587,623. Ayrıca bkz. Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve "Jön Türkler"*, İstanbul 1945; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad Terakki*, İstanbul 1948.

sebeble batılılaşmada belli bir tarihi tesbit edip, o noktadan başlamak son derece zordur.

Bu tarihi ilk batılılaşma ihtiyacının duyulması, Batı'dan ilk önemli hususların alınması ve Batı'dan ihtiyaç olarak almak istediğimiz şeyin alınış şekline göre, mesela bir tekamül içinde alınış veya zorlayarak alınış gibi, çok farklı tarihler olarak almak mümkündür. Bu başlangıç yılı veya zamanı, hangi tarih alınırsa alınsın birtakım subjektif ölçülere ve kabullere göre alınacağından ve her bakımdan başka tarihler de ileri sürülebileceğinden, o kadar da önemli değildir. Önemli olan nelerin alındığı, nasıl alındığıdır.

Batılılaşmak için önce Batı'nın üstünlüğünü kabul etmek lazımdır. Devlet, duraklama devrine kadar, Batı'ya muhtaç değildi. Kendi kendine yetiyordu. Batı'ya örnek olacak özelliklere sahipti. Batı'ya göre daha fazla birlik ve hürriyete, refaha sahip bulunuyordu. Medeni seviyesi yüksekti. Osmanlılar Viyana önlerine kadar yayıldıkları sırada, Osmanlı Devleti batılılaşmayı düşünmememiştir. Çünkü O, tarihini tek başına yapmış ve öyle yaşıyordu.[5] Uzun müddet, Batı ile osmanlı devleti, birbiriyle temas etmeden, yanyana ve bir "coexistence" halinde yaşadılar.[6]

Aslında XV. ve XVI. yüzyıllarda genellikle iç politika meselelerinin çözümleriyle uğraşan Osmanlı Devleti'nde İlmiye sınıfı ile beraber diğer kurumlarda da bir duraklamanın başladığı görülebilir.[7] Çünkü devlet bütün müesseseleriyle bir bütündür. Devletin kurumlarında baş gösteren bu aksaklıklara karşı devrin ileri gelen devlet adamları gerek ilim adamları gerekse başka kaynaklardan gelen ıslahat fikirleri doğrultusunda çeşitli önlemler almaya çalışmışlardır. Çünkü Osmanlı Devleti müesseseleşmiş yapısıyla devrinin en büyük devletlerinden biriydi. İlmiyye teşkilatı ise, devlet içindeki en önemli kurum idi. Osmanlı Batı ile olan münasebetlerine ve Batı'da olup bitenlere karşı da ilgisiz değildi. Coğrafya olarak Batıy'la iç içeydi ve Batı'daki gelişmelerden de sayyahlar, tacirler, diplomatlar, mülteciler vb. vasıtasıyla haberdar oluyordu. Ancak maddeten ve manen zamanının en güçlü devletlerinden birisi olması sebebiyle, Batı'ya tepeden bakıyordu. Bu tavır Osmanlı'nın Batı'nın bilim ve teknolojisi karşısındaki tutumunun ne olduğunun en açık örneğidir. Osmanlı Batı'dan haberdardı, fakat Batı karşısında selektif bir tavır sergiliyordu[8] ve her savaşta devamlı yendiği Batı'da olup bitenlerin temel sebeplerinin farkında değildi gibi gözüküyor. Fakat mevcut kurumların aksayan yönlerinin ıslahı ile ilgili girişilen

---

[5] Ahmed Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, c.I, İstanbul 1956, s.9; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri.*, s.18-19.

[6] Tunaya, a.g.e., s.19.

[7] Tunaya, a.g.e., s.20 vd.

[8] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modern Bilimlerin Türkiye'ye Girişi (Tanzimat'ın İlanına Kadar)", *75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji*, İstanbul 1991, s. 85-124.

teşebbüslerin hepsi, Osmanlı'nın Batı'dan haberdar olması ve Devlet'in zaten Batı'ya karşı üstün olduğunu kabul etmesinden dolayı doğrudan doğruya Batı kaynaklı yani Batı'nın ilim veya kurumları örnek alınarak yapılmış değildir.

Osmanlı Devleti Avrupa'da ortaya çıkmaya başlayan güçlü yeni devletlerle mücadelesinde artık topraklar alarak değil, fakat ülkeler bırakarak gerilemeye başalayınca, eskiden önemsemediği Batı'ya farklı bakmaya başladı. 1683'deki İkinci Viyana kuşatmasıyla Batı'nın hiç olmazsa askeri sahadaki üstünlüğü kabul gördü. Osmanlı Devleti devamlı galip geldiği Batı karşısındaki hezimetini Avrupa subay ve askerlerinin iyi yetişmiş olmalarına, kendilerinin ise bu alanda geri kalmalarına bağlamıştı. Osmanlı Devleti'ni içine düştüğü durumdan kurtarmak için yeni bir akım başladı: Batılılaşma. XVIII. yüzyılda çeşitli vesilelerle Osmanlı topraklarına gelen yabancı uzmanlar, gönderilen elçiler daima öncelikle kurtuluşun askeri ıslahat ile olacağından söz ediyor ve bu hususda neler yapılması gerektiğine dair tavsiyelerde bulunuyorlardı. Padişahların bizzat kendileri de gittikleri savaşlarda Batı'nın bu konudaki üstünlüğünü görüyorlardı[9].

Enver Ziya Karal'ın da dediği gibi, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'dan evvel bir çok ıslahat hareketleri yapılmıştır ve bu hareketlerin amacı Devlet'in bozulan nizamını kuvvete dayanarak iade etmektir. Islahat dissiplini mahiyettedir ve şahısların gücüyle doğru orantılıdır. Ne müteşebbislerinde ne de yaptıkları ıslahat hareketlerinde Avrupa tesiri bulunmayan hareketlerdir[10].

XVIII. yüzyılda ise Avrupa Osmanlı'ya göre daha kuvvetli bir hale gelmiş, Batı Osmanlı Devleti karşısında zaferler elde etmeye başlamıştır. Osmanlıları medeniyetin gerileticisi ilan ederek Avrupa'dan atmak istemektedirler. Zayıflamakta olan Devlet eski yüceliğine kavuşmak daha doğrusu mevcut durumunu düzeltmek için batılılaşma yönünde eğilimler göstermiştir. Fakat batılılaşmayı istemek ile olmak arasında fark vardı. Batılılaşmayı istemekle bu olmazdı, bunu geniş bir programla gerçekleştirmek gerekiyordu. Bir mesele daha vardı: Batılılaşmanın mahiyetini tayin etmek. Batılılaşmak bir teknik iktibas mıdır? Yoksa bir medeniyet alanından diğerine geçmek midir? Doğu medeniyetini terkederek, Batı medeniyetini olduğu gibi kabul etmek midir? Bu sorulara cevap bulmak oldukça zordu.[11] Devletin batılılaşma hareketlerinin şeması, tarih incelemelerinden faydalanılarak şöyle çizilebilir: **1**-Kısmi müessese

---

[9] Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, c.I, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, 1930, s. 38,41, 48-49; Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 19,21; Lewis, s. 48; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, Ankara 1987, s. 23.

[10] Karal, a.g.m., s. 15-17.

[11] Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.19.

ıslahları (1718-1826) **2-** Aydın despotluk devresi **3-** Modern devlet fikrini gerçekleştirme safhaları.+

1- Lale Devrinden Yeniceriliğin Ortadan Kaldırılmasına Kadar Olan "Kısmi Müessese Islahları" Dönemi (1718-1826)

Bu dönemi çok daha ferdi hüviyetli olarak 1620lere götürmek mümkündür. Genel olarak Devlet'in batılılaşma hareketlerinde bu devre canlı ve çekingendir. Bu devrin özelliği Batı'yı tanıma isteğine rağmen hiç bir köklü ıslahatın yapılamaması ve Batı'nın kesin üstünlüğünün tanınmasıdır. Islahat projeleri bir kaç seçkinin programı olmaktan öteye gidememiş, dolayısıyla halka mal edilememiştir.[12]

Bu dönemin önemli duraklarından birisi olan Lale Devri, yeni bir hayat anlayışının, Osmanlı toplumuna uygulanma teşebbüsüdür.[13] Ancak, 1718de Pasarofça Antlaşması ile başlayan barış döneminde, müesseseleri diriltmek yönündeki ıslahat fikri yerine, Batı usullerini alma yönüne çevrili ıslahat fikirleri filizlenmeye başlamıştır.[14] Halbuki 1595de geleneksel düzenin bozulduğunun görüldüğü bu tarih geleneksel düzene dönmenin de başladığı tarihtir. İkincisi ise yetersizliğinin anlaşıldığı tarihtir.[15]

Osmanlılarla Batı'nın geniş çapta temasları, orduların karşılaşmasıyla olmuştur. Yenilgiye uğrayan Osmanlılar, Batı'nın teknik üstünlüğünü tasdik mecburiyetinde kalmışlardır. Şu halde ilk iş yenilen kuvveti, orduyu ve dolayısıyla askeri müesseseleri ıslah etmek, batılılaştırmak teşebbüsü olmuştur. Mahmut I, Mustafa III, Abdülhamid I ve ileri görüşlü Veziri Halil Hamid Paşa bu yönde yürümüşlerdir. Askeri ıslahat yanında ilmi yenilikler de yapılmış, Fransızca'dan astronomi ve tıp kitapları Türkçe'ye çevrilmiş, Osmanlı ordusuna yabancı uzmanlar kabul edilmiştir. Yalnız bu olay göstermiştir ki, batılılaşmak kısmi kalamazdı. Askeri ıslahat teşebbüsleri ilmi ve sosyal yenilikleri de beraber getiriyordu. Bir toplumu vücuda getiren unsurlar ve müesseseler birbirine bağlıydı ve nasıl birinin gerilemesi ötekileri etkiliyorsa, birinin ıslahı da ötekilerin hepsinin ıslahını gerektiriyordu.[16]

Bu devrenin en önemli safhası ise, Nizam-ı Cedit devresidir. III. Selim'in bir kaç devlet ileri geleni ile tasarladığı bu hareketin özelliği, dar anlamıyla askeri bir

---

+ Bu devre Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu tarihe kadar devam eden safhadır. Ancak II. Meşrutiyet'ten önceki devrelerini Tanzimat ve I. Meşrutiyet olarak adlandırarak incelemek mümkündür.

[12] Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.20. Ayrıca bkz. Turhan, s.186.

[13] Tunaya, a.g.e., s.21.

[14] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.39.

[15] A.g.e, s.40.

[16] Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.21. Nizam-ı Cedit'ten önceki dönemin batılılaşma hareketlerinin özelliği konusunda bkz. Karal, a.g.m., s.19-20; Kansu, c.I, s.48; Turhan, s.186.

düşünceyi, geniş anlamıyla ise "mevcut rejimin yerine yenisini koymak" ı ifade eden Batı'nın Osmanlı'dan her yönüyle üstünlüğünün kabulüdür.[17]

III. Selim dönemi kendisinden önceki dönemlerden farklıdır. Çünkü bu padişah daha şehzadeliği sırasında Yeniçeri Ocağı'nın ıslah edilemiyeceğine dair önemli tecrübe ve bilgiler elde etmişti[18]. Ancak devlet ricalinin de görüşlerini almak üzere layihalar yazmalarını istedi[19]. Yazılan layihalar Osmanlı ordusunun ıslahının gerektiği konusunda ortak bir görüşe varmış olmasına rağmen, iki kısımda toplanıyordu. Birincisi, Osmanlı Devleti'nin en yüksek seviyeye çıkmasını temin etmiş olan Kanuni Sultan Süleyman'ın kanunlarına dönmek; ikincisi ise Batı'lıların harp fenni kitaplarının tercüme edilmesi ve uzmanlar getirtilerek askerlerimizin talim ettirilmesidir. Padişah ikinci yolu tercih etmiştir. Bu sebeple onun zamanında Yeniçeri'nin ıslahı değil, yeni bir ordunun tesisi çabaları vardır. Ancak Selim III dönemindeki ıslahat hareketlerinin özelliği dönem itibariyle de tepeden inmeci tarzda ıslahat yapmaya elverişli bir konumda değildir.[20]

Mahmud II dönemindeki çağdaşlaşma çizgisini ise iki devrede incelemek mümkündür. Birinci safhada Padişah, Yeniçeri Ocağı kaldırılmadıkça köklü değişikliklere girişilemiyeceğinin farkındaydı[21]. Mahmud II değişikliğin tepeden inmeci[22] olması gerektiğine III. Selim'in hayatına malolan girişimlerini de dikkate alarak karar vermiş durumda gibidir. Ancak ilmiyye[23] ile Yeniçeri'nin gücünün de farkındadır. Bu sebeple Mahmud II saltanatının ilk yıllarında İlmiyye sınıfı ile iyi ilişkiler içerisine girerek ve onları yanına alarak Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdı ve yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediyye'yi kurdu[24]. 1826'daki bu olaydan sonra Selim III devrinin ıslahatının özelliği olan, eskinin yanında yeniyi kurmanın oluşturduğu ikiliğin askeri alanda ortadan kalkması gerçekleşmiş[25] ve batılılaşmanın önü açılarak askeri ıslahat yanında mülki alanda da mecburi değişmelere gidilerek ıslahat yapmak mümkün olmuştu.

---

[17] Enver Ziya Karal, *Selim III ün Hatt-ı Hümayunları; Nizam-ı Cedit*, Ankara 1946, s.34 vd.; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.19-25.

[18] Karal, a.g.m., s. 25; Koçer, s. 26 vd.

[19] Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları; Nizam-ı Cedit*, s. 34 vd; Ayrıca bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 81 vd; Lewis, s. 59 vd.

[20] Bkz. Karal, a.g.m., s.18.

[21] Karal, a.g.m., s. 27 vd. Krş. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 129 vd.

[22] Lale Devri'nden II. Mahmud dönemine kadarki kültür değişmeleriyle ilgili olarak bkz. Turhan, s. 125-152.

[23] Ulema Sınıfının Osmanlı Devleti'ndeki etkinliği için bkz. Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.11-18.

[24] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 2. Baskı, c. V, Ankara 1961, s. 154; Lewis, s. 80.

[25] Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.23,27.

2- Aydın Despotluk Dönemi (1826-1839)

Bu devre batılılaşma hareketlerindeki ikinci safhayı oluşturur. Bu safhada, II. Mahmud'un giriştiği ıslahat hareketleri, bütün yeniliklerine rağmen, aslında kendisine kadarki ıslahat hareketlerinin bir devamıdır. Yukarıdan aşağı bir gidiş takip etmiştir. "Bu hareketler, geleneklerle savaşmaktan çekinmeyen, mutlak otoritesine muayyen bir dozda rasyonalizm katan bir hükümdar tarafından gerçekleştirildiği için 'aydın despotluk' münevver istibdat özelliğine sahip"[26] sayılabilir.

Ferdi hürriyet rejiminin kurulması yolunda önemli adımlar atılması, mülkiyetin korunması, kanun önünde eşitlik, muhabere hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti getiren ıslahatlar, anayasa garantisine sahip değildi ve veren tarafından tekrar alınabilecek nitelikteydi. Telifçi bir anlayışla yapılan ıslahatlar eğitim, adalet işleri üzerinde yine ilmiyye sınıfının etkinliğini devam ettirmiştir. Batı eğitim kurumları ve nizamiye mahkemeleri diğerlerinin yanında kurulmuştur.[27]

3- Modern Devlet Fikrini Gerçekleştirme Dönemi

Bu devre Tanzimat ile başlayan ve Cumhuriyet'in kurulmasına kadar devam eden dönemi içerir. II. Meşrutiyet'e kadarki zaman dilimini safha olarak şu şekilde incelemek mümkündür:

a- Tanzimat Dönemi (1839-1876)

Modern devlet fikrinin gerçekleşmesine doğru ilk adım Tanzimat prensipleridir. Kendisinden sonraki dönemlerere ıslahat metodu itibariyle bir kaynak olan Tanzimat, II. Mahmud'un sisteminin tabii bir mahsulüdür. Tanzimat aynı zamanda bir zihniyettir. Bu zihniyetin devamını Birinci Meşrutiyet'te, kısmen de olsa İkinci Meşrutiyet'te elle tutulur bir şekilde görmek mümkündür. Bu da göstermektedir ki, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar, ıslahat taraftarları Tanzimat'ın koyduğu ıslahat metodunu devam ettirmişlerdir, yani büyük bir Devlet'in kurtuluş davasını... Tanzimat zihniyetiyle çözmeye çalışmışlardır.[28]

Bu dönem kendi içinde ikiye ayrılabilir:

a.a- 1839- 1856 Dönemi: Bu dönemde Devlet'in eski kurumlarına dokunulmadan, ama kendi başına bırakılarak, Batılılar'ın ve azınlakların tazyikiyle yeni müesseseler oluşturulmaya başlanmıştır. Avrupalılar, Kırım Savaşı'nda Osmanlılar'a yardımlarının bir karşılığı olarak, kendi hazırladıkları bir fermanı 1856 yılında Osmanlılar'a kabul ettirmişlerdir.

a.b- 1856-1876 Dönemi: Bu dönemin en önemli özelliklerinden birisi Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi kimseleri bütün aynlıklarına rağmen aynı çatı

---

[26] A.g.e, s.28-29.

[27] A.g.e., s.29. Mahmud II döneminin diğer özellikleri için bkz. A.g.e., s.30-31; Turhan, s.186.

[28] Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.30-31.

altında toplayan ve padişahın mutlak otoritesine karşı ilk muhalefet nüvesini kuran Yeni Osmanlılar Cemiyeti'dir.[29]

Bu safhadaki batılılaşma hareketlerinin özelliği, bu zamana kadar padişahların bizzat kendilerinin veya onların destekledikleri sadrazamların vasıtasıyla gerçekleştirilmiş olmasıdır. Amacına gelince; önce bazı müesseselerin şekil yönünden Batı'daki benzerlerine uydurulması, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile de hükümdarla tebaa arasındaki münasebetlerin yeni hukuk esaslarına ayarlanmasından ibaret kalmıştı.[30]

b- Birinci Meşrutiyet Dönemi (1876-1908)

Bu dönemde, Avrupa uygarlığının maddi etkisinin yanısıra siyasi meseleler üzerinde olmasa bile, önce kültürel meseleler üzerinde başlayan yeni bir batılılaşma ortaya çıkmaya başlamıştır. Kültürel alandadaki görüşlerde yavaş yavaş değişmeler oluyordu. Tanzimat sonrası dönemin aydınları 1870den sonra kültür meselelerine eğildikleri zaman, görüşleri daima siyasal meselelerin etkisi altında kalmıştır. Anayasa reformunun, her derdi halledeceğine inanıyorlardı. Yazılarında değindikleri ekonomik davranış, eğitimin modernleştirilmesi gibi meseleler hep siyasi reform davasının çözümlenmesine bağlı kalıyordu.[31]

Osmanlı idareci sınıfı içinde iki grup belirmişti: Padişahın yetkilerinin azaltılmamasına ve sınırlandırılmamasına taraftar olan muhafazakarlar, doğrudan doğruya ve padişah karşısında seçilmiş bir organın bulunmasını isteyen ıslahatçılar. Birinci Meşrutiyet, sosyal alanda Tanzimat'tan fazla ıslahat yapamamıştır. Fakat bütün ıslahat hareketlerinin sembölü olmuştur. Millet temsilcilerinin neler yapabileceği, ilk defa olarak anlaşılmış, sonraki dönemlerin ideali olmuştur. Bir Parlemento bir devleti kurtarabilirdi. Şu halde Meşrutiyet adı verilen rejim, gerçek ıslahatın ilk şartı, hatta bizzat kendisiydi. Kısa süren parlemento hayatı, daimi surette nesilden nesile intikal ettirilmiştir. Bunun devam ettiricileri ise II. Abdülhamid'e karşı çıkan İkinci Jön Türk hareketinin mensupları olmuşlardır. Bundan böyle batılılaşmanın adı Meşrutiyet'in yeniden ilanı olacaktır.[32] Bu sebeple Birinci Meşrutiyet'te garplılaşma hareketlerinin özelliği, daha önce olduğu gibi padişah ve devlet ileri gelenlerinin teşebbüsü ile değil, bilakis onların muhalefetine karşı Genç Türkler'in, önce fikir alanında başlattıkları bir haraket olmasıdır.[33]

Diğer taraftan bu dönemde aydınların siyasi konular yanında diğer konularla da ilgilenmeye başlamışlardır. Batı'nın etkisi ile bu yönelmeler daha çok din üzerinde

---

[29] A.g.e., s.33. Bu konularda daha geniş olarak bkz. A.g.e., s.34-36.
[30] Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VIII, s.565-568.
[31] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.331; Turhan, s.186.
[32] Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.44,46.
[33] Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VIII, s.565-568.

yoğunlaştı. Dinden, şeriattan, gelenekten, maneviyattan o denli çok söz edilen bu dönemde bunlara isyan eden bir nesil yetişiyordu. Bu kuşağın başlıca özelliği inançları inkar ve materyalizm idi. Din şimdi aklın eleştiri merkezini oluşturuyordu. Siyasal meselelerin yanısıra diğer alanlarda da düşünülmeye başlandığı bu dönem, üç ceryanın yavaş yavaş birbirlerinden ayrılmaya başladığı dönemdir. Batıcılık bu dönemde digerlerine göre daha güçlüdür. Özellikle Fransız edebiyatı onları Şark'a düşman etmişti. Fransız dili yoluyla Avrupa'dan gelen fikirler, öyle bir düşünce biçimi meydana getirdi ki, bu ütopyacı bireycilikti. Çünkü Yeni Edebiyatçılar, Avrupa'daki natüralizm, realizm, sosyalizm fikirlerini okudukları halde, bunların etkisi altında geliştirdikleri düşünce biçimi bunların hiç birine uymaz hatta her birine yer yer aykırıdır. Onlar Avrupa'nın toplumunu değil, kişisinin maddi hayatını, konforunu, çevresinin maddi ileriliğini kişinin yaşamında özgür oluşunu, hayal güçlerinde güzelleştiriyorlardı. Tevfik Fikret ve diğerleri Avrupa anlamıyla realist değillerdi. Kendi çevreleri onları bireyciler olmaya zorunlu kılıyordu. Yeni edebiyatçılar uzaktan, kitaplardan, ya da ziyaretçilerle, misyonerlerden öğrendikleri Batı'nın kendi çevrelerine uygulanacak fikirlerini benimseyecek durumda değillerdi. Bu ütopyacı bireycilik diğerlerini başka bir yöne yöneltti; batılılaşma yeni bir açıdan tekrar ele alındı ve bundan da Batıcılık adını verdiğimiz görüş akımı doğdu.[34]

Abdülhamid döneminde batılılaşma meselesi, Batı'nın İslam uygarlığı üzerinde etkisi olmayacak faydalı yönlerinin alınmasıydı. Halbuki bu dönemde, Ahmed Mithad Efendi ve Şemseddin Sami'nin yazılarında, dinler bir yana bırakılarak Doğu ile Batı'nın karşılaştırıldığı görülür. Bu yazılardaki esas tema; Batı'yı Batı yapanın bir-iki bilim dalı olmadığının, kültürün bu uygarlıkta çok daha önemli olduğunun, hatta temelde bu olduğunun vurgulanmasıdır. Böylece yeni bir batılılaşma fikri doğuyordu. Batı, iyisiyle, kötüsüyle, birbirinden ayrılamayan bir bütündü. Batı uygarlığı özünde yepyeni temellere dayandığı, Arap uygarlığından alınmadığı ve ne Hristiyan ne de Müslüman olmadığı için iyi ve yüksekti. Böylece uygarlığın dinden ayrılmış şekli başlamış oluyordu.[35]

Batıcıların çoğu tarih, ekonomi, felsefe ve bilim dağarcıkları oldukça sığ olan edebiyat ve sanat adamıydılar. Yeni Batıcılık görüşünün ilk bildirgesi Arapçılığa savaş bildirisi olarak başladı. Bunu ilk başlatan da Hüseyin Cahit'tir. O, Avrupalılar'ın bilimleri ve uygarlıkları Araplar'dan aldıklarını ispat için yazılan bir yazıya cevap niteliğinde olan yazısında özetle şöyle diyordu: "İstesek de istemesek de Avrupalılaşmak zorundayız... Eğer Arap uygarlığına minnettarlığımız şu Arap bilimleri içinse, hiç tereddütsüz ondan kendimizi kurtarabiliriz. Bugünkü astronomi,

---

[34] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.331,334,335-336.
[35] Bkz. A.g.e, s.336.

araçları, makineleri, askerlik yöntemleri ve teknikleri, coğrafya keşifleri, tıp bilimlerindeki gelişmeler karşısında... Araplar'ın şu zavallı bilimleri çocuk oyuncağı gibi kalır... İslamlığın on dördüncü yüzyıl dönemine layıksak, şu Arap kitaplarını bırakalım da kafalarımızı zamanımızın bilim ve teknikleriyle dolduracak modern kitaplara sarılalım. Evet, bunları Araplar'da değil, ancak Batı'da bulabiliriz."[36]

Yeni Batıcılar'ın anlayışıyla Avrupa ve Asya uygarlıkları ve Türk çağdaşlaşmasının niteliği üzerinde de yeni bir görüş doğdu. Bu yeni görüşü getiren yine Hüseyin Cahit'tir. Kısaca o şöyle diyordu: "Tanzimat yeni bir toplum biçimi geliştirmeye doğru değişmenin temellerini atmıştı. Bu, Asya uygarlığından olan bir toplumun Avrupa uygarlığına geçmesi demekti. Kafalar, çağdaş yeni dünyanın geleneksel dünya türünden olmadığını kavramaya başlamıştı. Avrupa uygarlığının dışındaki toplumların ancak Avrupa'dan fikirler alarak kendilerini çağdaş uygarlığa uyacak biçimde değiştirmek zorunda oldukları görülüyordu."[37] 1896da Hüseyin Cahit'in bununla yeni Edebiyat akımını kastettiği yeniden Batı'ya yöneliş akımı başladı. Buradadaki yenilik şudur: Batı'dan alınacak yanlar, ancak bütün insanlığa uygulanır yanlar; kendi yerimize, zamanımıza ve olanaklarımıza uyacak biçimde kendi ulusal başarılarımızı gerçekleştirmede öncü olacak ilkeler olacaktır. Fakat bu görüşü asıl işleyen adam Batıcılar'ın ideal tipi diyebileceğimiz Tevfik Fikret olmuştur. Tevfik Fikret'in 1908'den önce yazılmış şiirlerinin çoğu geleneklere ve gericiliğe çevrilmiş saldırı şiirleridir.[38]

Abdülhamid rejimine karşı siyasi alanda ilk baş kaldırmalar, başlıca üç kaynaktan gelmektedir. Birincisi tıp ve harp okulunda gençler arasında başlayan gizli cemiyet kurma akımı; ikincisi, üyelerinin çoğu ordu subaylarından gelmekle birlikte ordu dışındakileri de içine alan gizli komiteler; üçüncüsü, Paris, Cenevre Kahire gibi merkezlerde biraraya gelen aydın gruplaşmalarıdır. Bunların hepsini Jön Türkler akımı olarak adlandırmak gelenek olmuştur. İttihadi Osmani ile başlayan bu gizli örgütlenmeler, 1895ten sonra esas olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile devam etti. Jön Türk akımı içinde İslamcı görüşlerle laik düşünceler, saf batıcı eğilimlerle anti emperyalist arayışlar yanyana yaşıyordu.[39]

---

[36] Hüseyin Cahid, "Araptan İstifade Edeceğimiz Ulum", *Tarik*, S.4630, 1898, Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.338'den naklen.

[37] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.339'dan naklen.

[38] Aynı yer. Bu dönemdeki batılılaşmanın özellikleri, Batıya yönelişin sonuçları ve batılılaşmaya tepkiler konusunda ayrıca bkz. Şükrü Hanioğlu, "Batıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.V, s.1382-1384; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.586. II. Meşrutiyet'e kadarki batılılaşma hareketlerinin genel özellikleri için bkz. Satı, "Tanzimatçılık Meselesi I", *İçtihad*, No.64, 2 Mayıs 1329, s.1380; Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe "Garpçılık" Cereyanı", s.586; Ülken, s.205; Turhan, s.186.

[39] Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Aansiklopedisi*, c.I, s.22. Krş. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.323.

Osmanlı Devleti'nin geleceğini ve ihyasını batılılaşmakta görenler, geri kalmasının, çöküşünün başlıca sebebini 'Garp'tan uzaklaşmış' ve kendi kabuğuna çekilmiş olmasında görmektedirler. Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde yükselen sesler, Devlet'in kurtuluşunun ancak Batı uygarlığının nakli ile olabileceği görüşünde idiler ve bunu her vesile ile anlatmaya çalışıyorlardı. Bu sebeple de batılılaşma fikri II. Meşrutiyetle ortaya çıkmış değildir, bilakis ondan öncedir.[40]

B- II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ EĞİTİMİNDE BATILILAŞMANIN GELİŞİMİ

II. Meşrutiyet dönemi eğitimin batılılaşma çizgisinin ve Batıcılık cereyanın görüşlerinin tesbiti açısından bu döneme kadarki tarih diliminde Türk Eğitim Sistemi'nin Türk çağdaşlaşmasında nasıl bir tarihi seyir izlediğinin ve eğitim felsefesinin temel dinamiklerini belirleyen unsurların da kısaca incelenmesi yararlı olacaktır.

Osmanlılar'ın Batı bilim ve teknolojisi karşısındaki tavır ve tutumlarını, onların Batı'ya karşı olan genel tavırlarından ayırmak mümkün değildir. Bu sebeple Osmanlı'nın Batı bilim ve teknolojisine ilgisi onun Batı'yı nasıl gördüğü ile yakından ilgilidir. Batı karşısında selektif bir tavır sergileyen Osmanlı, yenilgiler almaya başlayınca bazı şeylerin yapılması gerektiğinin farkına varan padişah ve devlet adamları oldu. Fakat birçoğu devrin problemlerini halledecek yeterli bilgiye sahip değildi.[41] Bu şartlar altında bazı ıslahat hareketlerinin yapılmaya başlandığı görülür.

Damat İbrahim Paşa'nın Paris'e sefaretle yolladığı Yirmisekiz Çelebi Mehmed'e verdiği talimatdaki Fransa'nın "Vesaiti umran ve maarifine dahi layıkıyla kesbi ıttıla ederek kabili tatbik olanlarının takriri"[42] ifadesi Lale Devri'nden itibaren Osmanlılar'ın Batı'ya açılmaya başladığına işarettir.

Gerek elçiler aracılığıyla, gerekse başka ilişkilerle meydana gelmiş olan gayretlerin sonunda 1727de zamanın Şeyhülislamından "Lugat, Mantık, Hikmet, Heyet ve bunların emsali ali ilimler kitaplarına munhasır olmak ve nakış olunacak kitapların tashihi için birkaç alim kimse tayin olunmak şartı ile"[43] fetvası alınmak suretiyle matbaa kurulmuş ve baskıya başlamıştır.[44]

Gene aynı zamanda Fransız Rocheford tarafından III. Ahmed'e on sayfalık bir rapor verilerek, ecnebi askeri mühendisler kıt'asının kurulması teklif edilmiştir.

Osmanlı ordusunun Avrupa'ya karşı yenilgilerinin devam etmesi, ordunun ıslahını ve bunun için de yeni fenleri bilen subaylar yetiştirmek üzere bazı mektepler

---

[40] Tunaya, a.g.m., s.623.
[41] Kansu, c.I, s.38; İhsanoğlu, s.86 vd.
[42] Karal, a.g.m., s. 19.
[43] Kansu, c.I, s. 41.
[44] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1939, s. 29-30. İstanbul'a matbaanın daha önce azınlıklar tarafından getirildiği bilinmektedir. Bkz. Nüzhet, s.27; Lewis, s.52; Akyüz, s.117.

ve dersaneler açılmasını gerekli kılıyordu. Bu türden harcketler de Müteferrika'nın ikaz ve işaretleriyle başlıyor. İbrahim Müteferrika o zaman Avrupa'da henüz ilerlemeye başlamış olan askeri düzenleri iyi bildiği için, Osmanlı Devleti'nde de nizami asker tedarikinin gerekliliğine ve bu askerin nasıl tertip edileceğine dair bir nizamname yazmıştır. Böylece 300 kadar talimli asker tedarik olunmuş fakat Patrona Halil isyanı üzerine bu askerler de ortadan kaldırılmıştır[45].

Ahmed III devrinden sonra ordunun ihtiyaçlarının daha da zorlamasıyla Mahmud I, Mustafa III, I. Abdulhamid ve Selim III zamanlarındaki ilişkiler, askeri ıslahat ve onun gerekli kıldığı askeri eğitim alanında olmuştur. 1734'de Fransız asıllı Kont de Bonneval'in (Humbaracı Ahmed Paşa) Üsküdar'da modern bir Humbarahane[46] tesis etti ve bu alanda teknik eğitim için de bir Hendesehane açtı. Yine Tersane'de Mekteb-i Bahriye [47]inşa olunarak, öğretmenliğine ünlü matematikçi Gelenbevi İsmail Efendi'nin[48] getirilmesi, daha önemli teşebbüslerden olarak Mühendishanelerin[49], Tıbhane[50], Tıphane-i Amire ve Cerrahhane-i Ma'mure[51] Muzika-i Hümayun ve Mekteb-i Harbiye[52] gibi askeri mekteplerin açılmaya başlaması

---

[45] Kansu, c.I, s. 43; Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul 1958, s. 17; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c.I-II, İstanbul 1977, s. 61.

[46] Aynı yerler.

[47] Ergin, c. I-II, s. 317.

[48] Gelenbevi İsmail Efendi hakkında bkz. Osman Keskioğlu, "İsmail Gelenbevi (1143-1205 H./ 1730-1791 M.) ve Sübut-ı Hilal Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIII, Ankara 1965, s. 21-30; Koçer, s. 23-25.

[49] Mühendishaneler hakkında bkz. Mehmed Esad, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, İstanbul 1312, s.6 vd; Mahmud Cevad İbn eş-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Musahhihi: Muhammed Ali İbn Kemal, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338, s.5; Kansu, c.I, s.50-52; Kerim Erim, "Riyaziye", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 447; İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 525, 551; N. Akdoğan, "Türk Astronomi Tarihine Bir Bakış", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.472; Tarık Artel, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 486; Uluçay-Kartekin, s.35 vd; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 14 vd, s. 58 vd; Joseph S. Szyliowicz, *Education and Modernization in the Middle East*, London 1973, s. 134 vd; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 86; Ergin, c. I-II, s. 315-324, 325-333. Ayrıca bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 348-354; İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I Tersane'de Havuz İnşası (1794-1800)", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 69-90.

[50] A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 191 vd; Ergin, c. I-II, s. 335 vd; Ali İhsan Gençer, "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *Tarih Dergisi*, c. XXXI, Mart 1977, s. 302 vd.

[51] Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, c.I, İstanbul 1290, s. 282; Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul 1328, s.12-18 vd; Kansu, c.I, s. 55; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 164; Ergin, c. I-II, s. 334-353; Gençer, s. 308 vd. Ayrıca bkz. Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 968, 971; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 165; Szyliowicz, s. 135; Lewis, s. 85; Esin Kahya, "Tanzimat'ta Eski ve Yeni Tıp", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 294.

[52] Ahmed Lütfi, c. IV, s. 168; Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul 1310, s. 14 vd, 26, 45 vd; Kansu, c.I, s. 55; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 171; Szyliowicz, s. 135; Ergin, c. I-II, s. 369 vd, s. 354 vd; Lewis, s. 85.

ve dönemin sonuna doğru sivil mekteplerin[53] tesis edilmeye başlanması bunlar arasındadır.

Görüldüğü üzere Tanzimat'a kadar eğitimdeki Batılılaşmayı belirleyen esas unsur bir-iki mektep dışında sürekli askeri yenilgiler sebebiyle ordunun güçlenmesini temin edecek mekteplerin açılması yönünde yapılmış ve model olarak ise Fransız eğitim sistemi benimsenmiştir.

Tanzimatla beraber yeni bir kültür dairesine giren Osmanlı'da modern eğitim anlayışı gelişmeye başlamış ve bu yönde meclisler[54] tesis edilmiş, kanunname, layiha ve nizamnameler hazırlanmıştır. Hazırlanan raporlara[55] göre, Avrupa'daki gelişmeler maarife dayalıdır ve eğitim ıslahatı eğitim-öğretimin sırf dini değil aynı zamanda dünyevi olmasındadır. Bu sebeple ilk defa olarak Devlet, medresenin yanında eğitimle ilgilenmeye ve kendi kontrolünde mektepler açmaya başlar .

Tanzimat dönemindeki çağdaşlaşmada eğitimin hedefleri şöyleydi: Islahat sürecine girilmesiyle beraber yeni açılan yüksek mektepler yoluyla eğitim kademelerinde hedef olarak farklılaşmalar başlamıştı. Fakat eğitim-öğretimin ağırlığında dini eğitim vardı. Özellikle medreselerde okutulan müsbet bilimlerin programdan çıkarılması veya ikinci derecede görülmeye başlamasıyla beraber, bu bilimlerin yeni açılan yüksek mekteplerde ağırlıklı öğretiminin yapıldığı görülür. Tanzimat hareketi bunu daha da belirgin bir hale getirmiştir. Böylece Tanzimat din terbiyesinin yanına bir de asır terbiyesini eklemek istemiştir. Bütün eğitim-öğretim kademelerinde Osmanlılık siyasetine de uygun olarak unsurları kendi dini eğitimlerinde tamamiyle serbest bıraktı. Resmi mekteplerinde ise geleneksel İslam terbiyesine önem verdi. Fakat, gerek yeni dersler, gerekse çağdaş maarif cereyanından ilham alan maarif müesseselerinin zaruri neticeleri olarak çağdaş eğitim de etkin oldu.

Tanzimat döneminin eğitim-öğretim usulleri hakkında ise şunlar söylenilebilir: Geçmiş dönemlere göre en çok değişen şüphesiz öğretim usulleri ve mektebin maddi görünüşü idi. Birinci olarak mektep binaları değişmeye başladı. Sınıf usulü, geniş ve aydınlık mektepler inşa edilmeye başlanmıştır. Mekteplere, öğretim araç-gereçleri olarak sıra, yazı tahtası ve harita girmiştir. Öğretimde hafızaya yüklenmek esas olmakla beraber, muhakemeye, müşahedeye de yer verilmiştir. Bu özellikle memleketin her tarafına yayılmış olan sıbyan mektepleri açısından önemli idi. Çünkü, bu mekteplerin eski öğretim usulleri yerlerini yavaş yavaş müşahedeye, istikraya

[53] II. Mahmud zamanından itibaren açılmaya başlayan bu mekteplerle ilgili olarak bkz. Mahmud Cevad, s.25-27; Kansu, c.I, s.55, 60 vd; Ergin, c.I-II, s.394 vd.

[54] Bu konularda bkz. Mahmud Cevad, s.17 vd; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s.189-197.

[55] Bu konuda bkz. Ahmed Lütfi, c.V, s.128; Mahmud Cevad, s.4,6.

önem veren, olaylar arasında münasebetler arayan ve bulan öğretim metodlarına terketmeye başlamıştır.[56]

Tanzimat dönemindeki çağdaşlaşmada ağırlıklı dil olarak Fransızca'nın öğretiminin yapılması, daha çok bu ülkeye öğrenci gönderilmesi, genellikle yabancı uzmanların Fransa'dan getirtilmesi Fransız eğitim sisteminin esas olarak alındığının göstergeleridir.

Tanzimat, son on yılı hariç tutulursa, çağdaşlaşma çizgisinde daha çok plansız ve programsız hareket eden bir dönemdir. Fakat günümüz maarifinin çekirdeğini teşkil eden bir çok unsurların kökünün o devirde oluştuğu göz önüne alınırsa, Tanzimat'ın önemi kendiliğinden ortaya çıkar.

II. Abdulhamid dönemi, ilk ve orta öğretim alanında, Tanzimat döneminde yapılan kanunların uygulanması ve eksikliklerin giderilmesi devridir. Bu ise tabii bir durumdur. Çünkü batılılaşma hareketlerinde hemen sonuç alınamıyacağı aşikardır. Bu döneme girildiği zaman ilk ve orta öğretimde, genel olarak maarif alanında, batılılaşma hareketleri geriye dönüşü imkansız kılacak kadar yol almış bulunuyordu. Dönemin bu gerçeğinin farkında olan eğitimcileri hızlı veya yavaş, tam veya eksik de olsa, ilk ve orta öğretimi modernleştirmek ve yaygınlaştırmak için ıslahat gayretlerine devam etmişler ve dönemin sonuna kadar birçok işler başarmışlardır. Bu dönemde meslek ve sanat mektepleri açılmış, özel eğitim alanında önemli gelişmeler olmuş, öğretmenliğin meslekleşmesine ilişkin girişimlerde bulunulmuş, eğitim-öğretim yıllıkları çıkarılmaya başlanmış, usul-i cedid hareketi yaygınlaştırılmış, eğitim felsefesi hususunda önemli teoriler ortaya konmuş ve bununla ilgili kitaplar neşredilmeye başlanmıştır. Bütün bu gelişmeler, aksaklıklarıyla birlikte daha sonra yapılan maarif ıslahatının da temelini oluşturmuştur.[57]

---

[56] Tanzimat Dönemi eğitimindeki gelişmeler ve batılılaşmanın gelişimi hakkında daha geniş olarak bkz. Mahmud Cevad, çeşitli bölümler; Kansu, c.I, çeşitli bölümler; *Tanzimat I*, İstanbul 1940, çeşitli makaleler; Hasan Ali Yücel, *Türkiyede Orta Öğretim*, 1. Baskı, İstanbul 1938, s.3-10; Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim I 1839-1908*, Ankara 1945, s.13-105; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VI, Ankara 1954, s.168-188; Unat, çeşitli bölümler; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.202-215; Ergin, c.I-II, s.411 vd; Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir 1984; Koçer, 50-118; Halis Ayhan, "Batılılaşma, Eğitim ve Öğretim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.V, İstanbul 1992, s.158-162; İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu, Münif Paşa ve Ali Suavi*, İstanbul 1991; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993, s.63-75; Yahya Akyüz, "Tanzimat Döneminde Eğitim Öğretim Anlayış ve Uygulamalarında Görülen Yenilikler, *Milli Eğitim*, Aralık 1989, S.92, s.3-6; Akyüz, a.g.e, s.137-195.

[57] Abdülhamid II dönemi eğitiminin gelişimi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 2. Baskı, Ankara 1991. Ayrıca bkz. Mahmud Cevad, çeşitli kısımlar; Kansu, c.I, çeşitli kısımlar; Yücel, s.10-13; Berker, s.106-165; Unat çeşitli kısımlar; Ergin, c.III-IV, s.883 vd; Koçer, s.125-168; Ayhan, s.158-162; Akyüz, a.g.e., s.196-228; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VIII, s.375-414.

Abdulhamid döneminde de medreselerde resmi olarak bir ıslahatın yapılmadığı, reformun daha çok diğer eğitim kurumlarında yoğunlaştığı görülür.

Sonuç olarak II. Meşrutiyet dönemine kadarki Türk Eğitimi'nin çağdaşlaşmasında pek çok işler gerçekleştirilmiştir. 1908 senesine kadarki bu çizgide eğitimdeki batılılaşmanın temel unsurlarını, ordunun sürekli yenilgisi sebebiyle önce askeri eğitime önem verilmesi, Fransız eğitim sisteminin esas alınması, Fransız kültürünün Türk kültürü üzerinde etkili olması, yabancı uzman ve öğretmenlerin getirilmesi, Batı eğitiminin eğitimcilerimiz tarafından benimsenmesi, tanıtılması ve uygulanmaya başlanması gibi hususlar belirlemiştir.[58]

C- BATICILIK AKIMININ II. MEŞRUTİYET'TEKİ DURUMU

Batıcılığın, Avrupa'nın çeşitli merkezlerinde biraraya gelen, geri kalışın başlıca sebebini Devlet'in Batı'dan uzak kalmış ve kendi kabuğuna çekilmiş olmasında gören ve kurtuluş için de Batı medeni seviyesinin ithal ve intibakını tavsiye eden Jön Türk hareketi içinde bir fikir cereyanı olarak II. Meşrutiyet'ten önce belirmeye başladığı yukarıda anlatılmıştı. Garpçılık, "bu siyasi hareketin groundnormunda mündemiç, geniş, adeta müttefikan kabul edilmiş bir cereyan halinde gözükmektedir."[59]

Osmanlı imparatorluğundaki yenileşme çabalarıyla başlayan bir hareket olmakla birlikte, Batıcılık (Garpçılık) adı özel olarak II. Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan düşünce hareketine verilmektedir. Daha evvelki hareketin oluşturucu ve savunucularına özel bir isim verilmediği halde, bu dönemdeki düşünce hareketinin temsilcilerine Batıcılar denilir.[60]

24 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'in arkasındaki gücün, yani Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin (bu tarihten sonra yeniden İttihad ve Terakki adını alacaktır) üyelerinin daha çok II. Jön Türk hareketini destekleyen modernleşme taraftarlarının çoğunlukta olduğu bir örgüt olduğu açıktır. Ancak, gerek bu örgütün vatan kurtarıcılık iddiasıyla siyaset sahsesine çıkışı ve tüm toplumu temsil etme iddiası, gerek çok radikal davranışlar içine girmeyi sakıncalı görmeleri sonucunda İttihat ve Terakki, herşeyin önünde Batılılaşma konusundaki tezleri inceleyen bir örgüt olmamıştır. Buna karşılık, II. Meşrutiyet dönemi Batılılaşma problemini toplumun en temel sorunu olarak gören ve kendilerine Garpçılar adı verilen grup, bu hareketin düşünce çerçevesini çok daha belirgin bir biçimde ortaya koymuşlardır.[61] Çünkü 1908 İnkılabı geniş kapsamlı bir ideolojik farklılaşma dönemini de beraberinde getirmiştir. Bu ise inkılabın kilit kavramlarından biri olan terakki kavramının anlamlarının açıklanmasına doğru yapılan çabaların bir ürünüdür. Zamanla birbiriyle

---

[58] Bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Ergün, a.g.m., s.435-457.
[59] Tunaya, "Garpçılık", s.587,623.
[60] Hanioğlu, "Batıcılık, s.1382.
[61] A.g.m., s.1384.

tam karşıtlaşma durumuna gelen üç cereyanın hepsi, başlangıçta 1908 olayını yeni bir dönem açacak bir inkılap olarak karşılamışlardı. 1908 olayı, o zamanki terimlerle ifade edersek, bir inkılap değil, bir ihtilal olarak; meşruluğunu yitirmiş sayılan bir yönetimin zor kullanılarak düşürülmesi olayıdır. Halbuki inkılap terakkinin yollarını açacak biçimde toplumun belli başlı kural ve kurullarının yeni temellere oturtulması demek olmalıydı. Batı uygarlığına geçmek açısından Abdullah Cevdet ve İçtihad Dergisi etrafında toplanıp onun fikirlerine katılanlar bu köklü değişikliği savunuyorlardı. İşte, inkılabın Batıcı ya da batılılaşmak yönünde olması gerektiğini savunan ve daha çok ikinci Jön Türk hareketi içinden çıkanların oluşturduğu Garpçılık bu dönemde bir fikir grubu olarak ortaya çıkmıştır. [62]

Aslında batılılaşma hemen her fikri ve siyasi cereyanın programında bulunmakla beraber Abdullah Cevdet'in kurmuş olduğu İçtihad Dergisi etrafında toplanan kimselerin fikirlerinde tam bir uyum olmasa bile bir çok meselelerde fikir birliğine varmaları, bu dönemde Batıcılık adı verilen özel bir cereyanın olduğunun açık bir işaretidir.[63] Peyami Safa Ziya Gökalp'in Balkan Harbi'nin sonunda yazdığı "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" adlı eserinde garpçılığın bağımsız bir fikir hareketi olmadığı, batılılaşma fikrinin bütün mütefekkirlerimizce savunulduğu, bu sebeple belli bir yayın organı olmadığı ve her mecmua ve gazetenin muasırlaşma fikrinin takipcisi[64] olduğu yönündeki fikirlerini kabul etmez. O bu konuda şöyle der: "Gökalp "muasırlaşmak" fikrinin bir naşire malik olmadığını söylediği zamanda, Abdullah Cevdet'le arası açık olduğu için, ona karşı duyduğu infiale bir hakikati kurban ediyor. Meşrutiyetten evvel Mısır'da neşredilmeye başlanan İçtihad mecmuası, tam yirmi sekiz sene, klerikalizmle mücadele ederek, muasırlaşmak cereyanının en önde koşan tek naşiri ve müdafii olmuştu. Başka mecmuaların ve gazetelerin de, biraz daha pes perdeden bu yüksek sesi takip etmiş olmaları, onun birinci plandaki rolünü değiştirmez. Bu üç cereyan da, o üç mecmua da, Ziya Gökalp'in göstermek istediği kadar, yani bir sehpanın üç ayağı gibi birbirine karışmayan birer vahdet ve sarahat gibi görünmüyor. Belki de zamanın siyasi bir takım zaruretleri, bu üç mecmuayı (İçtihad, Türk Yurdu ve Sebilurreşad) da birbirlerinin fikirlerini benimsemeğe mecbur etmişti: İçtihad, Celal Nuri'nin İttihad-ı İslam adlı eserinin methini ve müdaafasını yaptığı gibi, 65inci sayısında Abdulhak Hamid'in bu kitabı ve ideali öven bir manzumesini koymuştu... Ancak şahıslardan ve eserlerinden ayrı düşünülmek şartıyla, inkılabdan evvel, böyle müstakil üç fikir cereyanı görülür. Hayat içinde bunlar birbirine karışıyordu: Türkçü-İslamcı, Türkçü-

---

[62] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.362-363.
[63] Bu konuda ayrıca bkz. Tunaya, a.g.m., s.587.
[64] Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, s.7.

Garbçı, İslamcı-Garbçı, Türkçü-İslamcı-Garbçı gibi mürekkeb fikir zümreleri peyda olmuştu. Yalnız bu zümrelerin ve bu şahısların galip temayüllerine ve nazım fikirlerine itibar edilirse her birine sadece Türkçü, sadece Garbçı veya sadece İslamcı demek mümkündü..."[65]

Peyami Safa bu sonuca herhalde Meşrutiyet döneminin, bütün görüş ve çığırlarının paylaşık yanının, Lale devrinden beri başlamış olan batılılaşma meselesinin bu dönemde genel bir hale gelmesinden varıyor. Bu da: İslamlık, Osmanlılık ya da Türklük neden geri kalmıştır? Geriliğin total ölçüde oluşu konusunda da ne bir kuşku vardır, ne de bir ayrılık. Ancak nedenlerin araştırılması sonucunda verilen cevaplar birbirinden çok ayrılır.[66] İşte Batıcılık cereyanını bu noktada müstakil bir cereyan olarak tesbit etmek gerekir. Yukarıda belirtiğimiz gibi, batılılaşmanın bir zorunluluk olarak görülmesi II. Meşrutiyet dönemine özgü bir olay değildir. Ancak bu düşüncelerin sistematik bir hale getirilmesi ve toplumun birinci problemi olarak sunulması bu dönemde gerçekleşmiştir. Batıcılığı diğer fikir akımlarının yanında bağımsız bir fikir hareketi haline getirenler ise, genelde İçtihad Dergisi etrafında toplanan "Bu devlet nasıl kurtulur?" sorusunun cevabını ve geriliğin sebebini, Müslümanlar'ın, Osmanlılar'ın ya da Türkler'in Batı uygarlığından kopuk kalmasında görenlerdir.

Gerçekte ise batılılaşma konusundaki tezler, sürekli olarak Devlet'in kurtarılması açısından ele alınmış ve bu özellik bütün II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Bu sebeple Batıcılık aslında devletin nasıl kurtarılabileceği konusunda 1908 inkılabıyla Jön Türkler'in Batı tesiri altında geliştirdikleri fikirlere memleket içinde gelişmiş ıslahat görüşleri katılınca büyük ölçüde İçtihad Dergisi ve kısmen de başka dergilerde Batı taraftarlığı yapan fikir adamlarının geliştirdiği tezlerden birisiydi. Bunlar, Batıyı bir güç ve batılılaşmayı da güçlülük olarak düşünmüşlerdir.[67] "Batılılaşmazsak Mahvoluruz"[68] şeklindeki bir düşüncenin sürekli işlenen tema olması bize bunu gösteriyor.

İkinci Meşrutiyet dönemi Batıcı hareketleri artık Tanzimat'ın medeniyetçiliğinden farklı olarak sabit klişelerden kurtulmaya başladı. Batıcılar, başlangıçta meselenin çözüm yollarından biri olarak gördükleri Abdulhamid'in tahtan inmesiyle meselenin halledileceği şeklindeki fikirleriyle, problemin çözülmediğinin

---

[65] Safa, s.28-29. Ayrıca bkz. Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, 2. Baskı, İstanbul 1959, s.37-40.

[66] Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.363-364.

[67] Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", *İçtihad*, No.89, 16 Kanunisani 1329, s.1979-1984. Ayrıca bkz. Hanioğlu, "Batıcılık", s.1388.

[68] Ahmed Muhtar, "Ya Garplılaşırız Ya Mahvoluruz", *İkdam Gazetesi*, 1328, No.5716, s.3-4; Abdullah Cevdet, "Yaşamak Korkusu", *İçtihad*, No.35, 15 Teşrinisani 1327, s.913; Mahmud Sadık, "Hayal İle Hakikat Arasında", *İçtihad*, No.81, 21 Teşrinisani 1329, s.1779-1781.

farkına vardılar. Hürriyetin ilk sarhoşluk yılları geçtikten sonra herkesi bir düşünce aldı. Şimdi ne yapacağız? Çünkü o zamana kadar istenilen şeyin, yani hürriyetin bir vasıtadan fazla değeri olmadığını, hürriyet elde edilince eski buhranlardan çoğunun devam etmesi gösteriyordu: Şu soruların cevapları aranmaya başlandı: a- Eşitlik ve hürriyet kazanan Devlet'in aynı cinsten kavimleri arasında bir birlik nasıl sağlanacaktı? b- Azınlık karşısında iktisatça büyük bir zaaf gösteren hakim milletin kalkınması nasıl sağlanacaktı? c- Eğitimde, hükümet idaresinde hangi yöntemler kullanılacak, Batı'nın çeşitli milletlerinden hangisi örnek olarak alınacaktı? d- Aile, kadın ve çocuk hakları nasıl düzenlenecekti? e- Eski kanunlarla çözülme imkanı olmayan milletlerarası hukuk, ceza hukuku vb. gibi alanlarda tedvin edilen yeni hukukla, dini hukuk nasıl bağdaşacaktı? Yeni medeni mahkemelerle şerri mahkemelerin münasebeti ne olacaktı? f- Tanzimat'ın girdiği borçlarla, kapitilasyonlar yükü altında iktisadi gelişme nasıl temin edilebilecekti? vb.

Bu sorulara cevap vermek, ümmet sistemi üzerine kurulmuş feodal imparatorluğu herşeyden evvel bir cinsten bir milletin kültürüne dayanmış bir imparatorluk haline getirmekle mümkündü ki, bu da günlük siyasi işlerin çok üstünde ve günün hakim düşüncelerinin dışında kalmaktaydı. Aynı cinsten imparatorluk unsurlarından çoğunda milliyet şuuru uyanmış olduğu için hakim unsur olan Türkler'in sırf ümmet ruhunu ve imparatorluk birliğini bozmamak için bu şuuru geciktirmesinin de faydası yoktu. Fakat Batıcılar bu soruları aynı anda tartışmaya koymadılar. Kendi içinde birçok hizipler kuruldu. Her biri bu sorulardan biri veya birkaçı üzerinde dikkati topladı. Bu yüzden Batıcılık o yıllarda birbirine benzemeyen çeşitli manzaralar aldı:[69]

Tanzimat'ın medeniyetçileri, günün icaplarına ayak uydurarak ölçülü düşünme tarzını devam ettirdiler. Onların başlıca endişesi, Osmanlı birliğini[+] korumak üzere batılılaşmak idi. Bunun için Osmanlı-İslam geleneklerine sadık bir batılılaşmayı hızlandırmak istediler. Buna da öğretim ve eğitim yolu ile gideceklerine inanıyorlardı. Emrullah, Satı ve onların etrafındaki bir grup hemen hemen böyle düşünüyorlardı. Ancak Fransız sistemine kolay intibak eden Emrullah Efendi karşısında Satı'nın araştırıcı zekası Batı'da, başka ufukların da olduğunu görüyordu. Satı, İçtihad

---

[69] Ülken, s.205.

[+] II. Meşrutiyet'in başlangıcında hakim olan siyasi görüş Osmanlıcılıktır. Aslında Batıcılık cereyanının hemen hemen bütün ileri gelenleri aşağıda görüleceği üzere bütün unsurların birliğini isteyen bu anlayışı yazılarında desteklemişlerdir. Ancak Balkan Harbi ve hezimetle sonuçlanması bu siyasi görüşe büyük bir darbe vurmuş bu diğer bütün akımları olduğu gibi Batıcılık akımının fikir adamlarının düşüncelerinde de değişikliklere sebep olmuştur. Fakat diğerlerine göre Osmanlıcılık siyasetine yakın bir düşünceyi devam ettiren grup olarak bunlar görülebilir.

Dergisi'nde yazdığı iki makalede[70] Tanzimat zihniyetine hücum edenlere cevap veriyordu.

Batıcılar'ın bir kısmı ise memlekette en önemli meseleyi sosyal kuruluşun yetmezliğinde görüyordu. Onlara göre Türkiye üretici ve müteşebbis insan yetiştirmediği, yalnız umumi işlere koşan memur sınıfı ve şahsi girişimden yoksun çiftçi yetiştirdiği için bütün batılılaşma hareketleri neticesiz kalmıştır. Başlarında Prens Sabahattin olmak üzere, bir aydın zümre önce bu sosyal yapının tetkiki sonra onu Batı medeniyetini kuran ileri toplumsal yapıya ulaştıracak radikal bir eğitim sisteminin kabülü yolunu ileri sürüyorlardı. Ancak kendilerini siyasetin etkili olduğu bir dönemde siyasetten uzak tutmaları girişimlerinin başarısız olmasında önemli rol oynadı.[71]

Batıcılar'ın bir üçüncü kısmı Servet-i Fünun ve Ulum-u İçtimaiyye dergileri etrafında toplanan pozitivistlerdi. Bu cereyan içinde bir kısmı üreticilikten sosyalizme kadar gitmiş, fakat aynı hareket bir adım daha atarak materyalizm şeklini almıştır.[72]

Batıcıların bir kısmı da Jön Türkler arasında doğan "kuvvetli ve üstün olan her şey Batı'dadır" şeklindeki hayranlık duygusundan ilham alıyordu. Aynı hayranlık Tanzimatçılar'da da vardı. Şu farkla ki onlar, geçmişten gelen birçok şeyi değiştirmemeye karar vermişlerdi. Halbuki aşağıda fikirleri incelenmiş olan II. Meşrutiyet döneminin bu yeni Batıcıları hayranlığın sonuna kadar giderek radikal bir değişme istiyorlardı. Doğu'dan gelen herşeyi "geri" Batı'dan gelecek herşeyi "ileri" buluyorlardı. Adeta ilericilik ve gericilik kelimelerini icat ettiler. Geleneğe bağlanmak isteyenleri gericilikle itham ettiler. Donmuş kaidelere bağlananlar ve fanatikler için bu ithamlar doğru olsa bile, geçmişteki herşeyin inkarına gittikleri için Batıcılığı tehlikeli bir zemine sürüklediler. Bu hareketin başında İçtihad Dergisi ve onun sahibi Abdullah Cevdet görülüyor. Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı Bey, Ali Kami, Mustafa Asım gibi bazı yazı arkadaşları, Abdullah Cevdet'in bu mücadelesine katılıyorlardı.

Burada işaret edilmesi gereken hususlardan birisi de Batıcılık akımını bu dönemde destekleyenlerin beslendikleri kaynaklardır. Bu açıdan II. Meşrutiyet döneminde öğretmen, subay ve tıbbıyenin yetiştirdiği doktorlar önemli rol oynamışlardır. Öğretmen Tanzimat döneminde bulunmaz bir tiptir. İkincisi subaydır. Meşrutiyet döneminde sivrilen aydınların hiç değilse yarısı bu sınıftan gelmiştir. Üçüncü zümre doktorlardır. Yeni fikir edinmeleri ya Avrupa'ya kaçtıkları zaman, ya

---

[70] Satı, "Tanzimatçılık Meselesi I" s.1379-1383; Satı, "Tanzimatçılık Meselesi II", *İçtihad*, No.65, 9 Mayıs 1329, s.1406-1410.

[71] Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtima ve Programı*, s.28, 32, 34, 52.

[72] Bkz. Ülken, s.206-207.

da Avrupa'ya tıp eğitimlerini geliştirmek için gitme fırsatını buldukları zaman olmuştur.[73]

İşte Meşrutiyet sonrası hemen bütün fikir cereyanlarının çoğunluğu tarafından gerekliliğine işaret edilen "Garplılaşma" ilk kez Abdullah Cevdet ve arkadaşları tarafından sistematize edildi. Bu anlamda Abdullah Cevdet'in garplılaşması Mannheim'ın "utopia" tanımına da uygunluk göstermektedir.[74] Abdullah Cevdet'in bu alandaki temel önemi ise bütün siyasal tercihlerin ötesinde[75] toplumun batılılaşması gereğine işaret etmesidir. Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının diğer bir özelliği de toplumda oluşmasını istedikleri bu değişim için Batı düşüncesinin de alınmasını zorunlu görmeleridir. Onlara göre Osmanlı toplumunun gelişmesini sağlamak için Batı düşüncesini gülüyle dikeniyle almak gerekiyordu.[76]

İçtihad, kadın hakları, çocuk eğitimi, köylü nüfus, medreseye karşı oluş, kadının durumunun yükseltilmesi, fikir hürriyeti, ailenin modernleşmesi vb. konularda az çok birleşik bir görünüşü savunuyordu. Arap harflerinin değiştirilmesi, milletlerarası tartı ve ölçü sisteminin kabulü, laikleşme gibi konuları da kısmen savunuyordu.[77] Zaten bu sistemli Batılılaşma düşüncesidir ki, çeşitli konularda Türkçülük ve İslamcılık akımları ile dönemin dergi ve gazetelerinde şiddetli fikir tartışmalarına girmiştir.[78]

Fakat İçtihad yazarlarında tam bir fikir birliği aramak doğru değildir. Mesela Rıza Tevfik, Batıcılık fikirlerini benimsemekle beraber halk edebiyatına inişi İran

---

[73] Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.323.

[74] Burada özellikle oluştuğu toplumsal realiteyi reddetme ve onu değiştirme arzusuna , ve özellikle Mannheim'ın birinci utopia tipi olan "Orgiastic-chiliasm" ile benzerlik gösterir. Bu konuda bkz. Şükrü Hanioğlu, *Bir Biyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981, s.366, 374.

[75] Abdullah Cevdet, "Rum Ticaret Mektebinde", *İçtihad*, No.109, 5 Haziran 1330, s.164: "İçtihadın ve sahibinin hak ve vazifesi ilim sahasında serbest bulunmak, ve siyaset sahasına adım atmamaktır. Zaten siyasiyyat, arziyyattır. (Garaziyat değil). Evvelin sebepler değildir. Siyasi hadiseler, birtakım içtimai, ırki, itikadi amillerin, neticesi, yekûnu demektir...". Krş. Celal Nuri, "Müslümanlar, Türkler, Kalkın Geçiktiniz", *İçtihad*, No.86, 26 Kanunievvel 1329, s.1903: ""Teknik" denilen şeyin bizde ismi bile yok. Çok şükür Abdullah Cevdet Bey buna (aliyat) dedi. Her şeyi politikadan bekliyoruz. Her şeyin mesulu hükümettir, zehab-ı batılında bulunuyoruz. Falan nazır şöyle yapmasaydı bilmem ne olurdu. Cemiyet falanı kullansaydı işler düzelirdi. Heyhat! Politikadan evvel inkişaf-ı fikri lazım. Üst tarafı hezeyan."Batılılaşmanın bir toplum ideali haline getirilişi için bkz. Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Teşhis ve Tedavi", *Hakk*, No.53, 18 Cemaziyülevvel 1330, s.1; Krş. Abdullah Cevdet, "Doktor Abdullah Cevdet Beyefendi Tarafından Bir Mahfel-i Hususi-i Yaranda Verilen Bir Konferansdan", *Mehtab*, No.3, 25 Temmuz 1327-13 Şaban 1329, s.19; Celal Nuri, "Mukaddeme", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.9, 3 Nisan 1330, s.4.

[76] Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", s.1984. Ayrıca bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.374.

[77] Abdullah Cevdet Celal Nuri'nin Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye'sine dair İçtihad'da yazdığı yazıda bir anlamda Batıcılar'ın hangi konularda birlik içinde olduklarınında mesajını vermektedir. Mesela Avrupa usul-i muaşeret ve adabının alınması, izdivac, aile, kadın, harfler, ordunun durumu, halkın yetiştirilmesi, bab-ı alinin yetersizliği vb. Bkz. Abdullah Cevdet, "Mukadderat-i Tarihiyye Karilerine, *İçtihad*, No.56, 28 Şubat 1328, s.1248-1250.

[78] Bu konularda aşağıda Batıcılar'ın Genel Fikirleri kısmına bkz. s.45 vd.

şiirinden faydalanışıyla, hatta tasavvuf zevki ve İslam Felsefesi'ne ilgisiyle arkadaşlarından ayrılıyordu. Diğer taraftan batılılaşmaya Batıcılık akımı tarafından, II. Meşrutiyet döneminde İçtihad Dergisi ailesince daha fazla açıklık ve doktirinal bir mahiyet verilmiş olmasına rağmen, evvelki pek geniş ve umumi anlamı daralmıştır. Batıcılık akımı dönemin büyük olayı olan Balkan Harbi ve yenilgisi karşısında tabii seyrini değiştirmiştir, süratlendirmiş ve bu tesir altında çeşitli aksülameller meydana çıkarmış ve yeni problemler karşısında durumunu açıklamak mecburiyetinde kalmıştır. Balkan yenilgisinin tesiri altında görülebilecek bir ayrılma bu noktada başlamıştır.[79]

Batıcılar özellikle İslamcılarla devamlı tartışmalar içinde faaliyetlerini sürdürürken, beklenmeyen bir tartışman onları ikiye ayırmıştır. Bu noktadan itibaren onların temel mücadelesinin Batı'nın nasıl alınması etrafında başlayan iki kutup arasında cereyan ettiği görülüyor. Balkan savaşının tüm kamuoyunda derin tesirler yaratan etkisi bütün düşünce akımlarında olduğu gibi Batıcılar'da da daha radikalleşme şeklinde bir davranışı doğurmuştur.[80] Bu koşullar altında İçtihad mecmuasında yayımlanan bir yazısında Celal Nuri, Batı'ya "...ayrı ayrı bütün Avrupalıları Şimal burnundan Matapan burnuna kadar elimle kesecek mertebede kendimde cevşan bir şime-i husumet duyuyorum"[81] demekle beraber batılılaşma gayretlerinin Batı'ya rağmen sürdürülmesi gerektiğini ileri sürerek bu radikalleşmeyi göstermiştir. İçtihad Dergisi'nin bir sonraki sayısında Celal Nuri'ye siyasi ve sathi olan inkılabın bir 10 Temmuz içtimai inkılabı ile tamamlanması gerektiğini[82] bu içtimai inkılabın batılılaşma olduğunu söyleyen Abdullah Cevdet ise bu görüşün tamamen yanlış olduğunu söyleyerek şu şekilde cevap vermiştir: "..En büyük ve en daimi hasmımız bizim kendi kafamızdadır, kendi kafamızdır. Bizimle ecanib arasındaki münasabat kavi ile zayıf, alim ile cahil, zengin ile fakir arasındaki münasabattır. Biz kavi iken zayıfları bağrımıza basıp gözlerinden öpmüyorduk.... Kavinin haklı olmaya ihtiyacı yoktur. Bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu gülüyle dikeniyle isticnas (cinsine benzetme) etmeye mecburuz..."[83] İşte iki liderin bu

---

[79] Tunaya, a.g.m., s.623.

[80] Balkan Savaşı sonucu uğranılar yenilgi ve bu yenilginin fikir adamları üzerinde oluşturduğu etki, düşünce akımlarında belirgin bir radikalleşmeyi doğurmuştur. Batıcı cephedeki radikalleşmeyi Server Bedii şu şekilde ifade eder: "...Şüphesiz İçtihad'ın o ateşli, heyacanlı yazarlarında geçen sene Çatalca'dan işitilen top seslerinin pek tesiri olmuştur..." Bkz. Server Bedii, "Haftaname: İçtihad'ın Dördüncü Senesi", *İçtihad*, No.100, 3 Nisan 1330, s.2261.

[81] Celal Nuri, "Şime-i Husumet", *İçtihad*, No.88, 9 Kanunisani 1329, s.1949.

[82] Abdullah Cevdet, "İnkılap Şehrayani", *İşhad*, No.114, 10 Temmuz 1330, s.259. Krş. Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2- Mesail-i Siyasiye*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331, s.3; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye Mukadderat-ı Tarihiye*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331, s.111.

[83] Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", s.1984. Ayrıca Bkz. Selim Sakit, "El-Cezire Mektupları I Husumet mi Muhabbet mi?", *İçtihad*, No.96, 6 Mart 1330, s.2156; Abdullah Cevdet, "Mazlum Olmak

görüşleri etrafında toplanan Batıcıların, "Kısmi Batıcılar" ve "Tam Batıcılar" adı verilen iki gruba ayrıldıklarını görüyoruz.[84] Her iki grup, Batı'nın nasıl alınması gerektiği fikrini tartışırken, artık eski rakipleri olan İslamcılarla uğraşmayı bir kenara bırakmışlar ve birbirlerinin tezlerini çürütmeye çalışmışlardır.[85]

Celal Nuri ve arkadaşları, Tam Batıcılık adı verilen görüşün Osmanlı Devleti'nin Batı'nın bir uydusu haline gelmesinden başka bir anlam taşımadığına ve bu konuda bir sınırın konması gerekliliğine işaret etmişlerdir. Celal Nuri yazılarında, 'Avrupa'ya karşı modernleşme' ve bunun sağlanabilmesi için olumlu geleneksel yapı ve İslam'ın toplumsal içeriğinden yararlanma üzerinde durmuştur.[86] Buna karşılık Abdullah Cevdet'in başını çektiği Tam Batıcılar batılılaşma tezini İslam'dan bir siyasal ve sosyal araç olarak yararlanmakla beraber tümüyle mevcut geleneksel yapının terkedilmesine dayandırmıştır. Meseleyi Buharalı ya da Avrupalı olmak[87] olarak ele alan Abdullah Cevdet, Celal Nuri Bey ve arkadaşlarının kendisine yönelttiği sert hücumlara[88], yabancı nüfuz ve sermayesine karşı çıkışlarına, kısaca belirtildiği gibi Avrupa'ya rağmen modernleşme önerilerine karşı Batı medeniyetinin her yönüyle alınmasının mutlaka gerekli olduğu yolundaki görüşleriyle karşılık veriyordu.[89]

Garpçılar Batı'dan nelerin, hangi metodla alınacağı noktasındaki bu görüş ayrılıklarından sonra Tam Batıcılar Abdullah Cevdet'in Kısmi Batıcılar ise Celal Nuri ile birlikte çeşitli dergi ve gazetelerde fikirlerini savunmayı devam ettirmişlerdir.

II. Meşrutiyet döneminde Batıcılık akımının bütün istekleri bir program niteliğinde İçtihad Dergisi'nin 55. ve 57.[90] sayısında yayınlanan "Pek Uyanık .Bir Uyku!" adlı yazılarda özetlenmiştir. 18 maddeden ibaret olan programlarına dikkat edilirse batılılaşma yolunda en büyük engel olarak yanlış din anlayışı, mevcut gelenek, hatta bunların arkasında en büyük engel olarak dinin kendisi görülür. Sanki Batıcılık diye adlandıran grup dine tavır alışlarının neticesinde biraraya gelmiş ve

---

Zalim Olmak Demektir", *İçtihad*, No.27, 15 Temmuz 1327, s.788; Abdullah Cevdet, "Devlet Ebed Müddet", *İçtihad*, No.31, 15 Eylül 1327, s.840.

[84] Bkz. Nüzhet Sabit, "Abdullah-Celal Kavgası", *Takib ve Tenkid*, No.1, 6 Mart 1330, s.12-15.

[85] Bu konuda ayrıca bkz. Hanioğlu, a.g.m., s.1386.

[86] Celal Nuri, "Şime-i Husumet", s.1949-1951.

[87] Abdullah Cevdet, "Yara ve Tuz", *İştihad*, No.132, 28 Teşrin-i Sani 1918, s.2826.

[88] Bkz. Celal Nuri, *Muhabet mi Husumet mi?: Müslümanlara Türklere Hakaret, Düşmanlara Riayet ve Muhabbet Edenler*, Kader Matbaası, İstanbul 1332, s.3,7,9,18,21. Ayrıca bkz. Seyfi Sarım, "Frengi Hastalığının Ruhlarımıza Sirayeti: Celal Nuri Bey'e Vuku'bulan Hücumlar", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.4, 24 Şubat 1329, s.12-14; Selim Sakit, "El-Cezire Mektupları -I- : Husumet mi Muhabet mi?...", 2154-2156; Nüzhet Sabit, "Abdullah- Celal Kavgası", s.12-14. Abdullah Cevdet Bey'in görüşlerini paylaşanların Celal Nuri'yi eleştirileri için bkz. Server Bedii (derleyen), *Zavallı Celal Nuri Bey Şime-i Muhabbet mi? Şime-i Husumet mi?*, İstanbul 1329, s.4-8.

[89] Bkz. Aşağıda Batıcılar'ın batılılaşma görüşleri, s.45-55. Ayrıca Bu konularda Abdullah Cevdet hakkında yapmış olduğu Doktora tezi ile bir çok konuya ışık tutan sayın Şükrü Hanioğlu'nun çalışmasına bkz. Hanioğlu, a.g.e.., s.363-364; Hanioğlu, a.g.m., s.1386.

[90] İ.H, "Pek Uyanık Bir Uyku (1)", *İçtihad*, No.55, 21 Şubat 1328, s.1226-1228; İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (2)", İçtihad, No.57, 7 Mart 1329, s.1261-1264.

tezlerini bunun üzerine kurmuş gibidirler. Aşağıda görüleceği üzere dine önem vermeleri sadece varmak istedikleri noktaya ulaşmada din araç olarak kullanılabiliyorsa veya toplumun çeşitli sosyal meselelerinin çözümünde gerekli ise vardır. Bu sebeple daha çok geri kalmamızda en büyük rolü oynadığını iddia ettikleri dine bir tepki hareketi olarak ortaya çıktıkları için, onların programı Türkçüler'inki kadar mazbut ve ilmi olamazdı. Zira bu dönem Batıcılığı Peyami Safa'nın da belirttiği gibi, bir sistemden ziyade, dini taassuba karşı medeni ihtiyaçların sezilişinden doğma bir terakki iştiyakıdır. Nasyonalizm gibi Avrupa ideolojilerinden hiç birine benzemez. Türkçüler, akidelerinin bazı esaslarını Garp nasyonalizminden aldıkları için yazılarındaki tarihçi görüşüne bir de içtimaiyatçı metodu katılıyordu. Bunun için Türkçülük populaire olduğu kadar da universitaire bir cereyan olarak yaşadı ve Garpçılık, sadece, dağınık bir güzideler aleminin sistemsiz özleyişi halinde kaldı.

Mumtaz Turhan'ın Kültür Değişmeleri adlı kitabında da belirttiği gibi bu dönemde Batıcılık akımının diğer bir özelliğini de şöyle belirtebiliriz: "...Garpla aramızda geçen bu uzun mücadele sonunda, bir taraftan bu medeniyetin teknik ve bilgi üstünlüğü ve tazyiki neticesi, diğer taraftan Garb'a yönelmenin ta başlangıcından itibaren yenileşmeye karşı duran veya onun başında yürüyen dini taassup taraftarlarına bir aksülamel olmak üzere Avrupa hayranı yeni bir nevi Garpçılık mutaassıplarının türemiş olmasıdır. Hakiki garplılaşmaya aynı derecede, belki daha büyük bir engel teşkil eden bu zümrenin kültür değişmeleri üzerinde büyük tesiri olmuştur."[91]

D- BATICILIK AKIMININ YAYIN ORGANLARI

II. Meşrutiyet döneminde kendilerine Batıcılar denilen grup, akımın dönemin siyasi-fikri seyri içinde geçirdiği safhalara uygun olarak, kendi aralarındaki farklılaşmalara göre dergi ve gazeteler çıkarmalarının yanısıra, bizzat batılılaşma fikrini doğrudan savunan dergi ve gazete de çıkarmışlardır. Diğer taraftan dönemin ileri gelen mecmua ve gazetelerinde de gerek fikri tartışmalar gerekse diğer sebeplerle batılılaşmanın savunulması ile ilgili yazılar yazmışlardır. Hatta bu dönemde kadın dergi ve gazetelerinde de bu fikrin savunuculuğunun yapıldığına açık bir şekilde rastlanır.

II. Meşrutiyet dönemi sonrası Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının sistematize ettikleri batılılaşma, bu isteği gerçekleştirmeye yönelik çeşitli yayın organları tarafından da girişimler yapılmasına karşılık, genellikle Batıcılık akımının etrafında toplandığı İçtihad Dergisi tarafsız gözlemcilerin belirttiği üzere[92] toplumda bu çeşit

---

[91] Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.185.
[92] Bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.374.

faaliyetlerin en önemli organı olarak kabul edilmekteydi. İçtihad Dergisi bu anlamda II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası batılılaşma fikri ve Batıcılık akımı ile özdeşleşmiştir.

İçtihad, Abdullah Cevdet tarafından 1 Eylül 1904'de Cenevre'de tesis edilen İçtihad Basımevi'nde Türkçe ve Fransızca olarak yayınlanmaya başlamış, ilmi, edebi ve iktisadi bir fikir dergisidir. Kapağında kendisini "Ayda bir defa neşrolunur, serbest, mecmua-i osmaniyye ve islamiyyedir" diye tanıtan ve ikinci sayısı üç aylık bir gecikme ile Ocak 1905'te çıkan İçtihad Dergisi, Cenevre'de 8, Cenevre ve Kahire'de (9-12ve 1-2 olmak üzere) 6 ve tamamen Kahire'de 23. numaraya kadar 9 sayı yayınlanmış ve 1 Haziran 1327 tarihinden itibaren İstanbul'da çıkmaya başladığı 24. sayıdan Abdullah Cevdet'in ölümü üzerine kapandığı 1 Aralık 1932 yılına kadar çıkan 358. sayısı burada çıkmıştır.[93]

Abdullah Cevdet'in II. Meşrutiyet döneminde 58,59,68 ve 80. sayılarındaki ve çoğunluğu dine yöneltilen eleştiriler ve İttihat Terakki ile arasında çıkan bazı sorunlardan dolayı kapatılmış olan İçtihad'ın "İştihad", "İşhad", "Cehd", "Alem-i Sanayi ve Ticaret" isimleri ile yayınlandığını görüyoruz.[94]

Abdullah Cevdet'in İttihat ve Terakki tarafından ölümle tehdit edilmesi[95] sebebiyle dergi 127. sayıdan itibaren hemen hemen üçbuçuk sene yayınlarına ara vermiş ve Mütarekenin ilanı ile birlikte değişen siyasal şartlardan sonra 1 Teşrin-i Sani 1918 tarihli 128. sayısından itibaren "İştihad Eski İçtihad" adıyla yeniden çıkma imkanı bulmuştur.

İçtihad Dergisi yayınlanmaya başladığı ilk yıllarda hemen hemen Abdullah Cevdet'in yazı ve tercümeleri ile doludur. Ancak, daha sonraları Abdülhak Hamid, Süleyman Nazif, Selahaddin Asım, Hüseyinzade Ali, Cenap Şahabeddin, Faik Ali, Ayın Nadir, Mustafa Asım, Haşim Nahid, Hüseyin Kazım Kadri, Aynizade Hasan Tahsin, Ali Kami, Peyami Safa, Ömer Fevzi, Safvet Örfi, Halid Fahri, Feyzullah Sacid, Kozanoğlu Cenap Muhiddin, İsmail Hami, Yusuf Ziya, Salih Fuad, Kılıçzade Hakkı, Ali Rıza Seyfi, Mahmud Sadık, Celal Nuri, İbrahim Temo, Semih Fethi, Rıza Tevfik, Mustafa Subhi vb. pek çok edip, şair ve fikir adamından oluşan sanat, fikir ve ideoloji bakımından çok renkli ve çok yönlü bir yazı kadrosuna sahip olduğu görülmektedir.

---

[93] İçtihad Dergisi hakkında ayrıca bkz. Semiramis Tutkun, *İçtihad Mecmuası (1-100. Sayılar, 1904-1914), İnceleme ve Edebi Metinler*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sivas 1988 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Süheyla Seçkin, *İçtihad Mecmuası (101-200. Sayılar), İnceleme ve Seçilmiş Metinler*, Cumhuruyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sivas 1990 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Fethi Tevetoğlu, "İçtihad", *Türk Ansiklopedisi*, c.XX, Ankara 1972, s.18; Varlık, s.125; Toprak, s.128; Hanioğlu, a.g.m., s.1384;

[94] Derginin bu adlarla çıktığı ile ilgili ruhsat belgeleri için bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.292, 21 numaralı dipnot.

[95] Hanioğlu, a.g.e., s.294.

Burada İçtihad Dergisinin Batıcılık akımının bir yayın organı haline nasıl geldiğinin ve bu fikri savunanların onun etrafında nasıl toplandığının, hangi amaçlarla tesis edildiğinin incelenmesi gerekir.

Abdullah Cevdet Türkler'in kültür düzeyinin yükseltilmesini memleketin ilerlemesinin in önemli etkeni sayıyordu. Bunu sağlamanın en kolay yolu ise, bir seri Batı klasiği ve Batı akımlarına açık bir dergi yayınlamak ve yayını yeniden kurulacak bir matbaadan yönetmekti.[96] Bu matbaa Cenevre'de faaliyete başladı. 1904 de Abdullah Cevdet çıkarmak istediği dergiyi "'İçtihad' ismiyle bir risale-i mevkute, "Matbaa-i İçtihad namıyla da her lisanda her nevi asar tab' etmeye musteid bir matbaa tesis ettik"[97] diyerek ve mecmuanın amacının bu olduğunu belirterek yayınlamıştı.

İçtihad Dergisi, "daha önce Münif Paşa'nın çıkardığı Mecmua-i Fünun'un başladığı, Batı fikirlerini Türk okuyucularına tanıtmak amacını güdüyordu. Bu arada, dergi Avrupa edebi akımlarına da, daha önceki Jön Türk yayınlarında rastlanmayan bir önem veriyordu."[98]

Aşağıda fikirleri incelenirken görüleceği üzere Jön Türk dergilerinden farklı olarak İçtihad'da birbirinden farklı birçok temaya rastlanır. Kadın haklarına verilen önem, saltanat kurumuna karşı bir temel kuşku, ancak Batı klasiklerinin derin anlamlarının anlaşılması sayesinde Batı'ya yaklaşılabileceği, batılılaşmanın gereklerinden birinin fikir ve görüşleri temelinden değiştirmek olduğu ve evreni materyalist biyolojik bir çerçeve içinde değerlendirme, bunların başta gelenlerindendir.

Abdullah Cevdet'in materyalizmin dinin tüm rollerinin yerini alması yolundaki çalışmaları kendisini Osmanlı Devleti ve tüm İslam ülkeleri yurttaşlarına dinin yeniden yorumlanması konusundaki fikirlerini yaymak konusunda faaliyette bulunmaya götürüyordu. Abdullah Cevdet'in İçtihad Dergisi'nin adamlar tutarak İskenderiye ve Süveyş'den geçecek hacılara dağıttırması[99] İçtihad'ın bu amaçla kurulmuş bir dergi olduğunu göstermektedir. 1910 sonlarında İstanbul'a dönmesi ile beraber derginin önsözündeki "1903 senesinde (sic) İsviçre'de tesis ve 23. numarasına kadar Mısır'da neşrolunan "İçtihad"ı burada da yaşatmaya başlıyoruz. İçtihad'ın meslek ve maksadı münevver ve muayyendir. Zaten bunlar akval ile değil, asar ile tenvir ve tayin olunur"[100] ifadeleri aynı amacın devam ettirilmek istendiğini göstermektedir.

---

[96] Bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 4. Baskı, İstanbul 1992, s.226-227.
[97] Abdullah Cevdet, "İçtihad", *İçtihad*, No.1, 1 Eylül 1904, s.1.
[98] Mardin, s.227.
[99] Yekvücud Vatanımızın Selametine Arzukeş Bir Ermeni, "Mektub-ı Mahsus: İçtihad Mecmua-i Osmaniyye İdare-i Aliyesine Ma'ruz-u Acizanemdir", *İçtihad*, No.2, Kanunisani 1905, s.14-15.
[100] "Önsöz", *İçtihad*, No.24, 1 Haziran 1327, s.729.

Meşrutiyet döneminde evreni materyalist, biyolojik bir çerçeve içinde değerlendirme ile ilgili en önemli derleme, çeşitli biyolojik materyalist yazarlardan Abdullah Cevdet'in yaptığı bir derlemedir. "Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları"[101] adındaki bu eser ve aynı yazarın "Fenn-i Ruh: Dimağ ve Ruh, Tefekkür-Vicdan-Dimağ ve Tefekkür"[102] adlı kitabı, söz konusu amaç konusunda en önemli çalışmaları oluştururlar. İçtihad dergisinde de, eski Yunan materyalistlerinden başlayarak , Darwin ve Newton'a kadar çeşitli düşünürlerin özellikle dinle çatışan düşüncelerinin nakledildiği yazılarla karşılaşmamız İçtihad'ın en önemli amaçlarından birisinin sahibinin düşüncelerini Türk toplumuna kabul ettirmek olduğu görülür.

Darwin teorisi konusunda, bu dergi aracılığıyla Batıcılar, İslamcı yayın organlarıyla önemli tartışmalara girmişlerdir. Bunun yanısıra, ahlakın dinden bağımsız bir olgu olduğunun ispatlanması çerçevesinde, Sanfani gibi daha basit yazarların eserlerinin Türkçe'ye çevrildiğini görüyoruz. Bütün bunlardan, Batıcılar'ın toplumda arzuladıkları değişmeyi sağlamak konusunda oldukça basit ve yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşecek bir program düşündüklerini anlamamız mümkün olmaktadır. Sorun hemen hemen her yerde yeni bir tip yaratma olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.[103]

Abdullah Cevdet'in İçtihad'ın ilk sayısında derginin amaçlarından birisinin de "...zenginleri çocuklarını Avrupa'nın bila istisna değil fakat mücerreb mekteplerine, Darülfünunlarına gönderip kendilerini say'e tahsil çarelerine tevessül ettirmek. Teşebbüs-i şahsiye say', zatileriyle temin-i maişete alıştırmak..."[104] olduğunu ifade etmesi de bu amaca ulaşma konusunda eğitimin ne denli önemli bir araç olduğunun ve derginin bunu teşvikteki amacını göstermektedir. Aslında Abdullah Cevdet'in temel düşüncelerinden birisi Osmanlı kütlelerini Batı medeniyetine katabilmek için halkı eğitmek isteği idi. Bu istek onun İçtihad'ı tesisinin sebeplerinden birisidir. Dergi'nin de propagandadan daha çok "ansiklopedizm" diye adlandırılabilecek tutuma geri dönüşü bununla açıklanabilir.

İçtihad Dergisi bu özellikleri ile II. Meşrutiyet sonrasında İslam dininin eleştiriye uğratıldığı ilk Osmanlı dergisi olma özelliğini[105] kazanmıştır. II. Meşrutiyet döneminde dini hususlara yapılan bu eleştirilerin yer alması dolayısıyla daha önce islamcı olmak eleştirilerine maruz kalan[106] içtihad'ın bu dönemde dış gözlemciler

---

[101] Abdullah Cevdet, *Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları*, İstanbul 1912.
[102] Abdullah Cevdet, *Fenn-i Ruh: Dimağ ve Ruh, Tefekkür-Vicdan-Dimağ ve Tefekkür*, İstanbul 1911.
[103] Bkz. Hanioğlu, a.g.m., s.1386.
[104] Abdullah Cevdet, "Bir Musahabe", *İçtihad*, No.1, 1 Eylül 1904, s.10.
[105] Bkz. Hilmi Adnan Malik, "Survey of Intellectuel Renaissance in Turkey", *The Hartford Courant Magazine*, 17 Haziran 1923, s.20.
[106] Hanioğlu, a.g.e., s325.

tarafından siyasal ve dinsel konularda açık düşünceleri yayan bir organ olarak tanındığı görülmektedir.[107]

Bunların yanısıra Avrupa fikir ve sanat akımlarına yer veren İçtihad'da daha ilk sayılarından itibaren bir yanda Rusya Müslümanları'ndan, dış Türkler'den bahsedildiği, diğer yandan da azınlık hak ve istiklali savunuculuğu ile imparatorluğun parçalanmasına kadar varan bölücü düşünce ve propagandalara yer verildiği görülür.

Ancak dergide bütün bu olumsuz yazıların yanısıra ekonomi, kadın, eğitim, siyaset, içtimaiyyat vb. konularda memleketteki fikir ufkunu açabilecek, diğer cereyanların eksikliklerini tamamlayabilecek, problemlerin her yönü ile tartışılmasını ve düşünülmesini sağlayacak, daha sonra tesis edilecek olan yeni Türkiye'nin oluşmasında yer edecek çok önemli yazılar da yer almıştır.Yine Türk fikir ve sanat akımlarının, batılılaşma ve inkılap hareketlerinin, mutlakiyet rejimi ile mücadelenin tarih ve gelişimini tesbit, karşılaştırma bakımından ihmal olunamıyacak önemli bir kaynaktır.

II. Meşrutiyet döneminde İçtihad Dergisi Batıcılar'ın fikirlerini çok daha açık bir şekilde ortaya koymalarını sağlamış olmasına rağmen, söz konusu dergi İstanbul'da yayınlanıncaya kadar ve hatta daha sonra Batıcılar adı verilen kimselerin batılılaşmanın gerekliliği konusundaki tezlerini savundukları diğer bir dergi daha vardır: Mehtab.[108] İlk olarak İstanbul'da yayımlanan Mehtab (kapatılınca Şebtab adıyla yayınlanmıştır) bu düşünce taraftarlarının forumu haline getirilmiştir. Mehtab'ın temel teması, batılılaşmanın ihmal edilmesi halinde İmparatorluğun kısa sürede çökeceğiydi. Dergi bu alanda geleneksel kesimlerden gelen eleştirileri de cevaplıyor ve bu çevrelerin programlarının İmparatorluğun çöküşünü hızlandıracağı görüşünü de savunuyordu. Söz konusu dergide genellikle Abdullah Cevdet'in de imzasız yazıları yer almıştır. Abdullah Cevdet, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçılarla olan anlaşmazlıkları nedeniyle ülkeye hemen dönmedi. Bu sebeple, batılılaşmanın gerekliliği ve İslamiyet'in bu alandaki olumsuz tesirleri konusundaki yazılarını bir süre Mehtab dergisiyle Yeni Tasvir-i Efkar gazetesinde yazdı.[109]

1911 yılında Abdullah Cevdet'in Celal Nuri'nin yazdığı bir romana tanıtım yazısı yazması ile Celal Nuri İçtihad kadrolarına dahil olmuştu.[110] Yukarıda da söylenildiği gibi Balkan Harbi'nin hezimeti Batıcılık akımı üzerinde de bir radikalleşmeye gidilmesine sebep olunca Tam Batıcılar denilen grup Abdullah Cevdet

---

[107] Wilhelm Feldmann, "Mitteilungen", *Die Welt des Islams*, B.II, 1914, H.2/4, s.280-281.

[108] Bkz. Mustafa Çandır, *Mehtab Mecmuası (İnceleme ve Edebiyatla İlgili Makaleler)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sivas 1992 (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi).

[109] Bkz. Hanioğlu, a.g.m., s.1384.

[110] Abdullah Cevdet, *İçtihad*, No.29, 1 Temmuz 1327, s.823.

ile İçtihad etrafında Kısmi Batıcılar diye adlandırılan grup ise Celal Nuri Bey ile beraber Hürriyet-i Fikriyye adı ile çıkarmaya başladıkları dergi etrafında toplanmışlardır. Aslında İçtihad grubu Celal Nuri'nin çok sayıda kitabı arka arkaya yayınlamasını şüphe ile karşılar. Celal Nuri'nin Haydar Kemal[111] imzasıyla yazı yazdığını da daha sonraları öğrenirler. Bu olay ve İçtihad Dergisi'nin 88. numarasında yazdığı Şime-i Husumet adlı yazısı Celal Nuri'nin İçtihad'dan ayrılmasına sebep olur.

Hürriyet-i Fikriyye'nin amacını taraftarları çıkış yazısında "Gaye-i emelimiz, tecdid, tekamül ve an'anatımızı ıstıfa ettirecek terakkidir"[112] diye ifade ederek hem Tam Batıcılar'dan ayrıldıkları yönü hem de batılılaşmanın gerekliğini belirterek açıklamışlardır.

Hürriyet-i Fikriyye'nin 1 Mayıs 1330'da 13-1-16. Sayıları Serbest Fikir, 12 Haziran 1330 tarihinden itibaren ise 17-1-21. sayıları Uhuvvet-i Fikriyye adıyla çıkmıştır. Çıkış yazısıyla intişar eden derginin ilk sayısından itibaren Abdullah Cevdet ve İçtihad grubuna şiddetli hücumlarda bulunulur.[113]

Celal Nuri ve arkadaşlarının etrafında toplandığı Hürriyet-i Fikriyye'de Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, Süleyman Nesib, Enis Behiç, İsmail Hami, Abdülhak Hamid, Giridi Ahmed Saki, Dr. Hulusi Behçet, Hıfzı Tevfik, Faik Ali, Safi Necib, Subhi Ethem, Mehmed Sıtkı vb. dönemin önde gelen edip, şair ve fikir adamları çeşitli konularda yazılar yazmışlardır.

Balkan Harbi'nden sonra batılılaşma konusunda yeni bir safhaya giren Celal Nuri'nin bu görüşlerini neşretmek için çıkardığı dergilerden birisi de Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası'dır. İlk sayısı 22 Teşrin-i Evvel 1332 yılında yayınlanmaya başlayan dergi tamamı 101 sayı olarak haftalık yayınlanmıştır. Derginin müdürlüğünü Celal Nuri'nin yakın arkadaşı olan Giridi Ahmed Saki yapmıştır. Tesis ettiği adı geçen dergide Gustave Le Bon, Montesquie gibi Fransız yazarlarının etkisinde kalarak yazdığı yazılar ağırlıklı olarak yer alır. Diğer taraftan dergide Süleyman Nazif ve Rıza Tevfik tarafından yazılan yazılarda İslamcılığın ve Türklüğün birleştirilmesine doğru adımlar vardır. Bu sebeple derginin bu amaçla çıkarıldığı yönünde yorumlamalara da rastlanır.[114]

---

111 "...Tarih-i İstikbal müellifini bu kadar methedebilmek için Celal Nuri olmak lazımdır." Bkz. Server Bedii, *Zavallı Celal Nuri Bey,* s.16.

112 "Çıkış Yazısı", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.1, 3 Şubat 1329, s.1.

113 Bkz. Seyfi Sarım, "Frengi Hastalığının Ruhlarımıza Sirayeti: Celal Nuri Bey'e Vuku'bulan Hücumlar", s.12-14; Cemal, "Bir Mektuptan Mustahreçtir: Şime-i Husumet mi?, Şime-i Muhabbet mi?", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.6, 13 Mart 1330, s.13; Selim Sakit, "Husumet mi, Muhabbet mi?...*Hürriyet-i Fikriyye*, No.6, 13 Mart 1330, s.3-5.

114 Mesela bkz. Varlık, s.125.

Celal Nuri İçtihad grubu ile girdikleri tartışmanın yanında "Zat-ı Hz. Muhammed"[115] isimli yazısı üzerine de İslamcı kesimden büyük tepkiler almıştır. İslamcı gruba kendisi cevap verirken, İçtihad grubuna çıkardıkları dergide daha çok arkadaşları yazılarıyla cevap vermişlerdir.

Celal Nuri dönemin sonunda daha çok savaşın sonuçları ile ve özellikle siyasi yazılarının yayınlandığı[116] "Ati" Gazetesini çıkarmıştır. 1918 yılının başından itibaren çıkmış olan gazetenin ilk 394 sayısı bu adı taşır daha sonra "İleri" adıyla 1924 yılına kadar çıkmaya devam etmiştir.

Yukarıda adı geçen dergilerin yanı sıra bu dönemde Batıcılar Takib ve Tenkid, Zeka, Muallim, Tedrisat-ı İbtidaiyye, Düşünce, Tanin, Terbiye, Aşiyan, Servet-i Fünun, Yeni Mektep, İkdam, Hakk[117], Resimli Mektep Alemi, Sabah vb. dönemin tanınmış mecmua ve gazetelerinde çeşitli konularda yazılar yazmışlardır. Özellikle Satı Bey tarafından dönemin eğitim-öğretim problemlerini tartışan ve kalitesinin yükselmesi konusunda önemli yazıların yer aldığı dergiler yayınlanmıştır.

Batıcılarla bu dönemde tartışmaya giren dergiler ise, İslamcı grubun yayın organları olan Sırat-ı Müstakim -ki daha sonra Sebilurreşad olarak çıkmaya devam etmiştir- ve Hikmet mecmualarıdır.

Batıcılar'ın sistemli batılılaşma düşüncesi, İslamcılığın şiddetli tepkilerini uyandırdı. Sırat-ı Müstakim ve Sebilurreşad ile aralarında uzun tartışmalar olmasının sebebi bu sistematize edilmiş olan batılılaşma idi. Bunlardan birisi Ubeydullah Afgani'nin "Kavm-i Cedid" adlı kitabı ve Ayasofya'da bu konuda verdiği vaazdı. Afganlı Ubeydullah bu kitapta şöyle diyordu: "Bir millet kendini savunmak için yapacağı cihada yardım etmez de, yine namaz ve orucuna devam ederse, o millet Allah'ca makbul değildir. O zaman Allah bir yeni millet (kavm-i cedid) göndererek ona bu üstün değeri verir: İşte bu millet, Balkan Savaşı'nda halkın imdadına koşan Türk milletidir."[118] İçtihad Dergisi'nin alkışladığı bu kitabı Sebilurreşad şiddetle tenkit etti. İzmirli İsmail Hakkı dergi idarehanesinde kendisini sözle ve dergide yazı ile

---

[115] Bkz. Celal Nuri, "Zat-ı Hazreti Muhammed Hazret-i Peygamberin Dehası", *İçtihad*, No.82, 28 Teşrinisani 1329, s.1803-1809. Bu yazının İslamcı cephedeki tepkileri için bkz. Ali Suad, "Vicdan-ı İslam: Zat-ı Hazret-i Muhammed Makalesi Munasebetiyle Celal Nuri Bey'e İkinci Hitap", *Sebilürreşad*, c.XI, Aded 283, 30 Kanunisani 1329-16 Rebiyülevvel 1332, s.361-363; Ali Suad, "İntikad: "Zat-ı Hz. Muhammed" Celal Nuri Bey'e Üçüncü Hitabım, *Sebilürreşad*, c.XI, Aded 286, 1329, s.414-418; Ferid, "İntikadat: Tarih-i İstikbal (Celal Nuri Bey)", *Sebilürreşad*, c.XI, Aded 283, 1329, s.358-361.

[116] Mesela bkz. Celal Nuri, "Yeni Hayat İçin İstihzarat-ı Fikriyye", *Ati*, 7 Nisan 1918, s.2-3; Celal Nuri, "Hayat-ı Milel", *Ati*, 15 Kanunisani 1918, s.2.

[117] Abdullah Cevdet özellikle Hakk Gazetesi'nde de dine karşı eleştirilerde bulunmuştur. Bkz. Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Hürriyete İrtica' Yok", *Hakk*, No.24, 18 Rebiülahir 1330, s.1; "Makale-i Yevmiye: İman, İman!", *Hakk*, No.38, 3 Cemaziyel Evvel 1330-7 Nisan 1328, s.1; "Makale-i Yevmiye: Yangın Var", *Hakk*, No.66, 1 Cemaziyel Ahir 1330-5 Mayıs 1328, s.1.

[118] Yazı İçtihad'da yayınlanmıştır. Bkz. Afganlı Ubeydullah, "Kavm-i Cedid", *İçtihad*, No.81, 21 Teşrinisani 1329, s.1796-1797.

hırpaladı. Sebilurreşad'ın hücumu da İzmirli İsmail Hakkı imzasıyla "Mudafaat-i Diniye: Abdullah Afgani. Müdafii M.C. Efendiye" başlığı ile yayınlanıyordu. İzmirli yazısında Batıcıları "Ubeydullah Afgani'yi müdafaaya kalkışan ve yegane sermayeleri safsata ve taaruzdan ibaret olan İçtihadcıları şeriat, ilim ve felsefe huzuruna davet"[119] ifadeleri ile tenkit ve davet ediyordu. Kadınların örtünmesi, çok kadınla evlenmeye karşı yazan[120] İçtihad'a Sebilurreşad şiddetli hücumlarda bulunmaktaydı. Abdullah Cevdet'in Dr. R. Dozy'den yaptığı İslam Tarihi tercümesi İslamcıları son derece kızdırmıştı. Bununla birlikte yine Abdullah Cevdet Gazali'nin Gazelleri, Dil-mest-i Mevlana tercümeleri, din duygusu taşıyan kendi Rubaileriyle dinsiz olmadığını göstermek istiyordu. Buna rağmen iki dergi arasındaki gerginlik sürekli çatışma halini almıştı.

II. Meşrutiyet döneminde Mefharet[121], Demet[122], Mehasin[123], Kadınlar Dünyası[124], Hanımlar Alemi[125], Kadınlar Alemi/Osmanlı Kadınlar Alemi, Hanımlar

---

[119]İzmirli İsmail Hakkı, "Müdafaat-ı Diniyye: Abdullah Afgani. Müdafii M.C. Efendiye", *Sebilürreşad*, c.XI, Aded 280, 1329, s.306-308.

[120] Mesela bkz. A.L., "İzdivaç Meselesi", *İçtihad*, No.58, 14 Mart 1329, s.1293-1295; "Tesettür Meselesi", *İçtihad*, No.29, 1 Temmuz 1327, s.809-811; Celal Nuri, "Nisaiyyuna Dair", *İçtihad*, No.53, 7 Şubat 1328, s.1194-1196.

[121] Daha geniş bilgi için bkz. Tezer Taşkıran, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Ankara 1973, s.37.

[122] Dergi hakkında bilgi için bkz. Emel Aşa, *1928'e Kadar Türk Kadın Mecmuaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul 1989 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.271-292; *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası*, İstanbul 1993, s.24-27; *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Kataloğu*, Ankara 1987, s.51.

[123]Dergide kadınların eğitimi ile ilgili yazılarda yayınlanmıştır. Kadınların eğitim imkanlarının genişletilmesinden ("Biz Kadınlar", *Mehasin*, No.8, Temmuz 1325, s.358-360), kızlar için yeni okullar açılması (Şukufe Nihal, "Hanımlara Dair: İnas Mektepleri Hakkında, İttihad'dan İktibas," *Mehasin*, No.10, Eylül 1325, s.732-733), yine hükümetin kızların eğitimine önem vermesi, onlar için de mektepler açmasının görevlerinden olduğu ancak herşeyi hükümetten beklemenin doğru olmayacağı, kadınların da mektepler açması gerektiği vurgulanmaktadır. (Süleyman Nesib, "Şair Nezih Süleyman Nesib Bey Tarafından Kadıköy'de Hanımlara Verilen Konferans", *Mehasin*, No.6, Şubat 1325, s.702-704). Ayrıca bkz. Aşa, s.318-355; *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası*, s.322-327.

[124] Dergi, kadınların hakları, eğitimi, siyasete atılması, aile, eğitim ile ilgili hemen hemen bütün problemlerine değinin ve çözüm önerileri getirmeye çalışan bir kadın dergisi görünümündedir. Yine dergide çıkan yazılarda öğretmen, program, yabancı dil öğrenimi vb. konulara varıncaya kadar kadınların eğitim ile ilgili yazılara rastlanmaktadır. Mesela bkz. Kadınlar Dünyası, "Avrupada Osmanlı Kızlarımızın Sadası", *Kadınlar Dünyası*, No.42, 15 Mayıs 1329, s.1; Nimet Cemil, "Kadınlar Hakkında Nikbinlik", *Kadınlar Dünyası*, No.162, 24 Kanunisani 1330, s.2-3; Nebile Kamuran, "Maarif", *Kadınlar Dünyası*, No.24, 27 Nisan 1329, s.3; Mükerrem Belkıs, "Kız Darüşşafakası", *Kadınlar Dünyası*, No.95, 7 Temmuz 1329, s.1; Mükerrem Belkıs, "Darülmuallimatımız", *Kadınlar Dünyası*, No.179, 22 Haziran 1918, s.2-4; Ulviye Mevlan, "Bizde İnas Mektepleri", *Kadınlar Dünyası*, No.161, 17 Kanunisani 1330, s.2-3. Dergide çıkan eğitimle ilgili yazıların tam listesi için bkz. Aşa, s.484-499.

Dergide çıkan bazı yazılar özellikle dönemin kız mektepleri hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir: "Kız okulları açmak gereklidir, ama yeterli değildir. Öncelikle okul programları düzeltilerek eski yöntemler terkedilmeli, pozitif bilimlere ve el sanatlarına ağırlık verilmelidir." (Sacide, "Elişlerinin Mekteplerde Lüzum-ı Tedrisi", *Kadınlar Dünyası*, No.172, 4 Mayıs 1918, s.7-8). "Yabancı erkek

Alemi[126], Kadın[127], Genç Kadın[128], Musavver Kadın[129] gibi Batıcı kadın dergileri de yayınlanmıştır.

Savaş başında, Batıcılar'ın en önemli yayın organı olan İçtihad'ın din aleyhtarlığı ve siyasi anlaşmazlıklar yüzünden kapatılması bu kimselerin faaliyetini oldukça azaltan bir gelişme olmuştur. Ancak, bunun yanı sıra savaş koşullarının ve örfi idarenin bu koşullar içinde sakıncalı olarak kabul ettiği önemli tartışmalara yol açabilecek neşriyata izin vermemesi de bu kimselerin eylemlerini asgariye indiren bir diğer nedendi. Bu nedenle mütareke dönemine kadar, Celal Nuri'nin Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası'ndaki yazıları ve Abdullah Cevdet'in İkdam Gazetesi'nde kısa süren başyazarlığı dışında, konuya temas eden yayınlar fazla değildir ve savaş dönemi bu kesim açısından oldukça durgun geçen bir zaman dilimi olmuştur.[130]

Batıcılar yukarıda adı geçen yayın organları vasıtasıyla fikirlerini duyurmaya çalıştıkları gibi, gerek kendi kurdukları gerekse diğer yayınevleri vasıtasıyla aşağıda fikirleri incelenirken görüleceği üzere çok sayıda telif ve tercüme kitaplar da neşretmişlerdir.

E- BATICILARIN İLERİ GELEN FİKİR ADAMLARI

Bu kısımda özellikle araştırmamızda fikirlerini temel olarak aldığımız Dr. Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, Tevfik Fikret ve Satı Bey incelenmiştir.

öğretmenlere de ihtiyaç vardır. Avrupa'ya giden kızlarımız yabancı erkek hocalardan ders alabildiğine göre, bu ülkemizde de mümkün olmalıdır. Eğitimde cinsiyet ayırımı yapılmamalıdır. Cinsler arasında rekabete yol açacağı için karma eğitim yararlıdır" (Bintül Halim Seyhan, "Çare-i Terakki", *Kadınlar Dünyası*, No.127, 18 Kanunisani 1329, s.3-4). Dergi hakkında ayrıca bkz. Aşa, s.423-444; *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası*, s.250; Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul 1994, s.219-261.

[125] Bkz. Aşa, 651-654.

[126] Bkz. A.g.t., s.667-669.

[127] Dergide çıkan bir yazıda kadınların görevini belirtmesi açısından önemlidir. Buna göre kadının iki önemli görevi vardır: Çocuk terbiyesi ve ev idaresi. Kadın, çocuğuna iyi bir eğitim vermezse, okuldaki eğitim boşa gider. İkinci görevi de en az birincisi kadar önemlidir. Memleketin maddeten ilerlemesi için, kadınların da tasarruf sahibi olması, gereksiz harcamalardan kaçınmaları lazımdır. (Mehmed Cavit, "Kadınlara Dair", *Kadın*, No.1, 13 Teşrin-i Evvel 1324, s.2-4).

Yine dergide kadın eğitiminin ihmal edildiği, kız mekteplerinin ve idarecilerinin yetersizliği, dışarıdan müdireler getirilmesi, Darülmuallimatlar'daki seviye düşüklüğü sebebiyle öğretmenlerin iyi yetişememesi, mevcut mekteplerin kalitesinin yükseltilmesi, kızlar için Darülfünun açılmasına kadar eğitim-öğretim ile ilgili pek çok yazılar vardır. Bu hususlarda bkz. M.R.Fazıla (Darülmuallimat mezunelerinden), "O İki Noksan Münasebetiyle", *Kadın*, No.22, 9 Mart 1325, s.7; Zekiye, "Arz-ı Teşekkür, Takdim-i İhtiram", *Kadın*, No.7, 24 Teşrinisani 1324, s.3; Kırmızı-Beyaz Kulübü, "Kadın Bir Şems-i Marifettir", *Kadın*, No.6, 17 Teşrinisani 1324, s.6-8. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Aşa, s.357-388.

[128]Dergide yayınlanan bir yazıda kız ve erkek Darülfünunlarının birleştirilerek karma eğitime geçilmesi önerilmektedir. Bkz. G.K, "Genç Kadının Muhtıra Defterinden: Maarifimizin İki Nev-i Telakkisi", *Genç Kadın*, No.1, 24 Teşrinievvel 1334, s.5. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Aşa, s.763-765.

[129] Bkz. *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası*, s.234-238, 329-330.

[130] Ayrıca bkz. Hanioğlu, a.g.m., s.1387.

1- Abdullah Cevdet (1869-1932)[131]

Türk fikir adamı, şair, ve siyasilerindendir. Jön Türklerle birlikte çalıştıktan sonra, II. Meşrutiyet'te tamamen fikir ve edebiyat hayatına kendini vermiştir. Hür düşünceli olmakla tanınmıştır. 1869'da Arapkir'de doğdu. İstanbul'da Kuleli İdadisi'ni bitirdikten sonra Mekteb-i Tıbbiye'ye girdi. Tıbbiye'de bu dönemde biyolojik materyalist eğilimler hakimdi.[132] Kendisi ailesinde dini eğilimin kuvvetli olduğunu söylediği, hatta arkadaşları arasında dini vecibelerine bağlı biri olarak tanındığı ve o dönemde düşünce yapısında dinin şekillendirici etkisi açık bir şekilde görüldüğü [133]halde kısa süre içinde İttihat ve Terakki'nin kurucularından İbrahim Temo'nun ona Felix Isnard'ın dini sosyal gelişmeye engel teşkil eden görüşleri çarpıcı ve basit bir dille anlatan Spiritualisme et Materialisme adlı kitabını okumasını tavsiye etmesi onda okuduktan sonra şüphecilik fikirlerinin uyanmasına sebep oldu. Yine tıbbiyenin son sınıfında okuduğu Ludwig Büchner'in biyolojik materyalist görüşleri halkın anlayacağı bir şekilde ele alarak incelediği ve Batı dünyasında ilgi gören Matiere et Force (Kraft und Stoff) adlı kitabı ise dindar olarak tanınan Abdullah Cevdet üzerinde daha büyük bir değişikliğe neden oldu. Öyleki bu kitabın bir bölümünü Fizyolociya-i Tefekkür[134] adıyla Türkçe'ye tercüme etti. Bunların yanısıra Karl Vogt, Ernest Haeckel ve Spencer'in kitaplarından etkilenen Abdullah Cevdet, yine aynı dönemde Dimağ, Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-ı Dimağ ve Melekat-ı Akliyye[135] adlarıyla biyolojik materyalizm ve dönemin yaygın temayülü olan beynin fonksiyonları üzerinde duran kitaplarını yayınladı. Aynı konular üzerinde dönemin mecmualarında yazılar da yazdı. 1891de bir felsefe ansiklopedisi özelliğinde olan ve daha çok İslam alimleriyle biyolojik materyalist filozofların fikirlerini bağdaştırmaya çalışan Fünun ve Felsefe[136] adlı çalışmasının ilk taslağını hazırladı.

Tıbbiyede devamlı bulunduğu ittihatçı gençlerle aynı siyasi kanatlara sahipti. Başta İbrahim Temo olmak üzere bu fikirler onda kuvvetlendi. Böylece siyasete ilgisi başlayan Abdullah Cevdet, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacak olan İttihad-i Osmani Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Cemiyet içindeki

---

[131]Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.5 vd; Şükrü Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.I, Ocak 1989, s.90-93; Ülken, s.246-256; Mardin, s.221-226; "Abdullah Cevdet", *İnönü Ansiklopedisi*, c.I, Ankara 1946, s.37-38; "Abdullah Cevdet", *İslam Ansiklopedisi*, c.I, İstanbul 1940, s.46; G.L. Lewis, "Djewdet, *EI2* (ing), c.II, Leiden 1983, s.533. Cumhuriyet dönemi siyasal ve kültürel yaşamı için bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.385-395. Etkilendiği kişiler için bkz. Ülken, s.250 vd; Mardin, s.224-225.

[132] Sebepleri için bkz. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad Terakki*, s.64-66; Hanioğlu, a.g.e., s.7-9.

[133] Hanioğlu, a.g.e., s.6.

[134] Abdullah Cevdet, *Fizyolociya-i Tefekkür: Mehazımın Esası Kraft und Stoff Ünvanlı Kitabın Tefekkür Bahsidir*, Istepan Matbaası, İstanbul 1308.

[135] Abdullah Cevdet, *Fizyolociya ve Hıfz-ı Sihhat-i Dimağ ve Melekat-ı Akliyye*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1312.

[136] Abdullah Cevdet, *Fünun ve Felsefe*, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1906.

faaliyetlerine devam ederken çeşitli sebeplerle hapse de girip çıkmıştır. Bu arada Büchner'in Natur und Geist adlı eserini Goril[137] adıyla yayınladı. Mizan, Meşveret[138] gibi dönemin mecmualarında da yazılar yazmaya devam etti. Buralardaki gizli faaliyetleri anlaşılınca Paris'e kaçtı ve orada Jön Türkler'e[139] katıldı. Daha sonra Cenevre'ye geçti ve burada Osmanlı mecmuasında[140] yazılar yazdı. 1895te Schiller'den Türkçe'ye çevirdiği Guillaume Tell'e[141] yazdığı önsöz, Jön Türk çevrelerinde büyük etki yaptı. Gördüğü rağbet üzerine bu önsöz daha sonra İki Emel[142] adıyla risale olarak da yayınlandı. Abdullah Cevdet, II. Abdulhamid'e karşı, Osmanlı mecmuasında, onun dini vecibelerini yerine getirmediği için gerçek halife sayılmaması yolunda yapılan muhalefetin önde gelenlerinden olarak yazılar yazdı. 1903te tekrar Viyana'ya gelen Abdullah Cevdet 1904 tarihinde İçtihad matbaasını kurarak İçtihad adlı kendisiyle de özdeşleşmiş olan derginin ilk sayısını çıkardı. 28 sene aralıksız olarak hemen hemen bu edebi-fikri dergiye bağlı kaldı. 1905te mahkum olması üzerine matbaası dağıtıldı. Bu sebeple, 1905-1911 arası İçtihad dergisini ve yayınlarını Kahire'ye nakletti.

Bu devre Abdullah Cevdet'in edebi-fikri faaliyetlerinin en canlı safhasıdır. Bu aynı zamanda Dr. R. Dozy'nin Essai sur L'Historie de L'Islamisme adlı eserini Tarih-i İslamiyet[143] adı ile Türkçe'ye çevirip yayınladığı dönemdir. Hz. Peygamber'in hayatını marazi psikoloji ile açıklamaya çalışan ve kendisinin din düşmanı olarak tanınmasına sebep olan kitap o dönemde pek çok tartışmalara sebep olmuştur. Abdullah Cevdet'in "İfade-i Mütercim" başlığı altında tercümesine yazdığı giriş, yer yer dindar insanların samimi duygularını rencide edici ifadeleri onun kitabın müellifi Dozy ile aynı mertebeye taşınmasına sebep olmuştur. "Din Kardeşleri"ne ithaf ettiği bu girişte, inanç ve duygulara ne ölçüde ters gelirse gelsin, Dozy'nin eserinde dile getirilen gerçeklerin hiçbir bağnazlığa düşmeden kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüş, kitabın müellifinin bir gayrimüslim oluşunun fikirlerini itibarden düşürmeyeceğini, aslında böyle ilmi bir eser vermiş olan kimsenin müslüman sayılması gerektiğini iddia etmiştir. Abdullah Cevdet'in söz konusu girişte, bütün bir İslam Tarihi literatürünü "müstebit hükümdarların zoruyla kaleme alınmış siyasi metinler" olarak

---

137 Ludwig Büchner, *Goril (Natur und Geist)*, Matbaa-i Vilayet, 1311.

138 Geniş bilgi için bkz. Mardin, s.173 vd.

139 Jön Türkler'in faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve "Jön Türkler"*, İstanbul 1945, s.30 vd; Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, s.39 vd; Mardin, s.66 vd.

140 Bkz. Mardin, s.137 vd.

141 Schiller, *Guillaume Tell*, Mısır-el-Kahire 1314.

142 Abdullah Cevdet, *İki Emel*, Matbaa-i İçtihad (Kütüphane-i İçtihad Aded 83), 3. Basılış, İstanbul 1914.

143 R(einhard) Dozy, *Tarih-i İslamiyyet (Essai Sur L'Historie de L'Islamisme)*, Cild-i Evvel, Matbaa-i İçtihad (Kütüphane-i İçtihad Aded 15), Mısır 1908; Cild-i Sani, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908.

değerlendirmesi ve R. Dozy'nin kitabını objektiflik bakımından hepsinin üstünde kabul etmesi, islamcı kesimde büyük tepkilere yol açmıştır. Meşihat Makamına yapılan bir çok müracaatlar neticesinde kitap yasaklanmış ve mevcut nüshaların yok edilmesine dönemin kabinesi tarafından karar verilmiştir.[144]

Abdullah Cevdet, II. Meşrutiyet ilan edilince hemen yurda dönmemiş, 1911 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Bu tarihten sonra onda yeni bir faaliyet dönemi başlar. Gustave Le Bon'dan Les Aphorismes des Temp Presents'ı ve Enseignement Psychologique de la Guerre Europeenne'i de "Avrupa Harbinden Alınan Psikolociyai Dersler"[145] adıyla Türkçe'ye çevirdi ve yayınladı. Dimağ ve Melekat-ı Akliyye adlı kitabını da ikinci defa bastırdı. Bunun yanında yine Gustave Le Bon, Shakespeare, Mevlana ve Ömer Hayyam'dan çeviriler yaparak yayınladı.

Abdullah Cevdet, İstanbul'a döndükten sonra da çıkarmaya devam ettiği dergide biyolojik materyalist görüşlere yer vermeye, İslam alimlerinin görüşleri ile bunları bağdaştıran yazılar yayınlamaya ve din aleyhinde neşriyatta bulunmaya devam etmiştir. Dergi adeta bu görüşleri benimseyenlerin yayın organı olmuştur. Onun bu dönemdeki faaliyetleri hemen hemen bütün siyasiler tarafından olumsuz karşılanmıştır.

Mütareke ile birlikte tekrar eski fikirlerini yayma çalışmalarına başlayan Abdullah Cevdet, bu gayretlerini ölümü olan 1932 yılına kadar sürdürmüştür. Hayatı boyunca büyük tartışmalara sebep olduğu gibi ölümünden sonra da cenaze namazının kılınıp kılınamıyacağı konusunda tartışmalara sebep olmuştur. Çok sayıda telif ve tercüme kitap neşretmiştir.[146] Çevirileri Batı ve Doğu edebiyatının klasikleriyle, İslamiyet ve dini geleneklerle ilgili ve Gustave Le Bon'un eserlerini Türkiye'deki sosyal meselelere uygulamayı düşündüğü eserlerdendir.[147] Telif eserleri de çevirilerinin etkisi ile kaleme alınmış eserlerdir. Abdullah Cevdet eserlerindeki ana tema, biyolojik materyalizmin, İslam'ın toplum üzerinde oynadığı rolün yerini alabilmesi için ve düşüncelerinin kamuoyuna ulaşabilmesi için İslam düşünürleri ile biyolojik materyalist düşünürleri bağdaştırmaya çalışmış, İslam'ın toplumsal içeriğinden yararlanarak İslam'ın salt dini yönü ile toplumsal kısmını ayırmak hatta bu da ortadan kalkınca doğrudan doğruya İslam'a şiddetli eleştirilerde bulunmak idi.[148]

---

144 Ayrıca bkz. Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", s.91-92.

145 Gustave Le Bon, *Avrupa Harbinden Alınan Psikolociyai Dersler*, Naşiri: İlyas, Kanaat Matbaası, İstanbul 1918.

146 Abdullah Cevdet'in tercüme ve telif eserlerinin bir listesi için bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.415-419.

147 Bkz. Ülken, s.249-250.

148 Ayrıca bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.130-131.

2- Celal Nuri (1877-1939)[149]:

İkinci Meşrutiyet döneminin Batıcı fikir adamlarının en önemlilerinden birisi olan Celal Nuri, Gelibolu'da doğdu. Galatasaray Lisesi ve Hukuk Fakültesi'nde okudu. Çoğu orta halk seviyesinde olan yayınlar yaptı. Ancak eserlerin yüzeysel olması ile eleştirildi. II. Meşrutiyet döneminin siyasi-sosyal konularına dair en çok yazı yazanlarından biri idi.

Celal Nuri de Abdullah Cevdet gibi Batılı yazarlardan etkilenmiştir. Ancak başlangıçta kendisini Abdullah Cevdet'in yönlendirdiği görülebilir. Bunu kendisi de "Doktor Abdullah Cevdet Avrupai bir tarzda çalışmayı bize öğretmekle en büyük vazife-i vataniyyeyi ifa etmiştir. Aziz doktorumuz kadar matbuatımıza hizmet eden, Şark'ı Garb'a, Şark'ı Garb'a tanıştıran yoktur dersek zannımızda hata etmiş olmayız. Büyük bir cesaret-i medeniyye ile hürriyet-i fikriyyeden istifade eden ve milletdaşlarını bu nimetten istifade ettiren Abdullah Cevdet'tir...."[150] ifadeleriyle belirtir. Celal Nuri, Abdullah Cevdet ile olan tartışmalarından sonra dahi yazdığı yazılarında Batılı filozoflardan Gustave Le Bon, Taine, Darwin, Büchner, Montesquie'nun etkisinde kalarak yazmıştır. Bu yazılarında Darwin'in biyolojik tekamül, Büchner'in materyalist fikirlerini ve özellikle Gustave Le Bon'un kitle şuuru ile ilgili nazariyelerini Osmanlı toplumuna tatbik etmeye çalışır. Bu konuda yaptığı tahlillerde, toplumu ayakta tutan esas unsurlardan birinin de din olduğunu gördüğü için, dinin sosyal muhtevasından yararlanma yolunu tercih eder. Tıpkı Abdullah Cevdet'in yaptığı gibi, İslamiyetin sosyal hayata ait hükümleri ile, inanca ait unsurlarını birbirinden ayırır ve en çok da birinci hususlar üzerinde durur.[151] Bu konuda kendisini bir öncü olarak takdim eder.[152]

Avrupa'da incelemeler yapmış ve geniş bir fikir hayatı yaşamış olan Celal Nuri İçtihad, Hürriyet-i Fikriyye, İkdam, Ati, İleri gibi dergi ve mecmualarda ağırlık hukuk alanında olmak üzere hemen hemen her konuda yazılar yazmıştır. Milletvekilliği de yapmış olan Celal Nuri, 1939 yılında ölmüştür.

---

[149] Celal Nuri'nin hayatı ve fikirleri hakkında geniş bilgi için bkz. Giridi Ahmed Saki, *Celal Nuri Bey ve Cezri Fikirleri*, İstanbul 1335; Haydar Kemal, *Tarih-i İstikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey*, İstanbul 1331; Necati Aksanyar, *Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanındaki Etkinliği*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1993, (Basılmamış Doktora Tezi); Mehmed Said Hatiboğlu, "İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine", *İslami Araştırmalar*, S.1, Temmuz 1986, s.11-14. Ayrıca bkz. Ülken, s.399 vd; S. Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, 3. Baskı, Ankara t.y, s.164 vd.; "Celal Nuri İleri", *Türk Ansiklopedisi*, c.XX, Ankara 1972, s.73.

[150] Celala Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.43.

[151] "Terakki için, esasat-ı islamiyyeye takarrub için ahkam-ı bu suretle ikiye ayırmağa mecburiyetimiz, mükellefiyetimiz vardır..." Celal Nuri, *İttihad-ı İslam İslam'ın Mazisi, Hali, İstikbali*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331, s.47. Abdullah Cevdet de aynı düşüncededir. Abdullah Cevdet, *Fünun ve Felsefe*, s.22-23.

[152] Haydar Kemal, "Tarih-i İstikbali Tenkid", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.2, 10 Şubat 1329, s.14.

3- Kılıçzade Hakkı:

1872 yılında doğan Kılıçzade Hakkı özellikle İçtihad dergisinin kapatılmasına sebep olan ve kendi tabiriyle sahte softalığa ve dervişliğe ilan-ı harp[153] etmesi sebebiyle yazdığı yazılarla tanındı. Dönemin dergi ve gazetelerinde yazdığı hemen hemen tüm yazıları din ile ilgidir. Hatta hikaye adı altında yazdığı yazılarda dahi aynı temayı işledi.

Kılıçzade Hakkı Abdullah Cevdet ve Celal Nuri kadar felsefi bilgiye sahip olmamakla beraber, din anlayışını eleştirirken genelde Darwin Nazariyesi'ni ve Batılı feylesofların fikirlerini kullanır. O da batılılaşma yolunda dini bir amaç değil bir araç olarak görür. Kılıçzade Hakkı kaba pozitivizmin bu dönemdeki en bariz örneği gibidir.[154] Meseleleri derinliğine değil yüzeysel bir şekilde inceler. Dini eleştiren makaleleri ve bunların kitap haline getirilmesinden başka doğru dürüst eseri yoktur.

4- Tevfik Fikret (1867-1915)[155]:

Dindar bir ailenin çocuğu olan Fikret 1867 yılında doğdu. Galatasaray Lisesi'nden mezun oldu. İlk şiirlerinde dini temalar görülmekle beraber daha sonraki dönemlerde yazdığı şiirlerinde daha önce adı geçen fikir adamları gibi dini batılılaşma yolunda en büyük engel olarak gördü. Şiirlerinde bu temayı da işledi. Meşhur Sis, Tarih-i Kadim ve Tarih-i Kadime Zeyl adlı şiirlerinde bu husus açık bir şekilde görülür. Fikret'in şiirlerinde pozitivist ve materyalist felsefe de bariz bir şekilde vardır. Özellikle öğretmenliği ile dikkatleri üzerine çeken Fikret hastalığı sebebiyle genç denebilecek bir yaşta 1915 tarihinde vefa etti.

5. Mustafa Satı el-Husri (1880-1968)[156]:

Ulum-u İçtimaiyye Mecmuasının önde gelen yazarlarından olan Satı 1880'de San'a'da doğdu. II. Meşrutiyet döneminin ileri gelen maarifçilerinden biridir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Türk eğitim sisteminde ilk modern hareketi uyandırmıştır. Türkiye'de pedagoji ve terbiye ilmi sahasında ilk kitap olan Fenn-i

---

153 Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harb", *İçtihad*, No.58, 14 Mart 1329, s.1277-1281.

154 Özellikle aşağıda din fikirleri incelenirken görüleceği üzere Akvamü's-Siyer Münasebetiyle Son Cevap adlı kitabında bu düşünceleri görülebilir. Bkz. Kılıçzade Hakkı, *Akvamü's-Siyer Münasebetiyle Son Cevap Yusuf Suad Efendiye Tahsisen Softalara Tamimen*, Birinci Tab', Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.

155 Tevfik Fikret'in hayatı ve fikirleri hakkında geniş bilgi için bkz. Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Tevfik Fikret*, İstanbul 1945; İsmail Hikmet Ertaylan, *Tevfik Fikret*, İstanbul 1932; Fuat Köprülü, *Tevfik Fikret ve Ahlakı*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1918; Salih Keramet Nigar, *Fikret'in Hayat ve Eseri*, İlham-i Fevzi Matbaası, İstanbul 1926; Salih Keramet Nigar, *İnkılap Şairi Tevfik Fikret'in İzleri*, İstanbul 1943; Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret*, Ankara 1947.

156 Niyazi Berkes, "Arap Dünyası Uyanıyor mu?", *Yön*, 29.4.1966, s.10; Satı el-Husri'nin hayatı hakkında bkz. Rıza Kardaş, "Satı' Bey", *Türk Ansiklopedisi*, c.XXVIII, Ankara 1980, s.173-174; Ülken, s.179-192; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.262-265; Mustafa Ergün, "Satı Bey- Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, 1987, s.223-239; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara 1996, s.125.

Terbiye: Nazariyyat ve Tatbikat[157] adlı kitabında sağlık koruma, psikoloji ve ahlak ilimleri dayanağında eğitimi temellendirmeye çalışmaktadır. Layihalarım[158] adlı eserinde de Batı metodlarından mülhem bir eğitimin tatbikatçısı durumundadır.

Daha önce adı geçen fikir adamları gibi biyolojik materyalist olmayan Satı, her milletin kendi kültürü içinde bir eğitim gayesi olabileceği ve dolayısıyla eğitimin sosyolojik açıdan ele alınması demek olan Durkheim'ci anlayış karşısında Spencer'ci görüşe temayül göstermiştir. Bunun yanında eğitim görüşünü açıklamasında daha çok psikolog fikir adamları etkili olmuştur. Eğitim felsefesinde dinin yeri bu sebeple önemli bir yer tutmaz.

Aşağıda görüleceği üzere Osmanlılık siyasetini benimseyen fakat bunun gerçekleşemiyeceğini anlayan Satı, 1919dan sonra Osmanlı vatandaşlığından ayrılarak Suriye'ye gitimiş ve bir Arap milliyetçisi olarak 1968de Bağdat'da ölmüştür.

Bu araştırmada fikirleri temel olarak seçilen Batıcılık akımının ileri gelen fikir adamlarından Satı Bey hariç tutulursa diğerlerinin en belirgin özelliği eserlerinde dini anlayışı/dini batılılaşmanın önünde en büyük engel olarak görmeleri, dini ancak varmak istedikleri amaca ulaşmada bir araç olarak kullanmaları, hatta dinin bu etkinliği de kalmayınca dinin yerine biyolojik materyalizmi koymaya çalışmalarıdır.[159] Kısaca temel özellikleri dine tavır alışları, Batılı filozofların düşünce yapısıyla toplumun mevcut içtimai problemlerini halletmeye kalkışmalarıdır. Her biri total olarak düşünülürse böyle bir hedefin gerçekleşmesinde tam bir bütünlük arzetmese bile fikir adamı, şair, edebiyatçı, hukukçu veya öğretmen olarak etkinliği o dönemde söz konusu değilse de tartışma, fikirlerin netleşmesi hatta bazılarının kısmen uygulama alanı bulması açısından Batıcılık cereyanı içerisinde çeşitli yayın organları ve kitapları ile katkıda bulunmuşlardır.

F- BATICILIK AKIMININ FİKİRLERİ

1- Çağdaşlaşma Fikirleri

II. Meşrutiyet dönemi Garpçıları'nın çağdaşlaşma/batılılaşma fikirlerini tesbit edebilmek için önce Garb'ın ne olduğunu ve Garpçılığın imkanı ve lüzumunun onlar tarafından nasıl anlaşıldığını ortaya koymak gerekir.

Batıcıların dilinde Garp, Avrupa demektir ve kendisinde Asya'ya nazaran büyük fevkalade iktisadi ve sosyal ilerlemeleri barındırmaktadır. Fertçe veya milletçe yaşamak için, en refahlı, en sağlam, en heyacanlı vasıtalar bulmak, hal ve gelecek için hayattan maddeten ve manen en büyük faydayı çıkarabilmektir. Her türlü fikri ilerlemeler, bedeni tecelliler, sanat harikaları ve icatlar bugün Avrupa medeniyetinin,

---

[157] M. Satı, *Fenn-i Terbiye, -Nazariyyat ve Tatbikatı-*, c.I-II, Tabı' ve Naşiri: İbrahim Hilmi, Kütüphane-i Askeri, İstanbul 1325.

[158] M. Satı, *Layihalarım*, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, İstanbul 1326.

[159] Din anlayışları konusunda aşağıda bkz. s.55-72.

Garb'ın mahsülüdür. Bu üstün ve dünyaya hakim medeniyet sukut nedir bilmez. "...Avrupa demek "teveffuk" demektir... Bizimle ecanib arasındaki münasabat kavi ile zayıf, alim ile cahil, zengin ile fakir arasındaki münasabattır...(İşkodra)yı, (Manastır)ı, (Selanik)i, (Trablusgarb)ı kuvvet aldı, zayıf verdi. İlim aldı. Cehil verdi; Zenginlik aldı, züğürtlük verdi... Bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir...."[160] Avrupa'ya göre, Osmanlı toplumu ve Devleti fevkalade geridir. "Yaşamak istiyorsak, şimdiye kadar tutmuş olduğumuz usulleri bilatereddüt ve ilelebet terketmeliyiz"[161], "çektiklerimizi Avrupalı olmadığımız için çekiyoruz".[162] Avrupalılaşmak, garplılaşmak Osmanlı Devleti'ni bu girdaptan kurtaracaktır. Çünkü, "Nur" ondadır ve bizzat kendisidir.[163]

Düşkün, fakir fakat geniş bir memleket medeniyetten en bol istifadeyi sağlamalıdır. Osmanlı Devleti için tek çıkar yol vardır, o da "asrı hazırın fikir ve ihtiyacına muvafik bir Devlet ve milleti medeniye halini iktisabtır, yani manayı fennisi ile garplılaşmaktır".[164]

Batıcılar bu hususta bizim rolümüzü ise "Avrupa bizim hocamızdır. Avrupa'ya muhabbet etmek, ilim ve terakkiye maddi ve manevi kuvvete muhabbet etmektir. İnsan sevmediğinden en giran kıymet (değerli, kıymetli) hediyyeyi bile kabul etmek istemez...Avrupa'nın çalışkan ve şükürgüzar bir şakirdi olmak..."[165] olarak ifade ederler. Böylece, bu asrın en kuvvetli medeniyet dünyasına erişmemiz, buraya kabul edilmemiz Avrupa nizamına dahil devletler manzumesi içinde yer almamız mümkündür. Bunu gerçekten elde etmemiz için aynı zamanda Avrupa'yı yenilikseverliğimize inandırmak, yeniliği, inkılabı bilfiil tatbik etmek gerekir. Bu suretle ve ancak bu itimadı telkin şartı ile Garp bizi manzumesine dahil edebilir.[166]

Batıcılar imparatorluğun garplılaşma kabiliyetine sahip olup olmadığı meselesine ise şu şekilde cevaplandırırlar: "Bir kere garplılaşmamak diğer bir tabirle, Avrupa'ya geçmiş olmakla beraber İstanbul'da Saltanat kurulmasına rağmen Asya

---

[160] Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", s.1980, 1984. Ayrıca bkz. Abdullah Cevdet, "El-Cezire Mektupları I", s.2156.

[161] Müşfik Selami, "Bizim İçin Yegane Çıkar Yol", *İçtihad*, No. 129, 7 Teşrinisani 1918, s.2779.

[162] Ali Kemal, "Başmakale: Avrupa'dan Asya'ya", *İkdam*, 1328, No. 5698, s.1.

[163] Bu konularda ayrıca daha geniş olarak bkz. Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", s.1979-1984; Celal Nuri, "Şime-i Husumet", s.1949-1951; Satı, *Vatan İçin Beş Konferans*, Konferans Kütüphanesi, İstanbul 1329, s.92-93; Satı, "Ümit ve Azim", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.4, 15 Mayıs 1326, s.101-107; Cenap Şahabeddin, "Celal Nuri Bey Efendiye", *İçtihad*, No.53, 7 Şubat 1328, s.1198-1202. Tevfik Fikret'in garplılaşmanın gereği ile ilgili fikirleri için bkz. Keramet, *Fikret'in Hayat ve Eseri*, s.50; Tevfik Fikret, *Haluk'un Defteri: Ferda*, Naşiri: Hasan Tahsin, Tanin Matbaası, İstanbul 1327, s.75-76 Kullandığımız kitabın sayfa numaraları olmadığı için tarafımızdan verilmiştir); Tevfik Fikret, *Haluk'un Defteri: Sultaniye*, s.68-69. Kılıçzade Hakkı'nın görüşleri için bkz. *Son Cevap*, s.48-49.

[164] Ahmed Muhtar, "Çare-i Halas", *İkdam*, 1328, No. 5719, s.4.

[165] Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", s. 1982.

[166] Ahmed Muhtar, "Ya Garplılaşırız Ya mahvoluruz", *İkdam*, 1328, No.5716, s.3-4.

milleti kalmak Saltanat-ı Osmaniyyenin asıl felaketi'dir."[167] Fakat büyük ümid bakidir. "...Evvela psikolojik ve ahlaki şart mevcuttur. Bütün cesaret ve kuvvetlerin menbaı ve hamisi 'fazilete imandır' ve bu iman bu memlekette yok değildir... Fazilet müminlerini toplıyacaktır. Saniyen, memleket 'inhitat-zede değildir. Azim ve emel, iradat ve kuvvet Türk ruhunda sönmemiştir...".[168] Şu halde manevi unsur her türlü ümidin fevkinde olarak mevcuttur. Tabii servet menbaları ise İmparatorluğun garplılaşma hususundaki maddi şartını vücuda getirmektedirler.

Bu şartları haiz bulunan İmparatorluk coğrafi bakımdan, ülkesi itibari ile garplılaşmaya engel teşkil eden sebepleri içermekte midir? Uzun süre Osmanlı ordusunda hizmet etmiş olan Von der Goltz Paşa, İmparatorluğun Rumeli'den çok Asya'da yayılmasının yükselmesi açısından iyi olacağını teklif etmektedir. Onun bu fikri taraftarlar da bulur. Fakat İçtihad dışında olmakla beraber Garpçı bir ses bu teklife şiddetle karşı koymaktadır. Zira bir hasta yatak değiştirmekle ifakat bulmaz, bilakis Asya'ya Garpçılığı 'ilkah' bakımından, en emin pişdar Osmanlılardır. Yazı şöyledir: "Bir hasta yatak değiştirmekle... ifakat (sıhhat) bulmaz. Asya'ya geçmekte selamet aramaktan ziyade Avrupa'da Avrupalılar gibi yaşamağı öğrensek mutlak murada ereriz... Asya'nın birçok akvamına müfid, müessir, selim bir tarzda medeniyeti garbiyeyi telkih etmek için en emin vasıta biz Osmanlılarız..."[169] Kaldı ki, nereye gidilirse gidilsin Avrupai zihniyete ve medeniyete sahip olmadıktan sonra yaşamağa, dini ve milli mevcudiyetimizi muhafazaya imkan kalmamaktadır.[170] Bu bakımdan kıta değiştirildiği kabul edilse dahi, İmparatorluğu Garp kafasıyla teçhiz mutlak surette elzemdir. Elzemdir, zira tek çıkar yol odur. Osmanlı İmparatorluğu için garplılaşmak bir ölüm kalım davasıdır.[171]

Garplılaşmanın gereği ve lüzumu konusunda ittifak halinde olan Garpçılar, Batı'yı örnek almanın mahiyeti hususunda, özellikle devrin önemli olayı sayılan Balkan Harbi ile beraber farklı görüşler belirtmişlerdir. Batılılaşmak her ne kadar arzu edilse de pek geniş bir tabirdir, daha fazla açıklanması ve iktibas bakımından daha açık bir usul lazımdır. Gerçekten mağlubiyetle biten Balkan Harbi, adeta Hristiyan Avrupa ile İslam Şark arasında bir mücadele halinde gözükmektedir. Bu sebeple,

---

[167] Ali Kemal, "Başmakale: Avrupa'dan Asya'ya", s.1.

[168] Celal Nuri, Şime-i Husumet", s.1950; Abdullah Cevdet, "Seciyye ve İman Kuvvetine Muhtacız", *İştihad Eski İçtihad*, No.129, 7 Teşriniisani 1918, s.2778.

[169] Ali Kemal, "Başmakale: Avrupa'dan Asya'ya", S.1.

[170] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, 1. Tabı, Sancakçıyan Matbaası, İstanbul 1329, s.29; Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harb", s.1281. Kılıçzade Hakkı o kadar hızlı bir değişimden yanadır ki, lügatlerden "yavaş yavaş" tabirinin çıkarılmasını istemektedir. Bkz. *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.59.

[171] Ahmed Muhtar, "Ya Garplılaşırız Ya Mahvoluruz", s.3-4. Bu konuda ayrıca bkz. Tunaya, a.g.m., s.594.

garplılaşmanın ne olduğunu anlayabilmek için, önce Batılı düşünürlerce ne olmadığını belirtmemiz daha faydalıdır.

Batıcılar arasında bir grup garplılaşmayı, Osmanlı İmparatorluğunun tepeden tırnağana kadar Garb'ı kopya veya körü körüne taklid etmesi olmadığını ifade ederler. Böyle bir usul kötü neticeler vermiştir. Avrupa'da görülen herşeyin taklid edilebileceği kanaati bizim için bir 'anane-i siyasiye' haline gelmiştir Mesela Rus kıyafetini, Belçika tüfeklerini, Türk sancaklarını, Macar eğerlerini, İngiliz kılıçlarını ve Fransız askeri eğitimini bir araya getirerek Avrupavari alelacayip bir ordu teşkil ettik ve daima da bu hata işlenmiştir. Avrupa'nın muhtelif 'fütuhat-ı ilmiye ve sınaiyesi' alınmış, 'kendi mahsülü temeddün ve terakkimiz olmadığından' acı neticeler elde edilmiştir. Şu halde köle sadakati ile taklid değil, fakat ihtiyaçlara göre ayarlanmış iktibas ve teklifler icab etmektedir.[172]

Batıcılar içinde taklid olmayan Garpçılık; Garb'ın iktisadi ve içtimai hayatını, yüksek ilim ve fennini Osmanlı İmparatorluğu hudutları içine nakletmek ve İmparatorluğu ilim, fen, sanayi bakımlarından teçhiz etmek olarak izah edilir. Ancak bu suretle ve bu yoldan geri kalmış bir Devleti kalkındırmak mümkündür.[173] Bu cephede Satı Tanzimat ikiliğini savunurken[174] Celal Nuri onunla aynı kanaatte değildir. Tanzimat'ın da Meşrutiyet kadar başarısız olduğunu ve yapılan işin kopyacılıktan ibaret kaldığını söyler.[175] Fikir ayrılığına rağmen, "İçtihad"da Garplılaşma cereyanının şuursuz ve hesapsız bir taklid olmadığı, örflerde ve müesseselerde ikiliği idame ettirmiyeceği görüşü hakim olmuştur.

Aslında hangi hususlarda batılılaşmanın gerekliği konusu, belirtildiği üzere, Balkan Harbi ile bir kesinlik kazanır. Abdullah Cevdet'in başını çektiği İçtihad Tam batılılaşmadan yana iken Celal Nuri'nin etrafında toplanan Kısmi Batıcılar batılılaşmanın lüzumuna rağmen olumlu yanlardan faydalanmayı benimsiyordu.[176]

---

[172] İsmail Hami, "Islahat Meselesi -Süleyman Nazif Bey Efendi'ye-", *İçtihad*, No.69, 27 Haziran 1329, s.1508-1511. Ayrıca bkz. Tunaya, a.g.m., s.591.

[173] Krş. Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Ayine", *Hakk*, No.73, 8 Cemaziyelahir 1330-12 Mayıs 1328, s.1; Abdullah Cevdet, "Doğacağa", *Yeni Turan*, Aded 1, 8 Ağustos 1329, s.13; Abdullah Cevdet, "Mutmain Değilim", *İçtihad*, No.52, 31 Kanunisani 1328, s.1175.

[174] Satı, "Tanzimatçılık Meselesi I-II", No. 64, s.1379-1383; No.65, s.1406-1410.

[175] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.106-109.

[176] Garpçı cephede başlayan bu mücadele kendi taraftarlarını bulmuştur. Abdullah Cevdet yanlıları bu tartışmalarda şöyle demektedirler: "Kapalı cemiyet kalamıyacağımız için Garb'a muhtacız ve yaşamak istemeliyiz" (Server Bedii, *Zavallı Celal Nuri Bey* içinde Rıza Tevfik, s.3-4), "Eski Türk an'anelerini, dini ve milli prensiplerini muhafaza şartıyla garplılaşmak icap eder. Vatanını seven bir Türk'ün bu derece iptidai bir düşünceye sahip olmaması lazımdır." (A.g.e. içinde, Celal Sahir, s.6) "Celal Nuri Bey taassup heykeline reveranslar yapmaktadır" (A.g.e. içinde, Raif Necdet, s.9) "Avrupa'yı kesip doğramak en aşağı tabakanın dimağıdır, bu bir cinayet-i fikriyyedir" (A.g.e., Server Bedii, s.15,20). Ayrıca bkz. "Diğer cihetten asrımız ve muasırlarımızla yarışmalı, uzlaşmalıyız: Ya bu terakkiyi gütmeli, ya bu diyardan gitmeli. Cemiyet-i milel ve düveli içinde va'z-ı inziva anlaşıldı ki bizi öldürecek. Yaşamak isteyenlere seyl-i hayata karışmak farz oluyor." (Cenap Şahabeddin, "Celal Nuri Bey Efendiye", s.1202. Bu durum üzerine İçtihad'a karşı bağımsızlığını ilan eden Celal Nuri yazdığı bir risalede diğer cepheye

Celal Nuri'nin "Şime-i Husumet" adlı yazısına "Şime-i Muhabbet" başlıklı yazısında verdiği cevapta Avrupa medeniyetini üstünlük, ilim, kuvvet ve nur olarak vasıflandıran Abdullah Cevdet, Batıcılığın gerçekleştirilmesi ve mahiyeti konusunda yeni bir öneriyi getirmektedir. Böylece onun Jön Türk hareketi içerisinde iken geleneksel değerlerden yararlanılması hususunda bu değerlerden yararlanan bir yenilikçi olarak yorumlanmasına sebep olan[177] görüşlerinde böyle unsurları kullanmaktan tedrici olarak vazgeçmeye başladığı görülür. Abdullah Cevdet'in yazılarında gitgide azalan ölçülerde Doğu düşünürlerinin görüşlerinin Batılılarla olan benzerlikleri[178], Meşrutiyet yönetiminin "zaman-ı saadet hükümeti" olduğunun halka anlatılarak doğması muhtemel tepkilerin önlenmesi[179] gibi konularda geleneksel değerlerden yararlanılması tezlerine rastlayabilmekle birlikte Avrupa'nın her yönüyle gösterdiği üstünlük Abdullah Cevdet tarafından artık çok açık bir şekilde belirtilmektedir: "Bizi Avrupa'dan çıkaran, bizim dünkü iki vilayet ehalimiz Bulgarlar mı idi? Heyhat! Bizi Avrupa'dan çıkartan bizim asyai kafamızdı ve ancak bu kafamızdı; bizim müstereddi ananelerimiz, bizim müstereddi tesisatımızdı, teşkilatımızdı..."[180] der ve Avrupa medeniyetinin bir bütün olarak alınıp alınmaması meselesini "...Vatandaşlarımıza kemal-i hulus ile söylüyoruz: biz şimdi, ya ilerlemek yahut mahvolmak şıklarından birini ihtiyar etmeye mahkumuz...."[181] ifadesiyle de bir ölüm kalım olarak açıklar.

Burada Abdullah Cevdet, imparatorluğun batılılaşması gereğine işaret eden pek çok Osmanlı aydınından farklı olarak bu olguyu basit bir taklit düzeyinde kalmamak

---

özellikle Abdullah Cevdet'e şu şekilde cevap vermektedir: "Doktor Abdulluh Cevdet Bey öldü. Filhakika "İçtihad" sahibi irtihali dar-ı fena etti." (Celal Nuri, *Müslümanlara, Türkler'e Hakaret, Düşmanlara Riayet ve Muhabbet*, s.3) "Filveki Türkler'i ve Müslümanlar'ı kaybettiyse de kulub-ü a'da-yı, efkar-ı nasrarayı celp etti" (Celal Nuri, a.g.e, s.7) Celal Nuri bu risalede garplılaşmanın nasıl olacağı ile ilgili olması açısından özetle şu hususlarada değinmektedir: Devlet'in inhitatına imankar olanlar hakkında hiç bir harekete geçmemek kadar büyük zaaf tasavvur edilemez. İsevi bir tevekkül bizi kurtarmak hususunda kafi gelmeyecektir. Osmanlı Devleti'nin bütün zaaflarını sistematize eden "Mukadderat-ı Tarihiye"yi okuyucularına hararetle tavsiye eden Abdullah Cevdet, Balkan fecayiini ne kadar çabuk unutmaktadır. Husumet, düşmanlara, "aleyhimizdeki Avrupa'ya"dır. Hasm-ı canımız ataletimiz ve cehaletimiz olabilir, öyledir de, fakat Yunan, Sırp, Bulgar, İtalyan, İttifak ve İtilaf-ı Müsellese onlar kadar ve onlardan daha fazla hasmımızdır. Avrupa bizim teknik-aliyat bakımından hocamızdır. Maneviyat ve ahlakiyat bakımından hocalığı ve ileriliği asla kabul edilemez. Bu hakikatı Dr. Gustave Le Bon dahi tebarüz ettirmektedir. Avrupa medeniyetini kabul etmekle beraber, mahzur ve dikenleri asla ithal edilemez. (Celal Nuri, a.g.e., s.8, 14-15, 18-20, 23).

[177] Cenap Şahabeddin, "Muhterem Simalar: Doktor Abdullah Cevdet", *Piyano*, No.7, 20 Eylül 1326, s.75.

[178] Abdullah Cevdet, "Hayat-ı Asar: Ömer Hayyam", *İçtihad*, No.90-2, 30 Kanunisani 1329, s.2042-2043; Abdullah Cevdet, "Dilmest-i Mevlana: Devam ve Hitam", *İçtihad*, No. 86, 26 Kanunievvel 1329, s.1901.

[179] Abdullah Cevdet, "Bir Konferansdan: Mahfel-i Daniş Namıyla Derdest-i Tesis Bir Meclis-i İhvanda İrad Edilmiştir.", *Takib ve Tenkid*, No.6, Temmuz 1326, s.89.

[180] Abdullah Cevdet, "İnkılap Şehrayini", s.258.

[181] Abdullah Cevdet, "Yaşamak Korkusu", s.913.

şartıyla yalnızca Avrupa tekniğinin uygulanması kadar basit görmüyor ve kültürel olarak da bu olgunun gerçekleştirilmesi gereğini ileri sürüyordu. Öyleki Abdullah Cevdet ve arkadaşları tüm bir İslam toplumunun dahi "...Avrupa'nın fuyuz-ı binihaye-i irfanı sayesinde husulpezir (hasıl olmuş) olacağı"[182]nı ifade ediyor ve ."..Bizim karşımızda muazzam bir medeniyet var bu medeniyet, zalim olsun, rahim olsun, iyi olsun, fena olsun biz bu medeniyetin karşısında müstahkem bir mevki almaya aynı silahlarla, aynı neticelere varan usullerle musellah ve mücehhez olmaya mecburuz: Dikkat edin aynı usullerle demiyorum. Fakat tutulan tarik ve kullanılan alet ne olursa olsun aynı neticeye vardırmak şartıyla caizü'l-ittihazdır. Varılması lazım olan gaye: kuvvetli olmadır, ideal sahibi olmaktır, zengin olmaktır, kesirunnüfus olmaktır, ümrana, afiyete, irfana, vicdana, istiklale malik olmaktır..."[183] cümleleriyle batılılaşmanın her yönden olması gerektiğini kuvvetlendiriyorlardı.

Aşağıda zikredilen iki yazı yine Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının her yönüyle batılılaşmanın ve Batı'nın üstünlüğüne dikkat çekmesi açısından önemlidir: Bir gencin kendisine gelerek Yeni Turan adında bir mecmua çıkardıklarını ve bu sebeple ondan bir yazı yazmasını istemesi üzerine Abdullah Cevdet "...ben süratle şu satırları yazdım: 'Yeni Turan.. bundan benim anladığım, Türkler'in ilk vatanları olan hıttadır (memleket); Bu mevtın-ı evvelini kendimize yeni bir mihrab, yeni bir kabe, yeni bir kudusilakdas yapmak istiyorlar. Zannediyorum ki Turan'ı da (Yeni Turan)ı da böyle anlayanlara "Yeni Turan" mübarek olsun! Ben gençlere bambaşka bir Yeni Turan gösteririm: Gösterdiğim bu (Yeni Turan)ın "sembol"ü çekiç ve sapandır. Benim anladığım Yeni Turan'a Avrupa'nın, Amerika'nın, Japonya'nın Darülfünunlarından, fabrikalarından geçilerek gidilir. Benim Yeni Turan'ımın başka hiç bir tariki yoktur. Bana ve benim nazarımın isabetine itimad eden gençler bunu iyi bilsinler: Vatan hür ve muhterem olarak yaşanılan yerdir. Cahil ve züğürt adam hürriyet ve izzet görmez."[184]

Diğeri ise, Mehtap'ta çıkan bir yazıda Avrupa medeniyetine medeniyeti hayvaniyye denilmesine şiddetle karşı çıkılmasıdır: "...Avrupa bir "medeniyet-i hayvaniyye" ile mütemeddin imiş! Avrupa hayvan imiş Müslümanlar insan imiş! Kuzum hoca efendi başındaki o beyaz sarıkın ipliğini yapan, tülbendini dokuyan "Avrupa medeniyet-i hayvaniyye"sidir. "Avrupa medeniyet-i hayvaniyesi" olmasa çarığı dikmek için çuvaldız kullanmaya mecbur olursun. Belki elindeki kalem,

---

[182]Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.54.

[183] Abdullah Cevdet, "Mutmain Değilim", *İçtihad*, No.52, 31 Kanunisani 1328, s.1176. Ayrıca bkz. Abdullah Cevdet, "Abdullah Cevdet Bey Tarafından Bir Mahfel-i Yarende Verilen Bir Konferanstan", *Mehtab*, No.3, 25 Temmuz 1327-13 Şaban 1329, s.19-20. Tevfik Fikret de Batı'dan alınacak şeylerin geniş bir kadro halinde getirilmesini savunuyordu. Bkz. Tevfik Fikret, "Hakikat Her Zaman Hakikattir", *Vazife Dergisi*, 1912, S.19; Tevfik Fikret, *Tanin*, No.579, 13 Nisan Efrenci 1910, s.2.

[184] Abdullah Cevdet, "Felsefe-Edebiyat", *İçtihad*, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1579.

herhalde üzerine dalalet döktüğün kağıd, medeniyet-i hayvaniyye dediğin Avrupa medeniyetinin sayesinde vücud bulmuştur... ve (Sırat-ı Müstakim) muharriri efendinin "medeniyet-i hayvaniyye" diye tavsif ettiği medeniyet ile mütemeddin olmazlarsa çıldırmaklar namütenahi devam ve tevessu edecek (genişleyecek) ve o "medeniyet-i hayvaniyye" dediğiniz medeniyetin tarsini (sağlamlaştırma) için kullanılan hayvanat-ı insaniyye olduğumuz -heyhat- iş işten geçtikten sonra anlaşılacaktır."[185]

Tam Batıcılar arasında Batı'dan alınması gerekenin yalnızca sınai taraf değil, bu medeniyetin temelini oluşturan fikirlerin alınması gerektiği şöyle açıklanıyordu. "Medeniyet-i hazırayı mahvedecek bir kuvvet artık tasavvur olunamaz. Garb'ın taarruzatına karşı mukabele ve müdafaa edebilmek için yine onun mahsul ve asar-ı medeniyesine müracaata mecburiyet hasıl oluyor. Garb'ın elbiselerini giyindiğimiz, mamulatını satın aldığımız gibi fikirlerini de almamak elimizde değildir."[186]

Jön Türkler'in bir özelliği arzuladıkları yeni toplum düzenini eski düzenin kültürel ve manevi değerleriyle donatmaktır.[187] Abdullah Cevdet ise manevi değerleri romantikleştirmek yolunda, Türk ve Osmanlı başarılarının yerine özellikle İslam ve kısmen Doğu ülkeleri başarılarını bu amaç için kullanıyordu.[188] Abdullah Cevdet II. Meşrutiyet'te Celal Nuri'nin kendisine karşı savunduğu Batı teknolojisi ile Doğu kültürel değerlerini bağdaştırma hedefi güden Batıcılık düşüncesini daha önceki dönemde sürdürdüğü gibi bu dönemdede eskisi kadar şiddetli olmasa da devam ettirmiştir. O Batı ürünü düşüncelerin bir Doğu toplumu olan Osmanlı İmparatorluğu'na aktarılmasını önemli bir olgu olarak görüyordu. Ancak getirilecek tüm düşüncelerin ve teknolojinin uygulanacağı yapı konusunda eski değer ve kurumlardan da yararlanmak istiyordu.[189] Fakat Celal Nuri ile aralarında çıkan tartışmalarda da açık bir şekilde görülüyor ki, Tam Batıcılar artık Doğu'nun olumlu unsurlarından yararlanmayı da bir kenara bırakmışlardır. Meseleyi Buharalı veya Avrupalı[190] olmak olarak vasıflandırırlar ve "ki bizde muhafazasına kemal-i asabiyetle sarılmaya layık anane yoktur. Anane bir kaç batının müştereken ve müteakiben malik

---

[185] "Tesettür Meselesi", *İçtihad*, s.810-811; "Tesettür Meselesi", *Mehtab*, No.4, 1 Ağustos 1327-19 Şaban 1329, s.29-31.

[186] (Azadamard Muharrirlerinden) "Heyet-i İctimaiyye-yi Osmaniye", *İçtihad*, No.66, 16 Mayıs 1329, s.1448. Dönemin sonunda da aynı fikirlerini "Büyük millet olmak istiyorsak, büyük milletlerin evsafına malik olmamız iktiza eder"diyerek yansıtırlar. Bkz. Keçecizade İzzet Fuad, "Dünkü sözler...Bugünkü Sözler... " *İçtihad*, No.135, 19 Kanunievvel 1918, s.2873.

[187] Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İstanbul 1976, s.96.

[188] Bkz. Abdullah Cevdet, *Mahkeme-i Kübra*, Matbaa-i İçtihad (Kütüphane-i İçtihad Aded 17), Tab'a-i Sani, Mısır 1908, s.9-31; Abdullah Cevdet, *Yaşamak Korkusu*, Naşiri: Arnavud Gazetesi Müdürü Derviş Hima, Matbaa-i Cihan, İstanbul 1326, s.20-21.

[189] Abdullah Cevdet'in batılılaşma konusundaki bu tavrı için bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.183-184,280,325.

[190] Abdullah Cevdet, "Yara ve Tuz", s.2826.

veya memluk olduğu itiyad-ı maşeriden başka birşey değildir...."[191] ifadeleriyle de bunu pekiştirirler.

Abdullah Cevdet ve arkadaşlarında toplumsal realiteyi reddetme ve onu toptan değiştirme arzusuna karşın, önemli toplumsal değişiklikler isteğini ihtiva etmekle birlikte Celal Nuri Bey ve arkadaşlarının düşünceleri bu yapının tamamen değiştirilmesi fikrini içermemektedir. Bunu destekleyen en önemli delil Celal Nuri Bey'in medeniyeti teknik ve hakiki diye ikiye ayırdıktan sonra bunlardan yalnızca birincisinin Osmanlı toplumsal yapısına uygulanmasını savunmasıdır: "...Medeniyetin iki ciheti vardır: Manevi cihet ve tabiri mazur görülsün "teknik" cihet. Birinci cihet ancak ananat ve hissiyat-ı milliyenin adat ve ahlak-ı islamiyyenin mazhar-ı tekamül olmasıyla Avrupa'dan uzak, onun nüfuzundan müstakil bulunmasıyla husule gelir. "Teknik" medeniyete gelince: yol, şimendifer vapur, nihtım, idarenin tanzimi güzel bir surette defter tutulması, fünunun ahz ve iktibası gibi şeyler Şark'ta başka Garp'ta başka türlü olamaz. Onun için bu "sınai" medeniyeti olduğu gibi Avrupa'dan almaktan avrupalılaşmaktan başka hiç bir çaremiz yoktur."[192]

Celal Nuri, batılılaşma hususundaki aşırı fikirleri ve yine sınai medeniyetin alınması ile ilgili fikirlerini İlel-i Ahlakiyemiz adlı kitabında şu şekilde belirtir: "Ricalimizden bir kaçına tesadüf ettim ki bütün adab-ı muaşereti, bütün mevadd-ı hisbe ve ahlakıyesi ile frenk olmaklığımızı tavsiye ediyorlar. Bir millet diğerinin medeniyet-i ahlakiyesini harfiyyen kabul etmeğe muktedir midir? Bu cihetin tetkikine bile tenezzül etmeden eazimimiz (büyüklerimiz) "liberallik" gösteriyorlar. Bir aks olarak pek yüksek tabakada zevata tesadüf ettim ki "teknik" Avrupa medeniyetini bile istihza ediyorlar..."[193]

Ancak, yukarıdaki ifadeleri söyleyen Celal Nuri bunlarla çelişen sözlerine de yazılarında yer vermektedir: "...vatan, millet, din hisleri -bazı kuyut tahtında- Avrupa'dan alınabilirdi. Esef olunur ki bunları istikraz etmekliğimiz şöyle dursun tetkik bile etmemişiz...."[194], "Binaenleyh terakkiyatımız matlup ise biraz daha gayret göstererek maddeten mümkün olamazsa da manen bir iki hatve daha Garb'a doğru ilerlemeliyiz. Zaten bu hatveleri atmamamızda mümkün değilidir... Biz Avrupa'ya yaklaşmak için en ziyade adab-ı muaşeret, aile ve kadın ve kızlar nokta-i nazarından

---

[191] Abdullah Cevdet, "Dilimle İkrar, Kalbimle Tasdik Ederim.", *İçtihad*, No.82, 28 Teşrinisani 1329, s.1809.

[192] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.472-473; Celal Nuri, *1327 Senesinde Selanik'te Münakid İttihat ve Terakki Kongresi'ne Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır*, İstanbul 1327, s.30. Ayrıca Celal Nuri'nin teknik ve hakiki medeniyet konusundaki fikirleri için daha geniş olarak bkz. *İttihad-ı İslam*, s.26-37, 170, 240-241, 334; Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -1- Mesail-i Fikriyye*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331, s.64.

[193] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi,İstanbul 1332, s.8.

[194] Celal Nuri, a.g.e., s.7.

güçlük çekeceğiz..."[195], "Git gide ahlak-ı millimizi şiddetle muhafaza şartıyla Avrupa'nın ameli usullerini almak mecburiyetindeyiz. Dikkat edelim ki iktibas esnasında bu usullerin yalnız mustansen olan kısımları alınsın, fena cihetleri değil. Kezalik usul-i muaşerette bir dereceye kadar Avrupa'nınkinden başkasının iktibası müşkildir"[196], "başımıza gelenlerin sebebi avrupalılaşmamakta, Avrupalılar derecesinde isbat-ı ehliyette gösterdiğimiz tekasüldür..."[197]

Celal Nuri arzuladıkları batılılaşmanın İslamiyetle uygunluğunu, onu muhafazarkarlıkla vasıflandırmayı küfür görerek, onun terakki ve ilerlemeye mani olmadığını bilakis bu temel üzerine geldiğini belirterek açıklar ve şöyle devam eder: "Müslümanlık efkar ve alat-ı cedidenin ahz ve kabulüne mani değildir, hatta bunların telakkisine amirdir: Bu babda tatvil-i makale hacet görmüyoruz... Demek ki islam'ın inhitat-ı sukutu hep ehl-i islamın İslamiyet'ten inhirafi, cehil ve nadaniye (bilmezliğe) sevki hurafat ve türahhata (boş sözlere) kapılması, meslek-i istibdadın takarruru neticesidir: İslamiyet bir çok yerlerde birtakım asar-ı kadime-i bakiye ile teberrük ve tefeul bilhayr edilir sandukalar parmaklıklar üzerine çaput bağlanır birtakım zındıklardan İnabe (yardım) edilur hayır duaları temanna olunur. Sihir garip ve acib bidatlar hep İslemiyet'i çığrından çıkarmıştır. Akla hayale gelmeyen birtakım ayinler rakslar sarf-ı menkulat-ı cahilane üzerine ihdas edilmiş meslekler İslamiyet'i tanınmaz bir hale getirmiştir. Zahirisi böyle cihet-i ictihadiyesine gelince artık fikir ve zihnini yormak istemeyen ulema merdalarına (arzularına) muvafik bir zemin hazırlamak için gayret eden müstebid hükümdaran ve rical hürriyet-i fikriyyeyi selbetmişler islamiyeti hasır ve tazyik eylemişlerdir. İşte müterakki bir mahiyeti haiz olan ahkam ve muamelat-ı dünyeviye bile on asır evvelki örf ve kavanine tabi olmuştur. Bu Esas-ı islamiyet ile taban tabana zıddır. Bugün İslam mütedennidir ve tedennisi de tabiidir. Çünkü İslamiyet'in hassiyet-i müterakkisinden sarf-ı nazar bugün alem-i islam on asır evvelki kavaidle idare olunuyor. Halbuki gayri müslim alem ihtiyacat-ı medeniyyeye terakkiye bütün bütün musaid kavaidle kat-ı merahil ediyor. Binaenaleyh İslam'ın tevakkuf ve tedennisi tabii olduğu gibi gayri müslim aleminde teali ve terakkisi pek tabiidir."[198] diyen Celal Nuri terakkiye mani teşkil etmediği halde niçin bugün islam devletlerinin Hristiyanlar'ın egemenliği altında olduğu sorusunu sorar ve şöyle cevap verir: "Şüphesizki İslamiyet'in nasraniyete tabeiyyeti istidadının hükümet-i hristiyane tarafından söndürülmek istenmesi ve buna muvaffakiyet hep ehl-i islamın cehalet-i

---

[195] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.225. Ayrıca Adab-ı muaşeret konusunda bkz. A.g.e., s.259-267.

[196] Celal Nuri, a.g.e., , s.264-265.

[197] Celal Nuri, *1327 Senesinde Selanik'te münakid İttihad ve Terakki Kongresine Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır*, s.27.

[198] Celal Nuri, "İslam'da Vucub-ı Tecedddüd -2-", *İçtihad*, No.40, 1 Şubat 1327, s.984-985.

iktidarsızlığı sayesinde olmuştur. Netice ve hüküm: Demek ki cehil İslamiyet'i imha ediyor İslamiyet'i mahveden ne gibi müessirat varsa cümlesi İslamiyet'e münafidir. Binaenaleyh muhafazakarlık tevakkuf cehil avrupalılaşmamak fünun ve ulum-u garbiyyeyi esliha ve alat-ı ecanibi ahzetmemek münafi-i islamiyettir..."[199]

Satı Bey ise Avrupa medeniyetini almamız gerekliliğinin irtibatını İslam ile şu şekilde kurmaktadır: "...Fakat bu fikirde bulunanlar pek büyük bir hataya düşmüş oluyorlar: İslam medeniyeti büyük idi, muşa'şa (parlak) idi, fakat bu kadar asırdan beri müteferriz (ayrılan) oldu... Avrupa bu medeniyeti aldı, bu kadar asırdan beri tevsi etti. Şimdiki muhayyer dereceye isale muvaffak oldu.

Şimdi önümüzde bu medeniyetin bu kadar asırlık semeratı dururken, bu şecer-i medeniyetten aşılar almak, çilekler yapmak mümkün iken onun beş altı asır evvelki haline, tohumuna avdet etmek nasıl makul olabilir?

Zaten bu yolda hareket, o büyük medeniyetin hikmetinden gaflet demektir: İslamlar, medeniyetlerini ancak işe iktibas ve taklid ile başlamak sureti ile elde etmediler mi? Bütün o muvaffakiyetleri fethettikleri memalikte rasgeldikleri asar-ı maddiye ve maneviyye-yi temeddünü iktibas ve temsil etmek sayesinde ihraz etmediler mi? Aristoteles, Fisagores, Oklides....namlarını daima hürmet ve tevkir -i yad eylemediler mi? Bize, İslam medeniyetinin kendisinden ziyade ruh ve hikmeti rehber olmalıdır; biz o medeniyetin asıl bu ruh ve hikmetini taklid etmeliyiz: Evvela iktibas ve temsil sonra icad ve ihtira. Eski İslamların eserini, ancak böyle yapmakla iktifa etmiş oluruz."[200]

Her ne kadar Batıcılar'ın diğer bir grubunu oluşturan Celal Nuri ve arkadaşları medeniyeti ikiye ayırıyor ve ancak sınai medeniyetin alınabileceğini, Avrupa'nın hakiki medeniyet açısından bizden çok geride olduğunu, hatta Avrupa'ya düşmanlık duymanın dini bir vecibe olduğunu söylüyorlar[201] ve bunu İslam ile desteklemeye çalışıyorlarsa da Osmanlı toplumu için arzuladıkları batılılaşma bundan çok daha fazla gibi gözüküyor. Onun gelenek ve göreneklerimiz hakkında söylediği şu sözleri de bunu kuvvetlendirmektedir: "Biz, bu sakim usul-i maişet ve muaşeret ile acaba Avrupa'nın müvacehesinde idame-i mevcudiyet edebilir miyiz? Bu hulul ve nüfuz arasında eski usul ve adatımızı, kurun-u vustadan mevrus ananatımızı muhafaza ve vikayeye devam mümkün olur mu? Buna pek imkan veremem. Ecanibe karşı Fatih

---

[199] Celal Nuri, "İslam'da Vucub-ı Teceddüd -2-", s.985.

[200] Satı, "Medeniyet-i İslamiyye", *Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası*, No.11, s.189. Satı İslam medeniyetinin gelişimi konusuna değinirken de önce iktibasın sonra icadın başladığını önemle vurgular. Bkz. Satı, "Medeniyet-i İslamiyye", s.182.

[201] Bkz. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.32-33; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.44; Celal Nuri, "Şime-i Husumet", s.1950. Ayrıca bkz. Celal Nuri, "An'ane", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, No.9, 17 Kanunievvel 1332-5 Rebiülevvel 1335, s.165; Celal Nuri, *Harpten Sonra Türkleri Yükseltelim*, Cemiyet Kütüphanesi, Kostantiniye 1917, s.16-17. Ayrıca bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.365.

zamanından kalan esliha ile harp edemiyeceğimiz gibi, hayatta da, o köhnemiş usul-u muaşeret ve maişet ile, muntazam Avrupa'ya karşı müdafaa-i nefs edemeyiz. Bir Avrupalı pür- arzu ve heves bir hayat imrar ediyor; bir Şarklı ise her nevi hahiş (istek) ve emelden müberra bir hasta gibi, iradatına halel tari olmuş bir zavallı gibi adeta temdid-i ihtizar ediyor."[202]

Garplılaşmaya nasıl ulaşılabileceği ve bu amaçla toplumsal realitede yapılması gereken değişikliklerin hangi yöntemlerle gerçekleştirileceği konusunda ise aşağıda eğitim-öğretim görüşleri kısmında görüleceği üzere onun da kesin çizgileri belli olmasa bile eğitimin bir araç olarak kullanılması dışında Batıcılar'ın fazlaca kesin öneriler getirmediklerini görmekteyiz. Gerçi elimizde Abdullah Cevdet'e atfedilen, ancak kuşkusuz onun da aynı görüşleri paylaşmasına karşılık Kılıçzade Hakkı Bey tarafından İctihad'da yayınlanan[203] bir plan bulunmaktadır ve bu plan oldukça radikal tedbirlere değinmektedir. Ama bu sonuçlara nasıl ulaşılabileceği gene de kesin olarak aydınlanmamış bir nokta olarak görünmektedir.

Abdullah Cevdet ve Celal Nuri'nin etrafında toplanan Batıcılar'ın Batı uygarlığının alınmasını istemeleri, Batı'nın üstün oluşu sebebiyledir. Onlara göre Batı'nın karşısında ezilmemek, onun gibi güçlü olmak için, diğer herşey gibi mevcut zihniyet de değiştirilmelidir. Aksi halde mahvolmaktan kurutuluş yoktur ve o ana kadar karşı karşıya kalınan tüm başarısızlıkların, rezilliklerin nedeni, bu konuyla ilgili olanların, iş başında bulunmuş olanların, Batı'dan bir şeyler almaya çalışmış olsalar da hep taklit düzeyinde kalmış olmaları, Batı'nın asıl yaratıcı olan temel özelliklerini alamamış, eski zihniyette bir değişiklik sağlayamamış olmalarıdır. Yine bunlar kültürel alanda batılılaşmanın batılı değerler denilenleri almanın gerekliliğini kültürle, değerlerin insan için önemiyle temellendirmemişlerdir. Batı gibi olmayı, çağdaşlaşmayı, başarısızlıklardan kurtulma yolu olarak görmüşlerdir.

2- Din ve Ahlak Görüşleri

Batıcılar, materyalist dünya görüşünü benimsemiş ve toplumsal gelişmenin önünde en büyük engel olarak gördükleri dini dogmalara[204] karşı savaş açmışlardı. Ancak Osmanlı toplum yapısının farklı olması onları farklı metodlar kullanmaya yöneltmişti. Batıcılar'ın bu amaca ulaşmakta kullanacakları metod ise ya bizzat materyalist düşüncelerini basit bir şekilde okurlara anlatmak ya da Osmanlı okurlarının duygularını incitmemek ve dinin toplum üzerindeki etkisinden yararlanıp

---

202 Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.261.

203 İ.H (Kılıçzade Hakkı), "Pek Uyanık Bir Uyku (I)", s.1226-1228; İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (II)", s.1261-1264.

204 Abdullah Cevdet İçtihad'ın ilk sayısında Avrupa kamuoyuna cevaplandırılmak üzere sorduğu sorular bu açıdan ilginçtir: "1. Alem-i İslam'ın inhitatına mucib olan esbab-ü-ahval nelerdir? 2. Müslümanlar'a bir hayat-ı taze vererek alem-i islamı inkiraz-ı külliden kurtarmak için en müesser tedbir nedir?" Bkz. Abdullah Cevdet, "Tahkikat-ı İlmiyye", *İçtihad*, No. 1, 1 Eylül 1904, s.16.

hadis, Kur'an ve fıkıh bilginlerinin sözlerinden hareketle İslam'ın materyalizmle aynı olduğunu isbata çalışarak hedeflerine ulaşmaktı.[205]

Batıcılar ikinci yolu seçtiler. Onların ikinci yolu seçmelerinin sebebi ise, bizzat İslam'ın olumlu içeriğinden yararlanılması gerektiğine dair düşünceleri idi: "...Uzun tecrübelerimizle biz Müslüman kafasının doğrudan doğruya Hristiyan aleminden geldiği takdirde aydınlığa bütün girişleri kapayacağını müşahade etmiş bulunuyoruz. Binaenaleyh bizler, Müslüman damarlarına yeni bir kan nakletme görevini üzerlerine alan bizler, İslamiyet'te çok miktarda bulunan terakkiperver prensipleri arayıp bulmalıyız..."[206] Yine Müslümanlar'ın "terakkiyat-ı medeniyeyi" ancak Müslüman bir kaynaktan olduğu takdirde kabul edeceklerini söylemektedirler. Celal Nuri, Abdullah Cevdet'in yukarıdaki fikrini şu şekilde yorumlamaktadır: "Teceddüdatın Müslüman elinden ahz ve telakkisi gayet kolay olacağına dair Abdullah Cevdet Bey'in pek derin bir psikolojiye delalet eden saib-i mutalaası cidden ca-yı nazardır ve doğrudur. Avrupa'nın bundan korkmaması hakkındaki fikre gelince Doktor'un bu zerafet-i müstehziyanesi karşısında beyan-ı takdirden başka bir şey yapamayız."[207]

Batıcılar'ın bu amacı gerçekleştirmesi, ancak materyalist düşüncelerin, gerek içerik olarak gerek bunların öğretilmesinin gereği olarak İslam Dini'ne aykırı olmadığının anlatımı sonucu mümkün olabilecekti.[208] Batılı materyalistlerin kitapları Osmanlı kamuoyuna "...hikmet ve hakikat mü'minin gaib olmuş malıdır. Nerede bulursa ahz-u tasarruf eder..." Hadis-i Şerifi'nin bir gereği olarak ve bu kitaplardaki düşüncelerin İslam ile uyuştuğu yolunda sunuluyordu. Batıcı akımın bu hususta faaliyetlerinden bir-iki örnek vererek onların aslında böyle bir yolu izlemekle nereye ulaşmak istediklerini tesbite çalışalım:

"...Tekamül kanunlarından bahsetmek, (Darwin) nazariyyatını anlatmak, bir yerde, ki fezahat-ı lisaniye addolunur, Orası kurun-u vustadan henüz çıkmamıştır. Kurun-u vustanın ise yirminci asırda hakk-ı mevcudiyeti yoktur. Bunu sarıklı, sarıksız her nev' kafalarımız, ezilmek istemeyen her kafa anlamak lazımdır... Eğer Gaybendi Hoca'da biraz nur olsaydı tekamül ve (Darwin) nazariyyelerinin (Kur'an)-ı Azimüşşan'da da icmalen ve remzen pek ala mevcut olduğunu görürdü..."[209] Yine bu konudaki örneklerinden birisini de Hz. Peygamber'in hadislerinden seçerler: "Birgün

---

[205] Batıcılar içinde İslam'ı toplumsal ilerleme ve siyasal bir muhalefet aracı olarak II. Meşrutiyet'ten önce kullanmaya başlayan Abdullah Cevdet'in faaliyetleri için daha geniş bilgi için bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.129-158; Mardin, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri*, s.230.

[206] Abdullah Djevdet, "Une Proffession de Foi", *İçtihad*, No.6, Mayıs 1905, s.89.

[207] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.379.

[208] Aslında Abdullah Cevdet İslam'ın materyalizme göre gerçekleri açıklamakta ve gerçeklere ulaşmakta yetersiz kaldığı iddiasına II. Meşrutiyet'ten çok önce varmıştı. Bkz. Abdullah Cevdet, *Hadd-ı Te'dib Ahmet Rıza Bey'e Açık Mektup*, Tab'-ı Sani, Naşiri: İzmirli Mehmed Şükrü, Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1912, s.65; Mardin, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri*, s.231.

[209] Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-ı Vusta", *İçtihad*, No.58, 14 Mart 1329, s.1273.

Peygamber (s.a.)'in huzurunda ashabtan biri tabiata söğüyordu, lanet okuyordu. Peygamber (s.a.)'in ağzından şu söz sudur etti: Tabiata söğme, çünkü kainat hakikatte Allah'tır."[210]

Celal Nuri ise materyalizm ile İslam'ın uygunluğunu "mucibince hareket edilirse bu felsefe-i fenniye ile esas-ı islamiyet arasında zannolunduğu kadar farklar bulunmaz."[211] ifadeleriyle izah eder ve sebebini şu şekilde açıklar: "Bu meslek, fünunun bittecrübe murakabesinden hariç kalanı mevzu bahis etmiyor. İslamiyet'in de bunu kale almadığı, sırr-ı uluhiyet-i vahdaniyeti bir tarafa bıraktığı gibi. Maddiyyundan olan mütefekkir ebediyyet ve biinteha mefhumlarını isbat etmek iddaasında değildir. Bunlar bir varediciyi ortadan izale eder. Maddiyyuna mensup olan sadecedir ki fikri tamamen tatmin eden yegane farziyye budur."[212] Bu ifadelerini ise şu cümleleriyle daha da kuvvetlendirmektedir:"Hakikate vusul için bir tek vasıtamız vardır: Fen...Din fennin mavrasına (tabiat üstü, gerisi) taalluk etmeli asla hakaik-i müsbete ile aksilik etmemeli ve tekamüle mani olmamalıdır. Olursa gayr-i makuldur, muzırdır, merda-i Semedaniye mugayirdir."[213]

Ancak Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük havası içerisinde Batıcılar içinde özellikle dikkatleri çeken Abdullah Cevdet arkadaşlarıyla beraber bir müddet materyalizmi dinle özdeşleştirmek yerine doğrudan doğruya dine eleştirilerde bulunmuşlardır.[214]

---

[210] Abdullah Cevdet, "İslam'ın Tekamül-i Dinisi, *İçtihad*, No.76, 15 Ağustos 1329, s.1673.

[211] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -I-*, s.39.

[212] Celal Nuri, a.g.e., s.39-40.

[213] Celal Nuri, a.g.e., s.17, 63.

[214] Mesela oruç tutmayanlara yapılan muameleleri eleştirme için bkz. (Abdulllah Cevdet) "Kahraman Elemler", *Mehtab*, No.9, 5 Eylül 1327-25 Ramazan 1329, s.106-107; (Abdullah Cevdet), "Ramazan ve Dayak", *Mehtab*, No.11, 20 Eylül 1327-11 Şevval 1329, s.134: "...Bundan bir hafta evvel altmış yaşlarında bir kadın Mahmudpaşa yokuşunda su içdiği için kahraman erkek Müslümanlar tarafından kendisine kötEk atılmış! Köprüde sigara içen on-oniki yaşlarında bir çocuk polis tarafından kötek atıla atıla polis merkezine götürülmüş, Manastır'da bir cemm-i gafir hükümet konağına hücum ediyor, 'Koleradan ölenlerin cenaze namazları kılınamıyor, gasil edilmiyor, şeriat ayaklar altında kalıyor!' diye bar bar bağırıyor..." . Krş. (Abdullah Cevdet), "Vazife Haricinde Bir Müdahale", *Mehtab*, No.8, 29 Ağustos 1327-18 Ramazan 1329, s.92: "...Bu memlekette yine hürriyet var, hürriyet-i vicdaniye var diyorlar. Bunlar denile dursun, polis de bir taraftan oruç tutmayanları habsetsin, zecretsin..." gibi pratik eleştirilerin yanısıra Abdullah Cevdet, toplumun modernleşebilmesi için Luther, Jan Meslier gibi kimselerin düşüncelerinin benimsenmesi ve toplumda bu tür düşünceleri savunan kimselerin ortaya çıkmalarının zorunlu olduğunu belirtiyor ("Sahife-i Tenkid: Türk Bu Muharebeden Ne Kazanabilir?", İçtihad, No.124, 11 Kanunievvel 1330, s.427-428; "Rahib Jan Meslier", *İçtihad*, No.127, 30 Kanunisani 1330, s.468) ve d'Holbach'ın ağzından dine karşı sert eleştiriler yöneltiyordu: "...Din bir hayal-ı ham tesmiye olunuyor. Teolociya, ilahiyat bir zanlar, vehimler, tenakuzlar, tar-u-pudla dokunmuş bir mensuctur. Yahut esbab-ı tabiiye hakkındaki cehalettir. Bu cehalet sistem halinde tesis etmiştir. Diğer terafta bu sistemin kahramanları mevzu'u din olan Allah,... itikadları muhal sıfatlarla müzeyyen cahillik ve esirlik insaniyetin hakiki düşmanlarıdır. İnsaniyeti bedbaht eden bunlardır. Halbuki insaniyete salah ve saadet vermeğe yegane salih olan akıl, ilim ve hürriyettir. Ancak batıl fikirlerden (dinden) tahlis edilmek sayesindedir ki insanlık siyat-ı ahlakiyelerinden ve derdlerinden kurtarılabilir..." (Abdullah Cevdet, "Rahip Jan Meslier", s.471).

Abdullah Cevdet'in Şehzade Mecid Efendi ile yaptığı bir mülakat sırasında Şehzade'nin kendisinin İslam ve Türkiye hakkındaki görüşlerini öğrenmek istemesi üzerine ona verdiği cevapta din konusundaki yaklaşımı incelendiğinde ortaya çıkan ilk özellik bilimsel gelişmelere ayak uyduramadığı gerekçesiyle artık İslam'dan bir araç olarak dahi sınırlı bir biçimde yararlanılamıyacağı, buna karşın gerekli olanın biyolojik materyalizmin bütün unsurlarıyla dinin toplumdaki yerini alması olduğu şeklindeki düşüncesi olmaktadır: "Din avamın ilmidir, ilim havasın dinidir. Havasın dini olan ilim layenkati' genişliyor, yükseliyor iken avamın ilmi olan dinin genişlememesi, yükselmemesi, ilme muvazi ve muhazi olarak terakki ve tevsi' etmemesi Alem-i İslam'ın ve Türkiye'nin maraz-ı aslisidir. Bu hastalığın ilacı bendenizce dine kiymet-i ilmiyye, ilme kudret-i diniye ifaza etmektir. Dedim..."[215]

Bu düşünce Abdullah Cevdet ve arkadaşları tarafından doğal bir evrim sonucu dinin yerini biyolojik materyalizmin alacağı şeklinde işleniyordu ki, bu da kendisi ve arkadaşları tarafından dine büyük bir esneklik tanınması gerektiği düşüncesinin gerekliliğini göstermek için kullanılıyordu: "...Rahmet olan ihtilaf; ihtilaf-ı hissiyat, ihtilaf-ı itikadiyat, ihtilaf-ı menafi' elbette ve elbette değildir. Rahmet olan ihtilaf, içtihad ihtilafidır ve bu içtihad ihtilafi da bir devr-i zamanda vaki' olmayan içtihad ihtilafidır. "İhtilafu Ümmeti Rahma"dan maksad şimdi bizim anladığımızın büsbütün gayrıdır... Ümmet-i Muhammed, bugün binüçyüzotuzbir yaşındadır. Bugünkü Ümmet-i Muhammed'in fikren ve içtihaden, binüçyüz sene evvelki Ümmet-i Muhammede müsavi olması mı yoksa bu iki asır, yani birinci ve ondördüncü asır Ümmet-i Muhammedleri arasında ilmen, fikren, medeniyeten, içtihaden ihtilaf olması mı rahmettir? Ben "İhtilafu Ümmeti Rahma" dan ancak bunu anlarım ve bunu anlayış tarzlarından her halde en nafii olarak bu tarzı görürüm... Fakat terakki nedir? Şime-i muhafazakariye mukavemet, şime-i teceddüd ve terakkiye muavenet, sırr-ı terakki ve mukavemetin ve muavenetin hudud ve derecesini tayin etmekte mekindir..."[216]

Yine Batıcıların "...İlim ve fen gibi İslamiyet her dakika yeni bir eser-i tekamül irae etmelidir. Dini Muhammedi ancak böyle muhafaza olunabilir...."[217], Vacibu'l-Vücudu zat-ı madde ve zat-ı kuvvenin ezeliyyet ve ebediyyetini gayr-i muhaddesiyetini kabul ile onların fevkinde bir esas-ı kavim olmak üzere telakki etmeliyiz. Bundan sonrasını kemal-i metanet ve katiyetle fenne bırakmak vazifemizdir. Çünkü üst tarafi fen ile anlaşılır. Fennin haricinde ise hakikat yoktur...

---

[215] Abdullah Cevdet, "Şehzade Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakat", *İçtihad*, No.57, 7 Mart 1329, s.1257.

[216] Abdullah Cevdet, "Kıvam-ı Akvam: Konferans", *İştihad*, No.90-1, 23 Kanunisani 1329, s.2017-2018. İslam'ın fen ile uyuşmadığı tezi için krş. Abdullah Cevdet, "Kurun-ı Vusta Levhalarından", *Mehtab*, No.7, 22 Ağustos 1327-11 Ramazan 1329, s.74-75.

[217] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -1-*, s.67-68.

İslamiyet fennin, zekanın, medeniyetin tekamülü ile mutevaziyen teali ederse payidar olabilir..."[218], ifadeleri Fikret'in mısralarında "Bir gün yapacak fen şu siyah toprağı altın, Her şey olacak kudreti irfanla... inandım." şeklinde belirmiştir.[219]

Bu tekamülü en açık bir şekilde belirten ise Kılıçzade Hakkı olmuştur. "...Efal-i ilahiyyeye gelince: tarafeyn arasında o kadar ihtilaf bulunmuyor. Her iki taraf kendi ilahlarına istedikleri şekilde bir kuvvet izafe ederek bu alemi tekvin ettiriyorlar. Semavatın melekutuna iman edenler zat-ı uluhiyyeti -za'mlarınca- büyük bir kuvvet vermiş olmak için "kün" emriyle şu nihayetsiz avalimi lemhatü'l-basarda halk ettiriveriyorlar. Bu türlü iman sahipleri her şeyi mutlaka bir harika neticesi olmak ve tekvinde bir usul-i tekamül kabul etmemek taraftarıdırlar.

Erbab-ı fen bu tekvini milyonlarca senelere varan bir devr-i medid içindeki bir netice-i tekamül olmak üzere kabul ediyorlar ki el-yevm tekamülü yani sureti vuku'unu takip etmek kabil olduğu için bu nazariyyeyi kabul etmek bittabi daha doğrudur. Zaten günden güne artan tecrübe, tahlil ve tarassud kuvveti bu serdolunan muddeiyyatın yalnız bir nazariye değil bir hakikat olduğunu isbat etmektedir. Tekvin-i alem hakkında tatmin-i vicdan edecek en kuvvetli deliller tabakatü'l- arz ile heyet ilimlerinin son keşfiyatı tetkik edilince elde edilmemek kabil değildir.

Binaenaleyh bütün bu delail ve berahin-i tahliliyye ve tecrübiyye ve teraddusiyye mevcut iken ve onları yeniden tekrar etmek her vakit kabil iken artık şunun veya bunun "Hz. Allah kainatı bir lahzada yaratdı" yollu muddeasına inanmak küfr-i sarihdir. Ve işte bu küfrün netayicinden korkulmamalıdır. Zira bu küfrü irtikab eden Müslümanlar onun cezasını maa ziyade çekmektedirler.

Hilkat-i alemden sonra -yine insanların iddaasına göre- mevcudat içinde en ziyade nazar-ı dikkati celbeden insan olmuştur. Dinperverlere göre insan Cenab-ı Hakk'ın bizzat eliyle çamurdan statüsünü yapıp muahharan kendi ruhundan nefhettiği ve bu suretle vücuda getirdiği bir mahluktur. Halbuki erbab-ı fenne göre bu da tekamül neticesidir ki, milyonlarca senelerin mahsuludür. Mamafih her iki iddia bir katiyyet ifade etmeyip netice itibariyle bir nazariyyedir. Benim itikadım şudur: Avalimin mubdii ve nuru olan kuvvet, insanı merbut olduğu arzın havi olduğu mevadinden mürekkeb olmak üzere milyonlarca seneler süren bir tekamül neticesinde yine o arzın karşı (küre-i arz) üzerinde irae-i kamete ikdar etmiştir. Küre-i arz hararet-i gariziyyesini muhafaza ettikçe güneşten ziya ve hararet aldıkça üzerindeki insanlar daima varolmakta devam edeceklerdir...."[220]

---

[218] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -1-*, s.120-121.
[219] Tevfik Fikret, *Haluk'un Defteri: Haluk'un Amentüsü*, s.29.
[220] Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.7-9.

Abdullah Cevdet de dinin devamlı bir tekamül içinde olduğunu ve asrın icaplarına uyacaklarını şu şekilde ifade etmektedir: "... Tevellüd etmezden evvel, seciyye-i müstakbeleleri, kendilerini kabul edecek akvamın örf ve adetine, teşkilatına, istidatına muvafik bir hal alır, bir kere tevellüd ettikten sonra, bu akvamın tekemmül-i tarihiyyesini takiben tekamül ederler, yani, araya girecek vakıalar ve akvamın ecanible idame edecekleri münasabatın tesiri altında aleddevam tadil olunurlar."[221] İslam'ın da bu süreci geçirdiğini de şöyle ifade eder: "...Maahaza, İslam, vaz etmiş olduğu usullerden ibtidaen hareket ederek, uğradığı tadilata rağmen ve bazen bu tadilat sebebiyle usul-i mezkurenin mütezammın olduğu mukadderat-ı tarihiyeyi takip etti."[222]

Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının İslam'ın modernleşme yolunda kullanılabileceği[223] şeklinde ileri sürdükleri görüşler, özellikle Abdullah Cevdet'in çeşitli felsefi görüşleri İslam diniyle uyuşturmaya çalışmasının büyük tepkiyle karşılanması ve İslam'ın ruhani yönlerini toplumsal içeriğinden ayırmanın güçlüğü neticesinde yararlı bir araç olmaktan çıkmıştı. Bu durumda Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının yeni çalışmaları, kısmen islami kaideleri de kapsayan yeni bir inanç sistemi oluşturmaya yöneldi. Çünkü din kurumunun toplumsal ilerleme[224] önünde en büyük engeli oluşturduğunu düşünmelerine rağmen, oynadığı rol Batıcılar tarafından vazgeçilmez olarak kabul ediliyordu: "...Cemiyet-i beşeriye dinsiz yaşayamaz. Din de cemiyet-i beşeriyyeye nur ve hararet ifaza etmekten ve insanlar arasında sermaye-i refah ve te'lif olmaktan kalınca artık muammer olamaz...."[225] Ancak özellikle ictimai tarafına dikkat çekilmek suretiyle dinin lüzumluluğu Batıcılar için varmak istedikleri hedeflere ulaşmakta bir araçtan başka birşey değildi. "Dinin gayesi beşerin refahıdır. Yoksa onun hasr-ı tazyiki değildir. Din beşer için yaratılmıştır. Beşer din için değildir...Dairesi haricinde din mukaddes değil şeni' (kötü)dir. Dairesi dahilinde ise yalnız mübarek olmak şöyle dursun pek faidelidir, tabiidir, zaruri ve lazımdır."[226]

---

[221] Abdullah Cevdet, *Tarih-i İslamiyet içinde "Tekmile Son Kırk Sene Zarfında İslamiyet"*, s.685.

[222] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.689. Ayrıca bkz. Celal Nuri, *Hatemü'l- Enbiya*, İstanbul 1332, s.210-213.

[223] Abdullah Cevdet, "Cihan-ı İslam'a Dair", *İçtihad*, No. 29, 1 Temmuz 1327, s.761- 767. Krş. Celal Nuri, "Muarızlarıma Cevabım", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.2, 10 Şubat 1329, s.2-5; Kılıçzade Hakkı, "Hatemü'l-Enbiya ve Celal Nuri Bey", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.7, 20 Mart 1330, s.2-3.

[224] Dinin toplumsal ilerleme önünde en büyük engel olarak görülmesi ile ilgili olarak özellikle bkz. Kılıçzade Hakkı, "Yunus Hoca Hikayeleri: Yunus Hoca Talebe", *İçtihad*, No.77, 22 Ağustos 1329, s.1703-1711; Kılıçzade Hakkı, "Masal: Yunus Hoca'nın Kargalarından", *Hürriyet-i Fikriyye*, No. 10, 10 Nisan 1330, s.13-16; Kılıçzade Hakkı, "Tamamen Hallolunmadıkça Bitmeyen Bir Mesele", *İştihad*, No.92-3, 6 Şubat 1329, s.2067-2070.

[225] Abdullah Cevdet, "Tarihten Bir Sahife-i Hunin: Saint-Barthelemy", *İçtihad*, No.147, 15 Nisan 1922, s.3072.

[226] Celal Nuri, Tarih-i İstikbal -1-, s.63,65.

Bu değişimi gerçekleştirmek için Batıcılar, dinin yerini biyolojik materyalist görüşlerle desteklenen bir inanç sisteminin alması ve değişimin tedricen bu sistemin yerini tamamen biyolojik materyalizme bırakması sonunda sağlanacağını düşünüyorlardı: "...İman kelimesinden insanı bir mabudun eşiğine mıhlayan itikad-ı atıl ve münfaili murad etmiyorum: İman kelimesiyle vicdanın ne dahilinde ne haricinde olan, hem haricinde, hem dahilinde hükümran bulunan bir meş'al-i mefkuri murad ediyorum ki daima insanı ileri çeker, yukarı kaldırır..."[227]

Kılıçzade Hakkı Bey'in daha açık olarak belirttiği gibi burada söz konusu olan açıkça İslam'ın olumlu yanlarından yararlanan yeni bir inanç sistemidir: "...Tesis etmek istediğimiz iman şeriat-ı mutahharamıza mutabık bir iman olmakla beraber her halde bir iman-ı nev' olacaktır. Vukuat, tetkikat, tetebbuat bize irae ve isbat etti ki, münhasıran maddiyat ve maneviyattan birine inanmak bir netice-i mes'ude vermiyor. Tasavvufi bir tarzda yalnız din için yaşanıldığı efkarı revac-yab olan memleketler sefaletten kurtulamıyor. Bizim gibi! Yalnız maddiyata tapanlar ahlaken pek fena sukut ediyor ve anarşi için de çalka(la)nıyor..."[228]

Abdullah Cevdet ulemanının keramet ve mucizat ile tefsir yapmayı bırakıp ilim, mantık ve akıl ile bunun yapılması gerektiğini, Avrupalıların bunu başardığını söyler ve şu şekilde devam eder: "...hazırlanmakta olan tadilat-ı iman-ı İslamın menafiına göre tanzim etmek için, geniş bir mukayesede olarak bundan (Avrupa ulemasının İslam hakkında yazdıkları netaic-i tahkikatının mütalaasından) istifade edebilirler."[229]

Gerçekte bu amaçlarında dine yer vermeleri, oluşturmak istedikleri yeni inanç sisteminde İslam dininden mümkün olduğu kadar yararlanmak, batılılaşma önünde engel olarak gördükleri meselelerin çözümünde İslam'ın muhtevasından faydalanmaktı. Bu yeni inancı oluşturmada gerçekleştirmek istedikleri ise, dinin salt dinsel kısmıyla toplumsal kısmını ayırmak ve Müslümanlar'ın dikkatini bu ikinci yöne çekmektir.[230]

Batıcılar bu hususta özellikle Halk İslamı'na, ulemanın dini anlayışına ve bunun neticesinde dinin almış olduğu şekle büyük eleştirilerde bulunurlar. İslam

---

[227] Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: İman, İman!", s.1. Krş. Abdullah Cevdet, "Seciye ve İman Kuvvetine Muhtacız", s.2778.

[228] Kılıçzade Hakkı, "İman", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.1, 3 Şubat 1329, s.2.

[229] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.713-714.

[230] Mesela bkz. "...Binaenaleyh bu hususta dini temsil etmek davasında bulunanların homurdanmasından korkmamalı ve herşey için bir fetva istihsal etmek lüzumunun katiyen önünü kesdirmelidir" (Kılıçzade Hakkı, "Zabıt", *İçtihad*, 23 Mayıs 1329, No.67, s.1459). "Umur-ı idariyyeye ait her hususta Hz. Nebi Ekrem'in 'Dünya işlerinde siz daha bilgiçsiniz' Hadis-i Şerifi bizim için en beliğ, ve en şümullu bir dustur-i haraket olmalıdır" (Kılıçzade Hakkı, "Zabıt", s.1459). "Bilhassa bilinmelidir ki kavanin ihtiyacat-ı diniyeye değil, ihtiyacat-ı umumiyeyi tatmin ve temin için kaleme alınmak lazımdır." Mustafa Kazım, "Vaz-ı Kavaninde Nazar-ı Dikkate Alınacak Esaslar ve Muhtaç Olduğumuz Kavanin", *İçtihad*, No.67, 23 Mayıs 1329, s.1466).

teceddüd üzere, reform üzere geldiği, madde ile manayı birbirinden ayırdığı halde ulemanın yüzünden bugün tanınmayacak bir hale gelmiştir. Halbuki bu haliyle gelişmenin önünde bir engel teşkil eden dinin asli şekline ircaı gerekir. Bu anlamda Batıcılar garplılaşma anlayışlarının bir sonucu olarak dini varmak istedikleri hedefe gitmede bir "kuvvet"[231] aracı olarak görürler. Özellikle İslam Fıkhı'na ulemanın vermiş olduğu şekli eleştirirler.[232]

Kılıçzade Hakkı oluşturulacak olan yeni inanç sistemini şu şekilde izah eder: "Bu suretledir ki, zat-ı risalet meabları peygamberlerin azamı, efdali, ekmelidir. Şu haysiyetle (rahmeten li'l-alemin) olduklarına asla ve katan (kesinlikle) şüphe yoktur. Çünkü, beşeriyetin saadet-i ebediyyesi için Hz. Muhammed aleyhisselam kadar cansiperane, fedakarane hiç bir peygamber çalışmamıştır. Onun kadar vicdanları tatmin edecek surette hiç bir peygamber, hiç bir akıl bize ma'bud-ı a'zamı tanıttıramamıştır. Binaenaleyh, istikbalde beşeriyyet-i mütefekkirenin dini mutlaka İslam olacaktır! Lakin bunu tesri' için İslam'ın vazettiği şeriatın ahkam-ı asliyyesi tebdil-i mahiyet etmemek ve ortadan büsbütün kaldırılmamak ve zaman ve mekana uymak şartıyla mukayyed olmak üzere, şimdiden bazı ta'dilata ihtiyaç vardır.

Mesela beşeriyetin tarz-ı ictima'-ı hazın karşısında İslam unsurunun mahvolmaması ve anasırı saire ile rekabet edebilmesi için namaz ve oruç gibi feraiz hakkında bazı yeni ictihadata mutlaka muhtacız. Biliyorum ve bana karşı bilenecek dişleri şimdiden görüyorum. Bununla beraber hakikat diye iman ettiğim efkarımı söylemekten men-i nefs edemem; zira yine biliyorum ki, dinlerin maksadı fazilet-i

---

[231] Mesela bkz. Abdullah Cevdet, *Uyanınız! Uyanınız!*, İkinci Tabı, Matbaa-i İçtihad (Kütüphane-i İçtihad Aded 9) Mısır 1908, s.26-27; Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", *İçtihad*, No.60, 4 Nisan 1329, s.1304; Abdullah Cevdet, "Mazlum Zalimlere", *İçtihad*, No.65, 9 Mayıs 1329, s.1415; Abdullah Cevdet, "Devlet Ebed Müddet", s.840; Abdullah Cevdet, "İkiden Hangisi", *İçtihad*, No.44, 1 Nisan 1328, s.1059; Abdullah Cevdet, "İman İman", *İçtihad*, No.48, 1 Haziran 1328, s.1117-1119. Abdullah Cevdet kendisinin düşman olduğu İslam veya itikad olmadığını fakat bir itikadın kişiyi güçlü yapamaya, zengin yapamaya, kuvvetli yapmaya sevketmesi gerektiğini kendi ile "...bu feyyaz ve faal itikad mukaddestir, semadanidir, müeyyiddir, müebbiddir..." der. Bkz. Abdullah Cevdet, "Hakim Gustove Le Bon'un Son Eseri", *İçtihad*, No.81, 21 Teşrinisani 1329, s.1787-1788.

[232] Özellikle softalığa yapılan hücumlar için bkz. Kılıçzade, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harp", s.1077-1081; Kılıçzade Hakkı, "Dervişlik Softalık Meselesi", *İçtihad*, No.62, 18 Nisan 1329, s.1349-1350. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Abdullah Cevdet, "Softaperverlik mi, Softagirizlik mi?", *İçtihad*, No.99, 27 Mart 1330, s.2231-2232; Nüzhet Sabit, "Yeni bir Alamet-i Sukut: Softalara Hücum", *Takib ve Tenkid*, No.1, 6 Mart 1330, s.8-10; Nüzhet Sabit, "Medrese ve Mektep El Ele", *Takib ve Tenkid*, No.3, 3 Nisan 1330, s.53-55, Şeyhülislama varıncaya kadar tüm ilmiye sınıfının eleştirilmesi için bkz. Kılıçzade, "Yunus Hocanın Kendisi", *İçtihad*, No.73, 25 Temmuz 1329, s.1601-1604; Abdullah Cevdet, "Tarihi Simalar Hakkında", *İçtihad*, No.74, 1 Ağustos 1329, s.1629; Kılıçzade Hakkı, "Tenkid-i Asar: Akvamüssiyer", *İçtihad*, No.66, 16 Mayıs 1329, s.1434-1439; Abdullah Cevdet, "İstanbul Muhafızlığı Ta'mim Ediyor", *İçtihad*, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1594; İçtihad, "Meşihat-ı Celilenin Ta'mim Ettiği Dua-İçtihad", *İçtihad*, No.54, 14 Şubat 1328, s.1221; Abdullah Cevdet, "Anadoluda Bir Türk'ün Şeyhülislam Efendi Hazretlerine Son Sözü", *İçtihad*, No.95, 27 Şubat 1329, s.2134; Kılıçzade Hakkı, "Zenbilli Ali Efendi Meselesi: Doktor Abdullah Cevdet Bey'e", *İçtihad*, No.75, 8 Ağustos 1329, s.1648-1651. Halkislamına yapılan eleştiriler için bkz. Abdullah Cevdet "Mahkeme-i Enam", *İçtihad*, No.75, 8 Ağustos 1329, s.1666.

ahlakiye ve onun da gayesi beşerin saadetidir. İslam ki, en mükemmel bir dindir. Zaman-ı hazırdaki salikleri şerait-i mevcude dahilinde yani siyaset ve iktisad yollarında rakiplerine asla rekabet edemezler.

Rekabet edemeyen unsurların bu asırda hakk-ı hayatı yoktur. Hakikat-ı iman yalnız ahirete inanmaktan ibaret değildir. Softalar için gaye dindir ve onun zımnında da cennetin köşkleri, taamları, hurileri, gilmanları vardır. Bizim için aslolan kemal ve refah-ı umum-i beşerdir. Din bunun için bir gaye değil bir vasıtadır. Softalar yalnız dindar olmak veyahut öyle görünmek isterler. Biz ise dinin bahşettiği maddi ve manevi fuyuz-ı binihayeden istifade etmek isteriz ve ahiret kadar dünyaya da ehemmiyet veririz..."[233]

"..Hayat bir "mücadele-i maişet" olduğuna göre dinlerin, mezheplerin umur-u dünyeviyedeki vazifeleri de "Allah" namına bir sürü manafi-i maddiye temin etmekten ibarettir. Zaten benim de lüzumunu ileriye sürdüğüm hep umur-ı dünya içindir. Zira Ahiret için çalışanlarımız o kadar çoktur ki, lüzumundan bile fazladır. Ben görüyorum ki ulemamızın yalnız umur-u ahirete ehemmiyet vermeleri umur-u dünyeviyemizin yüzüstü kalmasına sebeb-i azim teşkil etmiştir..."[234]

İslam dinini "akümülatör"[235] olarak tarif eden Celal Nuri özellikle hurafelerin dini tanınmaz bir hale getirdiğini, dinin maddi ve manevi yönünün kesin olarak ayrılması gerektiğini, Batıcılar içinde en açık bir şekilde vurgulayanlardan biridir. Onun, dinin ancak bu yolla maksad ve gayesine ulaşacağını söylediği düşünceleri şöyledir:"İstikbalde din ancak vicdana aid olacaktır. Din atide vicdana icla edilecektir. Fen, tecrübe, kanun, hükümet terakkileri ile dinin müdahale ve iştigal ettiği birçok şeyleri istirdad edecek, fakat iman ve itikad her vakit vicdana hükümran olacaktır. Zaten bu tekamül vuku' buluyor. Her hak sahibine katiyen verildiği gün artık cihanda din nizaı kalmayacaktır. Eğer dinin muhafızları akil iseler eski müstebidler gibi fuzuli birçok yerleri daire-i işgalleri içinde tutmasınlar. "Allah'a aid olanı Allah'a Kayser'e aid olanı Kayser'e ver!" sözü Cenab-ı Mesih'a aiddir ve ne büyük bir hikmete mündemiçtir."[236]

Dinin gerçek şeklini alması yolunda ise Celal Nuri devamlı olarak ulemayı yardıma çağırır ve bunun onların bir vazifesi olduğunu hatırlatır: "En gür sesim ile ulemamıza hitap ediyorum: Tağyir-i ahkam şer'an emredilmiştir... İslamiyet ancak böyle kurtarılabilir. Ve ancak bu evamire inkiyadla (uymakla) istikbalde mühim bir unsur haline girer. Ahkamın kabil-i tağyir olduğu esasını vaz ile İslamiyet

---

233 Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.15-17.

234 Kılıçzade Hakkı, "Azadamard Gazetesi Sermuharrirliğine", *İçtihad*, No.70, 4 Temmuz 1329, s.1540.

235 Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.344.

236 Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -1-*, s.65-66.

muhafazakarlığı yıkıyor. Biz ise bu esası unutmakla İslamiyet'i hedem etmekteyiz (yıkmaktayız). Buna marda-i ali-i ahmedi dairesinde ruhsat veriniz."[237]

"Usul-i fıkıh tekrar tedvine muhtaçtır. Kur'an'ın manası bu asırda asar-ı salifede anlaşıldığı gibi değildir. Terakkiyat hep yeni bir tefsirin mukaddimesi olabilir"[238]

"Kezalik eski usulcüler en bariz istiarlara anlamayacak derecelerde metn-i kelama maani-i maddiye vermişlerdir. Bunları iyice düşünelim. Yeni akaid, yeni fıkıh, yeni usul tedvin edelim. Böyle olursa istikbalde Diyanet-i Ahmediye hakikaten "din-i umumi" olacak, son güne kadar vahdet-i aleme muhafizlık vazifesini ifa edecektir."[239]

""İslamiyet" fen ve ilim, medeniyet ve terakki medlulleri gibi tevekkuf kabul etmez, sukun bilmez bir mefhumdur. İslamiyet her dakika terakkidedir. İslamiyet katiyen takarrur etmiş, son sözünü söylemiş, artık yapacağı kalmamış bir din değildir."[240]

Ancak burada Batıcılar'ın karşılaştıkları başlıca zorluk İslamın olumlu içeriğini diledikleri biçimde yorumlamakta karşılaştıkları güçlüktür.[241] Bu güçlüğü oluşturan ise bu tür yorumların İslamcı düşüncenin savunucuları tarafından derhal çok sert eleştirilere uğratılmasıdır. Örneğin Celal Nuri Bey, Peygamberi Carlyle'ın bir kahramanı gibi incelediğinde[242], bu toplumsal içeriği ruhevi yönlerden ayırma olarak anlaşılınca, düşünceleri daha okuyucularına sunulmadan bu kimseler tarafından dinin dışına çıkmak ve dini tahribe çalışmak olarak kabul ediliyordu.[243] Gerçekte Celal Nuri'nin bu düşünceleri birçok gerçekleri de ihtiva etmektedir.

Fakat karşılaştıkları tüm güçlüklere karşılık, Batıcılar'ın Meşrutiyet sonrasında gösterdikleri en büyük çaba biyolojik materyalist görüşlerle İslam'ın olumlu toplumsal içeriğini bağdaştırmaya yöneldi. Bu bağdaştırmada Batıcılar'ın izlediği örnek ise Protestan düşüncesinin gelişimi ve Protestan "ethic"inin Batı toplumsal gelişmesinde oynadığı olumlu rol idi. Batıcılar, İslam dünyasının modernleşebilmesini Luther'inkine benzer reformların bu çerçevede gerçekleştirilmesine bağlı

---

237 Celal Nuri, a.g.e, s.69.

238 Celal Nuri, a.g.e., s.70.

239 Celal Nuri, a.g.e., s.71. Ayrıca bkz. Celal Nuri, "Havaic-i Kanuniyemiz La Yunkeru Tegayyurul Ahkam Bitegayyuril Ezman", *İçtihad*, No.67, 23 Mayıs 1329, s.1454.

240 Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -1-*, s.72.

241 Mesela bkz. Osman Şefik, *İçtihad-ı Medeni*, İstanbul 1329, s.13.

242 "....Hazret-i peygamber tarihin idrak ettiği dühatın birincisidir. Bu iddiamız Şark'ın da Garb'ın da hoşuna gitmeyecektir. Şark, sıfat-ı beşeriyesi üzerinde bu kadar ısrar eden "seyyidül'beşer"i her nasılsa fevkalbeşer görmek istiyor. Garp ise, sair fasıllarımızda söylediğimiz üzere tarihteki mevki-i ahmediyi küçültüyor." (Celal Nuri, "Zat-ı Hazret-i Muhammed: Hazret-i Peygamberin Dehası", İçtihad, s.1803.)

243 Mesela bkz. Ali Suad, "Vicdan-ı İslam: Zat-ı Hazret-i Muhammed Makalesi Münasebetiyle Celal Nuri Bey'e İkinci Hitabım", *Sebilürreşad*, s.361-363; Ferid, "İntikadat: Tarih-i İstikbal-Celal Nuri Bey", *Sebilürreşad*, s.358-361. Celal Nuri'nin cevabı için bkz. *Tarih-i İstikbal -1-*, s.69-70; "İslamda Vucub-ı Teceddüd II", s.983-984.

görüyordu.[244] Ancak Abdullah Cevdet'e göre bu işin ilk öncüleri Efgani ve Abduh sınırlı başarılarından öteye gidememişlerdi. Abdullah Cevdet bu başarısızlığın nedenini, bu kimselerin İslam dinine toplumsal ilerleme yolunda bir araç olmaktan öte bağlanmalarında bulmaktaydı.[245] Bu konuda başarı sağlayabilmenin çaresini ise Batıcılar'ın düşüncelerinde özellikle iktisadi ve ahlaki açıdan Protestan "ethic"i ile benzerlik gösteren yeni bir inanç sisteminin İslam'ın belirleyici bir rol oynadığı Osmanlı toplumuna kabul ettirmesi şeklinde belirginleştiğini görüyoruz: "...Bugün ziyaretimize gelmiş olan bir zata dediğimiz gibi, bizim müdara etmek, okşamak için artık zamanımız kalmamıştır... İslam'ın şartının kaç olduğunu biliriz. Ve "İslam" kelimesinin "selamet" kelimesinden pek başka birşey olmadığını da bilmeliyiz. Bu asırda ve her asırda selametin şartı daima üçtür ve daima üç olacaktır:
Birinci şart: Kuvvetli olmak.
İkinci şart: Alim ve Fazıl olmak.
Üçüncü şart: Zengin olmak. Bu üç şartı, hayatında cemetmeyen fertlerin de, milletlerin de beka ve selametten ümitleri munkatı' olmalıdır."[246]

"...Ahlakın en sağlamı odur ki cenneti ve cehennemi hep insanın vicdanına koyar. İşlenilen günahı afv etmek hakkını hiç bir kimseye vermez. Her türlü haydutluğu yaptıktan; canlar, vicdanlar yaktıktan sonra Ka'be'ye gitmekle yahut birçok namaz kılmakla bütün habasetlerin, bütün cinayetlerin affedileceğine kail olan ahlak ne yüksektir, ne metindir..."[247]

"Biz ataletimizin, cehaletimizin meskenetimizin ceza-yı sezası olarak uğradığımız tahkirlerin, hüsranların mesuliyetini namaz kılmaktaki, oruç tutmaktaki itinasızlığa yükleterek yahut alın yazısına devrederek işin içinden çıkıyoruz. Bu suretle felaketlerden ders-i ibret almak hasletini de nez' ediyoruz. Bizim şecer-i itikadımız ahirete ve insanın mukadderat karşısında iktidarsızlığına rabt-ı kalb ettirmek hantalından başka bir meyve vermiyor. Bu Ebu Cehil karpuzunu asırlardan beri yedik ve zehirlendik. Bu "Asa foetida" kanlarımızı bozdu. Benim istisal etmek davasında veya daiyesinde bulunduğum itikad öldüren, yıkan, bozan, kurutan itikaddır..."[248] Abdullah Cevdet Hayyam tercümesine de bu nedenle girişmişti ki kendisinin başını çektiği bu yeni "ethic" oluşturma faaliyetine diğer Batıcılar benzer temaları işleyerek katılmıştı: "İmanın şubeleri olan hayrat, hasenat, amal-i saliha, Şari-i Kerim lisanında, Kur'an-ı Kerim örfünde, benim itikadıma göre, yalnız ahirete müteallik umurlara munhasır değildir. Belki az çok faidesi var amellerin. Her biri imanın şubeleridir. Ya

---

[244] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.720-721.
[245] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.716-717.
[246] Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", s.1304.
[247] Abdullah Cevdet, "Rubaiyat-ı Hayyam", *İçtihad*, No.109, 5 Haziran 1330, s.179.
[248] Abdullah Cevdet, "Meşhur Hakim (Gustave Le Bon)un Son Eseri", s.1786-1787.

aklın melekelerini tevsi' eder ameller, ya devlet ya millet faidelerini hakkaniyet yoluyla temin eder hizmetler özlerinin derecelerine göre iman şubelerini teşkil ederler."[249] "Lidu li'l-mevti vebnu li'l-harabi: 'Bu dünya kafire cennet olupdur, mümine zindan' diyorlar, dünyanın hükmü yoktur, diyorlar. Şimdiki Türkiye'yi değil yirmibeş sene sonraki Türkiye'yi bu hal devam ettiği takdirde düşünmeye, kendimde cesaret bulmuyorum."[250]

Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının saf haliyle düşündüğü İslam dahi tüm ruhevi unsurlarından arınmıştır ve Batıcılar, "İslamlık", "İslamiyet" gibi kavramlarla bir "ethic" den başka birşeyi kastetmemektedir. Hatta Japonlarla bizim aramızda karşılaştırma yaparlarken "...(Japonya) bu büyüklüklere hep ilim, fazilet sayesinde nail oldu"[251] diye ifade ederek bu kavramlara böyle anlamlar verdikleri görülmektedir.

Celal Nuri din konusunda Abdullah Cevdet'ten daha yumuşak davranmasına[252] rağmen o da "...akaidi tecdid etmeliyiz..."[253] diyerek oluşturulmaya çalışılan yeni ethice katkıda bulunmuştur. Bunu da reform esasına dayandırmıştır. O şöyle der: "...Ben yalnız seyyidimiz, şefiimiz Muhammedü'l- Emin'in tebligatını bilirim. Eğer bu nususa dair verilen tafsilat, bu asırda, bana muvafik yani maslahat-ı ammeye mutabık gelirse kabul ederim. Eğer bunların böyle bir mahiyeti yok ise ben kendi kendime muvafik bir çare-i tefsir ararım. Madem ki İslamiyet son güne kadar devam edecektir ve din günü umumidir o halde dekaik-i Kur'aniyye'den ihtiyacat-ı asra erfak ahkam çıkarılması tabiidir. İçtihad serbest olmalıdır....Biz İslamiyet'te vucub-ı teceddüde imankarız. İslamiyet'te teceddüd demek sünnet ve siret-i Resul'e rucu'dan başka bir şey değildir..." Ve Usul-i Fıkhı Kur'an'la bir tuttuğumuzu, halbuki böyle olmadığını ifade eder. Yeni bir Usul-i Fıkıh tedvin ettiğimiz gün kurtuluşumuzun başlayacağını söyler.[254]

Yine dinin toplum üzerindeki etkisini ve onun tamamen yok edilemiyeceğini çok iyi bilen Celal Nuri, yaşanılan çağda yerinin ne olacağının tesbitini ise şu şekilde yapar: "...Amerikalılar, dini ihtiyacat-ı ameliyyelerine uydurmuşlardır. Onun içindir ki din ile dünya büsbütün ayrılmıştır...." Dinin ehemmiyet-i siyasiyesi olmadığından ihtirasatı da davet etmez. Onun içindir ki Amerika'da Hristiyanlık daha ruhani ve daha ulvi ve ahlakidir. Ahlak ile din teveum (benzer)dur..."[255]

---

[249] Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.22-23.

[250] Abdullah Cevdet, "Büyük Hastalık", *İçtihad*, No.117, 21 Ağustos 1330, s.317.

[251] Abdullah Cevdet, *Bir Hutbe Hemşerilerime*, Matbaa-i İçtihad (Kütüphane-i İçtihad Aded 21), Mısır 1909, s.8.

[252] Mesela bkz. Celal Nuri, "İstirhamname-i Mekşuf", *İçtihad*, No.88, 9 Kanunisani 1329, s.1946; "İslam'da Vucub-ı Teceddüd II", s.984-985; *İttihad-ı İslam*, s.39-42, 352-353, 344.

[253] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -I-*, s.120.

[254] Celal Nuri, "Mırızlarıma Cevabım", s.2-5

[255] Celal Nuri, "Amerika'da Din ve İman" *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, No.11, c.I, 19 Rebiülevvel 1335- 31 Kanunievvel 1332, s.196.

Celal Nuri bazı yazılarında ise bugün dahi anlamak istemediğimiz dinin yeniden oluşturulması meselesine özellikle içtihad açısından oldukça olumlu yaklaşır. Celal Nuri dinin mevcut şekli ile devamını bir beka meselesi olarak görür ve bu reformun mutlaka yapılması gerektiğini ifade eder: "Fikrimizce bugün İslamiyet'te icrası vacip olan ehem ıslahat, en ameli "reform" vicdaniyat ile muamelatı birbirinden ayırmaktır. İslam ancak bu suretle diyanatın mahiyet-i hakikisine yaklaşarak mübareze-i alemde bir mevki ahzedebilir. Bundan başka bir çare-i fevz ve necat yoktur. Zamanın ihtiyacatı karşısında nass ve evvelce vuku' bulan ictihad ve icma mühmil bırakılarak yukarıda serdettiğimiz kavanin-i resine-i fikhiyye muktezasınca başka ictihada başka icmaa müracaat etmeliyiz....Biz yeni ictihadata yeni bir kanuna, yeni müdevvinat-ı hukukiyyeye arz-ı iftikar ediyoruz. Binaenaleyh Hanefilik, Şafiilik, Hanbelilik ve Malikilik berteraf edilmeğe layık mezahiptir."[256] Celal Nuri'nin bu olumlu fikirlerinde tereddüt uyandıran husus, onun bu fikirlere tamamen ters yönde görüşlere sahip olmasıdır.

Kılıçzade Hakkı ise kaba pozitivist düşünceleriyle karışık bir şekilde dinin yeni şeklini şu şekilde açıklamaya çalışır: "...Nazarımızda dinlerin ekmeli İslam iken onu kaldırıp da yerine Yahudiliği veya Hristiyanlığı mı ikame edeceğiz? Biz ileri gitmek arzusundayız geri değil... Bununla beraber hiç bir zaman dini kaldırmak fikrinde bulunmadık ve bulunmayız da. Zira tamamen biliyoruz ki dinler semavi ve ulvi olmaktan sarf-ı nazar hiç değilse insanları ve bahusus azgın ruhları zabt-u idare etmek için en müessir bir kuvvettir. Bu kuvveti nasıl ihmal edebiliriz...Edyan beşeriyet-i acizenin vicdanında hissettiği boşluğu doldurmak ve ona hayat-ı ictimaiyesinde bir istikamet-i hareket vermek için enbiya-yı izam hazaratı tarafından mevzu-i kavanin-i mukaddeseden ibarettir. Enbiya min tarafillah mülhemdir. Peygamberler insanların en akıllı ve Hz. Muhammed (s.a.v.) akıl ve zekaca bunların azamı ve eşrefidir...Min kabli'r-Rahman nasıl mülhem olduğunu kimse hakkıyla bilemez. Fakat yapılmak istenilen bir inkilabın asarını vücuda getirmek için hacmen ziyade, hacire itibariyle zengin ve faal bir dimağ ve pek ziyade hassas asabı kafi iken irae-i acube kıyafetinde görünen korkutan boğaz sıkan yürek yaran melekler tavassut etmesine hiç hacet yoktur. Cibril bizim için bir timsaldır.[257] Fakat körler için Akvamü's-Siyerin tavsifi gibi cesim bir papagandır. Hz. Muhammed'in şeriatı etem şeriattır. Etem şerayi olmak demek muamelata ve hatta bazan esasata aid kısmı zaman ve mekana ve ihtiyaca göre

---

[256] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.51,158,167. Ayrıca bkz. Celal Nuri, "Mecelle Meselesi", *İçtihad*, No.64, 2 Mayıs 1329, s.1386. İçtihadın niçin yapılması gerektiğinin gerekçeleri için bkz. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.52-57. Ayrıca itikadi ve ameli mezhepler konsundaki fikirleri için bkz. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.159-165.

[257] Melek görüşü için bkz. Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.10, 99-100; Kılıçzade Hakkı, "Akvamüssiyer", s.1438-1439.

tebeddül edebilen bir kanuni esasi-i akdes demektir. İşte bundandır ki İslamın peygamberi de şeriatı da büyüktür. Şeriat-ı Ahmediye, İslam'ın izzet ve saadeti için ahlaka ve sıhhata muzır olmayan bütün mevaddın ihtiyaca göre tebeddül etmesine müsait ve taraftardır. Zira dinler, şeriatlar insanlar için tedvin ve tesis edilmişlerdir. Yoksa insanlar bunlar için yaratılmamıştır.

Şeriat-ı Ahmediye mesela: yalanı, zinayı, livatayı, içkiyi.... hiç bir zaman tervic ve ibaha edemez. Zira beşer için bunların ibahasında bir menfaat yoktur. Şeriat-ı Ahmediye kelime-i tayyibenin kaffesini veya bir kısmını afv-u hazf edemez. Zira dinin esası odur. Fakat Şeriat-ı Ahmediye hayatta rekabet için takatfersa mahallerde çalışmaya mecbur olan kasiblere namazdan kısmen oruçtan kamilen muafiyette bulunabilir. Kavanin-i Mukaddese-i Ahmediye beşerin saadeti için vaz ve tedvin edilmiştir. Beşeriyet-i müslimeye hayatında ağırlık ve meşakket verecek herşeyi mülgadır. Zira Allah güçlük değil kolaylık emretmiştir. Ahiret için ondört asından beri söyleniyor artık kafidir. Bundan sonra dünya için söylenilmelidir. Zira Müslümanlar hayallere değil hakikatlere muhtaçtırlar."[258]

Yukarıda aktarılmış olan Batıcılar'ın dinin alması gerektiği yeni şekil ile ilgili fikirleri onyedinci yüzyıl başlarında Avrupa fikir çevrelerinde hararetli tartışmalara yol açmış olan "Deism" felsefesi ile şaşılacak derecede benzerlik arzetmektedir. Bu hususta yapılan tartışmaların sonucunda dinin oldukça basit bir amacı kalıyordu ki, bu da iyi yurttaşlar yetiştirilmesi ve düzenli bir toplumsal yaşam sağlanması konusunda yardımcı bir araç işlevini görmesiydi.[259] Batıcılar bunu "...bizim mezhebimizde, mezheb-i hakkda, hakiki Müslüman mezhebinde efdal-ı ibadet nasa hizmet etmektir..."[260] diye ifade ediyorlardı. Aslında Batıcı akımın din hakkında özellikle ibadetin en hayırlısı insanlara hizmet etmektir sözleri İslam'ın da özünü oluşturmaktadır. Ancak onların İslam'dan varmak istedikleri hedefe sadece toplumsal ve siyasal bir araç olarak yararlanmaları ile ilgili fikirleri dikkate alınınca Batıcılar'ın bu amaçtan çok daha fazlasını kendi hedefleri yönünde istedikleri görülebilir.

Hatta Batıcılar içinde Tevfik Fikret diğerlerinden farklı olarak "Her şeref yapma, her saadet piç; Herşeyin iptidası, ahiri hiç"[261] mısrasıyla Nietsche'nin immoralizminde olduğu gibi, bütün değerleri inkar etmekte ve yıkmaktadır.[262] Yine "Bir kudreti külliye var ulvi ve münezzeh, Kudsi ve mualla, ona vicdanla inandım"[263]

---

258 Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.52, 62,63,64.

259 John H. Randall jr, "Deism", *Encyclopaedia of Social Sciences*, c.V, 1957, s.61.

260 Shakespeare, *Julius Caesar*, Tercüme Eden: Abdullah Cevdet, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908, s.7.

261 Tevfik Fikret, *Tarih-i Kadim*, İstanbul Nisan 1321, s.5. Fikret'in bu mısralarının yorumu için bkz. Mehmet Ali Ayni, *Raybilik, Bedbinlik, Lailahilik Nedir? Tevfik Fikret'in Tarih-i Kadimine Bir Cevap*, 1. Baskı, İstanbul 1927, s.23.

262 Bkz. Bolay, s.65.

263 Tevfik Fikret, *Haluk'un Defteri: Haluk'un Amentüsü*, s.29.

mısaraları Augusto Comte'nin akılcı ve felsefi pozitivizminin tesiriyle, Renan ve taraftarlarınca ileri sürülen ilimci anlayışın kaba bir ifadesidir. Bu ilimcilik madde ve kuvvet araştırmaları neticesinde müsbet ilmin bütün fizik, metafizik, ve ahlaki problemleri izah edeceğini, çözüm yollarını getireceğini iddia ediyordu.[264] Bu anlamda Tevfik Fikret'in şiirlerinin çoğu geleneklere ve gericiliğe saldırı şiirleridir. Gelenekçi dini düşünceye karşı isyan, Tevfik Fikret'de gelenekçi dini ahlaka çevrilmiştir. İslamcı görüşte ahlakın kaynağı dindir ve Dehri daima ahlak düşmanı olarak görülmüştür. Tevfik Fikret'de ahlak meselesi esas meseledir; fakat buradaki dini ahlak değil, insancıl ahlaktır. Bu da geleneklerden sıyrılmak, akla tam özgürlüğü vermek ve kişiyi bütün insanlığın bir üyesi, bir kardeşi yapmak meselesidir. Fikret'in deist ahlak görüşü, en güçlü olarak ünlü Tarih-i Kadim şiirinde gözükür.

Aslında Batıcılar içerisinde Abdullah Cevdet, Celal Nuri ve diğerlerinin bütün materyalizmine rağmen dinin toplumda vazgeçilmez bir unsur olarak etkinliğinin farkına varmaları onları yeni bir ethic oluşturmaya sevketmiş, ancak bunu besleyici unsurlar dinin dışında aranmıştır.

Yukarıda Abdullah Cevdet ve diğerlerinin bu yeni ethic hakkındaki fikirlerini gördük. Batıcılar içerisinde İslam'dan her açıdan diğerlerine göre farklı gibi görünen Celal Nuri dahi bu anlamda ahlakı din ile irtibatlandırmamaktadır. Onun ahlak ile ilgili görüşleri şöyledir:

"Ahlak zaman, mekan, ırk, hükümet mezhep vesair müessirat ile değişir".[265]

Celal Nuri ahlakın dinin zaruriyatından sayılmaması gerektiğini, bu inancı terk etmenin zamanının geldiğini söyler. Çünkü ahlak zaruri ve mantiki bir şey değildir der ve onun adat ve değişik tesirlerle değişebileceğini söyler. Geçmişte ahlaksızlık sayılan bir şeyin şimdi sayılmayabileceğini veya tersinin olacağını söyler ve dinin her zaman ahlakın kefili olmadığını ifade eder. Hatta Allah'a ve ahirete iman ile de ahlakın büyük bir ilgisinin olmadığını söyler. Bunu ise Allah'ı olmayan Konfüçyüzm gibi dinlerin çok güzel bir ahlak sistemi oluşturmaları ile açıklar. Meşhur müşteşrik E. Burnouf'un incelemelerine göre başlangıçta dinin maksadı fezaili teşvik değildi, sadece nazariyat-ı fevkattabiiyyeyi neşir ve tamim idi. Ancak bundan sonra erbab-ı din halkı daire-i inkiyadda tutmak için kavaid-i ahlakiyyeyi tedvin ettiler der. Yine E. B. Taylor'un ibtidai kavimlerde din ile ahlakın ilgisi yoktu fikrini açıklar.[266] Ahlakın fıtratı insaniyette de olmadığını o zaman dinlerin ve hükümetlerin bu kadar sıkıntı çekmeyeceklerini söyler[267] ve ahlakın kaynağını şöyle açıklar. "Ahlakın asıl badi-i

---

[264] Mısraların yorumu için bkz. Bolay, s.50.

[265] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -3- Mesail-i İçtimaiye*,Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1332, s.15.

[266] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.129; *Tarih- İstikbal -3-*, s.19.

[267] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.129.

kavvam ve kıyamı cemiyet halinde yaşayan insanların ihtiyacıdır. Bu ihtiyacat-ı ictimaiyyenin tenevvuu ile ahlak da değişir. Ve alettayin bir cemiyetin muhafaza-i tezayüd-i kuvvet ve refaheti için ne gibi ahlak lazım ise işte en doğru ahlak odur."[268]

" Ahlak edyan mevzuundan daha eskidir. Din bir ihtiyac-ı vicdani ve zatidir. Ahlak bir zaruriyye-i ictimaiyye ve millidir."[269]

"Ahlak kendisine lazım olan kefil ve teminat-ı secayanın, medeniyetin, maarifin terbiye-i umumiyyenin tealisinde ararsa ancak o zaman aldanmaz. Yalnız dinlerin tahvifinde ararsa çürük tahtaya basmış olur. Çokları mükafat-ı ukbaya dar-ı dünyada ufak bir menfaati tercih ederler. Halbuki ahlak terbiye-i umumiyyenin hüsn-i idaresi ve bizarure hulk ve hasletin incelmesi neticesi takarrur ederse sağlam olur. Ortaçağda Hristiyanlık aleminde din korkusu en yüksek düzeyde idi. Buna rağmen ahlaksızlık had seviyede idi."[270]

Celal Nuri havas için ahlakın dinen teyidi gerekmez derken avam için dinden istifade edilmesini ister. Dinin bu yönü ile ahlaka, cemiyet-i beşeriyeye büyük hizmetleri olacağını söyler. "Dinin en birinci vazifesi heyet-i beşeriyenin saadetini temin etmek olduğu için onun medarı kıvamı olabilecek nasıl ahlak lazım ise din onu tervic etmelidir."[271]

"...Cemiyet yaşayabilmek için hiss-i ahlak ile mütehalli olmalıdır; işte din ahlaka bekçilik ederse en büyük rolünü oynamış olur.

Ahlak tekamül eder. Çünkü cemiyet-i beşeriyye devamlı bir tekamüldedir. Binaenaleyh edyan ahlakı da kabil-i tebeddül ve terakki itibar etmekte zorunludurlar. Ahlak son sözünü söylemiş telakki olunmamalıdır..."[272]

Sonuç olarak Batıcılar, Meşrutiyet sonrasında İslam dinine başta toplumsal ilerleme açısından olmak üzere çeşitli yönlerden şiddetli eleştiriler yönelttiler. Ancak, dinin Osmanlı toplumunda oynadığı rol herşeye karşın Batıcılar'ı sınırlı da olsa İslam dininin olumlu toplumsal içeriğinden yararlanmaya götürmüştür. Bu içerik yardımıyla oluşturulmaya çalışılan ise aslında yeni bir "ethic"ten başka bir şey değildir.

İslamiyet'in onlar nazarında kazandığı anlam; "...alim, fazıl, ziservet, zişevket, zihimmet olmak veya olmaya hasr-ı hayat etmektir...müslümanlık, yalnız savm-u salat ile, esma-i islamiyye ile tesmiye olunmakla bitmez, bunlar İslamiyet'in ayin ve eşkal-i zahiresidir; bunları, hiç müslüman olmayan kimse yapabilir;

---

[268] Celal Nuri, a.g.e., s.129; *Tarih-i İstikbal -3-*, s.20.
[269] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.130; *Tarih-i İstikbal -3-*, s.20.
[270] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.130; *Tarih-i İstikbal -3-*, s.20-21.
[271] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.130; *Tarih-i İstikbal -3-*, s.21.
[272] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.131; *Tarih-i İstikbal -3-*, s.21.

Müslümanlık...insanlık demektir; müslüman olmak, rahim olmak -indel iktiza- şedid olabilmektir."[273]

Batıcılar İslamiyet hakkında bazı yeni fikirlere sahiptirler.[274] Bu yeni fikirler ilk bakışta samimi bir müslümanın halisane temennileri gibi görünürler. Fakat biraz dikkat edilirse, İslam'da amel ve akide bakımından köklü bir tasfiye yapılarak, boşalan yere materyalizmi yerleştirmek hedefinin güdüldüğü gözden kaçmaz. Batıcılar İslamiyet'in akide ve amel bakımından ta'dilini istiyor ve İslam medeniyetinin esas çöküş sebebinin fikir istibdadı, ulemanın İslam'ı yanlış tefsiri[275], halk islamının aldığı olumsuz şekil vb. olduğunu söylemelerine rağmen yukarıda da görüldüğü üzere din ve ahlak görüşlerinde bu sözlerini nakzeden ifadelere yer vermektedirler.

Kısaca Batıcılar'ın din ve ahlak hakkındaki görüşleri Felix Isnard'ın "...Din ve ahlak yekdiğerinden bağımsız şeylerdir. Din ahlakın temeli (bazı) değildir... Dinler umumilik çağlarında çok eskilerde yararlı olabilmiştir. Fakat hiçbir müsbet ve doğal temele dayanmadıkları için, insanlar eğitim gördükçe gelecekte kaybolup gideceklerdir... Dinler, kendi başlarına insanlığı yönetmeye yeterli olan ilkelere dayalı sağlam ve gerçek bir morale yerlerini terkedeceklerdir. çok söylenilen "bize ahlak

---

[273] Abdullah Cevdet, "Cihan-ı İslama Dair", s.766. Ayrıca bkz. Abdullah Cevdet, *Uyanınız! Uyanınız!*, s.26-27.

[274] İçtihad dergisinin 54 numaralı nüshasında Meşihat'ın bastırıp ibtidai ve tali mekteplere dağıttığı ve 4444 defa okutturulmasını istediği dua hakkında dergide Abdullah Cevdet tarafından yazılan yazı Batıcılar'ın din anlayışlarını göstermesine binaen aşağıya alınmıştır:

"(İçtihad)ın içtihadı şu merkezdedir: Dua kalbi allahına rapteden bir vecd-u heyecanın ifadesidir. Bu cihetle duayı teşkil eden kelimeler dua edenin en ziyade mahrem-i can-u vicdanı olan kelimeler olmak tabiidir. Bu dua Arapçadır. Manasını oniki yaşındaki Türk çocukları değil kırk iki yaşındaki her Arap dahi kolay kolay anlamaz. Dua 4444 defe değil vicdan-u canın arzu ve şiddet-i heyecanına göre tekrar olunmalıdır. Duadan maksat celb-i nusret ise bu suretle, nusrete mazhar olmaya ümid var olmak adalet-i mutlaka-i ilahiyyeye karşı bir gaflet ve masiyettir:

Vakıan Allah: "Uduni estecib leküm" diyor. Fakat bunun manası; manasını anlamadığımız kelemeleri 4444 defa okuyun size her istediğinizi veririm demek olmayacağı cay-ı tereddüd değildir.

Duanın alasını Bulgarlar ettiler: Otuz bu kadar sene çalıştılar ırklarını kuvvetlendirdiler, teşkilat-ı idariyye programları ile değil bizzat tanzim-i idare ve icra-yı hüsn-i idare ile meşgul oldular. Zafer, hıfz-ı istiklal esbabını hazırladılar: Vatana, hürriyete, memleketlerinin bir istikbale malik olduğuna iman ettiler. Bu kuvvet-i iman ile gece gündüz say ettiler. "Leyse lilinsanı illa ma sea"yı Müslümanlar'dan bin kere daha iyi anladılar. Biz sahte müslüman ve sahte insanların yaptığımız gibi irfansız, imansız olarak, bir imparatorluğun hatta küçük bir karyenin bile beka bulacağına inanmadılar. Bulgarlar'ın sırr-ı muzafferiyetlerini anlamak istermisiniz bazularını, köylülerinin afiyetlerini kiselerini, havvas ve avamın dimağlarını muayene ediniz. Bizim kafa taslarımız boşaldı. Derilerimizin içinde et, kemik kan kalmadı. Köylerimizde köylü, köylülerimizde köy kalmadı. Anadolu boşaldı. Anadolu hastadır. Anadolu ölüyor...." ("Meşihat-ı Celilenin Tamim Ettiği Dua", s.1221)

[275] Batıcılar en çok dinin ulema tarafından kötü kullanılmasından hareket ederler ve eleştirilerini hemen hemen hep bu noktadan yaparlar. Onların her yazısında ulemanın İslam'ı kötüye kullandıklarına dair ifadeler yer alır. "....Bana ruh-ı Kur'an'ın terakkiye, medeniyyete mani olmadığını söylüyorlar, ben de buna kolaylıkla inanıyorum. fakat, o, bugün yeni fikirleri ezmek için bir kuvvet olarak istimal ediliyor..." (Keçecizade İzzet Fuad, "Dünkü Sözler....Bugünkü sözler....", s.2871). Ayrıca bkz. Abdullah Cevdet, "Cihan-ı İslama Dair", s.763; Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -1-*, s.67-68; İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (II)", s.1262; Kılıçzade Hakkı, "Yunus Hocanın Kendisi", s.1601-1602. Krş. Nüzhet Sabit, "Yeni Bir Alamet-i Sukut, Softalara Hücum", s.8.

gerekli" halk deyişinin yerine biz diyoruz ki, moral ahlak gereklidir... Bilimsel maddecilik geleceğin felsefesidir...."[276] sözünün Osmanlı toplumunun gerçeklerini de dikkate alarak benimsenmelerinden başka bir şey değilmiş gibi görünüyor.

Batıcılar'ın İslam'a önem vermelerinin sebebi, iktidar değişikliği, meşruti idarenin yeniden kurulması[277], fikir hürriyetinin sağlanması, özel girişim faaliyetine halkı teşvik etmek[278], İslam ile materyalizmi özdeşleştirerek materyalizmin onun yerini alması veya oluşturmaya çalıştıkları yeni ethicte İslam'ın olumlu içeriğinden siyasal ve sosyal bir muhalefet aracı olarak yararlanmaktan ileri gelmekteydi. Yine İslam ülkelerinin kültürel birliğini sağlayacak ve Müslümanlar'da millet şuurunu uyandıracak manevi bir bağ idi.[279] II. Meşrutiyet dönemi Batıcı akımının İslam'dan siyasal ve toplumsal bir araç olarak yararlanarak materyalizme ulaşma hedefleri hariç tutulursa diğerleri konusunda her zaman her cereyan İslam'ı bu yönde kullanmak

---

[276] Felix Isnard, Spiritualisme et Materialisme, Paris 1879, s.154-155, Hanioğlu, a.g.e, s.13-14'den naklen.

[277] Bu konuda Batıcılar'ı İslam'dan yararlanmaya sevkeden sebep, toplumda meşruiyyetin bizzat din hükümlerinden kaynaklanmasıydı. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları", *Prof. Tahir Taner'e Armağan*, İstanbul 1956, s.170 vd; Hanioğlu, a.g.e., s.141.

[278] İslam dünyasının modernleşebilmesi için Batıcılar'ın kullandığı temalardan birisi de Osmanlı toplumunda eksikliği duyulan özel girişim faaliyetine halkı teşvik etmek ve bu çeşit faaliyetlerin aslında din açısından hiçbir sakıncası olmadığını ("Fatih Sultan Mehmet", İçtihad, No.108, 29 Mayıs 1330, s.141: "...Allah Dünya Muhammedilerindir, yahut İsevilerindir dememiştir. Allah at binenin, kılıç kuşananın darb-ı meselinin hikmetini Kur'an'ında nass halinde tekrar etmiştir..." Krş. Abdullah Cevdet, "Rum Ticaret Mektebinde", s.166: "...Bu adamalar bundan seksenbeş sene evvel tekyelerini ticaret mekteplerine kalbediyorlar, miskin atıl rahiplerine yol veriyorlardı ve bunu reis-i ruhani olan Patrik yapıyordu..."; Abdullah Cevdet, "Nur ve Kuvvet Menba'ı", *İştihad*, No.92-3, 6 Şubat 1329, s.2070-2071; Gene Krş. Kılıçzade Hakkı, "Mesail-i Maliye ve İktisadiye: Darbe-i Necat", *Serbest Fikir*, No.16-4, 22 Mayıs 1330, s.3-4: "...yaşamak için herşeyden evvel paraya ihtiyaç olduğunu takdir etemeyecek kimse yoktur. Para ise bahusus ticaretle kazanılır...Ticaretin ayıp olan hiçbir şubesi yoktur. Elverirki namuskarane olsun..."; Celal Nuri, St(r)uggle For Life: Mübareze-i Hayat ve Bunun İçin İstihzarat-ı Terbiye Meselesi", *Uhuvvet-i Fikriyye*, No.21-5, 10 Temmuz 1330, s.1-5; Celal Nuri, "Mübareze-i Hayat ve Bunun İçin İstihzarat", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, No. 15, 17 Rebiülahir 1335-28 Kanunisani 1332, s.261-265) belirtmek şeklinde ortaya çıkıyordu ki bunun sağlanmasında da aşağıda eğitim görüşleri incelenirken görüleceği üzere eğitime büyük rol düşüyordu. Bu da oluşturulmaya çalışılan ethicin önemli bir boyutunu teşkil etmektedir. Kuşkusuz İslam dinine ve kurumlarına yapılan en sert hücumlarla Samuel Smiles'ın 'Self-Help' tezlerinin birlikte sunulması (Bkz. Samuel Smiles, "Sebat ve Mehasin-i Ef'al Tasvirleri ile Avn-ı Nefs-Self-help" Tercüme Eden: Orhan Rıza, İştihad, No.90-1, 23 Kanunisani 1329, s.2010 dan itibaren yayınlanmıştır. Bu düşüncelerin İçtihad yazarları tarafından savunulması için bkz. Ali Kami, "İçtimai ve İktisadi: Hükümetten mi Bekleyeceğiz, Biz mi Çalışacağız?", *İçtihad*, No.62, 18 Nisan 1329, s. 1346-1348) bir raslantı eseri değildi. Bu yazıların bir bölümünü Abdullah Cevdet'in "teşebbüs-i şahsi" hakkındaki düşüncelerine bağlama imkanı vardır ama kendisiyle bu konuda aynı düşünceleri taşımayan Celal Nuri Bey (Bkz. Celal Nuri, "Hayat-ı İçtimaiyye: Memuriyet ve Hayat", *Ati*, 19 Kanunisani 1334-6 Rebiyülevvel 1336, s.1) ve diğer arakadaşlarının benzer fikirleri ileri sürmeleri asıl amacın yeni "ethic" oluşturma çabası olduğunu göstermektedir.

[279] Abdullah Cevdet, "Teselsül-i Saltanat Meselesi", *İçtihad*, No.6, Mayıs 1905, s.86; Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.21.

istemiştir. Ancak amaç ve içerik farkının da ne kadar farklı ve büyük olduğuna da dikkat etmek gerekir.

3- İttihad-ı İslam Görüşleri

Batıcılar, Osmanlı formülüne sadık kalmakla beraber, yukarıda din görüşleri kısmında görüldüğü üzere bir cemiyette dinin rolünü, hele İslamiyet'in büyük fonksiyonunu kabul eden kimselerdir. Fakat onlara göre şu haliyle bir gerilik unsuru olan İslamiyet'in istedikleri şekle girmesini de gerekli görürler. Bu cümleden olarak Batıcılar için İttihad-ı İslam da bir taassup eseri olmayacaktır. Aslında onların din anlayışları hemen bütün meselelere getirdikleri çözümlerde temel unsurdur. İttihad-ı İslam meselesinde de bu husus geçerlidir. Mesela Celal Nuri İttihad-ı İslam'dan ne anladığını şu şekilde ifade eder: "Hürriyet-i fikriyye erbab-ı arasında birtakımları -ki bizde hürriyet-i fikriyye taraftarı bulunmakla minelkadim mübahiyiz- İttihad-ı İslam'ı bir mesele-i diniye telakki etmektedirler. Ve bu yoldaki neşriyat ve fiiliyatı bir darbe-i irtica olmak üzere görüyorlar. Evvel ve ahir söyledik ki, İslamiyet iki mahiyeti haizdir: Dini, siyasi. Biz bu mahiyet-i diniyyeyi burada mevzu muhazara etmiyoruz. Din vicdana taalluk eder. Bizim asıl iştigal ettiğimiz cihet İslamiyet'in mahiyet-i siyesiye ve ictimaiyyesidir. Ehl-i İslam millet-i vahide teşkil eder. Keraren beyan ettiğimiz vech üzere İslamiyet muhtelif milletleri tevhid eden simyavi bir iksirdir. Binaenaleyh üçyüz milyon Muhammedi bugün bir millet-i vahide ve bir kütle-i müttahide teşkil eder. Onların tekamülünü teshil, terakkilerini tergip, esbab-ı tealilerini tahsil zannederim ki Avrupa emperyalistlerinin tekarrub edemiyecekleri medeniyetkar, insaniyetkar, bir gaye-i emeldir."[280]

Batıcı cephede Kılıçzade Hakkı da İttihad-ı İslam'ı siyasi bir gaye olarak görür: "ittihad-ı İslama gelince: İtiraf ederim ki, Türklük'ten sonra bu benim için bir gaye-i siyasidir. Benim ve benim gibi düşünenlerin arzu ettiğimiz için değil, fakat bu tazyikat-ı mütevalinin doğurduğu "bir ihtiyaç" olduğu için bunu fiiliyata çıkmaktan Avrupalı'nın ne parası ne eslihası menedemiyecektir."[281]

Celal Nuri ve Kılıçzade Hakkı'nın bu fikirlerine Abdullah Cevdet katılmaz. O, İslam ülkeleri arasında oluşturulacak bu birlikten siyaset dışı amaçlar için yararlanılması gerektiğini düşünür: "...Eğer İttihad-ı İslam'dan murad, siyasi bir ittihad ise muhaldir. Yok eğer manevi, ilmi, edebi, hissi, iktisadi, ictimai bir tekarüb ve ittihad ise ona diyecek yok, o halde en fedakar mürevviclerden, en hararetli naşirlerden olarak bendenizi bulursunuz. Ve İttihad-ı İslam dendiği vakit bundan başka bir şey

---

[280] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.11-12, 20-21. Ayrıca Bkz. Celal Nuri, "Takdim", *İçtihad*, No.52, 31 Kanunisani 1328, s.1179-1180.

[281] Kılıçzade Hakkı, "Azadamard Gazetesi Sermuharrirliğine", s.1540.

akla gelmemelidir..."[282] Abdullah Cevdet bu görüşünün sebebini Hristiyan dünya ile karşılaştırma yaparak şöyle izah eder: "...Hilafete fazla ehemmiyet atfolundu...İslamiyet'in "prensib"i ile olsa olsa bir teşkil, bir idare yapılabilirdi: O idare ise başında, kayd-ı hayat ile muntehab ve menafi-i umumiye deruhte etmiş bir Halife bulunan, bir çok küçük hükümetlerden mürekkeb bir nevi "Cumhuriyet-i Alem-i İslam" olurdu... Yazık ki İslamiyet bundan vazgeçmek cesaretinde bulunmadı ve muzdaribi olduğu bazı ilel-i içtimaiye, tesabuk ve mübarezeleri ile heyet-i mecmuaları, Müslümanlar tarafından takip olunan maksad-ı mevhumdan elbette daha iyi olarak muhkem milliyetler tesisine çalışmaya mani oldu. Müslümanlarda vatanın hududu pek baid idi..."[283] Görüldüğü üzere o İslamiyet'in getirdiği ilkelerin Müslümanları ümmet tipi yaşamaya zorladığı ve onlarda millet fikrinin uyanmasına engel olduğu şeklinde düşünüyordu. Hatta Abdullah Cevdet, ittihaddan sırf müslümanların kendi düşündüğü amaçlar yönündeki birlikteliklerinin yanısıra müslim ve gayri müslimlerin kardeşliğini anlar.[284]

Batıcılar kendi aralarında İttihad-ı İslam konusunda özellikle amaç açısından ayrılmakla beraber onun gerekliliğini savunurlar. Batıcılara göre İttihad-ı İslam bilakis Türk ve Arap kavimlerini mahalli idarelere dayalı bir rejim altında, milletten üstün bir bağ ile yekdiğerine bağlayacak kuvvete sahiptir. Kaldı ki, İttihad-ı İslam, Osmanlılık politikasına aykırı da değildir, binaenaleyh gerçekleştirilmelidir. Bugün Avrupa'nın zorlaması ve küçük görmesi İslamlar arasında birleşme aksülamellerini kuvvetlendirecektir, bu bakımdan hayırlı bir cephesi de vardır. Zaten bu ittihada vücud verecek müesseseler de vardır. Celal Nuri, Garpçılar arasında islami görüşlere ve ittihada en fazla yer ve hak veren bir mütefekkir olmakla beraber, daha fazla siyasi cephe ile uğraşmakta, ve menkulattan, hurafeden kurtarılmış, Avrupa karşısında kuvvetini hissettirecek büyük bir İslam vahdetinin kurulmasını iştiyakla kabul etmektedir.[285]

Celal Nuri, İttihad-ı İslam bir Devlet, bir İmparatorluk mudur? sorusunu ise şöyle cevaplandırırlar: İttihad-ı İslam her şeyden evvel beynelmilel bir kardeşlik, vasi, umumi (hususi milliyetler fevkinde) ve manevi bir milliyettir. İslam bundan onüç asır evvel, bugünkü sosyalizm[286] ve müterakki doktirinler gibi, 'milliyeti hususiye' fikrini

---

[282] Abdullah Cevdet, *Hadd-ı Te'dib Ahmet Rıza Bey'e Açık Mektup*, s.59. Krş. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.378-379.

[283] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.690-691.

[284] Abdullah Cevdet, *Bir Hutbe Hemşerilerime*, s.10.

[285] Bkz. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.333-343; Satı, *Türkistan Felaketzedeganı Menfaatine Olmak Üzere Kırım Talebe Cemiyeti Tarafından Verilen Konferans*, İstanbul 1327, s.53; Kılıçzade Hakkı, "Azadamard Gazetesi Sermuharrirliğine", s.1540; Süleyman Nazif, "Hayal Değil Hakikat", *İttihad-ı İslam* içinde, s.356-363.

[286] Celal Nuri sosyalizm ile İslamiyet arasında bir çok ortak noktaların olduğunu, Rıza Tevfik ise sosyalizmin Avrupa ictimai şartları içinde geçerli olmasına rağmen bizde fiilen böyle bir şeyin

reddederek, umumi bir milliyet, beynelmileliyet fikri getirmişti. İttihad-ı İslam, Müslümanlar'ı uyandıracak ve terbiye edecek, aralarındaki uhuvveti daima muhafaza edecektir. Himaye altındaki İslam kütlelerinin böyle bir ittihada iltihakta menfaatleri çoktur. [287]

Celal Nuri İttihad-ı İslam'ın tarifini yaparken, İslam dininden kaynağını alması sebebiyle manevi bir bağ olarak bahsetmesine rağmen bu ifadeleriyle çelişen cümlelere de yer verir. İttihad-ı İslam adlı kitabında, yakın bir gelecekte kurulacak ve bütün İslam dünyasını kapsayacak bir İslam devletinden[288], bu ülkede "yeni bir müslüman ilim ve irfanı, yeni bir müslüman felsefesi"nin oluşacağından, "Mekke-i Mükerreme'nin bu ülkenin sadece dini değil kültürel bir merkezi olacağından sözetmektedir. Kapitol Roma için, Akropo, Yunanlılık için ne ise Cebel-i Arafat'ın da çağımızda Ehl-i İslamın manevi merkezi"[289] olacağını ifade der. Yine Hilafetin[290] Osmanlılık için bir dretnot donanmasından daha faydalı olduğunu, İslamiyet'i ve böylece de Hilafeti, yani dünyadaki Müslümanlar üzerindeki ruhani hakimiyeti bırakacak olursak dünyada mevkimiz kalmıyacağını söyler.[291] İslam'ın bir gizli hazine, alemi titretecek derecede kuvvetli bir dinamo, muazzam bir akümülatör[292] olduğunu söyleyen Celal Nuri, İslam siyasetinin Osmanlı Devleti'ni yıkılmaktan kurtarabileceğini bu sebeple İttihad-ı İslam'dan yararlanılması gerektiğini düşünmektedir.[293] Milli fikirlerin bugünkü dünyanın yaratıcısı, tek kelimeyle bugünün millet günü olduğunu düşünen Celal Nuri, millet kendi mukadderatını eline alacak kadar olgunlaşmadığı için Hilafetin nüfuzundan yararlanılması gerektiğine de değinir. Celal Nuri, ve madem ki İslamiyet politikası devlet için, bizim için kuvvettir, o zaman Ermeniler de Rumlar da İslam Birliği taraftarı olmalıdır[294] demektedir.

---

olamayacağını söyler. Bkz. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.291-292, 341-342; *Tarih-i İstikbal -3-*, s.73-85, 90-98; Celal Nuri, "İslam'da Vucub-ı Teceddüd III", *İçtihad*, No.41, 15 Şubat 1327, s.1001-1002; Celal Nuri, İcmal-i Ahval: Bolşevik İhtilali", *Ati*, 4 Kanunisani 1918, s.3; Celal Nuri, "Hayat-ı Milel", s.2. Rıza Tevfik, "Muhasebe-i İçtihad: Mesail-i Hakikiye", *İştihad*, No.92-3, 6 Şubat 1329, s.2050.

[287] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.341.

[288] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.94; *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.301.

[289] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.318.

[290] Abdullah Cevdet Osmanlı Devleti'nin en önemli niteliklerinden birisinin "hilafet" kurumuna sahip olması olduğunu düşünüyordu: "...Saltanat-ı Osmaniyede bir hükümet-i cismaniye, bir de hükümet-i ruhaniye sıfatı vardır. Hükümet-i cismaniye malum, hükümet-i ruhaniye hilafet-i islamiye sıfatıdır. Asıl mühim olan sıfat-ı hilafettir. Hilafet olmasa -Türkiye'nin ehemmiyeti coğrafyasından sarf-ı nazar Türkiye Sultanının Fas Sultanından bir farkı olmaz..." ("Teselsül-ü Saltanat Meselesi", s.86) Burada İslam'dan İslam ülkelerinin birliğini sağlayacak bir unsur olarak yararlanmak istiyor. Celal Nuri'nin Hilafet hakkındaki görüşleri için bkz. *İttihad-ı İslam*, s.306-311; *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.301. Abdullah Cevdet'in Osmanlı hanedanı ve sultanları hakkındaki görüşleri için bkz. *Uyanınız! Uyanınız!*, s.19-20.

[291] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.301,303.

[292] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.344.

[293] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.56,306.

[294] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.307,313,317. Ayrıca bkz. *1327 Senesinde Selanik'te Münakid İttihat ve Terakki Kongresi'ne....Takdim Kılınan Muhtıradır*, s.9,24.

Abdullah Cevdet "...Türk-İslam gemileri dünyanın bütün limanlarına Türk-İslam metalarını...taşıdıkları, Türk-İslam sanayii, Türk-İslam ticareti, Türk-İslam edipleri...ünlendiği zaman Türk ittihadı, İslam İttihadı hep birden ve en kısa yoldan ve en sağlam, en ziyade canlı ve uyanık bir suretle gelmiş olacaktır"[295] demektedir. Ancak Abdullah Cevdet'in sözünü ettiği bu Türk-İslam birliğindeki "İslam" dini amaç taşımaktan ziyade "cezbetmek", kuvvetli olmak içindir. Onun için İslam'ın cezbetme ve güçlü olma amacını taşıdığı şu ifadelerinden daha açık olarak anlaşılmaktadır: "Irk kuvveti bakımından Türk-İslam olan ana memleket (Metropol)dan nur ve kuvvet yayılsın. İslam'ın cezbedemediğini Türklük, Türklüğün cezbedemediğini İslam cezbedecek; o zaman kendisine saygı gösterilmesini, milletlere durumun gerektirdiği dil ve göstergelerle emreden büyük ve sağlam, etkin ve yüksek ve ulu bir birlik vücuda gelecektir."[296] Görülüyor ki, Batıcılar İttihad-ı İslam kavramına İslam dini terminden ne anlıyorlarsa onu yüklemektedirler. Yani devlet ve toplumun mevcut durumundan kurtulabilmesi için nasıl İslam'dan yararlanmak gerekiyorsa İttihad-ı İslam'dan da o şekilde yararlanmak gerekir.

Kısaca özellikle Kısmi Garpçılara göre, İslamcılık[297] ve İslamiyet bir milliyet-i ammedir. Bu bakımdan hususi milliyetlerini, asır icabı, gerçekleştirmiş İslam kavimlerinin, İttihad-ı İslam halinde siyaseten birleşmeleri bir içtimai gerçektir ve mukadderdir. İslamiyet, milliyetlerden üstündür. İttihad-ı İslam'ın gerçekleşeceği müddet hakkında henüz karar verilemez. İttihad-ı anasır ve Osmanlılık bu ceryanın bir gayesi olmasına rağmen, İttihad-ı İslam ve ittihad-ı anasırın nasıl, hangi şekiller altında teessüs edeceği hususundaki görüşler noksanlıklarla doludur. Aşağıda milliyet görüşleri kısmında görüleceği üzere bu şeklin bir konfederasyon veya Britanya, hatta Avusturya siyasi camialarına benzemesi temenni olunmakta ise de, kuruluşu ve hukuki taazzuvu bakımından hemen hiç bir açıklığa rastlanmamaktadır. İttihad-ı İslam ve anasırın gerçekleşmeleri halinde, Türk milletinin, Almanya konfederasyonunda Prusya'nın rolünü deruhte etmesi keyfiyeti de tamamen açıklanmış değildir.

4- Milliyet Görüşleri

Batıcıların milliyet görüşlerini İttihad-ı İslam ve din hakkındaki fikirlerini gözönünde bulundurarak değerlendirmek gerekir. Kısmi Batıcılar milliyet fikrini benimsemekle beraber ona yükledikleri anlam dardır. Celal Nuri eskiden dinin ağır bastığını fakat artık milleyetin de önemli olduğunu gelecekte de bunun beynelmilelciliğe dönüşeceğini söylemektedir. Milliyetin terakkiye sebep olduğunu

---

[295] Abdullah Cevdet, *"Türk-İslam ve Ahiret-i Medeniyesi"*, İçtihad, No.121, 6 Teşrinisani 1330, s.383-384.

[296] Abdullah Cevdet, *"Türk-İslam ve Ahiret-i Medeniyesi"*, s.384.

[297] Batıcılar Pan İslamizmi ham bir hayal ve zararlı görürler. Bkz. Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.707-708; Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.296.

söylemesine rağmen, milliyet fikrinin Avrupa'dan olduğu gibi kopya edilmesine de karşıdır. Çünkü Hristiyanlığın özelliğini kaybetmesinden dolayı beynelmileliyet fikri onlarda çabuk kaybolmuştur. Halbuki İslamiyet'te böyle değildir. İslamiyet milletlerin üzerinde bir uhuvvet konfederasyonu olmak mahiyetini haizdir ve bir Hristiyan önce İspanyol veya başka bir şey daha sonra Hristiyandır. Halbuki bir Türk bir Afganlı önce Müslüman sonra ait olduğu millettendir. Vicdanlar, ruhlar, hisler uzun asırların mahsülüdür bunlar kimyahanelerde üretilemez, üretilse bile suni olur. Ancak bu hakikati gözden uzak tutmayarak milliyet fikrini teşvikte faide vardır. Çünkü zamanımız milliyeti icap ettiriyor. Bu fikirden mücerred yaşamak mümkün değildir ve bu öyle bir cereyandır ki karşı gelinmez. Ancak bu fikrin ileriye götürülmemesi gerekir. O zaman bunun sonuçları Arnavutluk meselesinde olduğu gibi kötü olabilir.[298] Celal Nuri bunun ölçüsünü ise şöyle izah eder: "Fikr-i milliyet fevkinde müslümanlık uhuvvet beynelmileliyenin hegemonyası bulunursa o zaman nasyonalizmden asla korkulmaz. O halde her kavim tekamülü tabiiyyesini takip eder ve bunların münferid tekamülünden İslamiyet'te umumi bir surette mazhar-ı terakki olur. Halbuki bir tekamül diğerine zıd olur, şovenizmi muhtevi bulunursa, maazallah akibet vahimdir. Meydan Müslüman akvam için rekabete müsait değildir. Rekabet müdahale-i ecnebiyye istilzam eder."[299]

Onüç asırlık bir geleneğe karşılık onüç aylık bir hissin üstün gelemeyeceği ve daha zararlısı tefrikaya yol açacağı endişesi ile milliyet fikrini ancak İslam kardeşliği içerisinde ilerlemesini teşvik eden Celal Nuri, Türk milliyetperverliğini de ancak uhuvvet-i islam dairesinde savunduğunu[300], bundan ise amacının şu olduğunu söyler: "...Müslümanları kain Almanya gibi -lakin manevi- bir konfedarosyon halinde görmek ve onun içinde millet-i hususiyem olan Türklüğü Prusya mevkiinde bulundurmak! Bu nokta-i nazardan Şeyh Abduh'dan ziyade İttihad-ı İslam taraftarı, Akçuraoğlu'ndan fazla Türkçüyüm. Fakat Türkçülük uhuvvet-i islamiyyeyi tanımaz veya onu kendinin fevkinde bilmezse(.....) olmağı buna tercih ederim..."[301] Bu konfederasyonun başında Türkler'in bulunmasını faydalı görür. Turan fikrine ise, Turan'ı hatırlamak iyi fakat Turan'dan alacağımız hiç birşey yoktur, biz diğer milletler gibi terakki edersek asıl Türkçülüğü yapmış oluruz diyerek karşı gelir.[302]

---

[298] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.155-157.
[299] Celal Nuri, T2, s.158.
[300] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.159; *1327 Senesinde Selanik'te Münakid... Takdim Kılınan Muhtıradır*, s.49-50.
[301] Celal Nuri, *Tarihi- İstikbal -2-*, s.160.
[302] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.162-163; *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.57. Ayrıca bkz. Celal Nuri, "İcmal-i Efkar: Irk ve Millet", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, No. 68-37, 7 Şaban 1337-18 Mayıs 1918, s.689-693.

Ancak yukarıdaki fikirlerinde daha çok İslam'a yakın bir politika izliyor gibi görünen Celal Nuri, yine İslam'dan taviz vermemekle beraber milliyet ve Türkçülük ile ilgili daha yumuşak fikirlere sahip gibi görünüyor. "...La cinsiyyete fi'l- İslam. Fakat milel-i saire-i islamiyyeye muzır olmamak, uhuvveti kesretmemek (kardeşliği kırmamak) şartıyla asla bunun tekamülüne mani değildir. Bilakis muhtelif milletlerin uhuvvet-i islamiyye dairesinde terakkileri ruh-ı islamiyet ile kabil-i teliftir. Onun için İttihad-ı Etrak bugün bir zarurettir. Bir ihtiyaç bir farizadır. Herhangi devletin reayasından bulunurlarsa bulunsunlar Türkler evvel beevvel kendilerinin yetmiş beş milyon nüfusluk bir millet-i muazzamaya dahil olduklarını bilmelidirler. Türkler'in müşterek seciyyeleri, hasletleri, adetleri, ahlakları, dinleri lisanları emelleri vardır. Gayeleri birdir. Asrımızda hissiyat-ı milliyesini inkişaf ettirebilenler terakki ederler. Bunun haricinde bu zamanda terakki olamıyor... Binaenaleyh Türkler iktisaden, ictimaen ilmen, edeben terakkileri lazım ise millet olmak üzere de terakkileri meşruttur. "[303]

Yine fikri ve hissi olan Pan Türkizm'i, meşru ve mantiki kabul eden ve İslam'ın da ancak bu sayede kurtulacağını düşünen[304] Celal Nuri'nin Türklük hakkındaki şu mutalaaları da dikkat çekicidir: "Devletin bir vasfi da Türklüktür. Bu mahiyet de gayr-i kabili inkardır... Hanedan-ı Osman Türk'tür. Musavat nazariyatından sarf-ı nazar memlekette millet-i hakime değilse de millet-i mümtaze Türklerdir. Türkler olmasa anasırın muhafaza-i kavvamı mümkün olamazdı. Türklük anasır-ı muhtelife ve mütehalifenin şiraze (temel, bağ) sidir... Türklük sıfatından tecerrüdümüz müstahildir. O vakit ne hanedanın ehemmiyeti kalır, ne de unsur-ı mümtazın."[305]

Batıcılar içerisinde Abdullah Cevdet Celal Nuri kadar olmasa da özellikle Balkan Harbi'nin kamuoyunda yarattığı etkiler ve milliyetçiliği felesefe haline getiren İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler kurabilmek için milliyet ve Türklük hakkında yazılar yazmıştır.[306] O genel olarak İslam'ın ümmetçi anlayışının milliyet fikrinin gelişimini engellediğini, Avrupa devletlerinin terakkilerinde vatanperverliğin ve milliyet duygusunun önemli bir rol oynadığını düşünür.[307] Görülüyor ki Abdullah Cevdet milli bir şuur oluşturulmasını savunurken dini bunun önünde engel olarak görmüştür.

---

[303] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.110-111.

[304] Celal Nuri, a.g.e., s.112-114.

[305] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.302-303. Celal Nuri'nin vatan ve vatan sevgisi hakkındaki fikirleri için bkz. *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.49-58; *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.308-309; *Tarih-i İstikbal -3-*, s.28.

[306] Bkz. Abdullah Cevdet, "Nafia Nazırı Cemal Paşa Hazretleriyle Mülakat", *İçtihad*, No.93, 13 Şubat 1329, s.2077-2078; "Harbiye Nazırımız Enver Paşa Hazretleriyle Mülakat", *İçtihad*, No.103, 24 Nisan 1330, s.45-50; "Emel Türküsü", *İçtihad*, No.53, 7 Şubat 1328, s.1197. Ayrıca bkz. "Tayyare Donanması", *İçtihad*, No.45, 15 Nisan 1328, s.1067-1070.

[307] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.690-691,697-698.

Ancak toplumdaki bu eksikliğin önüne geçebilmek için diğer yandan İslam dininin bu konudaki toplumsal içeriğinden de yararlanmak istiyor. Afganlı Ubeydullah Efendi'nin[308] düşüncelerinin Abdullah Cevdet tarafından desteklenmesinin sebebi budur. Ancak Abdullah Cevdet'in milliyet ve Türklük hakkındaki düşünceleri tamamen batılılaşma yolunda bir araç ve bunu sağlayacak kuvvetten başka birşey değildir.[309] Garpçılar içinde Kılıçzade Hakkı da milliyet ve Türklük konusunda Abdullah Cevdet'ten farklı düşünmez.[310]

Tevfik Fikret ise, "Toprak vatanım, nev'i beşer milletim....insan"[311] diyerek yurt ve millet anlayışını Batıcı grup içinde en geniş anlamda genelleştiren kişi olmuştur. Batıcı grup içinde genel görüş olarak onun bu fikrinin gerçekleşemiyeceğinin kabul görmesine rağmen, Timurtaş gibi bazı kimseler de bu fikre katılmıştır.[312]

Milliyet meselesinde ise en sert tartışmalar Süleyman Nazif ile Türkçülük cephesinde Ahmed Ağayef arasında meydana gelmiştir. "Cengiz Hastalığı" adlı yazısında Türkçüleri şiddetle eleştirir. Süleyman Nazif İslam öncesi Türklüğü'nü kesinlikle kabul etmez[313] ve Ahmed Ağayef'e şu cümleleriyle cevap verir: "Size

---

[308] Bkz. Afganlı Ubeydullah, "Kavm-i Cedid", s.1796-1797.

[309] Bkz. Abdullah Cevdet, "Türk-İslam ve Ahiret-i Medeniyesi", s.382-384. Vatan hakkındaki görüşleri için bkz. "Tekmile", s.695,705; "Felsefe Edebiyat", s.1579.

[310] Bkz. Kılıçzade Hakkı, "Neden Mağlup Olduk?", *İçtihad*, No.57, 7 Mart 1329, s.1244.

[311] Tevfik Fikret, *Haluk'un Defteri: Haluk'un Amentüsü*, s.29. Krş. Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.161-167. Fikret'in bu mısrasına ölümünden sonra pek çok eleştiri yapılmıştır. Ancak Köprülü'nün yaptığı eleştiri eğitim felsefemizin temel dinamiklerinden birini teşkil etmesi bakımından dikkat çekicidir: "Fikret, insanlığın ilahi bir meş ile iyiliğe ve güzelliğe doğru gittiğine, ilim kuvvetinin yarınki alemi bir cennete çevireceğine hakikaten emin midir? Bundan şüphe etmekte haklıyız. Lakin muhakkak olan şu ki, mürşid ve mürebbi Tevfik Fikret, gelecek nesillere bi iman ve itminanı telkine çalışıyordu. İctimai adalet telkininin, "milletlerin hürriyeti", "cemiyet-i akvam" "terk-i teslihiyyat" gibi medlullerin ağızlarında en riyakar bir eda ile dolaşdığı, "emperyalizm'in henüz bütün şiddetiyle mükümran olduğu, Avrupa milletlerinin müslüman, Hristiyan, Mecusi her ne olursa olsun, bütün Şark kavimlerine, ve bilhassa islam alemine karşı meşum iştahlar beslediği bir devrede, Türk çocuğuna mevhum bir insaniyet mefkuresi, telkinine çalışmak, bize göre doğru bir hareket sayılamaz. Fertler insaniyet denilen büyük daireye tek tek değil bütün bir heyeti mecmua yani bütün bir millet halinde girerler. Binaenaleyh yarınki "cemiyet-i akvam"a girebilmemiz için her şeyden evvel Türk milletinin maddi, manevi varlığını, vahdetini tesis için - her ne vasıta ile olursa olsun- çalışmamız ve Türk gençliğine her şeyden yüksek olarak bu mefkureyi telkine gayret etmemiz lazımdır. Yirminci asır emperyalizmi yıkacak ve onun yerine milli devletler kaim olacak gibi görünüyor. "Cemiyet-i akvam ve "müşterek insaniyet" telakkileri ancak milli devletlerin teşekkülünden sonra tahakkuk edebilecek şeylerdir. Mamafih bu hususta Tevfik Fikret'ten ayrılmamız..." (Fuad Köprülü, s.33-34).

[312] Timurtaş, "İslamiyet Karşısında Milliyetler: Türklük", *İçtihad*, No.68, 30 Mayıs 1329, s.1488-1493. Satı Bey'in görüşleri için bkz. "Tanzimatcılık II", s.1410; *Vatan İçin*, s.3-29.

[313] Süleyman Nazif, "Cengiz Hastalığı", *İçtihad*, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1574. Ayrıca bkz. Süleyman Nazif, "Ahmed Ağayef Bey Efendiye", *İçtihad*, No.74, 1 Ağustos 1329, s.1621-1622; Süleyman Nazif, "Ahmed Ağayef Bey Efendiye Cevap", *İçtihad*, No.75, 8 Ağustos 1329, s.1646-1647; Süleyman Nazif, "Ahmed Ağayef Bey'e Cevap", *İçtihad*, No.76, 15 Ağustos 1329, s.1672; Süleyman Nazif, "Ahmed Ağayef Bey'e Cevap -Mabad ve Hitam-", *İçtihad*, No.79-2, 5 Eylül 1329, s.1732-1733.

ekanim-i selase-i hüviyetimi şu suretle tarif edeyim: Müslümanlık, Osmanlılık, Türklük!...

Bugün bir kerimem olsa, putperest kalmış bir Türk'e, hatta bir şiiye tezvic edemem. Fakat bir Arap, bir Kürd, bir Çerkes, bir Laz, bir Tatar, bir Hindli, bir Cavalı benim makbul bir damadım olabilir. Müslüman vatandaşlarımın kısm-ı azamı, eminim ki bu hususta benimle hemhistir."[314] Süleyman Nazif Türkçüler'in Abdullah Cevdet'in "Vatan hür ve muhterem yaşanılan yerdir"[315] fikrine tepki göstermelerini de eleştirir ve "Türkçüler, Yurtçular, Turancılar hür ve muhterem yaşanılmayacak bir yeri, bir cehennemi vatan olmağa daha mı layık görüyorlar?.."[316] diyerek tepkisini dile getirir.

5- Osmanlılık Görüşleri

Batıcılar Tevfik Fikret hariç tutulursa, Devlet'in en önemli unsurlarından birisinin Osmanlılık olduğu konusunda ittifak halindedirler.[317] Batıcılar içerisinde Celal Nuri Osmanlılık politikası üzerinde ısrarla durur. O Osmanlılığı bir milliyet-i amme diğerlerini milliyet-i hususiye olarak görür. Eğer Osmanlılığı kabul etmişlerse her türlü hukuka sahiptirler. Kabul etmemişlerse memleket içinde insan haklarına sahip olurlar, fakat siyasi haklardan mahrum bırakılırlar. Yine Türklük ve Müslümanlığın yanında Osmanlılık, Devlet'in en önemli sıfatlarından biridir. Ne zaman bunlardan birisi diğer ikisine tercih edilmişse, Devlet'in başına birçok felaketler gelmiştir. Bu sebeple, bu üç unsurun arasında bir eşitlik olmalıdır. Osmanlılığı Devlet'i oluşturan anasırın siyasi eşitliği olarak da kabul eden Celal Nuri, bu siyaset bir tarafa bırakılacak olursa Osmanlı'nın sınırları içinde olup bazı Avrupalı devletler tarafından himaye edilen azınlıklarda milliyetçilik hareketlerinin başlayacağını bunun ise dağılmamıza yol açacağını söyler.[318]

Satı Bey Osmanlılık politikasından taviz vermeyenlerden biridir. Hatta Satı, eğitimin en önemli amaçlarından birisinin bu olduğunu söyler. Bu sebeple "Yarınki Osmanlılık bugünkü mekteplerde hazırlanacaktır'[319] diyerek ilk mektep öğretmenlerinin ve Darülmuallimlerin en önemli görevlerinden birisinin de öğrencileri Osmanlılığa göre yetiştirmeleri olarak kabul eder.[320]

---

[314] Süleyman Nazif, "Darülfünun-ı Osmani Türk Tarih Medeniyeti Muallimi Ahmed Ağayef Beyefendiye", *İçtihad*, No. 71, 11 Temmuz 1329, s.1550.

[315] Abdullah Cevdet, "Felsefe Edebiyat", s.1579.

[316] Süleyman Nazif, "Ahmed Ağayef Bey'e Cevap", No.76, s.1672.

[317] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.300; Süleyman Nazif, "Darülfünun-ı Osmani Türk Tarih Medeniyeti Muallimi Ahmed Ağayef Beyefendiye" No.71, s.1550; Timurtaş, "İslamiyet Karşısında Milliyetler: Türklük", s.1488.

[318] Bkz. Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.176-177; *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.300-304.

[319] M. Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.3. Ayrıca bkz. Satı, *Layihalarım*, s.83-84; Satı, "Mektepler ve Ahval-i İçtimaiyye", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası* (Nazariyat ve Malumat Kısmı), No.7, 15 Ağustos 1326, s.10; Satı, " Ne Vakte kadar Bu halde Kalacak", *Tanin*, No.188, 8 Şubat Efrenci 1909, s.4.

[320] Satı, *Layihalarım*, s.6,12.

Tevfik Fikret Osmanlı adını şiirlerinde sırf resmi bir ad olarak kullanmıştır..[321] Çünkü yukarıda millet anlayışında da zikredildiği üzere yurt ve milleti genelleştirmiştir

Abdullah Cevdet ise, Osmanlılık içindeki her unsurun eşitliğini öngörmekle beraber, onların bağlı bulundukları ulus veya etnik grubun çıkarlarını da düşünmelerini ister.[322]

6- Ferdiyetçilik Görüşleri

Batıcılar ferdiyetçiliği, ferdin şahsi teşebbüsü manasında anlamaktadırlar. Nitekim program teşkil eden, "Pek Uyanık Bir Uyku"nun çeşitli maddelerinde gözleri Batı'ya çevrili, münevver, hurafelerden nefret eden bir ferd nazara alınmaktadır. Programın 16. maddesine göre, "Osmanlılar Hükümetten hiç bir şey beklemeyecekler, yollarını, köprülerini, şimendiferlerini, kanallarını, vapurlarını, fabrikalarını kendi teşebbüs ve faaliyetleri ile vücuda getireceklerdir" denilmektedir.[323]

Abdullah Cevdet'in batılılaşma yolunda kullandığı temalardan birisi de Osmanlı toplumunda eksikliğini duyduğu özel girişim faaliyetine halkı teşvik etmekti.[324] Bunun yolu ise bireyciliğin geliştirilmesi idi. Bu sebeple, Abdullah Cevdet Batı düşüncelerinden Osmanlı toplumuna bireyciliğin de aktarılmasını gerekli görmektedir: "...'Ferdler yok cemiyet var' diyorlar, ferdleri zalim ve mazlum bir ihmale arz ediyorlar. 'Fertler yok cemiyet var' demek, "hücerat" yok "nesc-i uzvi" var demek gibidir. Hakikatleri müşerrah ve naturalist gözüyle görmek lazımdır. Hücre, nesc-i uzviden mukaddemdir. Nesc-i uzvi olmaksızın hücrenin mevcudiyeti vardır, hücresiz nesc-i uzvi mevcut olmak mutesavvar ve makul değildir..."[325] "Evet İngiltere kırk beş milyon devlet-i müstakileden müteşekkildir: Her İngiliz, her halis İngiliz müstakil, müreffeh, zişevket bir devlettir. Müstakil, mes'ud milletler ancak böyle müstakil ve mes'ud ferdlerden vücuda gelebilir. Hayat-ı tecemmüiden hayat-ı ictimaiye geçmeye mecburuz. Sürülükten müstakil ferdler birliğine itila' etmeliyiz..."[326]

Abdullah Cevdet'in fikirleriyle her hususta benzerlik gösteren ve aslında teşebbüs-i şahsi dendiği zaman akla ilk gelen fikir adamı olan Prens Sabahattin bu fikrin memleketteki esas temsilcisidir. O her hususta teşebbüs-i şahsinin egemen olmasını ister. Yazdığı kitap ve makalelerinin temelinde yatan fikir de budur. O kurtuluşun yegane reçetesi olarak "teşekkül-i tecemmuiden teşekkül-i infiradiye geçme"ği[327] verir. Yine "Istıfay-ı ictimaiyede muvafakiyetin anahtarı, teşebbüsi

---

321 Bkz. Tevfik Fikret, *Haluk'un Defteri: Bir Kız Mektebi İçin*, s.79.

322 Abdullah Cevdet, *Uyanınız! Uyanınız!*, 1908, s.15-16. Yorumlarıyla beraber geniş bilgi için bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.216-217, 315-321.

323 İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (I), s.1228.

324 Yukarıda 278 numaralı dipnota bkz.

325 Abdullah Cevdet, "Türk-İslam ve Ahiret-i Medeniyyesi", s.382.

326 Abdullah Cevdet, "Milletimizin Saadeti İçin Ne Düşünüyorsunuz Suali Üzerine Payitaht Gazetesine Verdiğim Cevap", *İçtihad*, No.139, 30 Teşrinisani 1921, s.2039.

327 Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, s.99.

şahsidir! Hangi cemiyette ferd daha müteşebbis, daha müstahsil ve daha müstakil ise, o cemiyet o nisbette hür ve medeni, kavi ve müterakki oluyor..."[328] demektedir. Hatta cemaatciliğin memlekkette etkin olmasını en büyük düşman olarak görür.[329]

Batıcı cephede birçok taraftar bulmuş olan bireycilik Celal Nuri tarafından diğerleri kadar benimsenmez. O Şark milletlerinin ferdiyyundan değil, cemiiyyundan olduğunu bu sebeple ferdiyetcilikle birşey yapılamıyacağını bizde herşeyin cemaate binaen yapıldığını düşünür. Toplum yapımızın Anglo-Saksonlar'dan farklı olduğunu söyler ve özellikle Prens Sabahattin'i eleştirir. Bizde teşebbüs-i şahsi fikrinin gelişmemiş olması sebebiyle "...maarif, hirfet, ziraat, fikr-i cemiyet ilaahir alem-i İslam'da dinden müstenbit olursa müsmir olur yoksa olmaz"[330] der ve İngiltere'de ferd kendine, bizde ise mensup bulunduğu cemiyete dayandığı için bizim gelişmemiz, cemiyetin iyi bir şekilde düzenlenmesine bağlıdır diye düşünür.[331] Celal Nuri genelde cemaatci bir anlayışa sahip olmakla beraber aşağıda eğitim bölümünde görüleceği üzere bu hususta hiç de öyle düşünmemektedir. Aksine Amerika'daki bireysel eğitimden övgüyle bahsetmektedir.

Batıcılar ferdiyetcilik yanlısı oldukları için özellikle bunun gelişmesini engelleyen memuruyetperestliği Celal Nuri de dahil olmak üzere şiddetle eleştirmişlerdir.[332]

7- Aile Görüşleri

Batıcılar'ın önemle üzerinde durduğu ve batılılaşma yönünde sasyal ve hukuki açıdan değişiklikler istedikleri müesseselerden birisi de ailedir. Onlar milletin çekirdeği olarak aileyi kabul ederler ve bizde hakiki manası ile ailenin olmadığı taraftarıdırlar. Avrupa tarzındaki aile teşkilatının Osmanlı toplumunda yerleşmesini isterler. [333]

Abdullah Cevdet, "...ailenin hududu kabilenin hududu idi, halbuki kabile, bir teşkil-i bedevidir."[334] diyerek bizdeki aile tarzını eleştiren ve Avrupa tarzı aile yapısına geçilmesini Batıcı grup içinde şiddetle isteyenlerderdir.

Celal Nuri ise çağdaşlaşma yolunda Batı'ya atmamız gereken içtimai adımlar içerisinde en önemlisi olarak aileyi zikretmesine rağmen, bunun bizdeki aile yapısının

---

328 Prens Sabahattin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1327, s.105-106.

329 Prens Sabahattin, *27 Teşrin-i Evvel 328 Tarihli Huzur-ı Mualla-yı Padişahiye Takdim Edilen Açık Bir Arîza*, İstanbul 1328, s.4-5.

330 Celal Nuri, "İstirhamname-i Mekşuf", s.1946.

331 Celal Nuri, "İstirhamname-i Mekşuf", s.1947.

332 Memuriyet hakkındaki görüşleri için bkz. Abdullah Cevdet, *Yaşamak Korkusu*, s.15-18; Abdullah Cevdet, "Yaşamak Korkusu", s.912; Satı, *Layihalarım*, s.98; Behçet, "Teşebbüs Vakidir", *İçtihad*, No.75, 8 Ağustos 1329, s.1664.

333 Abdullah Cevdet, *Uyanınız! Uyanınız*, s.30; Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.691; Mahmud Sadık, "Muhaberesiz Muzafferiyetler", *İçtihad*, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1575; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.225.

334 Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.691.

Avrupa'dan farklı olması sebebiyle zor gerçekleşeceğini de ifade eder. Celal Nuri'nin aile müessesesinin Avrupa tarzına benzemesini istemesinin sebebi; önceleri Avrupa'da da aile teşkilatı olmadığı halde zamanla geliştiği ve bugünkü Avrupa medeniyetinin gelişmesinde en önemli etken olması nedeniyledir. Halbuki bizde aile yapısı Avrupa'da olduğu gibi gelişmediği için bizim gelişmemiz pek onlar kadar kolay olmamıştır. Bu sebeple terakki etmek istiyorsak aile tarzımızı Avrupa'ya yaklaştırmalıyız. Gelecekte de ailein yapısı değişecektir. Ancak o zamana kadar yaşamak istiyorsak aile usullerimizi değiştirmek mecburiyetindeyiz.[335]

Batıcılar'ın aile usulünün değişmesinden maksadları, aile müessesesi ile çok yakından ilgili olan, evlenme, boşanma, çok evlilik vb. gibi İslam dininin kutsal kitabında yer alan bazı ayetlerin ulema tarafından yanlış anlaşıldığı, kötüye kullanıldığı ve bunun neticesi olarak da bizdeki aile yapısının bozulduğudur. Aslında bu, aynı zamanda onların geleneğe yaklaşım tarzlarının bir neticesidir. Onlara göre bugün birçok problemlerin temelinde kaynağını dinden alan, artık zamanı geçmiş gelenekler vardır. Bunların ise muhakkak siyasi ve hukuki açıdan ıslahları gerekir. Gerçekten Batıcılar bir toplumun en önemli temel taşı olan aile ile ilgili birçok probleme bu açıdan dikkat çekmişler ve II. Meşritiyet döneminde tartışılmasını sağlamışlardır.

Aile konusunda getirdikleri eleştirilerin en önemlilerinden birisi evlenmedir. Batıcılar izdivaca ait olan örf ve adetlerin ıslah veya değiştirilmesini isterler. Çünkü birliktelikleriyle aile teşkil edecek kız ve erkek birbirlerinin fikirlerini, temayüllerini, mizaclarını mümkün olduğu kadar evlenmeden önce öğrenmiş olmalıdırlar. Halbuki yanlış bir gelenekten kaynaklanan ve dine maledilmeye çalışılan bunun aksi olan tavır daha aileyi oluşmadan önce zedelemektedir.[336] Programlarında özellikle bu hususa yer verirler: "...İşte bu suretle herkes gördüğü, tetkik ettiği, beğendiği ve intihab ettiği kız ile teehhül etmek (evlenmek) fırsat ve suhuleti vücuda gelmiş olacağından geçimsizlik ve hane dirliksizliği ortadan kalkarak Şeriat-ı Muhammediye'nin bahş-ü ihsan buyurduğu hakk-ı talakın ibtizalen isti'maline mahal kalmayub ancak elzem olduğu zaman isti'mal edilecektir. Hanım kızlarımız için azabefken (azab veren) olan o ma'hud görücülük adet-i gayr-i mergubesine dahi hitam verilmiş olacaktır."[337]

Aile müessesesi ile yakından ilgili olan talakı meşru ve tabii görürler, fakat bunun hele dinden dayanağını alarak kötüye kullanılmasına da şiddetle karşı çıkarlar. Batıcı cephede özellikle aile ile ilgili hemen her hususa değinen Celal Nuri gerçekten Talak konusunda da gelenekten kaynaklanan bu durumu izah etmeye ve islami

---

[335] Bkz. Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.225, 259-267; Celal Nuri, *Kadınlarımız*, Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1331, s.119, 129-130,132.

[336] Bkz. Abdullah Cevdet, *Uyanınız! Uyanınız!*, s.29-30; A.L., "İzdivaç Meselesi", s.1293-1295.

[337] İ.H. "Pek Uyanık Bir Uyku (I), s.1228.

olanın ne olduğunu açıklamaya çalışır. Onun talak ile ilgili görüşleri şöyledir: Bizdeki talak Kur'an ve sünnete uygun değildir. Aileyi dağıtmaktadır. Şu andaki talak bu haliyle ondan daha kötü olan kadın kovmadan ibarettir. "Bir kadın zevcinin bir hiddet bir menfaat meselesi veya başka bir sebepten dolayı kendisini kovabileceğini düşünürse artık onunla kendisini pek o kadar yek vücud telakki etmez." Talak çok kolay bir şekil almıştır. Bu usul şeriate, umumi menfaatlere zararlıdır. İslamiyet sebepsiz, inzibatsız talakı, karının kocası tarafından sebepsiz defeldilmesini yasaklamıştır. Aslında İslamiyet zaruret haric olmak üzere talakı menetmiştir. Bu sebeple aile esaslarımızı kuvvetlendirecek, ailevi meseleleri halledecek acilen bir talak kanununa ihtiyaç vardır.[338]

Batıcılar taaddud-i zevcat ve müstefreşe alma usulünün de islami olmayan örflerden olup aileyi yıkan en önemli faktörlerden sayarlar. Onların bu konulardaki fikirleri şöyledir: Aile usulü ancak tek zevce ile gelişebilir. Medeniyet ilerledikçe tek zevcelik de ilerlemiştir. Çok zevcelik ibtidai kavimlere ait bir özelliktir. Nerede bir düzen olmaya başladıysa o zaman orada aile fikri buna istinaden tek zevce karar kılmıştır. İslamiyet kesinlikle çok evliliğe karşıdır. "...Cühela-yı ulemamız bu ahkamı pek fena tefsir etmişlerdir. Adeta hikmet-i baliga-i ahmediyyeyi anlamamışlardır." Eskiden cahiliyye döneminde de pek fena olan bu adeti İslamiyet kaldırmış ve esas itibariyle tek zevce usulünü getirmiştir. Bu usulün yerleşmesi için Şeriat-i İslamiyye maalkerahe ruhsat vermiştir. Çünkü nass-ı kati adaleti emrediyor. Adaleti sağlamak ise mümkün olmadığına göre İslamiyet bunu men derecesine kasretmiştir.[339]

Batıcılar bu usullerin bir düzene konulması halinde bizde de ailenin "Avrupa'nın tekamülüne badi olan aile asrı"na[340] gelmiş oluruz derler ve ulemayı bu hususta göreve çağırırlar. Çünkü o taraftan gelecek teceddüdün hayırlı olacağını, gelmezse bunun yine gerçekleşeceğini, ancak tefrikaya sebep olacağı için İslam'a zarar vereceğini söylerler.

Batıcılar aile müessesesi ile ilgili olan ve bugün dahi bazı yörelerimizde etkin olan bu meselelerde kanaatimizce konuyu açıklarken bazı ayet ve hadisleri kendi anladıkları yönde yorumlamalarına rağmen önemli ve doğru eleştiriler getirmişlerdir. Ancak onların aile konusunda getirdikleri eleştiriler dini bir kaygıdan değil batılılaşma yolunda önemli saydıkları içtimai bir inkılaptan kaynaklanır. Bu sebeple aile meselesinde de İslam'ın toplumsal içeriğinden mümkün olduğu kadar yararlanırlar.

---

[338] Bkz. Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.135-137, 149-151.
[339] Bkz. Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.138-148; Kılıçzade Hakkı, "Taaddud-i Nikah-Taddud-ı Zevcat", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.9, 3 Nisan 1330, s.14-16; Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.691-692.
[340] Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.138.

Gelenekteki teceddüdün ancak bu kaynaktan gelirse arzu edilen bir şekilde gerçekleşeceğini ifade ederler.[341]

8- Kadın Görüşleri

II. Meşrutiyet döneminin en önemli meselelerinden birisi de kadın olmuştur. Batıcılar, 1908 İnkılabının getirdiği konuşma özgürlüğü sayesinde, kadınların toplumdaki durumu, peçe ve çarşaf meseleleri, toplumsal hayatta rol almaları gibi meseleleri açıkça ve alabildiğine eleştiri konusu yapmışlar ve bu konularda birçok yayında bulunmuşlardır. Bu yayınlarda Batıcılar'ın kadının mevcut durumunu tesbitle beraber önemle üzerinde durdukları husus, geri kalışımızın en önemli sebeplerinden birisi kadınların her bakımdan aşağı bir seviyede olmalarıdır.[342]

Ancak Batıcılar'ın milletimizin yarısını teşkil eden kadınların felçli[343] bir durumda bulunduğu konusunda birleşmelerine rağmen, kadının bu duruma gelmesinin sebepleri hususunda ayrıldıkları görülür. Kısmi Batıcılar geleneklerin kadını gerilettiği, atıl vaziyette bıraktığı konusunda birleşirler. Ancak İslamiyet'in kadına verdiği hakların gerçekte onun şimdi sahip olduklarının üstünde olduğunu da özellikle vurgularlar. Sebep, Kur'an'ın yeni fikirleri ezmek için kötüye kullanılmasıdır. Bu da özellikle kadın meselesinde ortaya çıkmaktadır:

Kadınları mütekamil olmayan bir millet mütekamil bir millet olamaz. Allah onu erkeğin benzer ve ortağı, şefik ve refiki olmak üzere yaratmıştır. İslamiyet de bunu bu şekilde kabul etmiştir. Zaten akıl ve mantık, ilim ve irfan ve tekamül üzerine müstenid bir din kadın meselesini başka türlü anlayamazdı. Kadının aşağı bir seviyeye düşmesinin sebeplerinden biri de cehalet ve istibdaddır. Onun durumunun kötü olması aileyi, çocukları, cemiyeti ve İslam milletini mahvetmiştir. İslamiyet kadınları vazife ve hukukta eşit gördüğü halde cehaletimizin sonucu olarak bu hükmü değiştirmişiz. Islaha herşeyden önce kadınlardan başlamalıyız. İslam kadını mal olmaktan çıkarıp mal sahibi yapmıştır. İslamiyet'te kadın hukuk ve vazifelerde erkekle eşittir. "İslama göre kadınlar, ticaret yapabilir, alız ve itada bulunabilir, mahkemede, mecaliste hukukunu müdafaa edebilir, vergi verir. Zevci aleyhine bile dava açabilir. Her nevi say ve amel, meşru her nevi sanat, hirfet ve ziraat kendisi için mübah hatta mendubtur. Hiç bir nass kadınları hukuk-u tabiiyye, mülkiyye medeniyye ve hatta siyasiyyeden mahrum etmez. Kadınların terakki ve tekamülü tedriciyyesine en müsait

---

[341] Mesela bkz. "...Müslümanlar taaddüd-i zevcat, istifraş, talak, def'i zevce hususunda ancak desais-i şer'iyyeden istifade ediyorlar, yoksa şer-i islam sui isti'malata şiddetle manidir" (Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.149). Ayrıca bkz. Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.39.

[342] Bkz. Abdullah Cevdet, *Uyanınız! Uyanınız!*, s.29; Abdullah Cevdet, "Akd-i Nikah Derneği", *İçtihad*, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1590; Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.8, 168; Mahmud Sadık, "Muharebesiz Muzafferiyetler", s.1575; Kılıçzade Hakkı, *İttikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.7.

[343] Mehmed Hadi, "İçtimaiyyat: Mefluç Millet, Perişan Cemiyet", *Mehtab*, No.15, 20 Teşrinievvel 1327-11 Zilkade 1329, s.193-196; Abdullah Cevdet, "Akd-i Nikah Derneği", s.1590; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.249.

kanun el-hak Fıkh-ı İslam'dır. Kadınları kötü duruma getiren İslamiyet değil, itiyadattır...Tevali eden asar-ı istibdad, ulemanın müstebid ve zalim hükümdarlara mutavaatı, ictihad kapılarının kilitlenmesi, şerin esasat-ı kavimesinden her gün bir hatve tebaud, hulasa İslamiyet'in muhmel bırakılması bizde kadınları bu esef-i istimal mevkiine getirmiştir."[344]

Batıcılar'ın radikal kanadı ise kadının içinde bulunduğu durumun tek sorumlusu olarak dini baskıları ve Kısmi Batıcılar'da olduğu gibi onun devam ettiricisi olan ulemayı görürler. Bunlara göre bu baskılar kalkıp, Batı'daki gelişmeler örnek alınmadıkça kadının terakki etmesi mümkün değildir.

Abdullah Cevdet, 1908'den önce İçtihad dergisini Cenevre'de yayınladığı zaman Avrupa kamuoyuna cevaplandırılmak üzere sorduğu sorulara gelen cevaplardan birisi bir Fransız edebiyatçısının "Kur'an'ı kapa, kadınları aç" sözü idi. Abdullah Cevdet bir değişiklik yaparak bu cevabı şu şekle soktu: "Hem Kur'an'ı, hem kadınları aç" ve bunu kadın meselesinin sloganı olarak kullandı.[345]

Batıcılar programlarında da kadın meselesine değinirler ve özellikle giyimleri konusunda istekte bulunurlar: "Kadınlar diledikleri tarzda telebbüs edip yalnız ısraf etmeyeceklerdir. Polisler, softalar ve suret-i mahsusada arabacı makulesi kesan ile evbaşanın, kadınların tarz-ı telebbüslerine çarşaf ve peçelerine katiyen müdahaleye hak ve salahiyetleri olamayacağı gibi Şeyhülislam efendiler hazeratı da çarşaflara dair beyannameler imla ve imza etmeyeceklerdir.

Polis, kadınlar işine ancak ve ancak münasebetsiz ve adab-ı umumiyeye mühal ahvalde müdahale ve fakat işbu vazife-i kanuniyyelerini kemal-i nezaketle ifa edeceklerdir. Erkekler kadınların ehemmiyetini takdir edip onlara hürmet ve riayet edecek ve hele hiç kimse, dünyanın memleketimizden maada hiç bir yerinde mevcut olmayan, kadınlara karşı harfendazlık (laf atma) ve taşkınlık rezailine devama cüret edemeyip yollarda, vapurlarda, tramvay vesair merakib-i berriye ve bahriyede hanımlara kemal-i ihtiramla yol verecekler ve şayet bir kadın ayakta kalmış ise derhal ona yerlerini vermeğe müsaraat edip bu suretle vazife-i insaniyyet ve hissiyat- ı aciz nevazilerini izhar edeceklerdir.

Kadınlar vatanın en büyük veli nimeti addedilip kendilerine o yolda muamele edilecek ise de kadınlarımız dahi bunlardan şımarıp kabarmayacaklar ve bilakis bu

---

[344] Bkz. Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.248-258; *Kadınlarımız*, s.73-74, 139-146, 158-159, 160-162, 185-194, 208-209; *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.42; Keçecizade İzzet Fuad, "Dünkü Sözler...Bugünkü Sözler...", s.2871. Ayrıca bkz. Celal Nuri, "Nisaiyyuna Dair", s.1194-1196; Mustafa Haluk, "Haysiyet-i Nisvan", *İçtihad*, No.79-2, 5 Eylül 1329, s.1753-1754.

[345] Abdullah Cevdet, "Cihan-ı İslam'a Dair", s.763. İçtihad'ın 4. sayısında da bu konuyu ağırlıklı işler. Ayrıca bkz. Selahaddin Asım, *Türk Kadınının Tereddisi*, İstanbul 1905.

gibi muamelat-ı insaniyetkaraneye layık, mütemeddin ve zarif mahluklar olduklarını fiilen isbat edeceklerdir."[346]

Hem Kısmi hem Tam Batıcılar memleketin terakki etmesinde en önemli faktör olarak yine kadınların mevcut durumlarının devam etmesinin imkansız olduğu ve içtimai, hukuki ve siyasi açıdan toplumda hak ettikleri yeri alabilmeleriyle mümkün olacağı konusunda da ittifak halirdedirler: "Binaenaleyh şimdiki usulümüzün muhafazası hem muhataralı, hem na-bemahaldir. Eğer bunda inad edecek olursak - açık söyleyeyim- cemiyetimiz adeta "kangren" olur. Bu mahbes hayatı, hayat değildir. Şunu da söyleyeyim ki bu ne de'b-i kadim-i islama muvafiktır, ne de adat-ı salife-i Etrake!"[347] "Erkekler ne kadar temeddün ederlerse etsinler, kadınlar da onlarla mütevaziyen ilerlemezlerse iş yarıda kalır. Tamamen temeddün edemeyiz. Dünyada erkeklerinin temeddün edip de kadınlarının hal-i tedenniyede kaldığı bir millet yoktur. Kadın başka erkek başka bir millet olamaz."[348] Kadınlar nazarımızda muhteremdir, mukaddestir. Kadınsız bir millet millet olamaz. Bir milleti devam ettirecek en önemli unsur kadınlarıdır.[349] Kadınları iktisadi ve içtimai hayata katılmayan millet mümkün değil yaşayamaz.[350] ...Yükselmek irfansız olmuyor. En yüksek bir amaç olan medeniyete koşmak ve ilkin milletteki kabiliyeti uyandırmak için yaşama ve kurtulma beşiği olan ana kucağını yükseltmek lazımdır.[351]

Batıcılar kadının her bakımdan layık olduğu yere gelebilmesinin şartı olarak onun haklarını bilmesini, dinin veya geleneğin etkisinin üzerlerinden kalkmasını, sosyal hayata girebilmesini sağlayacak eğitimine önem verilmesi ve içtimai, iktisadi, hukuki ve çalışma hayatına iştirak ettirilmeleriyle mümkün olacağını söylerler. Diğer taraftan kadının baskıdan kurtarılıp serbest bırakılmasını da isterler.

G- BATICILIK AKIMINA TOPLU BİR BAKIŞ

Batıcılık, II. Meşrutiyet'ten önce ittifaken kabul edilmiş bir cereyan halinde gözükmektedir. Bu sebeple, II. Meşrutiyet'e yaşıt veya bu hareketin mahsülü değildir. Ancak batılılaşmanın gerekliliğine inanan insanların İçtihad Dergisi etrafında oluşturdukları ve kendilerine Batıcılar denilen grup bu dönemde ortaya çıkmıştır. Daha doğrusu batılılaşma bu dönemdeki bütün fikri cereyanlarda mahiyetleri

---

346 İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (I)", s.1227-1228.

347 Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.250.

348 Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.171.

349 Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.11-12.

350 Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", s.1984. Mehmed Hadi kadınların çalışma hayatına iştirak ettirilmeleriyle ilgili olarak şöyle der: "Bir cemiyetin endam-ı mevcudiyetini teşkil eden kadınlar isbat-ı hayat etmedikçe, o cemiyetin bir gözü kör, bir kulağı sağır, bir bacağı kötürümdür" (Mehmed Hadi, "Ezhar-ı Efkar", *Mehtab*, No.3, 25 Temmuz 1327-13 Şaban 1329, s.22. Ayrıca bkz.Abdullah Cevdet, "Kadınlarda Gaye-i Hayat", *İçtihad*, No.28, 1 Ağustos 1327, s.798-800; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.251.

351 Tevfik Fikret, *Rübab-ı Şikeste*, İstanbul 1326, s.287.

birbirinden farklı olarak görülmekle beraber Batıcılığı fikirlerinin temeli olarak kabul eden fikir akımı bu dönemde oluşmuştur.

Batılılaşmaya Meşrutiyet'in ilanı ile beraber, "İçtihad" mecmuası ailesince daha fazla açıklık ve mahiyet verilmiş, buna karşılık daha önceki çok geniş ve umumi manası daralmıştır. Akımın kendisi için de aynı şey geçerlidir.

Meşrutiyetten evvel ve sonra akım tabii seyrini, devrin büyük olayı olan, Balkan Harbi ve yenilgisi karşısında değiştirmiş, hızlandırmış ve bu tesir altında çeşitli aksülamellere sebebiyet vermiş ve yeni meseleler karşısında durumunu açıklamak mecburiyetinde kalmıştır. Çağdaşlaşmanın mahiyeti, Türk milliyeti meselesi, İttihad-ı İslam, Şime-i Husumet veya Şime-i Muhabbet telakkileri bu harb ve yenilginin tesirlerinden sayılabilir.

II. Meşrutiyet döneminde Batıcı akımın ana hatları çeşitli noktalarda toplanabilir:

a- Batıcı akımın amacı, Osmanlı Devleti'nin, Batı'nın terakkilerine bağlı olarak, kurtuluşu, terakki ve ihyasıdır. Batıcılar yeni bir devlet teşkili iddiasında değildirler.

b- Batıcılar, Osmanlı devletinin düştüğü uçurumu, inhitat tablosunu çizmektedirler. İktisadi gerilik, taassup, cehalet ve taklit Devlet bünyesini kemirmektedir. Memleket yaşamak korkusuna, memurluk hastalığına tutulmuştur. Bu araştırma ile varılan sonuç şudur: Meşrutiyet hareketi yüzeysel kalmış, halka nüfuz etmemiştir.

c- Siyasi ve yüzeysel inkılap yanında, içtimai ve köklü bir 10 Temmuz hareketine ihtiyaç vardır. Bu sosyal inkılap batılılaşmaktır. Batı, Avrupa demektir, teveffuk, güç demektir. Batı bizim hocamızdır. Batı karşısında Şark'ın rolü öğrenciliktir. Onun yanında bir ikinci medeniyet yoktur. Bu sebeple onu gülü ve dikeniyle almalıyız. Batı ile aramızdaki münasebet, cahil-alim, kuvvetli-zayıf münasebetidir.

d- Sosyal inkılap olan batılılaşma ve Batıcılık önce gerilik ve hurafelere, softalık ve sahte dervişliğe ilanı harp ve .Batı hayranlığı ile başlayacaktır. Batı hayatına, en ileri ve medeni hayata koşmak, onu almak, benimsemek, aynı zamanda Avrupa'nın inkılaplara ehil ve hazır olduğumuz konusunda sarsılmış bulunan güvenini kazanmamız lazımdır. Çünkü Osmanlılıkta batılılaşma kabiliyet ve imkanları yok olmamıştır.

e- Batıcılık, köle sadakati ile kopyacılık değildir. Batıcılık, köklü ıslahat demektir. Başarılması gereken sosyal inkılabın kıtası şudur: Alınacak müessese, hurafe ve menkulata, taklide değil, her şeyden evvel milletin tarihi ve coğrafi şart ve zaruretlerine, anlayış seviyesine dayalı olacaktır.

f- Osmanlılık muhafaza edilecek Devlek şeklidir, "damarlarda hususi bir kan" vücuda getirmiştir. Osmanlı devleti Batıcılık ile beraber üç temele dayanmaktadır: Türkçülük ve İslamcılık. Bu sehpanın devam ettirilmesi gerekir. İttihad-ı Anasının gerçekleşmesi mümkündür ve bu üçü birbirine zıt değildir.

g- İslamiyet bir milliyet-i ammedir. Bu bakımdan hususi milliyetlerini, zamanın icabı, gerçekleştirmiş İslam kavimlerinin, İttihad-ı İslam halinde siyaseten birleşmeleri bir sosyal gerçektir. İslamiyet milletten üstündür.

h- Türkçülük ve milliyetcilik ifrata vardırılmaması, dini bir vecibe halinde Hilafet ve Saltanat makamlarının gözetlenmesi şartı ile pekala caizdir. Şovenizm ise cinnettir. Bununla beraber Türk Milleti , millet-i hakime olmasa da millet-i mümtazedir.

ı- Din gaye değil bir umumi refah vasıtasıdır. İslamiyet'in milliyetten üstün bulunmasına rağmen, dini kanunlar zamanın icaplarına göre değiştirilebilir. Devleti kalkındıracak gaye, geçmişte değildir ve sırf dini bir reformla temin edilip gerçekleştirilemez.[352]

j- Batıcı görüşler arasında çeşitli ayrılıklar da görülmektedir:

1- İlk ayrılık batılılaşma metodu sebebiyle doğmaktadır. Tam Batıcılara göre, gülü ve dikeni ile "isticnas" edilmelidir. Kısmi Batıcılara göre, hakiki değil, fakat yalnız sınai medeniyetin alınması mümkün sayılmaktadır.

j- Yapılacak ıslahatın geçerliliği dinden kaynağını alması ile mümkündür. Bu sebeple, Batı fikirleri din ile birleştirilip sunulmalıdır. Mümkün olduğu kadar İslam'dan sosyal ve iktisadi açıdan bir araç olarak yararlanılmalıdır.

2- Tanzimat, kopyacılık ve ikilik yaratmış suni ve aceleci bir hareket midir? Batıcılar bu hususta da ittifak halinde değillerdir. Mesela Celal Nuri Tanzimatı, ehliyetsizlik ve sosyal suç olan taklitcilikle itham etmekte, İçtihad grubunun da desteklediği Satı Bey'e göre ise mutedil bir bünyeye sahip olarak benimsenmektedir.[353]

---

[352] Bu konularda ayrıca bkz. Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe "Garpçılık" Cereyanı", s.623-626.

[353]" "Ben tarih-i teceddüdümüzde böyle "bir tehalük"ün eserlerine tesadüf etmedim; bilakis teceddüdatımızın reviş-i umumisinden anladım ki: hemen hiç bir şeyi kati mecburiyet karşısında bulunmadıkça yapmamışız; her hatve-i teceddüdü atmak için bıçak kemiğe dayanıncaya kadar beklemişiz ve bize o mecburi hatveyi attıran esbab-ı acilenin zail olduğunu görür görmez adımımızı ya geriye çekmiş veyahut başka istikamete tevcih etmişiz; "Garp mukallidliği" bizde failane olmaktan ziyade münfailane olmuş, biz garbı isteyerek taklid etmemişiz, onun hücum ve istilasına maruz kalarak hüküm ve nüfuzu altına geçmişiz; Avrupa hayat ve medeniyetinin memleketimizde teşkil ettiği şiddetli seller arasında yerimizde durmaya çalışmısız; bu seller arasında yürümemiş sürüklenmişiz: seylabe-i medeniyet içinde muayyen bir hedefe doğru yürümeğe veya yüzmeye çalışan bir insana değil, bu seylabe, içinde hareketsiz durmak isterken akıntıların keyfine tebean sürüklenip giden bir kazazedeye benzemişiz; fırtına arasında demirini alarak ve yüklerinin bir kısımını atarak ilerlemeye çalışan bir gemi gibi değil, demirine ve ağırlığına güvenerek yerinde durmak isterken fırtınanın şiddetinden, demirinin koptuğunu, teknesinin zedelendiğini, yüklerinin karışıp döküldüğünü gören -istimi olmadığı için-

3- Batıcılar Şime-i Muhabbet ve Şime-i Husumet bakımından da ayrılmaktadırlar. Bu ayrılık, özellikle Batılılaşma ve iktibas metodu açısından Batıcı cephede çatlaklar oluşturmuştur.

4- Diğer bir ayrılık da, İttihad-ı İslam fikirleri bakımından görülmektedir. Gerçekte özel milliyetlerin tabi bulunacağı umumi bir milliyet olan İslamlık, siyasi bir gaye haline gelmektedir. Halbuki, dinin bir hükümet ve insani refah vasıtası olduğu iddia edilmektedir. Batıcılar arasındaki kısmi ayrılık, bizzat fikirlerindeki tezat Osmanlı Devletinin kritik safhaları ve başdöndürücü olaylarıyla açıklanabilir.

k- Batıcılar, çeşitli noktalarda birbirinden farklı düşünmekle beraber, çağdaşlaşmanın gerekliliği, adem-i merkeziyet, bireycilik, kadın, aile, hurafelere ilanı harp, kanunların çağa uygun hale getirilmesi, fikir hürriyeti, Osmanlılık vb. konularda ittifak halindedir. Zaten bu ortak fikirleri savunmaları onları zamanın diğer fikir akımlarından ayıran hususdur.

l- Batıcılar dönemin bir çok meselelerinde olumlu katkılarıyla beraber, garplılaşmanın önünde en büyük engel olarak gördükleri dine/ dini anlayışa ilanı harp etmeleri ve batılılaşmayı temelde bu anlayışa istinaden oluşturmaları sebebiyle ilmi bir cereyandan daha çok dine veya dini devlete bir tepki hareketi olarak ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Fakat öncesi kadar genel olmasa bile hususi olarak ittifak halinde oldukları konularda batılılaşma fikrinin gerekliliğinin savunuculuğunu yapmaları onları kendi özellikleri içinde dönemin bir fikir akımı haline getirmiştir.

Batıcılık akımının, yukarıda incelediğimiz fikirlerini her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin siyasi hayatındaki tesirlerini tayin için, İslamcılık ve Türkçülük gibi diğer akımları ve bunların yanında beliren İlmi İçtimai ekolüyle Sosyalist fikir hareketlerini de incelemek ve bu mütekabil tesirlerden örtülü muhit içerisinde değerlendirmek lazımdır. Aynı zamanda, Batıcılar'ın birçoğu Türkçü ve İslamcı veya diğer cereyanlardan birine katılmakta, bu suretle Batıcı-Türkçü, Batıcı-İslamcı görüşler ve sentez teşebbüslerine rastlanılmaktadır. Yine yukarıda işaret edildiği üzere Batıcılar'ın çeşitli meselelerde farklı görüşlere sahip bulunmaları, "Batıcılık" akımının bazen mevcudiyetini tehlikeye düşürecek bir durumdur. Bir diğer taraf ise, Batıcılık akımının

---

dalgalar elinde bir oyuncak haline gelen bir gemi gibi hareket etmişiz... Bu gemiyi kurtarmağa çabalayan kaptanlar -arada sırada- ocakları yakmak manevralar yapmak safralar atmak istemişler, bunun için emirler bile vermişler... Fakat bu emirlerinden kısm-ı azamının icrasız kaldığını ve -daha fenası- kendilerine halef olan kaptanlar tarafından geriye elındığını görmüşler..." (Satı, "Tanzimatçılık Meselesi I", s.1380)

. Satı Bey'in buraya kadar olan ve büyük gerçekleri kapsayan yazısı aynı zamanda Cumhuriyet devri inkılaplarıyla Tanzimat ve ondan sonra Osmanlı devrindeki inkılaplar arasında varolan büyük farkı göstermeğe yarar. Osmanlı Devleti son 70-80 yıllık ömrü boyunca bütün inkılaplarını Satı Bey'in güzel bir biçimde belirttiği gibi yapmış ve bu yüzden onlardan belki tek tük faydalar, fakat çok da zararlar görmüştür.

bazı meseleleri detaylara varacak kadar incelemesine rağmen, birçok noktalarda kararsız ve suskun kalmalarıdır.

II. BÖLÜM

BATICILIK AKIMININ EĞİTİM-ÖĞRETİM GÖRÜŞLERİ

A- BATICILIK AKIMI'NDA EĞİTİMİN YERİ VE ÖNEMİ

Batı'nın üstünlüğünün tartışılmaz bir temele, bilime dayandığı dolayısıyla ona karşı çıkmanın doğru olmayacağı fikri İçtihad Dergisi'nin ilk sayılarından itibaren işlenmiştir. Bu sebeple, Garpçılar'ın, bütün fikirlerinde, memleket, hudut, nüfus unsurlarından evvel ilim ve irfan temeli aranmalıdır. Çünkü geri kalışımızın en önemli sebepleri arasında cehalet, fikir istibdadı, menkulata aşırı temayül vardır. Türkler'in Turan'ı, asıl yurtları medeniyettir. Batı'nın ilim ve irfan vasıtalarıdır.[1]

Sefil bir hayat süren cemiyette, dertlerimizin kaynağı atalet ve cehalet olduğuna şüphe yoktur.[2] Cehalet, "bütün felaketlerimizin kaynanası[3]"dır...Cehil ve taassup memlekete, frengi, veremden daha fazla zarar vermiştir. Bunlara karşı harp ilan edelim. Bunu ilim ve irfanla yapalım..."[4] Şu halde ne yapmak lazımdır? Osmanlı İmparatorluğu, 10 Temmuz 1324 tarihinde siyasi bir inkılap ilan etmiştir. Bu siyasi inkılabı, içtimai bir 10 Temmuz ile tamamlamak zaruridir; ancak o zaman yapılan hareketler hakiki netice ve manalarını kazanmaya muvaffak olacaklardır. Çünkü yapılmış olan bu harekete içtimai inkılap denemez.[5] İçtimai inkılabın, siyasi hareketi tamamlayabilmesi için ilk çıkar yol, geriliklerimizi idrak ve bunlara ilanı harptir.[6] Cehlimizi ve eski sakim usullerimizi terk ederek "Nüfusumuzu azaltan, sıhhatimizi

---

[1] Abdullah Cevdet, "Kimin Mukadderatı Kimin Elinde", *İçtihad*, No. 64, 2 Mayıs 1329, s.1384; Abdullah Cevdet, "Türk-İslam ve Ahireti Medeniyesi", s.1383-1384; Abdullah Cevdet, "Mehtab'a", *Mehtab*, No.2, 17 Temmuz 1327-5 Şaban 1329, s.9-10; Mahmud Sadık, "Musahabe-i İçtihad: Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fıtrat", *İçtihad*, No.85, 19 Kanunievvel 1329, s.1871-1874; Feridun Vecdi, "Makale-i Yevmiye", *Hakk*, No.54, 19 Cemaziyelevvel 1330-23 Nisan 1328, s.1; Hüseyin Cahid, "Avrupa'da Tahsil", *Tanin*, No.851, 16 Kanunisani Efrenci 1911, s.1; Kamuran Bedirhan, "En Müthiş Felaket Şimdiye Kadar ve Bilhassa Şimdi Uğradığımız Felaketlerden Mustansih Olmamaktır", *İçtihad*, No.51, 24 Kanunisani 1328, s.1165.

[2] Halid Fahri, "İzmirde Ne Gördüm", *İçtihad*, No.108, 29 Mayıs 1330, s.152.

[3] Keçecizade İzzit Fuad, "Dünkü Sözler... Bugünkü Sözler", s.2872.

[4] Doktor Esad Kemal, "Cehil ve Taassup", *Mehtab*, No.12, 27 Eylül 1327-18 Şevval 1329, s.150-151.

[5] Batıcı akım siyasi inkılabın içtimai bir inkılap ile desteklenmesi gerektiği fikrinde ittifak halindedir. Bkz. Abdullah Cevdet, "İnkılap Şehrayani", s.259; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.111; Satı, *Layihalarım*, s.84-87; Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.6-7; Satı, "Darülmuallimininin Mesleği", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.6, 15 Temmuz 1326, s.193.

[6] Bu konuda bkz. Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harp", s.1277-1281; Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", s.1303-1306; Kılıçzade Hakkı, "Dervişlik Softalık Meselesi", s.1349-1352.

kemiren, bedeni ve akli kıymetimizi aşağılatan cehlimize, ihmalimize, kör tevekkülümüze, körlüğümüze boykotaj yapacağız; her şeyden ve herkesten evvel, her şeyden ve herkesten ziyade boykotaj"[7] yapmamız gerekir. Çünkü "bizi mağlup eden dünkü iki vilayetimiz değil, bizi mağlup eden görmek istemeyen iki gözümüz, düşünmeyi bilmeyen veya düşünmesi memnu' olan bir kafamızdır. Bizi mağlup eden bunlardı."[8] Sözün kısası "milleti yetiştirmeliyiz. Bütün mesailin ibtida ve intihası oradadır. Vasıl-ı rütbe-i rüşd olmuş bir milletimiz yok ise Devletimiz de bir şey yapamaz. Heyet-i Osmaniye kain fakruddem hastalığına tutulmuştur. Bu bipayan nadanı içinde iyice bizi öldürüyor. Cehaletimiz gayr-i kabil-i mesaha raddeleri buldu. Dünyanın en gülünç cuhelası bizleriz. Bize bir miktar alafranga ulum ve fünun yutturmuşlar. Bu midemizi esaslı bir surette ifsad etmekle beraber bizi cahil merkeb seviyesine tenzil etmiştir. O halde bir dakika kaybetmek, istikbalin bir asrını heder etmeğe müsavidir."[9]

Batıcılar memleketin içinde bulunduğu bu cehalet kıskacından kurtulmasını ve arzuladıkları batılılaşmanın gerçekleşmesini, Batı medeniyetinin temelinde bulunan ilmini almakla mümkün olabileceğini ifade ediyorlardı. Çünkü Batı medeniyetinin oluşmasındaki esas faktör ilim idi. Batı gibi olmanın yolu, Batı'ya bu kuvveti veren usulleri kabulle, onların ilmini, maarifini almakla mümkün olabilirdi.

Hürriyetin kılıç ve ilim ile elde edilebileceğini, kılıcı Avrupa'dan satın aldığımızı fakat ilmin para ile satın alınamıyacağını söyleyen Abdullah Cevdet, ilmin kılıçtan daha önemli olduğunu şu şekilde ifade eder: "...İlmimiz olsa ne kılıcımızı, ne mavzer tüfeklerimizi....Avrupa'dan almayız... Avrupa'nın büyüklüğü ilim sayesindedir. (Japon)lar kısa boylu yüksek ahlaklı (Japon)lar ilim ve fazilet sayesindedir ki dev gibi Rusya'yı, bir çocuğu döğer gibi çevire çevire döğdüler; Mançurya'dan koğdular; cibal endam harb-i sefinelerini batırdılar; yarısından ziyadesini zapt ettiler. (Japonya) bu büyüklüklere hep ilim, hürriyet, fazilet sayesinde nail oldu... Ey Müslüman hemşerilerim....Biz cahiliz, bizim ilmimiz, faziletimiz nakıstır ve bunlarsız ve yalnız topla, tüfenkle, süngüyle hürriyet muhafaza olunamaz...İlme olan ihtiyaç kat'i bundan daha ziyade katiyetle gösterilemez..."[10] Yine Abdullah Cevdet, ilmin bir devleti kurtaracak kadar çok önemli bir güç olduğunu da söyler: "...Şimdi benim, bana "ilim"i verin cemiyet-i beşerin taliini değiştireyim, dünyayı cennete kalb edeyim diyeceğim geliyor. İlim, dedim: ilimden muradım faziletten ayrılmayan ve faziletin başka bir maktaından, başka bir manzarından gayri birşey olmayan nur-i idraktir. İlim, fazilet,

---

[7] Abdullah Cevdet, "Sıhhat-i Umumiye İşi ve Gidişi"; *İşhad*, No.112, 26 Haziran 1330, s.237.
[8] Abdullah Cevdet, "İnkılap Şehrayani", s.259.
[9] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.199.
[10] Abdullah Cevdet, *Bir Hutbe Hemşerilerime*, s.7-9.

hürriyet.. bunlar hep aynı menba-ı nurdan yükselen şaialardır..."[11] Değil Asya'ya çekilmek kutuplara kadar firar etsek Avrupalılar gibi ilmi ve tahlili düşünmedikten Avrupalılar gibi çalışmadıktan sonra orada da yakamızı bırakmazlar.[12]

Batıcı cephede ilmin önemini ve Batı medeniyetini oluşturan esas unsurun bu olduğunu belirtenlerden birisi de Celal Nuri'dir. "...Hüsn-i idare metin bir siyaset-i iktisadiye milleti yetiştirmek azm-i kat'isi gibi bazı şeylerle hem Avrupa'nın nakdinden ilim ve ihtisasından istifade olunabilir hem de muhtariyet-i kamilemiz elimizde kalır. Hüsn-i tedbir ile Avrupa akıl ve nakdi bizi ihya edebilir bilakis tarz-ı hazırdaki istikrazat usuli ile aynı akıl va nakd mahv ve harabimizi teshil eder. Avrupa'nın parası iki saplı bir bıçak gibidir.: Ters tutar isek elimizi keser sapından kullanırsak işimizi görür."[13] diyen Celal Nuri, "İlim her ne ise, her nerede ise İslam'ın i'la ve tebcil ettiği ilim odur."[14] diyerek buna İslam dininin de cevaz verdiğini söyler ve ilk Müslümanlar'ın eski medeniyetlerin ilimlerini aldıklarını ifade eder. Ernest Renan'ın yabancı ulum ve fununun İslamiyet'e girmesini İslamiyet'e aykırı görmesine de katılmaz: "... Biz kemal-i cesaretle iddia ediyoruz ki bilakis bu gayret-i ilmiyye evamir-i nebeviyeye müracattan başka bir şey değildir. İslam her nerede bulursa ilmi ahz ve telakki eder. İlim onun malıdır. Yahut mal-ı müşterek-i beşerdir. Renan bu maddede muhtidir."[15]

Kılıçzade Hakkı Celal Nuri'nin fikirlerine Yusuf Suad Efendi'nin Akvamü's-Siyer adlı kitabındaki görüşlerini de eleştirerek şu şekilde katılır: "...Din-i İslam bize lüzumu sa'yı öğretti... O say' ki: İmrendiğimiz Avrupa ve Amerika ancak bununla şimdiki mertebe-i kusva-yı tekemmüle varmıştır... Filhakika Hükümet-i Abbasiye ile Endülüs İslamları'nın ulum ve fünuna olan hizmetleri inkar edilemez. Mamafih İslamiyet sa'yin lüzumunu tasdik eyledi. Yoksa yeniden öğretmedi. Beşeriyet çok zaman önce buna vakıftı. Vakıf olduğu içindir ki: ... ziraat ve mimari Mısır, Asur ve Babil Hükümetleri'nde, sanayi-i nefise, fünun ve felsefe Yunanlılar'da, askerlik Romalılar'da mertebe-i kusvaya varmıştı. İslam mütefennin ve sanatkarlarının bu milletlerin bakaya-yı asarından istifade ettiklerine şüphe yoktur."[16]

Kılıçzade Hakkı softaların "Kur'an'dan başka ulum zaiddir. Çünkü peygamberimiz ümmi idi. Ratb-u yabis (yaş ve kuru münasebetli münasebetsiz) her şey Kur'an'da vardır. Fakat taharri etmek (araştırmak) abesdir. Hele başka taraflarda aramak haramdır." sözlerine şiddetle karşı çıkar ve "ilim ve hikmeti Çin'de bile

---

[11] Abdullah Cevdet, "Tayyare Donanması", s.1068.
[12] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.29; Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harb" s.1281.
[13] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.45.
[14] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -1-*, s.68.
[15] Celal Nuri, a.g.e., s.80-81.
[16] Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.48-49.

aramaya me'muruz"[17] der ve Batı'nın tekniğini almamız gerektiğini onların ilimlerini memleketimize sokmamız gerektiğini söyler.

Kılıçzade Hakkı ilan-ı harp ettiği savaşta zaferin "müdafi ve naşiri olacağınız hakayik-i celile-i Kur'aniye ile onlardan asla başka bir şey olmayan ulum ve fununundur."[18] demektedir.

İlim ve irfana bu derece önem veren Batıcılar, İttihad-ı İslam'dan dahi önce[19] ilim ve irfana muhtaç olduğumuzu belirterek Türkçüler'in faaliyetleri karşısında millet ve vatan tarifini belirtirken bile bu hususu ön plana çıkartırlar: "Yeni Turan.. bundan benim anladığım, Türkler'in ilk vatanları olan hıtta (memleket) dır; Bu mevtın-ı evvelini kendimize yeni bir mihrab, yeni bir kabe, yeni bir kudusilakdas yapmak istiyorlar. Zannediyorum ki Turan'ı da (Yeni Turan)ı da böyle anlayanlara "Yeni Turan" mübarek olsun! Ben gençlere bambaşka bir Yeni Turan gösteririm: Gösterdiğim bu (Yeni Turan)ın"sembol"ü çekiç ve sapandır. Benim anladığım yeni Turan'a Avrupa'nın, Amerika'nın, Japonya'nın Darülfununlarından, fabrikalarından geçilerek gidilir. Benim Yeni Turanımın başka hiç bir tariki yoktur. Bana ve benim nazarımın isabetine itimad eden gençler bunu iyi bilsinler: Vatan hür ve muhterem olarak yaşanılan yerdir. Cahil ve züğürt adam hürriyet ve izzet görmez...[20] Mefkureler, ilim ve mantık nuru önünde erimeyecek kadar sağlam ve akli ve maddi olsun derim. Bilirim böyle olmayan mefkurelerin de şehidleri gazileri vardır ve çoktur, fakat bu şehidlerin, bu gazilerin adedleri münevver seneler önünde bir "tenasub alelvelailmütenakis" ile azalmaktadır. Bu genç ve fatın pişoya

Vatan ne Türkiye'dir, Bizlere ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir, irfan!

diyorum.[21] Ve bunu der demez ilave ediyorum: Benim "irfan"ım kuru ve şuursuz bir surette Individulatiste ferendiş değildir. Benim "irfan"ım vatan muhabbetine piyoste bir hayat ve hararetle hayatdar ve hararet agindir (doludur). Bu "irfan"ın nuru, ruşen gösterir ki, cemiyetsiz ferd, ma'sun değildir, emniyet altında değildir. Türk'ün ülküsü bu "irfan"ın ülküsü olsun!..."[22]

---

[17] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.5.

[18] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.17; Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harb" s.1278.

[19] Krş. Abdullah Cevdet, *Bir Hutbe Hemşerilerime*, s.10.

[20] Abdullah Cevdet, "Felsefe Edebiyat", s.1579; Abdullah Cevdet, "Doğacağa", *Yeni Turan*, s.13

[21] Abdullah Cevdet bu mısralarını, Ziya Gökalp'in Vatan ne Türkiye'dir, Bizlere ne Türkistan Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir, Turan. mısralarına karşılık olarak demiştir.

[22] Abdullah Cevdet, "Türk İslam ve Ahiret-i Medeniyesi", s.382. Abdullah Cevdet ilim ve fennin geceyi gündüz yapacak kadar faydalı olduğunu söyler. Bkz. Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Tayyare Donanması", *Hakk*, No.5, 29 Rebiülevvel 1330-5 Mart 1328 18 Mart Efrenci 1912, s.1.

Edebiyat alanında batılılaşmayı temsil eden Tevfik Fikret ise zaten koyu bir ilimcilik taraftarıdır. Bu yetiştirmek istediği gençlikte yerleşmesini istediği en önemli unsurdur.

Garplılaşmanın, halkı içtimai inkılabın temelini oluşturacak olan ilme davet ise Batıcılar için bir görevdi. Bu sebeple, bütün Osmanlı tebaasını bu kuvvete her fırsatta "...İlme olan ihtiyaç kat'i, bundan daha ziyade kat'iyet ile gösterilemez...İlim, hüner, sanat tahsiline el birliğiyle ve mütekabil muavenetle çalışın..."[23] ifadeleriyle davet etmişlerdir. Bu davetin sadece kendi görevleri olmadığını, eli kalem tutan bütün aydınların da bu vezife ile mükellef olduklarını özellikle vurguluyorlardı: Memleket, güzidelerinden ve siyasi personelinden yeni bir vazife beklemektedir. Taassup ejderi vatanı ve ırkı mahvetmiştir, 'vazifemiz hakikatı, ilmi neşretmek', cehaleti ortadan kaldırmaktır, diyen Hüseyin Cahid şu neticeye varmaktadır: "Bu cesareti medeniyeyi bulamayanlar nafile hayat-ı umumiyeye karışmasınlar ve ıslahat sözünü ağızlarına almasınlar."[24] Batıcılar'ın burada sözünü ettikleri ıslahat, toplum üyelerinde fikri bir değişiklik oluşturabilmek için içtimai inkılaplarının temelinde yatan zihniyet değişikliği idi. Bu yeni anlayış, "son asr-ı medenide idame-i mevcudiyet, ancak bu asra layık bir tarz-ı terbiyeye malik olmak, bu asra muvafik bir fikir ile düşünmekle kabildir. Yirminci asır için mukteza kafalara sahip olamayan bir millet terakki değil, muhafaza-i hayat bile edemez. Binaenaleyh ibtida, yaşamak için esas ittihaz edilmesi icap eden bu dustur-i metini kabul eylemeli, saniyen istenilen tarz-ı tefekkür ve terbiyeyi almağa çalışmalıdır..."[25] ifadeleriyle izah ediliyordu. Buna göre, Batıcı akımın, yetiştirilmesini istedikleri yeni insan prototipinde ve değiştirmeyi düşündükleri zihniyet deşiğikliğinde amaçladıkları; cehalet ve hurafelerden kaynaklanan geriliklerin önüne geçmek, artık değişen hayat içerisinde yerimizi alabilmemiz için bu asra uygun bir terbiye ile yetişmektir. Bu içtimai inkılabın esaslı bir eğitim ıslahatı ile desteklenmesini gerektiriyordu.

Batı'nın ilim ve fenninin alınmasının gerekçelerinden birisi, Osmanlı toplumunun ve Devleti'nin durumunda olup, şu anda kendilerinin önerdiklerini daha önce yapan ve terakki yolunda en az Avrupalılar kadar başarı sağlamış devletlerin bulunmasıdır. Buna en güzel örneklerden birisi Japonya'dır: "Herhalde şurası layıkı vechile malum olmalıdır ki: Japonya, bu terakkiyi husule getiren ulum ve fununu ve hususen sanayii ya doğrudan doğruya yahut dolayısıyla Avrupa'dan almıştır. Esasen kendilerinin bu terakkiyatta ihtira' veyahut yeni usuller keşf ve vaz etmek suretiyle hiç bir iştirak ve duhulleri yoktur. Japonlar'ın yaptıkları bir şey var ise, o da Avrupa'dan

---

[23] Abdullah Cevdet, *Bir Hutbe Hemşerilerime*, s.9-10.
[24] Hüseyin Cahid, *Servet-i Fünun*, 1329, No. 1167, s.531.
[25] Mustafa Asım, "Memleketin Halası Neye Mütevakkıftır?", s.1641.

aldıkları ulum ve fununun sanayiye tatbikinde, zeka ve malumatlarının derecesine göre, bazı ehemmiyetsiz tadilat yapmalarından ibarettir. Japonlar'ın en büyük fazileti Avrupa ulum ve sanayini az zaman zarfında ahz ve tecnis ederek tatbikatta muvaffakiyet göstermeleridir."[26] Bir diğer ülke, terakki eden Avrupalıları inceleyip tetkik eden Macarlar'dır. Onların, medeni ülkelerin ilim ve fennini almaları terakkilerinin sebebidir. Dünkü bir vilayetimiz olan Bulgaristan'ın durumu da bundan farklı değildir.[27]

Batıcılar içtimai inkılabın temeline niçin eğitim reformunu koymuşlardı, sorusunun cevabını, Batı'nın ilmi ancak bu yolla aktarılabilir, şeklinde vermek mümkündür. Ancak bu çok kolaycı bir yol olur. Çünkü Batıcılık herşeyden evvel bütün olumsuzlukların üstüne -Osmanlı toplumunun gerçeklerini de göz önüne almalarına rağmen- bir sünger çekip, toplumu ve devleti ileri götürecek bir insan prototipinin oluşturulması taraftarıdır. Burada ilim temel taşıdır. Fakat bu esası elde etmenin yolu, sadece onu istemekle değil, onun memlekete intikalini sağlayacak araçlara başvurmakla mümkündür. Bu da cehalete, taassuba karşı gelecek, her konuda hür düşünebilecek, serbest teşebbüs fikrini kazanarak memleketin iktisadi gelişmesini sağlayabilecek, ahireti kadar dünyasını da düşünebilecek, halkı aydınlatabilecek, kadına siyasi, hukuki, sosyal, iktisadi haklarını sağlayacak ve bunların farkına vardırabilecek nihayet çevresindeki kötü tesirlerden arınmış bir insanı yetiştirecek eğitim ile sağlanabilirdi. Eğitim Batı'nın ilim ve fenninin memlekete aktarılmasında, yani batılılaşma yolundaki esas araçtı. Onlar, terakki eden milletlerin ilerleme nedenleri ile geri kalmış halkların geriliklerinin sebeplerini araştırmışlar ve şu neticeye varmışlardı; ülkeyi ve halkı, içinde bulunduğu tehlikeli durumdan kurtarmak için ilkokuldan üniversiteye kadar genişleyecek bir eğitimi ve müsbet bilimleri yaymaktan başka çıkar yol yoktur. Ancak eğitimin bir araç olarak kullanılması Batıcı cephede çeşitli şekillerde ortaya çıkıyordu:

1- Eğitimin Toplumda Bir "Elite"nin Oluşturulmasında Kullanılması

Batıcı cephede eğitimin en önemli araçlardan birisi olarak kullanılması, toplumu yönetecek bir elitenin oluşturulmasından ileri gelmektedir. Bunun öncülüğünü mevcut eğitim sisteminin çöktüğünü ve değiştirilmesi gerektiğini açık bir şekilde ifade eden Abdullah Cevdet yapmaktadır.[28] Abdullah Cevdet halkın

---

[26] A.S., "Terakki Yolları ve Çareleri: Japonya Nasıl Terakki Etti?", *İçtihad*, No.71, 11 Temmuz 1329, s.1551.

[27] Bkz. A.S., "Terakki Yolları ve Çareleri", *İçtihad*, No.70, 4 Temmuz 1329, s.1526; Kamuran Bedirhan, "En Müthiş Felaket Şimdiye Kadar ve Bilhassa Şimdi Uğradığımız Felaketlerden Mustansih Olmamaktır", s.1165.

[28] Abdullah Cevdet'in bu düşüncelerine II. Meşrutiyet öncesinde de rastlamak mümkündür. Bkz. Abdullah Cevdet, "Muahezat ve Teselli", *Osmanlı*, No.41, 24 Rebiulevvel 1317, s.2.

aydınlatılmasını istemekle beraber, eğitimden temelde beklentisi, toplumda onu yönetecek üstün bir grubun ortaya çıkmasıdır.

Abdullah Cevdet'in, eserlerinden etkilendiği Isnard ve Büchner Darwinizm'den geniş çapta yararlanmışlardır. Çünkü bu nazariye temel alınarak, tekamül sebebiyle "doğal eleme"nin toplumda bir çeşit "elite" yönetimini doğuracağı neticesine varılıyordu.[29] Bu fikirler Abdullah Cevdet'i toplumun terakkisinin bir biyolojik "elite"in yönetimi ele alması ile sağlanabileceği fikrine ulaşmasına neden olmuştur. Çünkü ona göre toplumsal gelişme tüm toplum üyelerinde sağlanacak gelişim ile değil, ancak bu tür kimselerin ortaya çıkması ile sağlanabilirdi. Onun İslam ulemasının, çözümü yalnızca İslam'da aramaları nedeniyle artık modernleşme hareketlerindeki öncülük rolünü kaybettiğini ve artık bu tür hareketlerin önderliğinin kendileri gibi modern eğitim görmüş kimseler tarafından yapılacağını ileri sürmesi de buradan kaynaklanıyordu.[30]

İlk bakışta Isnard ve Büchner'in Darwinizminden faydalandığı düşünülebilirse de Abdullah Cevdet'in bu tezini geliştirmesi daha çok Gustave Le Bon'un fikirlerinden kaynaklanır. O, eğitimin amacının, Gustave Le Bon'un tanımladığı 'Cumhur Ruhu'ndaki[31] telkin rolünü oynamak olduğunu düşünüyor ve Bacon'ın dediği gibi fikirlerin değil, Spencer'in dediği gibi hislerin dünyaya istikamet verdiği fikrine iştirak ettiğini belirtiyordu.[32] Abdullah Cevdet için biyolojik açıdan üstün kimseler toplumsal gelişmenin sağlanmasında gerekli unsurlardan birisidir. Abdullah Cevdet, eğitimin bu kimselerin ortaya çıkmasında ve gelişimlerinde önemli bir rolü olduğunu düşünüyor ve Rousseau'nın "Emile"deki görüşlerini biraz genişçe bir yoruma tabi tutarak eğitimi de kapsayan "terbiye'nin biyolojik eksiklikleri kapatmak amacına yönelik olduğunu ve bu yolla doğuştan iyi veya kötü olarak tanımlanamayacak olan bireyin olumlu bir yola sevkedelebileceği görüşlerini ileri sürüyordu: "...Tashih kelimesini kullanmakla büyük ve sevimli dahi J.J. Rousseau'yu tekzib etmiyorum. 'Herşey yaratıcının elinden çıkarken iyidir, herşey insanın elleri arasında tereddiye uğrar' demesine hayranlık duyuyorum. Büyük Cenevrelilinin abidevi eserini başlattığı satırları gözden geçirirken insan müellifin bir embrio-biolojik hatayı meydana koyma vazifesini üzerine aldığı hissine kapılıyor. Dahinin cümlesini tefsire hiç lüzum yok, o bunu daha ileride yapıyor: Zayıf doğarız, kuvvete ihtiyacımız

---

[29] Bkz. Abdullah Cevdet, "Schiller'in Eş'arından Birkaç Numune-Hayatın Rehberleri", *İçtihad*, No.83, 5 Kanunievvel 1329, s.1831; Abdullah Cevdet, "İçtihad", *İçtihad*, No.41, 15 Şubat 1327, s.1007; Ernast Renan "Terbiye-i Ahali", Tercüme Eden: Abdullah Cevdet, *İçtihad*, No.37, 1 Kanunievvel 1327, s.935-936. Ayrıca bu konuda bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.14-16.

[30] Bkz. Abdullah Cevdet, "Tekmile" s.716-719

[31] Bu konudaki görüşleri çin ayrıca bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.165-169.

[32] Abdullah Djevdet Bey, De La Necessite d'Une Ecole Pour les Educateurs Sociaux: Memoire Presente au congres international de l'Education sociale, Tenu a l'Exposition universelle de Paris du, 26 au 30 Septembre 1900, Paris 1900, s15, Hanioğlu, a.g.e., s.169 nakleri.

vardır, ahmak doğarız, muhakemeye ihtiyacımız vardır. Doğuşumuzda sahip olmayıp da muhtaç olduğumuz şeylerin hepsi bize terbiye yolu ile verilir. Böylece Rousseau'nun: Doğuştan herşeyin ideal ölçüde iyi olduğunu söylemek istemediği anlaşılıyor. Ancak 'yaratıcının elinden çıkınca' herşeyin iyilik amilleri ile çevrili olmak ve temsil telkininden kaçınılamayan fena misallerden beri bulunmak kaydıyla iyiye münkalib olabileceğini ihsas ediyor..."[33]

Abdullah Cevdet eğitimde yapılacak ıslahat konusundaki esas tutumunu insanların "zekasını ıslah ve tamir etmek" şeklinde ifade ediyordu: "İnsana maksad-ı insaniyi göstererek, evvela, zekasını ıslah ve tamir etmek ve efkar-ı aliye takdir olunmadığı müddetçe dahiye-i ihya ve ıslahda sebat ederek kendisi üzerinde fazilete, uluvv-i cenaba, fedakarlığa nümune-i imtisal göstermek...İşte fikr-u fazilet. Kalem ve hissiyyat sahiplerinin kat'i, elzem, basit, aşikar olan vazife-i hazıraları bundan ibarettir: ..."[34] Abdullah Cevdet, materyalist düşünürlerin etkisi altında kalarak eğitim vasıtasıyla beynin bir miktar büyütüleceği iddiasını da kabul etmişti. Biyolojik elite'ine bu açıdan de iyi bir eğitim verilmeliydi.

Kısaca ifade etmek gerekirse Abdullah Cevdet, kurtuluşu yöneticilerin bir dehalar grubundan meydana gelmesinde görüyordu. İşte eğitim elite'i oluşturacak olan dehaların bulunmasını kolaylaştıracak ve onların kabiliyetlerini, zekalarını geliştirecekti.

Batıcı akım içinde Abdullah Cevdet'in eğitimin amacı ile ilgili yukarıdaki fikirlerine yakın kanaatlere sahip olanlardan birisi de -Abdullah Cevdet kadar açık bir şekilde ifade etmese de- Celal Nuri'dir. Gerçekte o bu hususta birbirine zıt fikirlere sahip gibi görünüyor. Bir seçkinler sınıfının olmasını kabul etmesine rağmen esas hedefin halkın ilerlemesi olduğunu söyleyen Celal Nuri "Yalnız maarifi aliyeye ehemmiyet vermek zannederim ki, Rusya'dan gelme ve hizb-i asilzadenin ihtirama muvaffak oldukları bir nazariyye-i batıledir. Evet bir nazariyye-i batıledir"[35] der ve sebebini şöyle açıklar: Çünkü halk geri kalışının sebebini anlamazsa o zaman tedenniyat devam eder. Terakkiyat için evvela içtihad kapısının açılması gerekir ve bu iş büyüklere düşmektedir. İnkılap yukarıdan başlar ve zorla ahaliye kabul ettirilir.[36] Aşağıda halkın eğitilmesi kısmında da görüleceği üzere Abdullah Cevdet de bu yönü ihmal etmez. O da halkın aydınlatılması gerektiğine büyük önem verir. Fakat yetiştirilecek elite ile halka yüklediği görevler birbirinden farklıdır. Ancak Celal

---

[33] Abdullah Djevdet Bey, De La Necessite d'une Ecole, s.15-16, Hanioğlu, a.g.e., s.169-170'den naklen.

[34] Abdullah Cevdet, *İki Emel*, s.8-10

[35] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*; s.484-485.

[36] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.485. Ayrıca bkz. Celal Nuri, "İstirhamname-i Mekşuf", s.1946.

Nuri'nin Bir milletin güç ve kuvvetinin yüksek tabakasında olduğunu, bir ülkede yetkin insanlar ne kadar fazlalaşırsa milletin o kadar yükseleceğini, dertlerine o kadar çok çare bulacağını söylemesi ve bir düşünürler zümresi milleti terbiye etmek, yetiştirmek vazifesini üzerine alır ise, çalışmasının verimsiz kalmayacağını, binbeşyüz kadar mütefekkir yetişecek olursa, genel bir uyanışın ortaya çıkacağını ve Osmanlılar'ın da Avrupa ve Amerika ailesine dahil olabileceğini güçlü bir şekilde umduğunu[37] dile getirmesi bu farkın çok küçük olduğuna işaret etmektedir.

Prens Sabahattin, Abdullah Cevdet ve Celal Nuri'den farklı olarak memleketteki büyük mekteplerin memleketin yeni çıkan problemlerine çare bulmaya çalışan yüksek tabakayı hazırlamaktan başka bir işe yaramadığını eleştirerek eğitimin, bu tür bir elitenin yetiştirilmesine tahsis edilmesini ve esas amacının bununla sınırlandırılmasını tenkit eder.[38] Ancak Prens Sabahattin'in mevcut eğitim-öğretim ile ilgili yaptığı eleştiri ile Batıcı akımın yetiştirilmesini istediği elite arasındaki farkı gözden uzak tutmamak gerekir.

Batıcı akımın savunduğu elite bir zümrenin eğitim yoluyla yetiştirilmesi düşüncesi Platon'un "Devlet" adlı eserinde görülmektedir. Platon'un eserindeki eğitim görüşü, seçkinler eğitiminin en yalın modellerinden birini teşkil etmektedir. Fakat "seçkinler eğitimi" terim olarak, eğitim tarihinde ilk olarak XVIII. yüzyılda Fransızca "elite" kavramıyla ve özellikle askeri eğitim alanında ortaya çıkmıştır.

Seçkinler eğitimi akımının amacı, toplum içerisinde belirli kriterlere göre seçilmiş kişilerin eğitimine özellikle önem vermektedir. Eğitilecek kişileri seçme ölçütleri ülkelere ve devirlere göre her zaman değişiklik göstermiştir. Tarih içinde bazen sosyal menşeler kriter olarak alınmış, bazen bedensel düzgünlük ve özellikler, bazen de yetenek ve yatkınlıklar esas alınmıştır. Ortaçağ ve Yeniçağda prenslerin eğitimi, liberalizmin gelişmesine parelel olarak dünyevi "gentlement" eğitimi modelleri ile karşımıza çıkan bu kavramın, sanayileşme ile birlikte ana kriteri, kabiliyet unsuru olmuştur.[39] Hangi kritere göre seçim yapılırsa yapılsın, bu görüş kitle eğitiminin karşıtı olmaktadır. Ancak Osmanlı toplum ve Devleti'nin nasıl kurtarılabileceğine cevap arayan akımlardan biri olanak Batıcı akımın elite bir tabakanın yetiştirilmesi ile ilgili görüşleri, kavramın içeriği ile uyuşmakla beraber, daha çok Devlet'in kurtuluşu ile ilgilidir. Diğer taraftan Batıcı akım, seçkinlerin yetiştirilmesinin yanısıra kitle eğitimine de önem vermektedir. Fakat onlar, gelişebilmemizin ve içinde

---

[37] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s. 179.
[38] Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, 1334, s.60.
[39] Bkz. Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, s.41-42.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

bulunduğumuz durumdan kurtulabilmemizin yollarından birisini -kendi gerçeklerimiz çerçevesinde- elite bir tabakanın yetiştirilmesinde görmüşlerdir.[40]

2- Eğitim Yoluyla Halkın Aydınlatılması

Batıcılar, batılılaşma yolunda temel araçlardan biri olarak toplum üyelerinde fikri bir değişikliğin oluşabilmesi için halkın kültür düzeyinin yükseltilmesini memleketin ilerlemesinde en önemli bir faktör olarak görüyorlardı.[41] Mesela Celal Nuri, Prens Sabahattin, Satı Bey ve diğer Batılı yazarlar milletin yetiştirilmesi meselesini bir beka problemi olarak kabul etmiş, reçetesini de eğitim olarak vermişlerdir.[42] Abdullah Cevdet de fikirleriyle onları destekler ve halkın cehaletinden yakınarak şöyle der:"...Susuyorlar, birşey istemiyorlar. Eziliyorlar, bir şey bilmiyorlar. Hiç birşey bilmiyorlar. (Danton), 'Halk ekmekten sonra en ziyade talim ve terbiyeye muhtaçtır' diyor. Biz buna, gayr-i kani ve halkın ekmekten daha evvel, daha ziyade talim ve terbiyeye muhtaç olduğuna kailiz. İnsanları meali perestlik yolunda bulunmaktan hakiki bir zevk ile zevkiyyat edecek ve bu yoldaki mesaiyi, ikdamatı artık fedakarlık addettiremeyecek ancak talim ve terbiyedir..."[43]

Batıcı akımın halkın eğitimine önem verilmesini istemesinin en önemli nedenlerinden birisi, terakkinin halkın aydınlanması ile başlamasının yanında, hurafelerle dolu olan din anlayışının toplumdaki etkinliğinin ancak bu yolla azaltılabileceği düşüncesidir. Çünkü halk hala hurafat içinde yaşamaktadır. Bütün yaşamını yönlendiren şeyler kendi dışından gelmektedir. Dini yanlış anlayış, ilerleme önünde büyük bir engeldir. Batıcılar'ın bu hususlaki düşünceleri şu ifadeleriyle belirmektedir: "Kader! bu kelime hayat-ı memleket ve millette ne kadar fena bir rol oynamıştır. Kaderin neden ibaret olduğunu esasat-ı islamiyide mukadderatın ne suretle bulunduğunu bilmeyen ve öğrenmek istemeyenler her işin bilamezahim mukadder ise husul bulacağına mütekid oldukları gibi zuhur eden vekayi-i müessifenin esbab-ı hudusunu kadere atfederler. Son Rum ilinin ziyaı zaten mukadder imiş...Bu takdiri kendimizin ihzar ettiğimizi kendi acz ve cehlimizin, kendi tedbirsizliğimizin bu felaketi teheyyi ettiğini kabul etmek giran (zor) geliyor. Fakat ne ise itiraf olunmalıdır ki, artık bu acz ve teslimiyet ile yaşamak kabil olamıyacaktır.

Mazi ile uğraşmaya ne hacet; atimizi temine gayret etmeliyiz. Maziye de ibret almak ve istikbali ona göre teheyyi etmek için müracaat ederiz. Binaenaleyh şimdi

---

[40] II. Meşrutiyet döneminde seçkinler eğitimi akımının en güçlü savunucusu, Tuba Ağacı Nazariyesi ile Emrullah Efendidir. Bkz. D.K. "Maarifimiz (Emrullah Efendi İle Mülakat)", *Sabah*, No.7341, 15 Şubat 1325-28 Şubat Efrenci 1910, s.1.

[41] Toplum üyelerinde fikri bir değişiklik oluşturma konusunda bkz. Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Ayine-i Hak", *Hakk*, No.80, 15 Cemaziyülahir 1330, s.1.

[42] Mesela Bkz. Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.192, 199; Satı, "Terbiye-i Avam İçin", *Yeni Tasvir-i Efkar*, 30 Temmuz 1909, s.2; Satı, "Mektepler ve Ahval-i İctimaiyye", s.1-9; Rıza Tevfik, "Mesail-i Hakikiye", s.2052.

[43] Abdullah Cevdet, *İki Emel*, s.19-20.

yapılacak ilk hareket zihinlere sokulan bu gibi itikadatı kökünden kaldırıp atmak, bu menbe-i hurafatı esasından kurutmak olmalıdır. Azim ve teşebbüsü mahveden, sayi akamet ve felce uğratan ve nereden, ne gibi menabi-i hasiseseden çıktıkları araştırılmaksızın kabul olunan bazı durub-ı emsalimiz vardır. Onları yalnız aile reislerinin değil hatta kabil olsa yed-i müelliflerin bile kitaplarında, kamuslarında istimal etmemelerini isteyecektim; çok çalışanın çabuk yorulacağı, aklın kesbi olmayıp dadhah (araştırıcı, şikayetci) bulunduğu maatteessüf devairdeki muamelatımız hakkında daima kullanılan iyi işin altı ayda çıkacağı gibi durub-ı emsal hep bu cümleden değil midir? Bunlar hissedilip görülmeksizin hayat-ı milleti zehirleyen avamildir. Fakat bunlar nasıl kabil-i izaledir; işte meselenin en mühim ruhu ve ukdesi buradadır. Buna verilecek cevap marazımızın tedavisi hiç olmazsa bir rub asr sonra kabil olacağını ifham etse de ne zarar; bu tedaviyi o medinde husule getirebilmek için şimdiden hem de yorulmak bilmez bir say ve gayretle çalışmak lazım değil midir? Çocuklar henüz valide kucağında iken ne görürlerse, zihinlerine o husus iyice nakşedilir ve o nokta bazen malumat-ı hükümete kadr-i tesirini icra eder.

Şimdiye kadar alınan terbiyelerde evliyalara nezirde bulunmak lüzumuyla onların öldükten sonra dünyada da iktisab-ı hayat ettikleri merkezinde olmasa idi hiç olmazsa şehzade başında cadde üzerindeki mirkadı kaldırmak için şehremaneti müşkülata tesadüf etmezdi. Bu müşkülat söylediğimiz tarz-ı tefekkür ve terbiyenin hükümet umuruna da müdahalesi bulunduğuna en basit ve vazıh bir misal olabilir...."[44]

Batıcılar, halkın "tabii kuvvetini" artırmak gerektiğini düşünüyor bunun kaynağı olarak ise eğitimi görüyorlardı. Böylece avam "istihsal-i hakka muktedir" olacaktı.[45] Peki halkın istedikleri seviyeye gelebilmesi için eğitimin hangi unsurlarından yararlanmak gerekiyordu? Batıcı cephede bu hususta Abdullah Cevdet, bunu sağlamanın en kolay yolunu bir seri Doğu-Batı klasiklerinin imparatorluk üyelerine tanıtılmasında görüyordu. Bu amaçla yapılacak tercümeler Abdullah Cevdet tarafından modernleşme için ferdlerde gerekli fikri değişiklikleri oluşturabilmenin en önemli aracı olarak kabul ediliyordu. Bir kere halka Batı'nın büyük yazarlarının eserlerini okuma zevki aşılandıktan sonra bu sürecin hızlanmasına hiç birşey karşı koyamıyacaktı. Abdullah Cevdet'in Batılılığı bir üstünlük olarak görmesi ve batılılaşabilmek için onun yalnızca teknolojisinin değil, düşüncelerinin de alınması gerektiğine, bu alanda yabancı kitapların tercüme edilmesinde, Batı

---

[44] Mustafa Asım, "Memleketin Halası Neye Mütevakkıftır?", s.1641-1642.
[45] Abdullah Cevdet, *İki Emel*, s.2.

düşüncesinin alınması gerekliliğini gören herkesin birleşmesi gereğine işaret etmekle[46] beraber, büyük bir genişlik gösteren Batı düşüncesi kavramı içinden bazılarını özenle seçtiği görülmektedir: "Edebiyat, temeddünu ifraz eder, şiir kemalat-ı fikriyye, ezvak-ı ulviyye saçar, bu vechiledir ki.... ilh....tercüme edilmeli, tab edilmeli, tekrar tab edilmeli neşr olunmalı, herkese satılmalı, herkese okutturulmalı, ucuz satılmalı, sermayesine, masrafına verilmelidir. Uluvv-i Cenab, azamet-i ruh isar etmek şanlarından olan bütün hakimler, şairler, müdekkikler, herkese takdim olunmalı, her evde, her kütüphanede bulundurulmalıdır."[47] Abdullah Cevdet, Milton, Byron, Goethe, Calderon, Homeros, Dante, Eschilus, Alfieri, Lucrece, ve Mickievick'in herkesin kolayca okuyabileceği bir şekilde çevrilmesinin zorunluluğuna inanıyordu.[48] Celal Nuri de Rusya'nın ilerlemesini örnek verirken, onların Batı'dan her ilim dalındaki birçok kitapları kendi dillerine tercüme etmelerinin bunda önemli bir rol oynadığını söyleyerek Abdullah Cevdet'i bu konuda destekler.[49]

Ancak Batı klasiklerinin halk tarafından okunabilmesinin tek yolu, onları okur yazar hale getirmekti. Bu sebeple Batıcı akım halkın, özellikle de köylünün okur yazar hale getirilmesi meselesini ilim ve irfanın neredeyse muadili kabul etmiş ve çağdaşlaşmanın mihenk noktası haline getirmiştir. Celal Nuri, halkı mümkün olduğu kadar okur yazar hale getirmek milli sermayeyi yükseltmektir der ve bunun ne kadar önemli olduğunu çağdaşlaşmada bize birçok yönlerden yakın olduğunu düşündüğü Rusya örneğini vererek açıklar. Ona göre Rusya'nın çağdaşlaşmasında halkın eğitimine önem verilmesi önemli bir rol oynamıştır: "Adam yetiştirmek için maarif-i ibtidaiyye ve aliyyeye aynı derecede ehemmiyet vermeliyiz. Yalnız maarifi aliyyeye atfi ehemmiyet edersek millet büyük başlı cılız azaya malik bir acubeye benzer. Rusya'da olduğu gibi vakıan birtakım mütefekkirin yetişir ise de milletin ekseriyeti kat'iyesi ummanı cehil içinde puyan olur. Terakkiyat umumi ve ciddi olmaz. Kısmi ve sevri kalır. Milleti teşkil eden yalnız mütfekkirin değildir. Zaten gaye de bir kısım halkı yetiştirmek değil, kerkesi inam-ı terakkiden nasibdar etmektir. Bineanaleyh yalnız maarifi aliyeye kuvvet vermek mesleğini -ki bu fikir bizde taammum ediyor- muvafik göremeyiz."[50] Celal Nuri'nin halkın yetiştirilmesine bu kadar önem vermesi, halkın geri kalışın sebeplerini ancak eğitilmesi sayesinde anlayacağı düşüncesinden ileri gelir. Yoksa yukarıda açıklandığı üzere bir seçkinler sınıfının oluşturulmasına karşı değildir.

---

[46] Bkz. Abdullah Cevdet, "Dönmek Yok!: Ey Hür Fikirliler Birleşiniz", No.396, *Tanzimat*, 15 Kanunievvel 1912, s.2. Ayrıca bkz. Abdullah Cevdet, "Ey Hür Fikirliler Birleşin!", *İçtihad*, No.53, 7 Şubat 1328, s.1192-1193 (Tanzimat'tan İktibas).

[47] Abdullah Cevdet, *İki Emel*, s.8-10.

[48] Abdullah Cevdet, *İki Emel*, s.2. Ayrıca bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.177-178, 367-368; Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.237-238

[49] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.436-437.

[50] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.484. Bu konuda ayrıca bkz. Karamanizade, "İktisadiyyat", *Takib ve Tenkid*, No.1, 6 Mart 1330, s.2-6.

Bir milletin kuvvetini 1-Sıhhat-i Umumiyye, 2-Servet-i Umummiyye 3-Maarif-i Umumiyye[51] durumunun tayin edeceğini söyleyen Abdullah Cevdet, Maarif-i Umumiyye'nin derecesini okur yazarlıkla şu şekilde ilişkilendirir: "...Maarif-i Umumiyye'nin derecesi, evvel beevvel bir memlekette, okur yazarların yüzde kaç nisbetinde bulunduğu tahkik edilerek tayin olunur. Bizde ise şimdi, neşredilen istatistiklerin mündericatına nazaran okur yazarlarımızın miktarı, nüfusu umumimizin yüzde 6:10 nisbetindedir. Otuz-otuzbeş sene evvel Bulgaristan nüfus-ı umumisinin okur yazarı yüzde 6:8 nisbetinde iken, bugün okur yazarların nisbeti yüzde altmışbeşe yükselmiştir. Fazla olarak bizdeki okur yazarlar ile Bulgaristan okur yazarları arasında büyük fark vardır."[52] Abdullah Cevdet, Adalar'da, Kadıköy ve Haydarpaşa'da hala Türkçe bilmeyen insanlara rastladığını, böylesine bir milletin yarın zengin ve gelişmiş ülkelerle temasa geldiği zaman ne yapacağı en büyük endişemdir der ve bundan kurtulmanın çaresini maarif ve Maarif Nezareti'ne bağlı olarak görür.[53]

Batıcılar, halkın özellikle köylü kısmının okuyup yazması meselesini, batılılaşma açısından önemli bir içtimai inkılap olarak değerlendirirler. Köylülerin kültürel açıdan geliştirilmesi konusunda Batıcı akımda tam bir ittifak vardır. Abdullah Cevdet tarafından bu dönemde köylülerin eğitimi için Cumhuriyet döneminde de uygulanana benzer öneriler ortaya atmıştır: "...Müddet-i tedrisi üç dört aydan ibaret bir mektep tesis olunsun. Bu memurların, bu mektebe devam etmeleri teklif olunsun; bu üç dört ay zarfında bir köylüce bilinmesi lazım ve köylüye anlatılması kabil olan malumat-ı ameliyye talim olunsun. Mesela hıfz-ı sıhhata, baytarlığa, usul-i cedide-i ziraata, aşıcılığa ve bu gibi umur-ı nafiaya müteallik ameli malumat alınsın... Köylüleri irşad, ikaz, talim etsinler..."[54] Abdullah Cevdet'in köylülerin eğitimini bu kadar lüzumlu görmesinin ve bu konuda bir cemiyet kuracak derecede faaliyette bulunmasının nedeni Cumhuriyet döneminde çevirisini yaparak, Türk toplumuna sunduğu Jean Marie Guyau'nun "Terbiye ve Veraset: Sosyolociyai Tetebbu'" adlı eserindeki tezlerinden mülhem olan "...ırsiyet ile terbiyenin tesiri karşı karşıya geldikleri vakit muhakkak terbiye zayıf ve mağlup olur..." görüşüne dayanmaktadır ki bu da kendisinin eğitimi biyolojik üstünlükler gösteren elite'i geliştirmek ve halkı yönetimi denetleyebilecek seviyeye yükseltmek için bir araç olarak kabul ettiğini göstermektedir.[55]

---

[51] Abdullah Cevdet, "Türkiye'nin İdamı Hükmünü Hazırlayan Şeyler Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler", *İştihad Eski İçtihad*, No.131, 21 Teşrinisani 1918, s.2807.

[52] Abdullah Cevdet, Türkiye'nin İdamı Hükmünü Hazırlayan Şeyler", s.2809.

[53] Abdullah Cevdet, "Türkiye'nin İdamı Hükmünü Hazırlayan Şeyler", s.2809-2810.

[54] Abdullah Cevdet, "Köylülerimiz İçin", *İçtihad*, No.63, 25 Nisan 1329, s.1364.

[55] Abdullah Cevdet, "Yaşamak Korkusu", s.912; J.M. Guyau, *Terbiye ve Veraset: Sosyolociyai Tetebbu*, tercüme Eden Abdullah Cevdet, İstanbul 1927, s.218. Bu konuda ayrıca bkz. Hanioğlu, a.g.e., s.369.

Köylülerin eğitimi ile yakından ilgilenen Satı Bey, onların mektepten çıktıktan sonra okumalarını sağlamak için Maarif Nezareti tarafından konulan "yoklama imtihanı"nın maksadını iyi değerlendirmekle beraber, aynı zamanda yanlış bir tedbir olarak görür. Bunun yolunun imtihan değil, onların eline kitap vermek olduğunu söyler ve "Memalik-i mütemeddinenin hemen hepsinde "tahsilden sonra okuma ve öğrenme" meselesine büyük bir ehemmiyet veriliyor. Fakat bunun için kuru kuruya bir imtihan yapılmıyor: "Pazar, gece, ve kış dersleri" açılıyor; "itmam ve idame sınıfları", "Mektep ve köy kütüphaneleri", tesis ediliyor..."[56] diye eleştirir ve Maarif Nezareti böyle şeylerle uğraşacağına halk kitapları yazdırıp, mektep kütüphaneleri açsın, bu daha müsbet bir iştir diyerek köylünün durumunun yükseltilmesi konusunda ne yapılması gerektiğine dair öneriler getirir.[57]

Batıcı akım programlarında halkın eğitimine de değinmişlerdir: "Her mahallede mektebe gitmemiş veya gidememiş olan yaşlılar için ameli yani ağızdan öğreten mektepler açılacak..."[58]

Batıcılar'ın eğitim yoluyla hem bir elite oluşturmaya çalışmaları hem de toplumun tüm üyelerinin okur yazar hale getirmeyi istemeleri, Batıcılar'ın onlara biçtikleri rollerden kaynaklanır. Onların "her yerde ve daima idare olunmak için" gördüğü avam ve özellikle köylülerin eğitimine önem vermeleri içtimai inkılabın önünde bir engel olarak kullanılan hurafelerle karışımış din anlayışının toplumdaki etkinliğini ortadan kaldırmak, böylece batılılaşma yolunda önemli bir adımı atmak istemeleri arzusundan kaynaklanır. Ancak Batıcı akım, kurtuluşu yöneticilerin bir dehalar grubundan meydana gelmesinde gördükleri dikkate alınırsa, onların köylünün eğitimine önem vermeleri, halka modern toplumsal elite'in denetlemesini yapacak bir organ olarak bakmalarından da ileri gelir. Bu anlamda onların yanında eğitim, elite'i oluşturacak olan dehaların bulunmasını kolaylaştıracak ve onların kabiliyet ve zekalarını geliştirecek, halkın ise elite'i denetleme yeteneğini oluşturacak bir araç olacaktı. Fakat burada bütün bunlarla varılmak istenen noktanın, batılılaşma olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Cehil ve taassubu memleket için veremden, frengiden daha zararlı gören ve bunlara ilim ve irfanla ilan-ı harp eden ve bu harpte başarının yolunu halkın büyük bir kısmının okur yazar hale getirilmesinde gören Batıcılar, bunun mevcut maarifle gerçekleştirilemiyeceği kanaatindedirler: "...Bu maarifle memleketin büyük bir kısmını okur yazar hale getirmek yirmibirinci yüzyılın otuzuncu senelerinde nasib olur..."[59] O zaman halkı kısa zamanda okur yazar yapmanın yollarını bulmak gerekir. Eğer

---

[56] Satı, *"Tahsil-i İbtidai Hakkında"*, *İçtihad*, No.67, 23 Mayıs 1329, s.1465-1465.
[57] Satı, "Tahsil-i İbtidai Hakkında", s.1465-1466.
[58] İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (I)", s.1227; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.46.
[59] Doktor Esad Kemal, "Cehil ve Taassub", s.150-151.

çağdaşlaşma yolunda ilerlemek istiyorsak, halkın Batı'yı tanıması gerekir. Bu Batı eserlerini okumakla olur. Batı klasiklerinin okunması, Batı'nın tanınması, ancak halkın okuyup yazması ile mümkündür. İşte halkı nasıl okur yazar hale getirebiliriz? sorusuna onlar daima bir problem olarak kabul ettikleri Arap alfabesinin yerine Latin harflerini kabul etmekle diye cevap vermişlerdir.

3- Harfler Meselesi

II. Meşrutiyet'ten önce Türk diline yatkın olmayışı, baskı işlerinde güçlük çıkarması nedeniyle Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kullanılmasının önerilmesi, hatta eyleme geçilip bir deneme yapılması, Şemseddin Sami ile başlatılmaktadır.[60] Ancak Latin alfabesini savunanlar, bu yöndeki gelişmeleri destekleyenler daha çok II. Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkmış ve 1928 tarihinde[61] Harf İnkılabı yapılıncaya kadar gittikçe güçlenen bir topluluk oluşturmuştur. Gerek dergilerde, gerekse gazetelerde bu devirde yapılan tartışmaların ortak yanları, toplumsal yarar açısından eldeki alfabenin artık iflas ettiği düşüncesidir.[62] Herkes ıslah, tadil taraftarıdır. Fakat bu dönemde bu hususta da fikirler derece derece değişmektedir. Bazı seslilere ayrı şekiller tahsisiyle yalnız Türkçe kelimelerin imlasında hürriyetperverlik göstermek fikrini savunanlardan tutunuz da, olduğu gibi Latin elifbasının iktibası icab ettirdiğini bütün şiddetiyle müdafaa edenlere kadar birçok gruplara tesadüf edilir.[63] Batıcılar ise Latin alfabesinin kabulünü isteyen grup içerisinde yer almaktadırlar. Batılılaşma konusunda Latin alfabesinin kabulü gibi çok radikal önlemlerin dahi ilk izlerini Batıcı akım içerisinde Abdullah Cevdet'in II. Meşrutiyet öncesi düşüncelerinde bulmak mümkündür.[64]

Batıcılar'ın Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin kabul edilmesini şiddetle istemelerinin çeşitli sebepleri vardır. En önemli sebep, halkın okur yazarlık derecesinin yükseltilebilmesi meselesini, gramer açısından birçok yanlışlıklara sebebiyet veren Arap harflerine göre daha kolay ve bizim dilimize daha yakın ve uygun olan Latin alfabesinin kabulünde görmeleridir. Bu fikrin temelindeki düşünce ise halkın aydınlanmasının yanısıra, Batıcılar'ın istedikleri bütün fikir değişiklikleri, ancak toplumun bütün üyelerinin onların fikirlerini en açık ve kolay bir biçimde okuyabilmeleridir. Bu, bütün içtimai inkılabın da temelini oluşturmaktadır. Batıcı

---

[60] bkz. Feyziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri: (1862-1884), *Belleten*, C.XVII, S.66, Ankara 1953, s.223-249; Meral Alpay, *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması*, İstanbul 1976, s.1-8.

[61] 1928 Harf İnkılabından önce de Batıcı akımın bu konuda gayretli olduğu görülür. Mesela bkz. Abdullah Cevdet, "Latin Harfleri Hakkında", *İçtihad*, No.204, 16 Mayıs 1925, s.3973-3975; Abdullah Cevdet, "Son Darbe-i Tahlis: Harflerimiz", *İçtihad*, No.189, 1 Ekim 1925, s.3773.

[62] M.Şinasi-İsmail Hakkı, *Tadil-i Huruf Meselesi. 3. Risale*, İstanbul 1328/1330.

[63] (İki Hakkı Beyler), "Celal Nuri Bey'e, Harfler Meselesi", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.7, 20 Mart 1330, S.5-9.

[64] Abdullah Cevdet, "Japonlar Alfabelerini Değiştiriyorlar", *İçtihad*, No.11, s.160.

cephede Abdullah Cevdet bunu, "Latin harflerinin kabulünü de, okur yazarlığın tamimini de esasi ve mübrem ıslahat-ı ictimaiyyeden addederim...Bugünkü harflerimizle ne lisanımızın tensiki ne de maarifin tamimi mümkün olmayacağı itikadındayım...." dedikten sonra kendisinin 43 senedir bu işlerle uğraştığı halde daha okuyamadığı kelimeler olduğunu hatta memleketimizin en ileri gelenlerinde dahi aynı yanlışlıkların olduğunu belirtir ve "...Bu kime ve neye ait bir kusurdur.." der; cevabını "....Şüphesiz harflerimize aittir...."[65] cevabını verir. Bu sebeple, Abdullah Cevdet bu meselede bir an bile beklenilmesini kabul etmiyor ve Latin harflerinin bir an evvel kabul edilmesini istiyor.[66] Abdullan Cevdet "Köylü Bilgi Cemiyeti"nin kurulduğunu ve cemiyetin sesli ve kesik harflerle kitaplar neşredeceğini söyledikten sonra, bu harflerin orduca kabul edilmiş olmasının[67] cemiyetin işini kolaylaştıracağını ve onlara bu meydana girmek cesaretini verenin ise, ordunun daha sonra alacağı talim ve terbiye olduğunu belirtir. Enver Paşa'nın bu hususta çok önemli rolü olduğunu söyleyen Abdullah Cevdet, bu sayede senede yüzbin köylünün okur yazar olarak köyüne döneceğini de zikretmektedir.[68]

Hürriyet-i Fikriyye Mecmuası'nda Latin harfleri ile ilgili sıralı bir halde çıkan yazı dizisinde mevcut alfabenin okur yazarlığa engel teşkil ettiği konusu, en önemli husus olarak zikridilmektedir: Osmanlı ülkesinde okur yazarlık ancak memur sınıfının özelliğidir. İstanbul'da en ateşli zamanlarda, Türkçe gazetelerin 30.000 den fazla bastıkları işitilmemiştir. Bulgaristan, Yunanistan yönetimine geçen Türkler beşer yüz binden fazla oldukları halde ancak birer gazeteleri vardır. Balkanlar'daki Türk köylüsü ve esnafı uykuda, "sağırlık ve körlük" içindedir.[69]

Arap harflerinin yerine Latin alfabesinin Batıcı cephede kabul görmesinin bir başka sebebi de Latin alfabesini öğrenminin daha kolay olması yanında, terakkiyatta en önemli bir faktör olarak kabul edilmesidir. Celal Nuri bu hususu şu şekilde açıklamaktadır: Harflerimiz berbaddır. Bu harflerle biz işimizi göremeyiz. Bunlar yeterli değildir. Harflerimizin noksanından, bir işe yaramadığından, gayr-i ameli bulunduğundan burada bahsetmeyeceğiz. Yalnız şurasını söyleyeceğiz ki bu harfleri ve bunlarla yazılmış ibareleri halk kolaylıkla öğrenemiyor. Bunlar gayr-i tabii

---

[65] Abdullah Cevdet, "Veliahd-ı Saltanat-ı Osmaniye Devletlu Necebetlu Yusuf İzzettin Efendi Hazretleriyle Mülakat", *İşhad*, No.80-3, 12 Eylül 1329, s.1757.

[66] Abdullah Cevdet, "Mukadderat-ı Tarihiyye Karilerine", s.1249.

[67] Alfabede köklü bir ıslah denemesi, Birinci Dünya Savaşı'ndan az önce, Harbiye Nazırı olmasından hemen sonra, Enver Paşa tarafından yapıldı. Bkz. Agah Sırrı Levend, ***Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri***, 2.Baskı, Ankara 1972, s.359-360; Ergin, c.III-IV, s.1291. Ordu elifbası adı verilen Enver Paşa düzeltmesi, kelimeyi oluşturan harfleri, ayrı ayrı yazmak ilkesine dayandırılır. Eski yazının özüne aykırı olan bu yeni yazının kullanılması, orduya emredilir. Bkz. Ergin, c.III-IV, s.1291. Ancak bu deneme başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

[68] Abdullah Cevdet, "Sıhhat-ı Umumiye İşi ve Gidişi", s.226.

[69] "Latin Harfleri", ***Hürriyet-i Fikriyye***, No.10, 10 Nisan 1330, s.13-14.

şeylerdir. Bu hal terakkiyata engel oluyor. O halde tahsil ve tenvir istek ve arzusunu söndürüyor. Onun için harfleri ıslah gibi boş ve manasız tedbirlere müracaat edeceğimize bir saat evvel tam bir cesaretle Latin harflerini kabul etmeliyiz. Bunu yalnız biz kabul etmiş olmayacağız... Latin harfleri hem pek tabii hem de Türkçe lisanının tahririne Arapça harflerinden daha müsaittir.... Bu hususta ciddi bir inkılaba gücümüz yeter ise halkımız kolaylıkla sıradan şeyleri okuyup yazabileceğinden milletin fikri seviyesi şüphesiz bu kadar daha yükselecektir.[70]

Batıcılar arasında Latin alfabesinin ilerleme yolunda çok büyük bir önem taşıdığını en güçlü bir şekilde dile getiren ve savunan Kılıçzade Hakkı'dır. O şöyle der: Avrupa Amerika büyük bir servet ile doludur. Çünkü orada herkes başına şapka giyer, yazılarını Latin harfleriyle soldan sağa yazarlar, kadınlar açık saçıktır. Erkekleriyle kol kola bağçelerde gezerler, onun için zenginlediler, ilerlediler... Bizde onlar gibi yapalım ki yükselelim... (Bu) hezeyandır... olamaz. Latin harfleriyle kadınların açık olmasına, terakkiyat-ı beşeriyyeyi vücuda getirmekte harikulade tesiri olduğunu inkar edenlerin düzcesi sersemdirler. Latin harflerinin.... terakkiyat-ı beşeriyeyi vücuda getirmekte harikulade tesiri olduğunu inkar edenler düzcesi sersemdirler. Latin harfleri huruf-u munfasıladır, huruf-u munfasılanın okumaya sağladığı kolaylığın mücizesini ancak softalar yahut onlar gibi nakıs ve karanlık düşünenler inkar edebilirler. Huruf-u munfasılanın fazileti teslim olunduktan sonra Latin harflerini kabul etmek en doğru bir harekettir. Çünkü o harflerin üstünde okumayı kolaylaştına kabiliyetine sahip yeni harflerin icadı mümkün değildir. Latin harfleri beşeriyet-i mütefekkirenin asırlarca süren bir tecrübesi mahsulüdür.[71]

Batıcılar alfabenin çağdaşlaşmada ne kadar önemli bir husus olduğunu Latin alfabesini kabul edip ve bu sayede ilerlemiş olan diğer milletleri örnek vererek bu görüşlerine kuvvet kazandırmak istemişlerdir. Celal Nuri, Rusya örneğini gösterir ve onların eski elifba ve harfleri tamamen terk ederek yenilerini aldıklarını, coğrafya, kartografya, tarih ilimlerine önem verdiklerini ve böylece de Encümen-i Daniş'i açtıklarını söyler.[72] Yine Bulgaristan'ın bugün maarifi ibtidaiyesi en ileride sayılan memleketler arasında bulunmasına rağmen, bizim bu kötü durumda bulunmamızın sebebi, onların gayet kolay elifba ve imlalarının olması, bizim ise alfabemizin zor öğrenilmesidir.[73]

Ancak Batıcılar içinde Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, M. Şinasi gibi derhal Latin alfabesinin kabulünü isteyen grubun karşısında, okuyup yazmayı artırmanın yolunun harf inkılabından geçmediğini, bilakis meselenin çok

---

[70] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.182-183.
[71] Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.49-51.
[72] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.438.
[73] "Latin Hafleri", *Hürriyeti Fikriyye*, No.7, 20 Mart 1330, s.16; "Latin Harfleri", No.10, s.13.

daha derin sebepleri olduğu söyleyen Prens Sabahattin ile muhalefetin artması sebebiyle İslamcı grubun da taraftar olduğu alfabede ıslah isteyen Satı Bey gibi kimseler de bulunmaktadır.[74] Satı Bey'in İçtihad Dergisin'de yazdığı "Elifba Meselesi" adlı yazısı Latin alfabesinin tereddütsüz kabulünü isteyen Batıcılar tarafından eleştirilere uğramıştır.

Satı, birkaç seneden beri elifba meselesi hakkında tartışmaların olduğunu, meselenin halli için harfleri değiştirmenin lazım olduğunu söyleyenlerin çoğaldığını, tebdil-i huruf taraftarlarının bir kısmının doğrudan doğruya Latin harflerinin kabul edilmesini teklif ettiklerini, diğer bir kısmının ise yeni ve hususi harfler ihdas ve icad etmeye çalıştığını ancak hepsinin ortak görüşünün şimdiki alfabeyi bırakmadıkça terakki edemiyeceğimizi iddia ettiklerini söyler ve şu şekilde devam eder: Onların fikrince elifbamızın eksiklikleri, terakki edemeyişimizin en önemli sebeplerindendir: harflerimizin müteaddid şekilli olması öğrenilmelerini zorlaştırıyor, sesli harflerimizin eksik olması birçok kelimelerin yazı ile ifadesini imkan haricine çıkarıyor; Bu sebeple mekatib-i gayr-i müslimede "ilim öğretmek" için kullanılan zaman bizim mekteplerde "kıraat öğretmek" ile geçiriliyor!...Bu hal böyle devam ettikçe, bizim için hakiki ve seri bir terakki kabil olamıyacaktır...[75]

Satı, elifbamızın pek zor ve kusurlu olduğunu kabul eder. Ancak şu soruların bu açıdan cevaplandırılmasını da gerekli görür. Acaba elifbamızın bu zorluğu, terakki etmeyişimizin sebepleri arasında hakikaten önemli bir yere sahip midir? Bizim gibi uzun bir mazi-i edebiye malik bir milletin, birden bire yeni bir elifba kabul etmesi mümkün ve caiz midir? Nihayet, elifbamızı ıslah ederek kolaylaştırmak mümkün değil midir?[76]

Satı birinci soruya cevap olarak özetle şu açıklamayı yapar: Yarım asır içinde bütün dünyayı hayret içinde bırakacak kadar büyük bir süratle terakki etmiş olan Japonlar'ın elifbası, bizimkinden yüzlerce kat daha zordur: Onların iki çeşit harfleri vardır; bir nevi kendilerine mahsus, öbür nevi Çinliler'den alınmadır; birinciler yalnız elli tanedir. Fakat ikinciler yirmi-otuz binden fazladır. Japonlar özel isimleri ve yeni kelimeleri hususi harfleri ile fakat başka kelimeleri Çin harfleri ile yazıyorlar ve mekteplerde çocuklarına iki binden fazla harf öğretiyorlar. Alim ve edip olmak için ise, onbeş-yirmi binden ziyade harf öğrenmeye mecbur oluyorlar!...Elifbanın zorluğu

---

[74] Mesela bunlardan birisi Hüseyin Cahid'tir. O, harflerin ıslahını, huruf-ı imlanın kabulünü önerir. Bkz. Hüseyin Cahid, "Tedrisat Meselesi", *Tanin*, No.322, 26 Temmuz Efrenci 1909, s.1. Ayrıca bkz. Ahmed Cevad, "Elifbamızın Islahı Meselesi", *Tanin*, No.1265, 10 Mart 1912, s.4.

[75] Satı, "Elifba Meselesi", *İçtihad*, No.61, 11 Nisan 1329, s.1327.

[76] Aynı yer.

terakkiye mani olsaydı, Japonlar'ın terakki yolunda bir adım bile atamaması icap ederdi.[77]

Satı'nın yukarıdaki açıklamaları yine İçtihad sayfalarında karşıt görüş olarak cevaplandırılır. Cihangirli M. Şinasi Satı'nın alfabenin ilerlemeye engel olmadığı görüşüne katılmaz ve Satı'nın fikirlerine şu görüşleriyle cevap verir: "Evet...okumak da bir vasıta-i terakki olmasaydı dünyada kimse okumağa sevk edilemezdi... Japonlar terakki amillerini bizzat haiz imişler ki, Avrupa ile temas eder etmez bugünkü derecelerine yükseldiler. Bize gelince Avrupa ile çatışalı bir asrı geçiyor, terakki şöyle dursun...ahlaken, seciyyeten daha tedenni eyledik... İşte bu kabiliyetsizliğimiz, Japonların ahlakına, seciyyesine mazhar olmadığımız içindir ki maarifin intişarına mani olan esbabı iktiham için halkın Japon seciyyesi kazanmasını bekleyecek yerde halka suhulet ve süratle okuyup yazmak öğretmek, yoluyla alınacak malumat sayesinde tabiat ve efalimizi sevketmek istiyoruz."[78]

Hürriyet-i fikriyyede çıkan harfler ile ilgili yazılarda[79] da yine terakkiyatın ötesinde her türlü içtimai inkılap harflerin değiştirilmesine bağlanmış ve hepsinin temeli kabul edilmiştir: Bugünkü elifbamızın sosyal faydaları noktasından iflası artık tahakkuk etmiştir. Haflerimizin ve binnetice imlamızın o bitmez tükenmez güçlüklerini, kusurlarını en muhafazakar olanlar bile itiraf ediyorlar...."Biz de ....Latin harflerinin kabulu vücubunu isbat-ı cüret ve daiyesinde bulunuyoruz."[80]

Adı geçen dergide Japonlar'ın alfabelerini değiştirmemelerine karşın terakki etmelerini ise maarifi ibtidaiyeye çok para ayırmalarına ve çok mesai sarfetmelerine bağlar: Halbuki Bulgarlar maarifi ibtidaiyye açısından onlardan çok daha ilerdedirler. Yine Japon mekteplerinde altı sene olan ibtidai tahsilin büyük kısmını okuyup yazma

---

[77] Aynı yer. Satı elifbanın değiştirilmesini değil, ıslahı taraftarı olduğu için alfabenin nasıl öğretileceği konusunda da çalışmalar yapmıştır. Özellikle o, Mekatib-i İbtidaiyye derslerinin en önemlisi olarak elifbayı görür ve "...tahsil-i ibtidaiyyiyi ilerletmek için en evvel düşünülmesi lazım gelen mesele elifbanın talimini kolaylaştırmakdan ibarettir" demektedir. Bkz. Satı, "Elifbayı Nasıl Öğretmeliyiz?", *Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası*, No.1, İstanbul 1325, s.20. Bunun için Avrupa'da elifbanın nasıl öğretildiğinin bizim için fayda sağlayacağını söyler ve tedrici olarak bu işin nasıl yaplıldığını anlatır. Satı Avrupada kullanılan elifbanın bizimkinden daha kolay olduğunu, çünkü onlarda muttasıl harfler olmadğını fakat böyle olmasına rağmen öğretimini gittikçe kolaylaştırmışlardır. Demek ki bizim bu işe daha çok mesai sarfetmamezi gerekir demektedir. (Satı, "Elifbayı Nasıl Öğretmeliyiz?", s.20-21) Daha sonra bu işin bizde kolay bir şekilde nasıl öğretilebileceğini misallerle açıklar. ("Elifbayı Nasıl Öğretmeliyiz?", s.21-23)

[78] M. Şinasi (Cihangirli), "Elifba Meselesi ve Cevabımız", *İçtihad*, No.62, 18 Nisan 1329, s.1354.

[79] Hürriyet-i Fikriyye'de çıkan bu yazılar üzerine dergi Hükümetçe kapatılmıştır. Kılıçzade Hakkı, 1923 de İçtihad Dergisi'nde çıkan bu konu ile ilgili yazılarında (İçtihad, 1 Haziran 1923, No.154; 1 Temmuz 1923, No.155) imzasız olan bu sıra yazıların Mustafa adında bir arkadaşı tarafından yazıldığını, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın kendini çağırarak bu yazılara devam edilmemesini emrettiğini, devam edilirse derginin tadil değil, ilga edileceğini söylediğini bildirmektedir.

[80] "Latin Harfleri", No.7, s.16.

almaktadır. Hakikatte onlar da bu durumdan şikayetçilerdir. Bizdeki Latin harfleri taraftarlığı onlarda da baş göstermektedir.[81]

Satı'ya fikirlerinden dolayı katılmayanlardan birisi de Ali Nadir'dir. Harflerimizin ıslah edilmesi gerektiğinin lüzumlu, ancak Japonlar'ın harflerinin güçlüğüne rağmen terakki ettiklerini söylemenin gülünç olduğunu ve bir milletin terakkisinde acaba harfler yegane vasıta mıdır; iyi evladları yetiştiren harfler mi? Japonlar harflerini değiştirselerdi belki de daha müterakki olmayacaklarını kim söyleyebilir? diyen Ali Nadir, "...büyük bir menba-i medeniyetin mahsul-i sayi, uzun asırların netice-i ıslahatı olan Latin hurufatı kadar iyi olamaz. Biz farz-ı muhal olarak olduğunu kabul edelim ve diyelim ki aynı derecede mükemmel iki sistem var. Hangisini kabul edelim. Ben Latin hurufatı taraftarı olurum. Çünkü yeni icad olunacak hurufat, Latin hurufatının bütün fevaidinden ari kalacaktır. Latin hurufatıyla ünsiyyet Garp'la Şark'ın mantıksız ziddiyetlerinden bir tanesini kaldıracaktır. Artık Garb'ın bizden medeni olduğunu inkar edecek, Şark'ın da eskiden yüksek mertebelerden geçtiklerini hatırlayıp müteselli olacak kadar safdil değiliz ya. Bu acı hakikati bitarafça teslim edelim. O halde onların hurufatını almak onların alem-i terakkilerine bakar bir pencereye malik olmak neden müreccih olmasın. Şimdi İngilizce, Almanca Fransızca öğrenmeyi bir türlü hayaline sığdıramayanlar o zaman meselenin sadeliğini anlarlar ve ecnebi lisanlara baştan değil yarı yoldan başlarlar. Lisanımız diğer elsineye benzeyeceği için müşterisi çoğalır. Bizi tanıyanlar, müzaheret edenler artar. Kitaplarımızı istediğimiz yerde bastırabiliriz ilh. Diğer hurufat ise ortaya koyduğu sadelik sayesinde mücib-i istifade olursa da herhalde bizi, eski yanlızlığımızda ibka eder. Latin hurufatı lisanımıza zannolunmayacak derecede kolay ve mükemmel uymaktadır. Harf ilavesine hacet kalmıyor. Bir iki işaretle bazı saitlerin (sesli harflerin) vazafi tadil olunsa kafi..."[82] demektedir.

Satı ikinci soruya cevap olarak, tarih büyük bir mazi ve edebiyat sahibi milletlerden hiç birinin alfabesini değiştirebildiğine dair bir misal göstermiyor demektedir. Romanyalılar'ın Kiril alfabesini kullanırken Latin alfabesini kabul etmelerini de yine bununla ilişkilendirerek, fakat "onlar bunu yaptıkları vakit daha ehemmiyet verilebilecek bir edebiyata malik bulunmuyorlardı; fazla olarak bu hareketleri ile herşeyden ziyade milli bir gaye takip ediyorlardı: Romanyalılar, esasen Latin oldukları halde İslav milletlerin arasında sıkışıp kalmışlardı; vaziyet-i coğrafyaları itibariyle İslavlar'a temessül etmek -onlar arasında erimek- tehlikesine maruz bulunuyorlardı; İslav harflerinin istimali bu tehlikeyi tezyid ediyordu; onlar "Kiril" harflerini işte bunun için bırakmışlardı, ve Latin harflerini kabul etmekle

---

[81] "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.9, 3 Nisan 1330, s.16.
[82] Ali Nadir, "Harflerimiz", *İçtihad*, No.64, 3 Mayıs 1329, s.1399-1401.

atalarının elifbasına dönmüş olacaklarını iddia etmişlerdi..."[83] diye açıklarken Japonlar'ın yenileşmeye fevkalade sürat ve cüret gösterdikleri halde binlerce harflerden oluşan yazılarını değiştirmeyip, hatta asıl Japon harfleri ile yazı yazmak mümkün olduğu halde bile Çin harflerini bırakmamamalarını "...Çin ve Kore ile Japonya arasındaki manevi revabıtın en ehemmiyetlilerinden biri olan "yazı rabıtası"nı kesip koparmanın zararlarını dikkate alarak, o binlerce Çin harflerini kullanmağa - öğrenip öğretmeye- devam ettemeleri"[84] ile açıklamaktadır.

Satı'nın yukarıdaki fikirlerine katılmayanlardan birisi olan M. Şinasi, şimdiye kadar olmamış bir şeyin bundan sonra da olmaması veya olmayacağı taleb ve iddia olunamaz. Bu böyle olmakla beraber şu "maziy-i edebi" tabirinden İslam asarı mı, Arap edebiyatı mı, yoksa Türk'ün kitapları mı murad ediliyor anlayamadım, der ve 'yazı rabıtası' tabirinin Satı tarafından müphem bir şekilde kullanıldığını, ancak onun ifadelerinden şunu anladığını söyler: Anladığıma göre iki kavmin yazısı müşterek olmak demek, ya yazı sayesinde okuyarak diğerinin lisanını, eserlerini öğrenmek yahut lisanını öğrenmiş ise yine yazı sayesinde diğerinin eserlerini okuyabilmek kolaylaşsın demektir. Böylece iki kavimden biri diğerine bütün manasıyla hulul ve intişar ederken, bu da müterakki kavmin elinde bir silahtır. Bize gelince köylülerimizin saf dimağı ve ahlakı istisna edilirse nemiz kalıyor. Hayali bir tarafa bırakalım. Biz ancak kendi münevverlerimizin, kendi aramızda hulul ve intişarına muhtacız ki bunu bir an evvel ifa edemez isek pek yakında yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalırız. Mamafih gerek "maziy-i edebi" ve gerek "yazı rabıtası" tabirlerinde başka bir siyasi maksad ümit olunuyorsa o da şimdilik -İttihad-ı İslam, Arap hakimiyeti, Türk Milleti her ne olursa olsun- hayalden başka birşey değildir.."[85]

Ali Nadir ise bu huslarda Satı Bey gibi düşünenlere katılmaz, o konuyu biraz daha geniş bir çerçevede özetle şu şeklide izah etmeye çalışır: Harfler bir makine gibidir. Aynı tüfek gibidir. Tüfengi almakla nasıl hristiyanlaşmadıysak, harflerin kabulü ile de mirasımıza zarar vermeyiz. İnsanın kanı, ruhu, hareketleri düşünceleridir. Harfin bunun üzerinde tesiri olsaydı Fransızlar ile İngilizler'in bir tek millet haline gelmeleri gerekirdi.

İkinci mesele olan bu harflerin kabulü ile müslüman devletlerin bizden yüz çevireceği meselesidir. Bu konuda da şöyle der: Alem-i İslam dinin yazı ve konuşma tarz ve şekli ile alakası olmadığını bilir. Yeter ki bunu biz isteyelim.

Üçüncü olarak "Din-i İslam'ın ahkam ve ibadeti Arapça üzerine müesses olduğundan hayat-ı diniyye Latin harflerinin kabulüne mani olur" itirazlarına ise şöyle

---

[83] Satı, "Elifba Meselesi", s.1327-1328.
[84] A.g.m., s.1328.
[85] M.Şinasi, "Elifba Meselesi ve Cevabımız", s.1353-1354.

cevap verir: "...Din-i İslam'ın havas-ı mümtazesinden biri ayinlerinin lisan nokta-i nazarından güzelliğinde, yüksekliğindedir. Fakat biz onlara dokunmak taraftarı değil belki o fikrin aleyhindeyiz. Arabi lisanı esasen bizde mecburittahsildir. Şimdi fena bir usulle öğrenildiği için temin-i istifade etmiyor. Onu sırf bir ecnebi lisanı gibi okutursak çabuk öğreniriz. Böylelikle arabiyi hem lisan hem de hayat-ı diniyemize tercüman olmak üzere öğrenmiş oluruz...."[86]

Hürriyet-i Fikriyye'de yayınlanan yazıda da bugünkü alfabemizin Türk değil, Arap olduğunu ifade eden yazar bu hususta görüşlerini şu şekilde açıklar: Türk ve Tatar Tarihi müellifi Zeki Velidi Bey Türkler'in üç defa alfabe değiştirdiğini söylüyor. Herhalde Orhun elifbası bugün araplaşmak neticesinde kullanmakta olduğumuz elifbadan daha makul imiş. Bugün kullandığımız alfabenin bin yıllık bir mazisi vardır. Bu sebeple yeniden bir harf kabul edeceğimize tekamül kanunlarına uyarak elimizdekileri az çok ıslah ve tadil edelim diyenler de yanılmaktadır. Fakat bu küçük bir yaraya merhem sürmek gibi yahut Arap harflerini munfasıl yazalım diyenlerin sözleri gibi tabii değildir.[87]

Yazar harf inkılabının diğer müslüman milletlerle aramızda bir bağ olması konusunda da Satı Bey'den ayrı düşünür: Bütün müslümanlığımız ve başka İslam milletleriyle kurulmuş bağlarımız Arap harflerinden ibaret ise hakikaten acınacak haldeyiz. Ben daha ileri gidip diyeceğim ki, Arap harfleri Müslüman milletleri arasında gerekli olan dayanışma ve tanışmaya engel oluyor. Bir Arap Türkçe'yi herhalde Fransızca'yı öğrenebileceğinden çok fazla zaman zarfında ve zahmet geçerek okuyabilir. Aynı zorlukları ben şahsen Tatarca öğrenmekte görüyorum: Bizim Türkçe'mizde yüzde yirmi-otuz nisbetinde bulunmayan yahut büsbütün başka edatlar ve intihalara sahip bulunan Tatarca kelimeleri nasıl okuyacağımı bilemiyorum. Latin hafleri herşeyden evvel beynelmilel bir müessesedir. Bu ünvan bile yanlıştır. Tarih bize adı geçen haflerin mevcudu olmak üzere Finikelileri gösteriyor. Tabii bunlar da daha eski milletler yazılarından iktibasatta bulunmuşlardır. Binaenaleyh bu elifbayı kabul ile velev manen olsun bugün mevcut milletlerden hiç birinin minneti altında kalmış bulunmayacağız.[88]

Yazar Latin harflerinin Hristiyan milletinin değil, beynelmilel bir harf olduğunu, onun son zamanlarda gösterdiği başarılarla şu şekilde açıklamaya çalışır: Mesela memleketimizdeki Türkleşmiş Rum ve Ermeniler ilk milliyet cereyanlarını halk kitlelerine kadar ulaştırabilmek için Türkçe'mizi kendi din kitaplarında bile fakat Latin hafleriyle yazarak kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bugün kendi harfleriyle

---

[86] Ali Nadir, "Harflerimiz", s.1401.
[87] "Latin Harfleri", No.10, s.13-14
[88] A.g.m., s.14-15.

İstanbul'da gazete ve dergi neşrediyorlar. Bunlar Batı'ya ait birçok bilimdeki eserleri ana lisanımızla, fakat Ermeni ve Rum hafleriyle tercüme etmişlerdir. Bu sayede kendi halklarını ve esnafını bilgilendirmekte, bizimkiler ise cehalet içinde bulunmaktadırlar.[89]

Satı üçüncü soruya cevabında elifbamızdaki birçok noksan ve eksikliklerin kolaylıkla giderilebileceği taraftarıdır. Bu hususu derinlemesine inceleyen Satı, alfabe konusunda sonuç olarak şunu söyler: "Ben işte -hutut-ı esasiyesini gösterdiğim- bu mülahazalara binaen elifbamızı değiştirmek lazım olduğunu iddia edenlerin fikirlerine iştirak etmiyorum, elimizdeki elifbayı itmam ederek, imlamıza intizam vererek, usul-i tedrisimizi ıslah ederek... yazımızdaki müşkülatı izale etmek kabil-u-lazım olduğuna itikad ediyorum.. Ve zannediyorum ki: Islah ve ikmal için hiç bir şey yapmadan "ah bu elifbamız!" demekle, önündeki makinenin süratle işlemediğini görür görmez -onu yağlamak ve tamir etmek için hiç birşey yapmadan- başka makinelere göz diken bir makinistin haline benziyoruz..."[90]

Satı'nın üçüncü soruya örneklerle verdiği cevabı kabul etmeyen Şinasi de fikrinde en az Satı kadar kararlı olduğunu verdiği cevapta göstermektedir: "...Biz müsbet bir ilmin verdiği bir kanaat neticesinde bütün manasıyla şunu biliyor ve iddia ediyoruz ki lisanımızı kolay ve doğru okutmak şartıyla yapılacak cüzi bir ıslah bile bir inkılab-ı hata, ülfet-i mazinin ihlalidir. İşte bunun için biz diyoruz ki mademki her ne yapılsa bir inkılab-ı hata oluyor. Bu inkılab bir kere olsun.. Fakat tamam olsun."[91]

Şinasi Satı Bey'in alfabenin yanlış usul-i tedris ile öğretildiği fikrine katılır ve bunun öneminin inkar edilemiyeceğini söyler. Ancak o, teklif edilen öğretim usullerinin hepsinin boş olduğunu, çünkü bizimki gibi her hali berbad bir yazıda usulun bile hiç bir işe yaramıyacağı görüşündedir. O, bizim aradığımız, öğretim usulleri, kabiliyetli muallimler, terbiyeşinaslar değil, usulsüz, muallimsiz iki haftada öğrenilebilecek bir yazıdır. Zaten bu inkılap birdenbire olmayacak, kuvveti kadar yürüyecektir[92], diyerek içtimai inkılapların temeli saydıkları böylesine önemli bir hususta pazarlık dahi kabul etmemektedir.[93]

---

[89] A.g.m., s.15-16; "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.11, 17 Nisan 1330, s.9.

[90] Satı, "Elifba Meselesi", s.1329.

[91] M. Şinasi, "Elifba Meselesi ve Cevabımız", s.1355.

[92] A.g.m., s.1355-1356.

[93] Satı İçtihad'ın 64. sayısındaki Elifba Meselesi adlı yazısını (M. Şinasi, "Elifba Meselesi", *İçtihad*, No.62 ve Ali Nusret, "Elifba Meselesi", *Tanin*, No.1584, s.3.) yazılarına cevap olarak yazmıştır. Bu konudaki görüşlerini daha geniş bir şekilde şöyle izah etmektedir: "Ben "harfleri değiştirmek" aleyhindeyim. "Elifbada tadilat ve ıslahat yapmak" aleyhinde değilim. (Satı, "Elifba Meselesi", *İçtihad*, No.64, 2 Mayıs 1329, s.1387.) dedikten sonra geçen makalede ne yapmak istediğini "...makalem 'Elifbayı ıslah ederek kolaylaştırmak kabil değil midir?' sualine tasdik ile cevap veriyor, onun için -esas itibariyle- 'ıslah tarafdarlığı' ediyor demektir." (Satı, "Elifba Meselesi", s.1388) Satı makalesinin ıslahın ne suretle yapılması gerektiği ile ilgili değil, fakat "esas meselesini" halletmek için yazdığını söylemektedir. Satı ben elifba meselesinde kestirme bir yol aramak, radikal hareket etmek isteyen ve

Hürriyet-i Fikriye'deki yazıda da yine yazar Arap harflerinin ayrı yazılması ile ilgili teşebbüsleri zikreder ve bunların sonuçsuz olduğunu söyleyerek, o da bu hususta Satı'ya katılmaz ve "...mademki esaslı bir inkılap yapılacaktır, gayri mükemmel ve uydurma harflerle artık garplıktan çıkmış bir elifba yerine her cihetce mükemmel ve hususiyle el yazısında daima sadeliğini ve ittisalini muhafaza edebilen Latin harflerinin kabulü hem kestirme bir tarik olur.."[94] diyerek Şinasi'nin ortaya koyduğu tavrı benimser.

Lisanı, hakiki medeniyet içerisinde mutalaa eden[95] Celal Nuri de Şinasi ve Ali Nadir gibi düşünmektedir. O Latin alfabesinin kabulüyle beraber lisanımızın ruhuna uymayan bu harflerin Türkleştirilmesi taraftarıdır. Çünkü "...Arap harfleri Arap ve İbrani gibi elsine-i samiye içindir... Elsine-i samiyeden ziyade Avrupa dillerine benzeriz. Bize hurufu munfasile lazımdır. Huruf ise ihdas olunamaz. Mevcudlar alınır. Islah-ı huruf bile güç şeydir... Onun için terakki etmek istiyorsak an-ı vahid zayi' etmeden Latin harflerini tetkik etmeliyiz. Bir harfi bırakıp da diğerini kabul eden yalnız biz olmayacağız... Tebdil-i huruf ile bizde yeni bir devr-i zihni başlayacaktır."[96]

Celal Nuri lisanı maarifin temeli sayar. Ancak lisanın istenilen seviyeye gelmesi, kullandığımız alfabe ile yakından ilgilidir. Ona göre Latin alfabesinin kabulü, lisanın ilerlemesine, lisanın terakkisi ise temelini teşkil ettiği maarifin ilerlemesini sağlayacaktır: "Lisan ve Edebiyat maarifin istinadgahıdır bunlar olmadan maarif ilerleyemez. Lisan marifetin vasıtasıdır. Onun için mekatibin ıslahı daima lisan ve Edebiyatın ıslahatıyla mütevaziyen gitmelidir. Elde incelmiş her türlü efkar ve

---

küçük gibi görünün teshil ve ıslah çarelerini ihmal ederek büyük ve kesin bir inkılap isteyenlerin aleyhinde idim. Fakat bunların çoğaldığını görünce, bu konuda yazmaya karar verdim dedikten sonra şöyle devam eder: "Pek çok işlerde kestirme hareket etmeye -radikal iş görmeye- taraftarım. Fakat elifba meselesinde kestirmeliğin -radikalliğin- hem gayr-i mümkün ve hem de gayr-ı muvafık olduğuna kaniim. Kökü basit olan, kökünden koparılmasına imkan bulunan şeylerde radikallik iyidir; fakat kökleri çok derin ve girift olan, kökünden koparılmasına imkan bulunmayan hususlarda radikallik akamete mahkumdur.. Elifba meselesi bu son takım meselelerdendir. O basit köklü ve basit gövdeli ağaçlara değil, bütün dallarından kök salan -dalları toprağa birçok köklerle bağlı duran, kökleri toprak altında gayet karışık ve girift bir kafes teşkil eden- ağaçlara benzer. Böyle ağaçlar ile onları yetiştiren toprak arasında ne kadar sıkı bir irtibat ve münasebet varsa, bir milletin elifbası ile ruhu arasında da -öyle sıkı bir irtibat ve münasebet vardır. Bir milletin ruhu, herşeyden ziyade lisanı ve edebiyatıdır; İstidailik derecesini geçirmiş milletlerde, lisan ve edebiyatın muhafız ve naşirleri kitaplar ve yazılardır. Elifba ise bu kitap ve yazıların mevad-ı müşekkelesidir. Onda vukua gelebilecek getirilebilecek tahavvüller -ne kadar süratli olursa olsun- daima "tedrici" dir. Onda kati inkılap mümkün değildir.

Elifba ve yazı meselesinde -daha ziyade vakit kaybetmemek için- buna kani olmalı, ve sürat ve suhulet çarelerini ona göre aramalıyız. Elifbamızı yakında değiştirebileceğimiz kiralık bir hane veyahut yıkarak yenisini yapabileceğimiz bir bina gibi telakki etmekten vazgeçmeliyiz.. " der ve elifba meselesinde "ameli" olmamız gerektiğini söyler.(Satı, "Elifba Meselesi", s.1388)

[94] "Latin Harfleri", No.10, s.13-14. Yazıda Latin harflerinin mutlaka galip geleceği şu ifadelerle pekiştirilir: "Sözün kısası Latin harfleri her şeye rağmen galebe edecektir. Karşı karşıya gelen ve intişar kabiliyetleri muhtelif iki içtimai müesseseden elbette en ziyade taammüme kabiliyeti olan galebe eder. Ve diğerlerini yutar. Buna muhalefet sunidir, arizidir, muvakkattır..." ("Latin Harfleri", No.11, s.8-10)

[95] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.35.

[96] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.165-166; *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.182-183.

ihtisasatı ifadeye kadar sehlulistimal bir lisan olmadıkça gençler nasıl yetiştirilebilir? Bugün tahsilini ileriye götürmek isteyenlerimizi ecnebi lisanlarını tahsilden vabeste bırakamıyor. İşte size bir gaye: Lisan o dereceye gelmelidir ki (Rusça gibi) bir Türk tahsil ve tefeyyüz için Türkçe'den başkasına muhtaç olmasın! Hep buna doğru gitmeliyiz. Hep bu hedefi takip etmeliyiz."[97]

Yukarıda Batıcı grup içerisinde geçen tartışmalarda alfabe konusunda Satı ve onun gibi düşünenlerin görüşlerinin kabul edilemiyeceğini açıkça belirtenlerden birisi de Server Bedii'dir. Onun fikirleri Batıcı cephede alfabe konusundaki genel temayülün de bir göstergesidir. Server Bedii Keban Rüşdiye muallimi Abdullah imzasıyla bir mektup alır. Harf inkılabını ilgilendiren bu yazıyı İçtihad sayfalarında yazar ve görüşlerini de açıklar: Muallim telgrafında "uslub-ı kadimi muhafaza ederek eliba-yı osmaninin şekli izahını buldum. Ve buna tevfikan binlerce etfale az zamanda hatasız mükemmelen okuyup yazmayı öğretmeye muvafak oldum" diyor. Keban Kaymakamı Şükrü Bey, bu mektubun yanında gönderdiği notta çocuklarıyla ettiği deneme üzerine Abdullah Efendi'nin öğretiminin çok mükemmel olduğunu tasdik ediyor.

Server Bedii öğretmen Abdullah Efendi'nin çalışmasından memnunluk duyduğunu, ve gayretini de takdir ettiğini belirterek şu cevabı verir: Fakat bizim fikrimizce Osmanlı alfabesinin ıslahı mümkün değildir. Latin harflerini kabul etmek ameli olmasa da, bizce pek uygundur. Bu, birden gayri mümkün, güç, gayri ameli görünür. Hakikaten de öyledir. Fakat bugün ameli olmamasıyla yarın da gayri ameli kalacağı söylenemez ve bilinemez. Bugün Abdullah Efendi gibi Osmanlı alfabesini ıslaha çalışan, nihayet onu başka bir şekle koyan çok var. Bizim fikrimizce ıslah edildiği söylenen Osmanlı alfabesinin yeni şekilleri başarısızlığa maruz kalacak ve bir gün ihtiyacat ve zaruriyyat, bugün gayri ameli olan Latin harflerini bize kabul ettirecek.[98]

Görülüyor ki Batıcılar, batılılaşmada ictimai inkılapların temeli saydıkları harfler meselesinde en ufak bir tavizi dahi kabul etmemektedirler. Onların Latin alfabesini böylesine kabul etmek istemelerinin temelinde, yukarıda zikredilen sebeplerin yanısıra aşağıda din eğitim görüşleri kısmında görüleceği üzere din öğretiminin aklileşmesi açısından da bu reformu vazgeçilmez bir şart olarak görmektedirler.[99] Gerçekten de Batıcı akım harf inkılabı meselesinde hangi sebepleri

---

[97] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.186-187.

[98] Server Bedii, "Haftaname", *İçtihad*, No.83, 5 Kanunievvel 1329, s.1841.

[99] Yukarıda açıklanan harf inkılabı ile ilgili görüşler devrin Şeyhülislamının verdiği fetvaya tamamen aykırıdır. Fetva (Levend, s.363-364) Latin haflerini onaylamamakla kalmıyor, Enver Paşa denemesine, ortaya çıkan yazıyı öğretmek üzere kurulan Yeni Yazıyı Öğretme Derneğinin (*Yeni Yazı ve Öğretme Derneği: Yeni Yazı Öğretme Derneği Beyannamesi ve Nizamnamesi*, İstanbul 1331, 12s.) çalışmalarına (*Yeni Yazı Öğretme Derneği: Yeni Yazı Hakkında Varit Olan Sual ve İtirazlara*

ileri sürmüş olurlarsa olsunlar getirdikleri eleştiriler ve önerileri ile bu konuda çok önemli rol oynamışlardır.

4- Kadın Eğitimi

Meşrutiyet döneminde kadın ile ilgili problemlerin üzerinde durulmasının en önemli sebebi Osmanlı Devleti'nin çöküş sebeplerinden birisinin, toplum nüfusunun yarısını oluşturan kadın gücünün ihmal ederek eğitim ve sosyal hayatın içine sokulmaması düşüncesinin kuvvetlenmesi ve bunun mütemadiyen devam eden savaşlarla iyice belirginleşmesidir. Kadın meselesini hemen hemen her grup tartışmıştır. Ancak konu ile ilgili tartışmaların üzerine ısrarla gidip o güne kadar söylenilemeyen meselelere açıkça değinen Batıcılar olmuşlardır. Kadın ile ilgili meselelerin bu kadar açık olarak tartışılmasında diğer İslam ülkelerindeki ve özellikle Türk Cumhuriyetleri'ndeki gelişmeler de etkili olmuştur.

Kadın eğitimi meselesi Batıcılar için batılılaşma yolunda sosyal inkılapların en önemlilerindendir.[100] Eğer bir terakki gerçekleşecekse bu kadınsız olamaz. Kadının istenilen seviyeye çıkması, ona erkek ile beraber eşit eğitimin verilmesi ile mümkündür.[101] Bu sebeple Batıcılar, kadının bulunduğu istenilmeyen durumdan kurtarılmasında eğitimi, en etkili araç olarak görmüşlerdir. Kadının içinde bulunduğu durumun daha çok gelenek ve İslam Dini ile asla uyuşmayan yanlış din anlayışından kaynaklandığı görüşünde birleştikleri ve kadının eğitimi konusunda da bu anlayışı düzeltmeye çalıştıkları görülür.

Batıcılar, kadınların terbiyesine en az erkeklerin terbiyesine verildiği kadar önem verilmesi ve kız çocuklarının tahsil ve terbiyelerine müslümanların en çok önem vermeleri gerektiği ile ilgili gerekçelerini daha çok İslam dininden almaktadır. Çünkü kadınların bugün içinde bulundukları bu olumsuz durum İslam'ın yanlış anlaşılmasından kaynaklanıyorsa, o zaman O'nun kadının eğitimi hakkında istediklerinin toplum üyelerine doğru bir şekilde anlatılması ve yanlış uygulamaların düzeltilmesi gerekekiyordu. Bu onların toplumsal ilerleme yolunda mümkün olduğu kadar İslam'ın muhtevasından yararlanılması gerektiğine dair fikirleri ile de uyuşmaktadır. Abdullah Cevdet konu ile ilgili olarak İslam'ın içeriğinden şu şekilde

---

Cevaplar, İstanbul 1331, 48s.) da izin vermiyordu. Ama Arnavudcanın da Latin harfleri ile yazılmasına izin vermediği halde, artık Arnavudlar Latin harflerini kullanma yolunda ilerliyorlardı. (Hüseyin Cahid, "Arnavud Hurufatı", *Tanin*, 19 Kanunisani 1325; "Arnavud Maarif- i Mahfili", *Yeni İkdam*, No.28, 10 Nisan 1910, s.2.)

[100] Tanzimat dönemi aydınları da kadını ön plana çıkarmada yapılacak ıslahatta onun eğitimine büyük önem vermişlerdir. Bu konularda bkz. Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Mithat Efendi*, İstanbul 1991, s 159-226; Şemseddin Sami, *Kadınlar*, İstanbul 1311, s.8-9.

[101] Mesela Bkz. Cevad Sami, "Makale-i Yevmiye: Feminizm Meselesi", *Hakk*, No.70, 5 Cemaziyelahir 1330-9 Mayıs 1328, s.1; Mustafa Haluk, "Haysiyet-i Nisvan", s.1753-1754; "Anadolu Kadını", *İkdam*, No.6998, 7 Şevval 1334-6 Ağustos 1916, s.3; Abdullah Djevdet Bey, De La Necessite d'une Ecole..., s.34-35, Hanioğlu, a.g.e., s.171 den naklen.

istifade der: "Talebul ilmi farizatün ala külli müslim ve müslime buyurulduğu meydanda iken, kız çocuklarının tahsil ve terbiyelerini ihmal etmek mahz-ı ma'siyet ve eser-i cehalettir... Kız ve erkek evladlarınıza namaz kılmayı, abdest almayı öğretmek üzerinize ne kadar farz ise onları okur yazar etmek, onlara ilim ve hüner tahsil ettirmek de o kadar farzdır.[102] Hiç işitmediniz mi ki, vakt-i saadette muhadderat-ı müsliminden şaireler, edibeler, hatibeler mevcud idi, muharebelerde bulunur, nutukları ile mücahidin-i islamı teşci' ve tehyic ederlerdi....Müslümanlar, bizim böyle her milletten geri kalmamızın en büyük sebeplerinden biri de kız çocuklarımızı terbiyesiz, talimsiz bırakmamızdır..."[103]

Abdullah Cevdet Müslümanlara, İslam dininin kesinlikle kızların tahsil görmelerine engel teşkil etmediğini, hatta bunu emir sayan bir din olarak kızları erkeklerden ayırmadığını ancak bu dine mensub olan ve dindar geçinen müslümanların kız çocuklarının eğitimleri hakkında "adam sen de kızlar için ulum u fünun tahsiline ne lüzum var? Namaz surelerini öğrensinler yetişir gibi" hezeyanını tekrar ederek ve İslam'ın ilk döneminde yetişmiş şaireleri,edibeleri, fazılaları ve hatta cengaverleri bilmeyerek, "ummehat-ı müslimini cehl u gaflet içinde bırakmak gibi bir cinayet-i mütefesihayı irtikab etmek cüretlerini nereden alabilirler?"[104] diye sormakta ve kadının eğitimine gereken önemin verilmesini çağdaşlaşmada mühim bir basamak olarak kabul etmektedir.

Kadının terbiye görmediğini, bu sebeple de kendisine düşen görevleri yerine getiremediğini ifade eden Celal Nuri de, bu hususta kadının hiç bir sorumluluğu, suçu olmadığını bilakis kabahatin, bu suçun esas sorumlularının bizler, bizim istibdamız, zorbalığımız, cahilliğimiz, İslam esaslarından kaçmamız olduğunu söyler. O da kadının eğitimi konusunda "kadınları talimden taallümden mesai-yi muhtelifeye iştirakten terakkiyat ve tekamülata karışmaktan menedecek ne nakli ne akli bir delilimiz"[105] olmadığı halde kadınların durumunun kesinlikle dinden kaynaklanmadığını bilakis yanlış anlamadan ortaya çıktığını doğru bir tesbitle önemle vurgular.

Batıcı cephede Abdullah Cevdet ve Celal Nuri'den daha kesin ifadelerle kadın eğitiminin önemsenmeyişinin ve terakki edemeyişinin dinin gerçek emirlerinden değil, bilakis softalardan kaynaklandığını söyleyen Kılıçzade Hakkı'dır. O, softalık kadınlığın terakkisine düşmandır der ve softaların "kadınlar okuyup yazamaz, kadınlar serbest

---

[102] Abdullah Cevdet, *Bir Hutbe Hemşerilerime*, s.10.
[103] Abdullah Cevdet, *Uyanınız!, Uyanınız!*, s.28-29.
[104] Abdullah Cevdet, "Cihan-ı İslam'a Dair", s.762. Bu konu ile ilgili ayrıca bkz. Lali, "Kadın", *İçtihad*, No.36, 1 Kanunievvel 1327, s.920-923.
[105] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.251.

olamaz, kadınların namaz için lazım gelen sureleri bellemesi kafidir."[106] dediğini söyler ve onlara doğrudan bu hususta da tavır koyar. Yine bir milletin millet olabilmesinin en önemli unsurlarından birisinin kadınlar olduğunu söyleyen Kılıçzade Hakkı da, "binaenaleyh kadınları vazifelerini ifa edecek surette yetiştirmek arzusundayız. Dinimiz, kadınları taallüm hususunda erkeklerden asla tefrik etmemiştir. Bunları ayıranlar softalardır. Kadınlarımızın tahsil ve terbiyeleri ve binnetice iyi bir aile teşkil edebilmeleri için kendilerine biraz serbesti vermek isteriz."[107] ifadeleriyle kadının eğitimi konusunda dinin erkekle onu ayırmadığına ve softaların yüzünden İsam'ın kadin eğitimi konusundaki fikirlerinin yanlış değerlendirildiğine işaret eder.

Batıcı akım içinde Batıcılar'ın kadın eğitimi hususundaki görüşlerini İslam ile bağlantı kurarak en iyi biçimde izah eden Tahsin Nahid'in şu cümleleridir: "Kadın; kahır, hapis, cebir ve tazyik altında muhafaza-i iffet değil; aldığı terbiye ve tarz-ı tefekkürü sayesinde kendini korumalıdır. Başkaları tarafından muhafaza edilen, reşid sayılmaz; Halbuki İslam kadını nazar-ı şer-i mübinde nabaliğ değil, reşittir; mükellefindendir; ve erkeğe hukuken musavidir. Bizim an'anat-ı zalime ve vahşiyemiz onu fuzuli olarak esir ve hacr ediyor; İslamiyetle kabil-i tevfik olmayan bu hal bir zarardır. Zarar ise izale olunur."[108] Yine İhsan Şerif de üçyüzellimilyon müslümanın yarısını teşkil eden kadınların cahil bırakıldığını[109], halbuki başlangıçta müslüman kadınların ilimlerde ileriye gittiklerini dinin de ilmi teşvik ettiğini ifade ederek kadının eğitiminin dinen mahzurlu olmadığını belirtenlerdendir.[110]

Batıcılar'ın hemen hepsi kadına evlat yetiştirme görevini yüklemiştir. Mesela, "Kadının görevi vatan savunmasında ölmek değildir. Onun görevi vatanperver evlatlar yetiştirmektir. Bir insan yetiştirmek, büyük eserler vermekten daha önemlidir."[111] diyerek kadına analık vazifesinin yanısıra çocuk yetiştirme vazifesini yükleyen Abdullah Cevdet, kadınların az kıymetli bir ziynet eşyası gibi görülmeleri ve onların terbiyelerinin eksik olması sebebiyle bunun çocuklarını da etkilediğini ve çocukların terbiyelerinin hizmetçilerin elinde kaldığını söyler.[112] Yine Abdullah Cevdet, kadının hakir görülmesi, cahil bırakılması sebebiyle mazlum olduklarını, evladlarının da bu

---

[106] Kılıçzade *Hakkı, İtikadat-ı Batılaya İlyan-ı Harp*, s.7.
[107] A.g.e., s.11-12.
[108] Tahsin Nahid, "Kadınlarımız", *İçtihad*, No.70, 4 Temmuz 1329, s.1535.
[109] Bazı yazılarda kadının bir milletin tümü anlamına geldiği, çünkü bütün bir milletin kadınlığın kolları arasında yetiştiği vurgulanır. Bkz. "İnas Mekteb-i Sultanisi", *Tanin*, No.1000-24, 14 Haziran Efrenci 1911, s.3.
[110] İhsan Şerif, "Kadınlarımızda Atş-ı İrfan, *İçtihad*, No.94, 20 Şubat 1329, s.2110.
[111] Abdullah Cevdet, "İcmal-i Mukadderat-ı Nisa", *Kadın*, No.16, 26 Kanunisani 1324, s.2-3; Cenap Şahabeddin, "Makale-i Yevmiye: Bizde Nisaiyyun", *Hakk*, No.67, 2 Cemaziyelahir 1330-6 Mayıs 1328, s.1; "Kızlarımızı Terbiye Edelim", *Tanin*, No.943, 18 Nisan Efrenci 1911, s.3.
[112] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.692-693.

mazlumiyetten ve cahillikten etkilendiklerini söyler ve bir milletin tüm fertlerinin yetişmesini kadının eğitimi ile şu şekilde irtibatlandırır: Bu suretle İslam fertleri genellikle cahil validelerden doğuyor. Cehalet ve esaret mirasıyla dünyaya geliyorlar. Kız çocuklarınıza daha çok itina ile iyi bir talim ve terbiye veriniz: 'Cennet annelerin ayaklarının altındadır'dan maksad şudur: Bir milletin saadet ve refahı validelerinden kaynaklanır. Münevver, faziletli validelerin evladlarının münevver ve faziletli olmaları pek tabiidir.[113]

Abdullah Cevdet kadın meselesini, Darwin'in kuramını irsiyet yoluyla dejenereliğin aktarılması konusundaki tezlerine uygulayan Ribot'un düşünceleri açısından yorumlar ve bu tezinde özellikle çocukların eğitimi açısından kadının rolünü şu şekilde açıklar: "...Çocuklarımızın ilk terbiyesinde biz babaların oynadıkları rol zayıftır. Büyük bir iş olan beşikten itibaren terbiyeyi anneler başarmaktadırlar ve başarmaya muktedir olmalıdırlar. M. de Lescure'ün Büyük Zevceler ve Meşhur Anneler isimli güzel eserlerinin ve Ribot'nun, Spencer'in, Darwin'in ve ilh. daha derine inen ve daha ilmi olan eserlerinin rehberliğinde seciyelerimizin ve manevi şahsiyetlerimizin teşekkülünde hakim olan kanunları tetkik ettiğimiz zaman annelerin üstün tesirini anlamakta geçikmeyiz..."[114]

Kadının en önemli vazifesini ailede gören ve iktisadi faktörlerin bizde henüz kadını hayat alanına atmadığını bu sebeple de kadına erkekten ayrı bir terbiye vermekle mükellef olduğumuzu söyleyen Celal Nuri de Abdullah Cevdet'ten farklı düşünmez. O, "Kadının vazifesi taayyün ettikten sonra ona nasıl bir terbiye vermeli?" sorusuna bunun "pedagoji mütehassıslarına ait bir mesele" olduğunu söyler ve şöyle devam eder: Bize şimdilik siyasi kadınlar, teknisyen kadınlar pek o kadar lazım değildir. Her şeyden evvel valideye, zevceye, mürebbiyeye, gelecek nesilleri yetiştirecek kadınlara muhtacız. İşte mesele bundan ibarettir. Kadın bu nokta-i nazara göre öncelikle bir mürebbiye, bir pedagogtur."[115] Celal Nuri, kadına fen bilimlerinin verilmesinden çok psikoloji ve pedagoji nokta-i nazarından, bir neslin nasıl yetiştirileceği ile ilgili bilgilerin daha öncelikli verilmesi gerektiğini söyleyerek[116] de kadının eğitimin hangi öğelerinden daha çok yararlanması gerektiğini kadına verdiği role göre tayin eder.

Batıcılar gerçekte kadın eğitiminde kadının, evlat yetiştirme görevini öne çıkarmakla aynı zamanda eğitimin oluştuğu yerlerden birisi olan aile eğitiminin de geleneksel halinden çıkarılmasını arzu etmektedirler. Ailede de terbiyenin en önemli

---

113 Abdullah Cevdet, *Uyanınız!, Uyanınız!*, s.30.

114 Ab(dullah) Djevdet, "Mme. O. de Lebedeff", Olga de Lebedeff, *De L' Emancipation de la Femme Musulmane*, Edition de la Revue İdjtihad, Caire, 1906, s.VI-VII, Hanioğlu, a.g.e, s.174den naklen.

115 Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.119-120.

116 A.g.e., s.120.

amili olarak anneyi görürler. Bu hususta da Batıcı akımın görüşünü Batı ile de karşılaştırma yaparak Celal Nuri açıklar: Terbiyenin en esaslı amili annededir. Kadınların içinde gömüldükleri içtimai bataklık ise, valide yetiştirilmesine uygun olmayan bir muhittir. Eğer kadınlar erkeklerden ayrı çok ayrı bir seviyede bulunurlarsa tabii ki çocuklar da anne kucağından çıkar çıkmaz pek çok yol yürümek mecburiyetinde bulunacaklardır. Çocuk mektebe başladığı vakit ilk elde ettği bilgi ve terbiye ile mücehhez bulunmalıdır. Şunu ısrarla iddia ederiz ki; anne terbiyesi ancak aile içinde verilebilir. Bizde acaba validelik sanatı icra edilebilir mi? Kızlar ne fikir ile büyütülüyor? Bazı memleketlerde ev ekonomisi (economy domestic) mekteplerde okutulur. Amerikan'ın her yerinde özellikle Boston'da, bu gibi müesseseler pek çoktur. Diğer memleketlerde ise, ev ekonomisi (iktisad-i dari) bir ananedir. Evde öğretilir. Yahut kız bunu kendiliğinden çevrenin içinde öğrenir. Kız bir anne ve ev sahibi namzedi olarak büyür. Onun ahlaki bir gayesi vardır. Fakat alalade burjuva sınıfında bir emel mevcuttur. Evlenınceye kadar tecrübe görür. Hayatı gerçekte tafsilatı ile bilmez. Şu kadar var ki, onun bütün bütün yabancısı da değildir. Kızı serbest bıraksalar ya davulcuya varır ya zurnacıya darb-ı meseli pek onlar için varid olamaz. Ya bizde? Bizde malesef yüksek tabakamızın kızları evlenmek için yaşıyorlar. Eğlenmek ve eğlendirmek maksadıyla yetiştiriliyorlar. Ev ekonomisinin ismini duyanlar kaç kişidir? Bir de acilen evleneceği erkeği gördüğü zaman dahi seçme hakkına sahip olmamak şartıyla evlenmek, zavallı kızlarımızı daha tam olarak açılmadan solduruyor, buruşturuyor.[117]

Ruslar ve Bulgarlar'ın terakkilerinin en önemli sebeplerinden birisinin kadınlarına gereken eğitimi vermelerinden ileri geldiğini söyleyen ve kadına çağdaşlaşmada bu kadar önemli bir rol tayin eden Kılıçzade Hakkı ve Tevfik Fikret de kadının eğitiminde analık ve evlat yetiştirme görevini ön plana çıkaranlardandır. Tevfik Fikret, "Kızlarını okutmayan millet, oğullarını ma'nevi öksüzlüğe mahkum etmiş demektir; hüsranına ağlasın!"[118] derken "Bir kadın okumaz ve görmezse

---

[117] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.41-42. Ayrıca bkz. Necmeddin Sadık, "Kızlarımızın Terbiyesi", *İkdam*, No.7518, 1 Rebiülahir 1336- 15 Kanunisani 1918, s.3.

[118] Tevfik Fikret, *Haluk'un Defteri: Bir Kız Mektebi İçin*, s.77. Tevfik Fikret yazdığı şiirlerinde genellikle kadına gelecek nesli yetiştirme görevini yüklemiştir. Çünkü en yüksek amaç olarak belirlediği medeniyete ulaşmanın yolu, milletin ancak annelerin uyanması ile gerçekleşeceğidir. ....İ'tila
İrfansız olmuyor, medeniyet ki en celil
Bir gayedir, o gayeye koşmak ve iptida
Millette kabiliyeti ihya için asıl,
Müsmir bir içtihadile gehvare-i hayat,
Gehvare-i necat olan ağuş-ı maderi
Techiz edilmek ister....(...Yükselmek irfansız olmuyor. En yüksek bir amaç olan medeniyete koşmak ve ilkin milletteki kabiliyeti uyandırmak için yaşama ve kurtulma beşiği olan ana kucağını yükseltmek lazımdır.) (Tevfik Fikret, *Haluk'un Defteri: Bir Kız Mektebi İçin*, s.82) Ayrıca bkz. Tevfik Fikret, *Rubab-ı Şikeste*, Naşiri: Hasan Tahsin, Tanin Matbaası, İstanbul 1326, s.287.

evladına ne öğretebilir"[119] düşüncesiyle daha başlangıçta kadının asli görevini belirten Kılıçzade Hakkı da, "Vatan ve millet ne demek olduğunu zaten tanımış bir genç valide ile yine o hakayik-i cihan kıymete vakıf ateşin ve genç bir ibtidai mektebi muallim veya muallimesi kadar efkar-ı milleti tenvir edecek diğer iki nur-ı ilahi yoktur...Esasen bir milletin ihyası babalardan değil çocuklardan başlar. Nesğ-i hayat (hayat suyu) bahş-ı teceddüd bir çocuğa validesi kucağından itibaren katre katre akıtılmak lazımdır. Hal böyle iken biz Türkler bu iki kuvvet-i nuru ihmal değil adeta tahkir ve tezlil ettiğimiz için kendilerinden istifade ve istisnar etmesini bilemedik. Ve bilemediğimiz için işte böylece mahrum-u emel, münkesiril hayal, ve nihayet perişan-ı diyar olduk."[120]

Avrupa'da erkeklerin çalışmalarının yetmediğini, kadınların da kazançlı işlere girdiğini ve işlerinin önemi nisbetinde medeni hukuklarının yükseldiğini, erkeklerle her hususta eşitliğe doğru yürürlerken, bizde ise tam tersi var diyen ve köklü bir sosyal yapı değişikliğini savunan Prens Sabahattin de kadına verilecek eğitimin sonunda ona iyi bir anne olma görevini yükler: "Kızlarımızın müdafaa edegeldiğimiz ameli ve mükemmel terbiyeye mazhariyetleri ise yalnız kendilerini değil, bütün cemiyeti, tekmil vatanı müstefid edecek...Böyle bir terbiye kızlarımızı, say-u fazilet zeminlerinin hemen kaffesinde mütezayid bir gayrete alıştıracağı, insanlığın en büyük zevkini, kıymet-i ictimaiyyelerini yükseltecek bir hayat-ı ictihad yaşamakta bulduracağından ahlaken de mesud bir tekamül yolunu tutar; yavaş yavaş taşraların o baştan başa yetim olan, zulmetler içinde bulunan, boğulan insaniyete rahim ve şefik bir mader kesilir; mihnet filizlerinden başka birşey olmayan o zavallı köylü kızlara bir cenah-ı siyanet açar, hayatlarına başka cereyanlar verir..."[121]

Batıcılar kadına özellikle toplumun yeni yetişen fertlerinin yetiştirilmesi açısından yükledikleri görev nedeniyle eğitiminde daha çok evlat yetiştirme yönünün ağırlık kazanmasını istemelerine rağmen, onun her alanda yetişmesi gerektiğini de söylemekten geri kalmazlar. Kadına hürmetin de ancak maarifle artacağını yazılarında sık sık işlerler.[122] Bu sebeple kadını herşeyden evvel bir şahsiyet olarak kabul ederler ve kadının eğitiminde ferdiyetçi anlayışlarının neticesi olarak bu hususa da yer verirler. Ancak bu konular fikirlerinde ağırlık kazanırken dahi kadına yükledikleri evlat yetiştirme görevi düşüncelerinde belirgin bir şekilde görülür. Bu hususta Celal Nuri

---

[119] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.134. İhsan Şerif de "iyi valideler, iyi vatan perver yetiştirenlerdir. İyi validelik... kolay bir söz, güç bir vazife..." ifadeleriyle kadına öncelikli olarak analık ve yeni neslin yetiştirilmesi görevini yükler. Bkz. İhsan Şerif, "Kadınlarımızda Atş-ı İrfan", *İçtihad*, No.92-3, 6 Şubat 1329, s.2060.

[120] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.64; Kılıçzade Hakkı, "Kadınlar ve Mekatib-i İbtidaiye Muallimleri", *İçtihad*, No. 60, 4 Nisan 1329, s.1310.

[121] Prens Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar*, s.101.

[122] Tahsin Nahid, "Kadınlarımız", s.1535.

bu kadar digergam olmayalım der ve şöyle devam eder: Kadın herşeyden evvel kendisi için yaşar. Kadın kendi hesabınca da birşeyler bilmek ister. Bu arzu pek meşrudur. Çünkü kadın yalnız bir zürriyet makinesi, bir kuluçka fırını değildir. Onun da bir şahsiyyet-i insaniyesi, bir dimağı, bir kalbi, asabı vardır. Onun da maddi ihtiyaçları ve ekonomik ihtiyaçları göz önüne alınmalıdır. İşte hep bu noktalar düşünülerek kadına hayat alanında hem kendi bahtiyar olmak hem de gelecek nesilleri yetiştirmek için ciddi bilgiler verilmelidir.[123] Kızlarımızı serbest ve yanlış ve batıl baskılardan uzak tutarak büyütelim. Hiç olmazsa hemşirelerimiz hür yaşasın. Hükümetimizi kızlarımızın terbiyesi hususunda şiddetle tenkit edeceğim. Bu hususta bir adım olsun atamadık. Boğaziçi'nde açılmak istenen bir Kız İdadi Mektebi bile nazara uğradı. Maarif-i umumiye sadece erkek Maarif-i umumiyesi değildir.[124]

"Kavafil-i beşeriyet medeniyetlerinin istikbalini mücerred saylerinin terakkisi nisbetinde temin edip dururken, biz kendi insaniyetimizin yarısını, mesail-i beytiyyeden başka hiç bir say-i müterakki ile meşgul edemezsek rekabet-i umumiyye sahnesinde harbe daha girişmeden kati bir mağlubiyet, feci bir makhuriyete mahkum olmaz mıyız?"[125] sorusunu haklı olarak soran ve buna kadının da toplumda istenilen ve hakettiği yere gelmesi için evet cevabını veren Batıcılar acaba kadının eğitiminin muhtevası hakkında ne demektedirler? Mesele burada önem kazanır. Çünkü onlar her ne kadar kadına asli görev olarak analık rolünü de vermiş olsalar da kadının her bakımdan haklarını almasını da istemektedirler. Bu onların yukarıda bahsedilen fikirlerinin ötesinde kadının yetiştirilmesi konusunda ek fikirlere sahip olmalarını gerekli kılmaktadır.

Bu hususta da Celal Nuri'nin net fikirleri olduğunu görüyoruz. O, bizdeki eğitim öğretiminden bahsetmezden evvel Avrupa ve Amerika'daki kadın eğitiminden bahseder. Bu memleketlerde kadınların eğitimine büyük önem verildiğini, Tıp Fakülteleri açıldığını, kadın ve erkeğin her türlü mektepde beraber ders yaptıklarını anlatır. Celal Nuri'nin kadınların fakültelerde öğrenim görmeleri ile ilgili bu isteği bütün Batıcı akımın genel temayülü olmuş ve programlarında da yer almıştır: "...Hanımkızlar için diğer mekatipten maada bir de Tıbbiye Mektebi küşad edilerek arzu edenler orada tababet tahsil edecekleri gibi diğer hanımkızlar ve hanımlar da orada hilal-i ahmer hedematı için hasta bakıcılığı ve hususatı saire talim ve tedris edeceklerdir."[126]

---

[123] Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.120-121.

[124] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -3-*, s.145.

[125] Prens Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar*, s.100-101.

[126] İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (I)", s.1228; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.50-51. Özellikle kız mekteplerinin açılmasını ve mevcutların düzenlenmesini isteyen Feridun Vecdi, bu mekteplerdeki programların zenginleştirilmesini ve öğretimin ameli bir şekle getirilmesini ister. O da

Kadının iyi eğitim almasının bir başka yolu da onların Avrupa'ya tahsile gönderilmeleridir. Mehtap mecmuasında çıkan bir yazıda Avrupa'ya gayri müslim kızların tahsile gönderilmesi, bizim kızlarımızın Maarif Nezareti tarafından gönderilmemesi şu fikirlerle eleştirilmektedir: Bunlar Avrupa'nın faziletlerinden yararlanacaklar ve Türkiye'ye dönüşlerinde İslam kızlarına mürebbiyelik edecekler. Bu neye benzer bilir misiniz? Erkeklerimiz Avrupa mütefekkirlerinin dimağlarının dilencileri olduğu gibi kızlarımızda aynı şekilde olmalarını istemektir. Onlar gidip Avrupa'nın güzelliklerinden, ışıklarından yararlanacaklar, bizim kızlarımız da onların verdikleriyle yetinecekler. Bu olmaz. Yazar Sabah Gazetesi'nde kızların Avrupa'ya gönderilmesi ile ilgili yayınlanmış haberi yorumlarken haberin bir kısmında bunların oraya gitmelerinin İslamiyet'in ilim Çin'de de olsa gidiniz alınız emrine uygun olmadığını söylemesine tepki gösterir ve bu emri ilahi yalnız Hristiyan kızlarına mı tecelli ediyor diye tepki gösterir: "Çin'de de olsa ilmi tatbik ediniz! dustur-ı islamisi Müslümanlara değil, Hristiyanlara tatbik olunuyor. Tahsil ilim ve marifet için nisvan-ı hristiyaniyye Avrupa'ya i'zam edilirken, müslüman kadın ve kızlar Çin'e, Japonya'ya değil, burnumuzun dibinde olan bilad-ı garbe bile görderilmekten ictinab ediliyor!..."[127]

Gazetenin müslüman kızların Avrupa'ya tahsil için gönderilmelerini akla bile getiremeyiz sözlerine de şiddetle karşı çıkar: Rusya müslümanları kadınlarını her sahada mükemmel bir terbiye için Avrupa'ya gönderirken, bizim daha çok terbiyeye ihtiyaç duyan kızlarımız gönderilmiyor. "Çünkü kaht-ı ricale uğrayan bu memleketin miktarat-ı ictimaiyyesini idare edebilecek rical-i münevvere ve mütefekkireye son derece ihtiyacamız vardır. O rical-i münevvere ve mütefekkire ise ancak mükemmel tahsil görmüş valideler kucağında beslenebilir...Avrupaya i'zam olunacak talibat-ı hristiyaniyyenin müslim talebelere mürebbiye-i idrak olacağı ne acı, ne müellim bir hakikattir. Ben Türkiye'yi, mevcudiyetimden daha çok sevdiğim Türkiye'yi çok müterakki ve mütemeddin görmek isterdim. Maatteessüf bizi derke-i sefalete salan o

---

kızlar için her türlü mektebin açılmasının gerekliliğini örnekler vererek açıklar. Bkz. Feridun Vecdi, "Makale-i Yevmiye: Tedrisat Meselesi II", *Hakk*, No.92, 27 Cemaziyelahir 1330-31 Mayıs 1328, s.1.

[127] Mehmet Hadi, "İctimaiyyat: Avrupa'ya Talebe İ'zamı", Mehtab, No.8, 29 Ağustos 1327-18 Ramazan 1329, s.89-90. Yine bir kadın imzasıyla Sabah gazetesinde Mahmud Sadık Bey'e gönderilen 25 Ağustos 1327 tarihli yazıda, bu husus şu şekilde eleştirilmektedir: "Beyefendi, makalenizi okudum. Bizim de gayri müslim kızları kadar istidadımız olduğu halde, biz değil de onlar gönderiliyor. Buna sizin sandığınız gibi ahlak-ı diniyemiz mani değildir. Biz Avrupa Darülfünunları'nda da dinimizi, ahlakımızı koruyabiliriz. Örtümüz bizi insan olmaktan, medeniyet ve insaniyetten men etmiyor. Fakat siz erkekler, İslam adına bizi herşeyden mahrum ediyorsunuz. Bütün İslam kadınları adına cevabınızı istirham ederim." Bkz. Bir kadın, *Mehtab*, No.8, 29 Ağustos 1327-18 Ramazan 1329, s.91. Avrupa'ya kız talebelerin gönderilmesi ile ilgili olarak ayrıca bkz. "Kahraman Elemler", *Mehtab*, No.9, 5 Eylül 1327-25 Ramazan 1329, s.107-108.

mel'un taassub marifetimizden, daha müterakki, seviye-i idrakimizden daha bülend mertebe görülüyor. Meyus olmayalım!..."[128]

Batıcılar, kızların Avrupa'ya tahsile gönderilmesini savunmalarına rağmen, kadınlarımızın asırlardır süregelen bir cehaletin altından yeni çıktıklarını, atavizmin onların fikirlerinde büyük izler bıraktığını, bin senelik bir esaretin gölgesinin onları hala ürküttüğünü, bu sebeple onlara verilecek terbiyenin hususi bir terbiye olması gerektiğinin de üzerinde dururlar. Bu sebeple kadınlara verilecek terbiyede Avrupa'da verilen terbiyeyi harfiyyen kabul edemeyiz. Çünkü biz o milletlerin tabi oldukları tekamül kanunlarına göre ilerlememişiz. Bu konunun satır başı sosyoloji ilmine, tafsilatı ise pedagoji ilmine ait olmalıdır. İşte bu noktada Batıcılar içerisinde özellikle Celal Nuri kızlarımıza verilen sözde Avrupa terbiyesini eleştirir: "Şimdiye kadar nisvanımıza yutturulan Avrupa terbiyesi iyi neticeler vermemiştir. Bu terbiyenin gayesi nedir? Bunu -temin ederim- ne veliler, ne mürebbiyeler, ne şakirdler hiç kimse bilmez. Zannederim ki, her hangi kız babasına sorulsa: "- Ne yapayım? bizde mektep yok ki kızıma bir Fransız muallime tuttum" diyecektir. Bunda biraz esbab-ı muhaffefe vardır. Filvaki maarif-i nisaiyyemiz yoktur. Ecnebi muallimeler veya ecnebi mektepleri olmasa işimiz fenadır. Pek o kadar haksızlığı irtikab etmeyelim. Bunların faidesi olmamış değildir. Fakat bu faide gayr-i mutrit, gayr-i muntazam, gayr-i mütecanistir."[129]

Batıcılar, kadınların eğitiminin eksikliği sebebiyle çocukların eğitiminin yabancı öğretmenler elinde kaldığını ve bu hususun özellikle kız çocukları açısından çok zararlı bir hale geldiğini, bu sebeple milli bir terbiyeden de bahsetmenin mümkün olamıyacağını da işlerler: Yabancı öğretmenler mürebbi olmamalıdırlar. Çünkü, her şeyden evvel terbiyede bir milli gaye aranır. Bu hususta da Rusya örneği veren Batıcılar Alman ve Fransız mürebbiyelerinin bizim gayelerimizi bilemiyeceklerini, bilseler dahi onu kendisine maletmediğinden verdiği dersler cali olur demektedirler.[130]

Avrupa terbiyesinin faydalarının pek çok olduğu fakat zararlarının da gözden uzak tutulmaması gerektiği konusunda da fikirlere sahip olan Batıcılar özellikle Fransız edebiyatının kızların üzerinde yaptığı olumsuz tesirin, Maarif Nezareti tarafından giderilmesini isterler. Çünkü kadınlar ellerine geçen herşeyi okuyorlar bu nedenle ne frenkleşiyorlar ne türklüklerini muhafaza edebiliyorlar.[131] Bu endişeler sebebiyle Batıcılar içinde özellikle Celal Nuri kadın eğitiminde, gelecekte düzenleyeceğimiz programlarda bu noktaların halledilmesi gerektiğini ve bir hedefin çizilmesinin lüzumlu olduğunu ifade eder. O kadın eğitimi ve bu hususla ilgili

---

[128] Mehmet Hadi, "İctimaiyyat: Avrupa'ya Talebe İ'zamı", s.91.
[129] Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.121-122.
[130] A.g.e., s.122-123.
[131] Mesela bkz. Tahsin Nahid, "Kadınlarımız", s.1536; Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.124.

fikirlerini özetle şöyle açıklar: "Avrupa'da efkar takarrur ettiği gibi gaye-i maksad da kararlaşmıştır. Bizde ise, malesef her iki cihet düşünülmemiştir bile... Onun için terbiye-i nisvan meselesini ben acizane pek mühim bir mesele telakki ederim. Bu yalnız kadın meselesi değil, bütün Türklük ve Müslümanlık meselesidir. Türklüğün de islamlığın da istikbali buna vabestedir. Eğer hali hazırı anavdane musrane ibka eder isek bundan sonra gelecek karnda biz bugünden daha pest bir mevkide bulunacağız. Yok eğer atide nail-i feyz ve rifak olmamızı ister isek alelumum terbiye meselesini ve hususiyle kadınlarımızın terbiyesi maddesini iyice teemmül etmeliyiz. Acele ıslahattan asla hoşlanmam. Gösteriş için yapılacak tanzimatın pek ziyade zararını gördük. Kadın işi ile uğraştığımızı yar u ağyara göstermek için aculane ileri memleketler usullerini kopya etmeyelim. Sonra Meşrutiyetimiz gibi berbad olur. Bizim ıslahatımızın mahiyeti terbiyevi olmalıdır...[132] Zannederim ki bizde kadın meselesini gürültüsüz patırtısız halledecek simyavi bir çare vardır ki, o da maarif-i nisaiyyedir. Bunun için de pek uzun düşünülmüş ve güzel tertip edilmiş bir programa ihtiyacımız var. Öyle bir program ki kanun-i esasimiz devletimiz için her ne ise, o da milletimiz için öyle bir mahiyet-i kevniyyeyi haiz bulunsun. Milletimizin terbiye-i iradeti bir emr-i mühimdir. Buna ise ancak benatın terbiyesinden başlayabiliriz. Kadınlarımızı vech-i müstahsen üzere yetiştirebilmeliyiz ki onlar da bizi yetiştirebilsinler....Bizde maarif-i nisaiyyeyi baştan aşağıya tanzim için vesait yok ise de her halde işe başlayabilmek için lazım gelen alat ve edevata malikiz. Kandilli'de tesisi tasavvur olunan Kız Sultani Mektebi'nin bir netice vermesi benim gibi bir çokları için de çok önemlidir."[133]

Batıcılar kızlara kendi ana dillerinin yanında Fransızca, Almanca ve İngilizce gibi lisanların da öğretilmesinin onların eğitimi açısında gerekli olduğu görüşündedirler. Çünkü bu zamanımızın bir gereği olduğu gibi Hz. Peygamber de ' kim bir kavmin lisanını öğrenirse onların hilelerinden emin olur' buyurmuş ve bunu teşvik etmiştir. [134]

Batıcılar özellikle kızların yüksek tahsillerine önem verilmesini istemekle[135] beraber, ilk öğrenimlerinin daha önemli olduğu kanaatindedirler. Çünkü çocukluk mühim bir dönemdir. O dönemde öğrenilen bilgiler zihinden kolay kolay çıkmaz. Bu sebeple bir kızın çocukluğunda aldığı terbiye pek kolay değişemez. Kadınların bir çok kötü hasletleri, itiyatları, ataletleri ilk öğretimde tedavi edilebilir. Bu onların ilk öğretimine önem vermekle gerçekleşebilir.[136] Bu önem, aynı zamanda aşağıda ilk

---

[132] Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.124-126.
[133] Celal Nuri, "Kadın Siyasetimiz", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.7, 20 Mart 1330, s.11.
[134] Mesela bkz. Abdullah Cevdet, *Bir Hutbe Hemşerilerime*, s.10.
[135] Mesela bkz. İhsan Şerif, "Kadınlarımızda Atş-ı İrfan", s.2060.
[136] Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.123.

öğretim kısmında görüleceği üzere ilk öğretimi öğretim sürecindeki en önemli dönem olarak kabul etmelerinden ve din görüşlerinden de ileri gelmektedir.

Kızlarımıza yaşlı çirkin erkek öğretmen arama gibi kötü hasletimizi hemen bırakmalıyız.[137] Kızlarımızın öğrenmesi gerekenler bu asırda sadece namaz sureleri değildir. Onlar bir annenin bilmesi gereken herşeyi bilmelidirler. Onları üretici yetiştirecek programlarla yetiştirmeliyiz.[138] Mümkün olduğu kadar kısa zamanda muallimeler yetiştirip bunları vatanın dört bir tarafına, Bulgarlar'ın yaptığı gibi göndermeliyiz. Bu fikirler Batıcı akımın kadının eğitimi konusunda en çok üzerinde durduğu görüşlerden olmakla beraber, bunlar eğitimle ilgili bir kaygıdan daha çok onların eğitiminde, istihdam edilmelerinde ve memleketin ilerlemesine katkıda bulunamamalarında gelenekten kaynaklanan sebeplere bir tepki olarak oluşmaktadır.

Batıcılar tarafından kadının eğitimi konusunda en çok eleştirilen bir husus da hükümetçe yeterli ödeneğin ayrılmamasıdır. Eğitime ayrılan ödeneğin çoğu, erkek okullarına verilmektedir. Hüseyin Kami bu konuda şunları söylüyor: "Eğer müslüman kadınları, siyasete kendini kaptırmış erkeklerden birşey bekliyorlarsa yanılıyorlar. Hükümet topa, tüfeğe verdiği paranın bir kısımını da eğitime ayırmalıdır. Toplam 1600258000 kuruş olan Osmanlı devlet vergilerinin yüzde 67sini erekekler, yüzde 33ünü kadınlar ödemektedir. Oysa resmi istatistiklere göre, hükümetin kız okullarına 1 328 600 kuruş, erkek okullarına da 56 905 060 kuruş harcadığı anlaşılmaktadır. Aradaki farkın ne kadar büyük olduğu ortadadır. Üstelik bu rakamlara askeriyye bütçeleri dahil değildir. Avrupa kadınları da mücadele verirken, bizim kadınlarımız pek tabii hakları olan eğitim ve öğretimin durumuna gözlerini kapamaktadır. Kadınlar hakkında parlak sözler söylendiği halde, bunun gereği yapılmamaktadır."[139]

Batıcı akım kadın terbiyesini sadece mekteple de sınırlamaz. Hatta bu meseleyi bir dereceye kadar halledilebilir sayar. Kadının ev terbiyesi, aile terbiyesi ve cemiyet terbiyesinin de halledilmesi gereken önemli problemleri arasında kabul eder. Bu konuda Celal Nuri şöyle der: "Vakıan gelecek batın mektepte yetişeceğinden vücuda getireceği evladı aile içinde de büyütmek kabiliyetini ihraz edecektir. Fakat buna intizaren ne yapmalı? Burada erkeklerimize yetişmiş kadınlarımıza edebiyatımıza matbuatımıza azametli bir vazife terettüp ediyor. Bu açığı vesait-i hazıra ile kapamalıyız. Başka çare yoktur. Mümkün mertebe ev, aile işlerimizi tanzim etmeliyiz. Biraz intizama fikri takibe alışmalıyız. Erkekler bir miktar kadın vazaifini ifa etmeli, ev işleriyle çocukların terbiyesiyle ziyadece uğraşmalıdırlar."[140]

---

[137] Satı, "Fikret ve Terbiye", *Muallim*, c.II, S.14, 1 Eylûl 1333,s.429.

[138] Kızlara verilecek eğitimde özellikle onların üretici yetiştirilmelerini isteyen Prens Sabahaddin'dir. Bkz. Prens Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar*, s.69.

[139] Hüseyin Kami, "Kadınlığın Mevkii", *Zeka*, No.1, 5 Mart 1328, s.7-9.

[140] Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.126.

Batıcı akım kadının eğitimine bu kadar önem vermesine ve zaman zaman her hususta erkekle eşit olması gerektiğini belirtmesine rağmen, kadına eğitimde öngördüğü en önemli vazife, analık yani çocuklarının eğitimi meselesidir. Halbuki böylesine önemli bir konuyu gündeme getiren ve II. Meşrutiyet'te alabildiğine tartışılmasını sağlayan bir akımın, kadının eğitiminde özellikle onun çocuk yetiştiriciliği tarafını eğitimle irtibatlandırması daha doğrusu bu yönde bir eğitimin verilmesini istemesi onların görüşü ile bir zıtlık arzediyor gibi görünmektedir. Onların bu tavrını dönemin sosyal yapısı ile açıklamak mümkündür. Ancak Batıcı akımın daha çok yeni yetişen neslin kendi arzu ettikleri prototip içinde yetişmelerini istemeleri fikri göz önüne alınınca, batılılaşma açısından onların bu istekleri doğru bir orantı teşkil etmektedir. Çünkü Batıcılara göre çocuğun çevrenin olumsuz etkisinden kurtulması, açık düşünebilmesi okuldan önce ailede başlamaktadır. Ailede çocuklar en çok annelerinden etkilenmektedirler. O zaman annelerin eğitimine önem vermek gerekir. Ancak Batıcı akım, kadın eğitiminde onların Avrupa'ya gönderilmesi, yabancı lisan öğrenmesi, kadın maarifi ile ilgili bir siyasetin tayin edilerek milli bir terbiye ile yetiştirilmeleri ve yüksek öğrenime devam etmeleri gibi düşünceleriyle batılılaşma yolunda kadının önemli rolünü belirlemeye çalışmışlardır. Yine bu konuda gelenek ve dinin yanlış anlaşılmasından kaynaklanan probemleri de değinmişlerdir. Kadının eğitimine önem verilmesinin bir diğer sebebi ise, toplumun her üyesinin okur yazar hale getirilmesi, kalkınmada milletin her üyesinin yer almasıdır. Fakat Batıcılar kadının sosyal hayata iştirakinde eğitiminin çok önemli olduğunu ifade etmelerine rağmen, bu eğitimin keyfiyeti konusunda uzun açıklamalar yapmazlar. Bunun sebebini ise erkeklere verilmesi gereken eğitimin kızlara da verilmesini istediklerine göre muhteva açısından aynı eğitimi istiyorlar demekle açıklamak mükündür.[141] Kızlara sadece namaz surelerinin öğretiminin yapılmasına karşı çıkmaları da bu öğretim sürecinin program açısından çeşitli olmasını istediklerini göstermektedir. Hatta erkeklerin eğitiminden farklı olarak kadına yükledikleri analık, yeni neslin yetiştirilmesi gibi vazifeler kadının eğitim sürecinin erkeğe göre daha yüklü olmasını da gerektirmektedir. Fakat burada Celal Nuri'nin Abdullah Cevdet gibi Tam Batıcılar'a göre kadının eğitiminde özellikle ahlaki açıdan daha temkinli bir eğitimden yana

---

[141] Abdullah Cevdet'in çocukların yetiştirilmeleri ile ilgili söylediği sözler de kızlara verilecek eğitimin muhtevasının yüklü olması gerektiğini göstermektedir: "Damad-ı peygamberi, Hz. Aliyyil murteza (K.V.) "Evladınızı kendi seviyye-i terbiye ve irfanınıza çıkarmakla iktifa etmeyiniz. Zira onlar sizin yaşadığınız zamanın gayrı ve bu zamandan daha ziyade ilm u irfana ihtiyaç gösterecek bir zaman-ı ati için yaratılmışlardır." buyuruyor ki izaha muhtaç değildir." Bkz. Abdullah Cevdet, *Uyanınız!, Uyanınız!*, s.29. İhsan Şerif de bu konuda Abdullah Cevdet'i şu görüşü ile destekler: "Kadınlarımızın talim ve terbiyeleri hakkında bir kanaatim o kadar katidir ki münakaşasını bile istemem: Kadınlarımız da erkeklerimiz kadar bilgili olmalıdır." İhsan Şerif, "Kadınlarımızda Atş-ı İrfan", s.2058.

olduğunu da belirtmek gerekir. Bu, -her ne kadar Celal Nuri maarifi teknik medeniyetten sayıyorsa da- onun medeniyeti ikiye ayırmasından ileri gelmektedir.

Görülüyor ki Batıcı akım kadının eğitimi konusunda II. Meşrutiyet döneminde gerçekten çok önemli konulara değinmiş ve bu konuda İslam dininin yanlış anlaşılmasından kaynaklanan problemlerin tartışılmasına zemin hazırlamışlardır. Onların toplum üyelerinin yarısını oluşturan ve her hususta dinin de eşit kabul ettiği kadınların eğitimi konusunda getirdikleri eleştiri ve önerilere katılmamak mümkün değildir. Hakikaten Batıcılar uzun zamandır ihmal edilen bu meseledeki ısrarlı düşünce ve fikirleriyle daha II. Meşrutiyet dönemindeki kadın eğitimi uygulamalarında önemli rol oynamışlardır.

B- BATICI AKIMDA EĞİTİM REFORMUNUN UNSURLARI

Batıcı akımın eğitim reformunda hedefledikleri değişiklikleri tesbit edebilmek için öncelikle onların mevcut eğitimin durumu hakkında ne düşündüklerinin açıklanması daha isabetli olacaktır. Ancak bu tesbitte Batıcılar'ın Satı, Ali Kami ve şairliğinin yanısıra öğretmenlik tarafı da tebarüz eden Tevfik Fikret hariç tutulacak olursa, diğer bütün düşünürlerinin birer eğitimci olmadıkları gözden uzak tutulmamalıdır. Onların toplum ve Devlet'in eğitim uygulamaları ile ilgilenmeleri, öncülüğünü yaptıkları batılılaşmada oluşturmak istedikleri yeni insan prototipinde, elite bir sınıfın teşekkülünde, toplumun bütün fertlerinin aydınlatılmasında daha doğrusu sosyal inkılapların gerçekleştirilmesinde eğitimi bir araç olarak görmelerinden ileri gelir. Diğer taraftan "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusuna kendi fikirlerinin dayandığı temel esaslara göre cevap vermeye çalışan bir akım olarak da eğitim meselesi ile karşı karşıya kalmışlardır.

Batıcı akım önce "milleti yetiştiriyor muyuz" sorusunu sorar ve cevabını ise "asla" olarak verir. Çünkü maarif meselesini düşünmek için büyük bir hafsala gerekir. Diğer tarftan maarif konusunda milletin sağlam bir hatt-ı hareketi olmalıdır. Bizim bir maarif siyasetimizin olması şöyle dursun, mekteplerin içinde boğuldukları anarşi hali istikbali düşünenleri ağlatacak durumdadır. Biz pek yanlış bir yola sapmışız. Umumi terbiyeden bahsedilir edilmez akla önce Maarif Nezareti geliyor. Maarife muktedir bilinen bir kimseyi Nazır olmak üzere takımıyla palas pandıras gönderiyorlar. Bu zat sevgi göstermek için Bağdad Valisi gibi otuziki memuru azl, kırk sekizini nasbediyor, müstahdemini yıldırıyor. Bir program düzenlemeye kadar gidiyor. İşte böylece nazır-ı faal ünvanını alıyor.[142]

---

[142] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.195-196. Ayrıca bkz. Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.110-112; Satı, "Terbiye-i Avam İçin", s.2; Satı, "Mektepler ve Ahval-i İctimaiyye", s.1-10; Rıza Tevfik, "Mesail-i Hakikiye", s.2052.

Batıcılar, Maarif nazırlarımızın bu yaptıklarını, harita ve planı çizilmeden bir sarayın inşa edilmesine benzetirler ve olmayan temel üzerine katlar çıkıldığı, malzemenin kabiliyet ve sağlamlığına bakılmadan bir kümesin üzerine Eyfel Kulesi yapmak istendiği için iyi niyetli ve kabiliyetli Maarif Nazırları senede oniki defa Sultan Mahmud Türbesi civarındaki Nezaret'te değişiklik yaptıkları ve gidip geldikleri halde yine de İstanbul'da bir tek ibtidai mektebi yok diyerek bu gayesizliği eleştirirler. Yine ne yapacağımızı ve yaptığımızı bilmiyoruz. Maarif siyasetimiz umumi siyasetimize bağlıdır. Bu sebeple yalnız Maarif Nezareti bunu tayinde sorumlu değildir. Devlet ve hükümet umumi programını çizmediğinden maarifimizde hiç birşey yapamıyor, çırpınıp duruyoruz diyerek de tek suçlunun Maarif Nezareti olmadığını belirtirler.[143] Bir maarif siyasetimizin olmayışı nedeniyle, Nezarete geçen iktidar adamları birbirine zıt programlar tatbik ediyorlar ve bu karkaşalıkta zavallı millet eğitim-öğretimden mahrum kalıyor. Bütün derdlerimiz bir programımız olmadığından ileri geliyor.[144]

İşte böylece halledilmemiş binlerce sual maarif meselesini düşünürken karşımıza çıkıyor diyen Batıcılar, devletin bütün organları bir tek makinenin çeşitli çarklarına benzer, çarkın biri aşınırsa diğerleri vazifelerini yerine getiremezler, makine bir bütündür diyerek maarif reformunun genel reform içinde bir gaye ile düşünülmesi gerektiğini önemle vurgularlar. Bir maarif nazırı ne kadar çalışkan, istekli olursa olsun tek başına bir şey yapamaz. Çünkü devlet orkestrası ya birden çalar yahut içine kazara karışan meşhur bir kemancının havaları o gürültü arasında kaybolur.[145]

Biz Türkler'in maddiyyundan olduğumuz için ancak göz ile görülen, kulak ile işitilen, el ile tutulan şeylerden gayrisine önem vermediğimizi söyleyen Batıcılar, bu sebeple bir mağlubiyet üzerine gayrete gelip hemen ordu ve donanmada birşeyler yaptığımızı, anacak bütün felaketlerimizin en açık sebebini teşkil eden cehlimizi görmediğimizi söylerler ve bunun, Meclis-i Vükela'da Maarif Nazırlığı'nın hatır için bir adamı kayırmak maksadıyla ihdas olunmuş bir makam olduğunu akla getirmeye sebebiyet verdiğini söyleyerek Maarif Nezareti hakkındaki fikirlerini açıkça belirtirler.[146]

Batıcı akımın mevcut eğitimin durumu ile ilgili tenkitlerini derli toplu bir biçimde Celal Nuri izah etmektedir. Celal Nuri'nin bu hususdaki fikirleri onların maarifin içinde bulunduğu durumdaki kanaatlerini ortaya koyması yanında, hakikaten memleketin mühim meselelerine de değinmesi açısından önemli olduğu için buraya

---

143 Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.196.

144 Bu konularda bkz. Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.191, 196 ; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.51-52.

145 Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.198.

146 Aynı yer.

özetle alıyoruz. Bu meseleden içtimai ve ruhi bir mesele olmak üzere bahsedeceğiz diyen Celal Nuri bu hususta şunları söyler:

Şurası iyice bilinmelidir ki, maariften bir sonuç alabilmek için bir gaye, amaç ve program takip etmelidir. Maarif ancak bu gayeye ulaşmak için bin alet olmak üzere telakki edilebilir. Aynı şekilde maarif nokta-i nazarından bir millet kendisini diğer milletler ile her dakika yarışma ve imtihanda bilmelidir ki, rekabet kabil olsun. Ruhi durumumuz bu hususdaki gayret ve çalışmalarımız iyice tetkik edilirse görülür ki, biz bu gayesizlik hastalığına tutulmuşuz. Hedefimiz nedir? Bu belli değildir. Bunun gibi maarif hususunda herkesten ayrılıp yalnız kalma kaidesine boyun eğmişiz. Etrafımızdakiler ne yapıyor? Bundan haberimiz yok. Maarif de bir çeşit rekabettir. Savaş meydanında en muntazam en kuvvetli asker galip geldiği gibi hayat mücadele ve kavgasında da en bilgili, en vakıf, en tecrübeli millet bu savaştan galibiyetle çıkar, zaferi kazanır. İşte şimdiye kadar yapılan düzenlemeler ve teşkilattaki ıslahatlarda bu noktalar asla düşünülmediğinden maalesef gayretler heba olmuş Maarif-i Umumiye Nezareti'nin bunca emekleri pek iyi bir netice vermemiştir. Yapılan şeylerde pek o kadar ciddiyet göremiyoruz. Aslında Darülfünunumuzda, Darülmuallimînimizde bir çok mekatibi aliye, taliye ibtidaiyemiz de varsa da bunların ancak lafızları vardır. Garptaki müesseselerle bizim mekteplerimiz mukayese edilecek olursa şerm-sar (utangaç, mahcub) oluruz.

Öğretim metodu ve terbiyemizde hala bir kaide kabul edemedik. Ne Avrupa'nın çeşitli usullerini kabul veya hiç olmazsa tetkik ettik ne de kendi ahval-i ruhiyemizle muhtelif usulleri telife çalıştık. Mekteplerimizde Maarif-i Umumiye Nezareti'mizde bir karışıklıktır gidiyor.

Anasır-ı Osmaniyyenin çokluğu ve birbiyleriyle muhalefeti bizde bir de "büyük maarif meselesi" meydana getirmiştir ki, bu bir terbiyevi durum olmaktan daha çok bir siyasi meseledir.

Cehaletimiz pek kesifdir. Okur yazarlarımız taşralarda parmakla gösteriliyor. Hem ne okur yazarlar! Eskiden asla maarif teşkilatımız yoktu. Bu noktaları göz önüne alarak biraz daha fazla gayret göstermeliyiz. Şimdiki Maarifi Umumiye Nezareti olduğu gibi ortadan kaldırılmayı hak ediyor. Aynı şekilde onu teşkil eden memurlar da kazandıkları usul dolayısıyla kabiliyetlerini kaybetmeişlerdir. Bu nezaretle, bu erkan ile iş görülmez. Bu heyet milletimiz için bir ayıptır. Yeni esaslara dayalı yeni bir Nezaret teşkili için tam bir yetkiyle Avrupalı bir profesör ve onun maiyyetinde birçok memur celbi lazımdır. Bunların kuracağı yeni bir idare ile belki onbeş yirmi senede maarifi umumiyemizi ıslah değil (çünkü ıslah mevcudu düzeltmeye derler) yeniden teşkil edebiliriz. Medenileşme görevimizi biz başka türlü gerçekleştiremeyiz. Bildiğimiz usuller pek eski pek ibtidaidir. Bunun bir nedeni de menkulata dayanması,

fikir hürriyetini ortadan kaldırması ve reddetmesidir. Alaturka maarif -görüldüğü üzere- bir para etmiyor. Senelerce tahsil bir semere vermiyor. Dünyanın hiç bir tarafında artık böyle bir usul kalmamıştır. Meşrutiyetten beri mekatibi aliyemiz bozulmuştur. Hele mekatibi ibtidaiyemiz hiç yoktur. Memleket dahilinde kendisini gösterecek derecede ortaya çıkanlar bu güçlerini hep maarif-i ecnebiyyeye borçludurlar.

Böyle yarım yamalak mekatip ile Avrupa'nın o ezici hulul ve nüfuzuna nasıl karşı gelinebilir?

Bizde mektepler de "amatör" elinde kalmıştır. Mektep binaları bile uygun değildir. Bir evin derhal mektebe dönüştürülmesi, ötekinin berikinin derhal öğretmenliğe atanması hem eğitim öğretim hem de ruhi durumumuz açısından incelenmesi geneken bir meseledir. Her ev mektep haline ulaştırılamıyacağı gibi her okur yazar da muallim olamaz. Vakıa böyle yarım tedbirler ile göz boyamak için meydana bir mektep çıkar ama bundan asla bir şey çıkmaz.

İşte ciddi ve ceyyid bir surette avrupai bir kafa ile avrupai usuller ile ve Garp'ta elde edilen tecrübelere istinaden gidilirse -belki - bir müddet sonra bizde maarif bir sonuç verebilir. Bunun neticesinde de millet taze hayat bulur. Yok eğer maarifimiz bu hızlı çöküşünde devam ederse mektepler bir anarşi yuvası halinde devam ederse, muallimler cahil, öğrenciler öğretim imkanından mahrum olurlarsa artık bu milletten hayır beklenmemelidir. Cehalet ve seciyesizlik ve bunların zaruri neticelerinden olan ahlaksızlık ve tereddi bizi belki Amerika'nın kırmızı derili adamlarından daha aşağı bir seviyeye indirebilir.

Terekkiyatın da tedenniyatın da anahtarı Maarif Nezareti'ndedir. Bugün istikbal o Nezaret'te haczedilmiş bulunuyor. İktidar ve kabiliyet sahibi olmayan eller istikbal denilen ve ihtimama her yönden layık olan bu vücud-ı nahyifi (zayıf vücudu) öldürebilir. İstikbalimiz yedi aylık doğmuş bir çocuk kadar. Bu gibi mahlukat -malum ya- ekseriya ölür. Eğer biz bunu ölümden kurtarmak istersek tıpkı o çocuklar için tatbik olunan usule uygun olarak cam dolabların pamukların içine koymalıyız. İhtimamımızı iki kat etmeliyiz. İşte böyle gidilirse istikbalden emin olabiliriz. Tersi olursa yok oluruz.[147]

Celal Nuri'den yaptığımız bu uzun alıntı Batıcılar'ın mevcut eğitimin teşkilat yapısından muhtevaya kadar bir çok unsurlarından şikayetçi olduklarını göstermektedirler. Ancak Batıcı akım maarif meselesini toplum ve devletin gerçeklerini de dikkate alarak kendi batılılaşma anlayışları yönünde çözme eğilimindedir. Onlar karşılaştıkları ve halletmeye çalıştıkları bütün içtimai inkılapların çözümünde Batı'ya dönüp orada bu meselelerin nasıl çözümlendiği meselesini

[147] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.189-197.

öncelikle araştırdıkları için maarif meselesinde de aynı metodu takip etmişlerdir. Ancak Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu gerçeği de göz önünde bulundururlar. Maarif reformunda Batı'nın örnek alınması konusunda Tam Batıcılar açısından bir problem yoktur. Celal Nuri'de maarifi sınai, teknik medeniyetin içerisinde mutalaa ettiği için Kısmi Batıcılar açısından da bu anlamda bir problemle karşı karşıya gelinmemektedir. Zaten yukarıdaki fikirlerinden de bu açıkça anlaşılmaktadır. Ancak burada geleneksel kültürden yararlanmayı istemesine rağmen, tamamen eğitimde de köklü bir değişikliğe gitmeyi arzulayan Tam Batıcılar ile Kısmi Batıcılar arasında geleneğin kullanılışı açısından farkların da olduğunu belirtmek gerekir. Tam Batıcılar arasında Abdullah Cevdet bu tavrını şu şekilde ortaya koyar: "Artık etiketten keramet beklemeye devam etmeyelim; Şişenin içindeki mayi aynı ve şişe aynı şişe kaldığı halde üzerine istediğiniz etiketi yapıştırın, şişenin ve muhtevisinin değişmesine ne yardımı olur?

Bir Allah'ın kulu geldi Maarif Nazırı oldu. Mekteb-i İdadilerin üzerine Mekteb-i Sultani levhası asıldı. Bu, yeni futuhattan oldu.[148] Bu futuhatın hazine-i millete neye mal olduğunu da şimdi sormayalım....

Niçin bunlar hep birer inhizam engiz futuhat oluyor; Çünkü teşkilatın deva-yı kül olduğu zam-ı batılında bulunmakta ısrar olunuyor. Şime-i mesuliyetin ruh-ı idare olduğu dikkatle ve hatta dikkatsiz bile görülmüyor ve çünkü Satı Bey gibi zevat-ı güzide açıkta mazul veya kadro harici olarak bulunduğu halde, hatta maarif işlerimizin tanzimi için adamsızlıktan şikayet etmeye cesaret bulunuyor....

Etiketlerin değişmesinden ne çıkar? bu kafaların içindeki bu tarz-ı rüyet ve bu tarz-ı telakki, bu şime değişmeli... Kendisine nur verilmeyenden nur istemeye hakkımız yoktur..."[149] Aslında Abdullah Cevdet'in bu düşünceleri ile celal Nuri'in düşünceleri arasında eğitimin avrupaileşmesi konusunda bir fark yok gibidir. Ancak Celal Nuri maarif meselesinden bahsederken aynı zamanda ruhi durumumuz açısından da açıklamalar yapmaktadır. Denildiği üzere bu onun medeniyet ayırımından kaynaklanır. Bu onu Abdullah Cevdet'e göre eğitimi her ne kadar teknik medeniyet içinde mutalaa etse de bu konuda daha tedbirli açıklamalar yapmaya sevkediyor.

Batıcılar cephesinde eğitimin gerekliliğinin belirtilmesinin yanında önemli olan mesele, bu eğitimin hangi yöntemlerle gerçekleştirileceği olarak ortaya çıkıyordu.

---

[148] Hüseyin Cahid de eğitimde yapılanların hep isim değiştirmelerinden ibaret kaldığını söyleyenlerdendir. O, memleketin her tarafında çocuklar kitapsız, programsız, öğretmensiz beklerken, İdadiler'in adını değiştirip Sultani yapmak için mi bu kadar masraf yaptık, bu kadar zaman kaybettik, diyerek yapılanlara eleştiri getirir. Bkz. Hüseyin Cahid, "Maarif Derdi", *Tanin*, No.800, 23 Teşrinisani Efrenci 1910, s.1.

[149] Abdullah Cevdet, "Vur! Fakat Dinle!", *İçtihad*, No.61, 11 Nisan 1329, s.1334-1336. Ayrıca bkz. Abdullah Cevdet, "Mehtab'a", s.9-10.

Nicelik açısından Osmanlı maarif sistemindeki gelişme saray yanlısı yazarlar tarafından kısmen abartılarak anlatılsa bile Abdülhamid II döneminde azımsanmayacak bir düzeydeydi.[150] Doğu kültüründen de geniş olarak yararlanma gerekliliğini belirten Batıcılar, niteliklerini belirttiği seçkinlerin yetiştirilebilmeleri için imparatorluktaki mevcut okulların varlığının bunların olmamasından daha kötü sonuçlar doğurduğunu düşünerek[151] bu hususta ilk üçü Jean-Marie Guyau'dan kaynaklanan altı maddelik bir plan öneriyordu: "...Ruhi irsiyet, hıfzısıhha ve dimağın fizyolojisi, terbiyevi telkin, tarihin terbiye vasıtası olarak kullanılması, bedeni ve zihni idman vs. fakat hepsi daima içtimai nokta-i nazardan olmak üzere muallimi alakalandıracaktır.

1. Beşeri ferde, nev'-i beşere has ve ona lüzumlu kabiliyetlerin ahenkli bir şekilde inkişaf ettirilmesi.

2. Ferde bilhassa şahsına has görünen kabiliyetlerin, bünyenin umumi muvazenesine zarar vermeyecek ölçüde inkişaf ettirilmesi.

3. Bu muvazeneyi bozması muhtemel sevk-i tabii ve temayüllerin durdurulması ve zabt-u-rabt altına alınması.

4. Tesanüt ve istiklal hissinin telkin edilmesi.

5. Keyfi ve şahsi iradelere boyun eğme temayülünü boğarak ruhun asla süfli kılınmadan hassas kılınması.

6. Kadınların terbiyesine en az erkeklerin terbiyesine verildiği kadar ehemmiyet verilmesi...[152]

Satı'nın Emrullah Efendiye sunduğu maarif ıslahatı hakkındaki mutalaaları da Batıcı akımın eğitim reformunda istediklerinin bizatihi müessese ve içerik açısından arzuladıkları değişikliklerdir. Satı bu layihasında Kavaid-i Esasiye, Muallim Ihzarı, Teftişat ve talimat, Müddet-i tedrisiyyelerin Tezyidi meselesi ve Levazım-ı tedrisiyye olmak üzere beş ana mesele üzerinde durur. Satı'nın layihada hem tesbit ettiği hem de çözüm-önerilerde bulunduğu meseleler aynı zamanda onların şikayetçi olduğu meselelerdir.[153]

Yukarıdaki açıklamalara göre Batıcı akım, fediyetçi bir eğitimden tutun da kişinin bütün kabiliyetlerinin çevre ve bedeni faaliyetleri ile irtibatlandırıldığı ilköğretimden yükseköğretime varıncaya kadar mevcut eğitim felsefesinin tamamen aksi bir eğitim sisteminden yanadırlar. Batıcı akımın eğitim reformunun öğleri ile ilgili

---

[150] Bkz. Kodaman, s.164-166.

[151] Abdullah Cevdet, "Talim ve Terbiye ve Mekteplerimiz", *Meşveret*, No. 10, 18 Zilkade 1313, s.2.

[152] Abdullah Djevdet Bey, De La Necessite d'Une Ecole Pour les Educateurs Sociaux: Memoire Presente au congres international de l'Education sociale, Tenu a l'Exposition universelle de Paris du, s.43-35, Hanioğlu, a.g.e., s.170-171'den naklen.

[153] Satı'nın Emrullah Efendi'ye sunduğu maarif ıslahatı ile ilgili layihadaki düşünceleri için bkz. Satı, *Layihalarım*, s. 13-31.

düşünceleri, bütün dünyada eğitim düşüncesinin hızla değiştiği, eski okulu ve eğitim sistemini yeren çağdaş eğitim akımlarının artık geliştiği bir dönemde eğitim felsefemizde olumlu yönde önemli meselelerin derinliğine incelenmesini sağlamış ve uygulamada rehberlik etmiştir. Şimdi onların kendi amaçları doğrultusunda oluşturmak istedikleri yeni modern insan prototipini yetiştirecek eğitim reformlarının temel unsurlarını incelemeye çalışalım.

1- Avrupa'ya Talebe Gönderilmesi

Eğitim düzeyindeki geriliğin, toplum ve Devlet'in en önemli meselesi olduğunu belirten Batıcılar, Batı bilgisinin imparatorluğa aktarılmasını savunmuşlardır. Yukarıda zikredildiği üzere Batı bilgisinin aktarılmasında Batı klasiklerinin tercümelerinin yanısıra Avrupa'ya talebe gönderilmesi de bu hususdaki etkin yollardan birisidir. Batı marifetinin nakledilmesi, ilerlemiş milletlerin terakki konusunda yaptıkları gibi bizim de Avrupa'ya talebe göndermemizle mümkündür. Bu bakımdan Batıcı akım, Batı bilgisinin memlekete aktarılmasının yollarından biri olarak Avrupa'ya talebe gönderilmesi fikrinin hararetle savunuculuğunu yapmıştır. Abdullah Cevdet İçtihad Dergisinin daha ilk sayısında çağrıda bulunarak zenginlerin çocuklarını Avrupa'nın tecrübeli mekteplerine, darülfünunlarına göndermelerini istemektedir.[154] Abdullah Cevdet daha sonra müslümanlara yaptığı bir çağrıda da zamanın cehalet, taassup zamanı olmadığını, bilakis ulum, fünun, terakki, teali zamanı olduğunu söylerken de bütün bunların Avrupa'da olduğunu bu sebeple yine zenginlerin çocuklarını Avrupa'nın Paris, Berlin, Londra gibi başkentlerine göndermelerini, oralarda ulum ve sanayiye mahsus mekteplerde ilim ve irfan tahsil ettirmelerini veya tahsillerini tamamlatmalarını ister.[155]

Batıcılar'ın Avrupa'ya talebe gönderme gerekçelerinden birisini Japonya'nın terakki etme sebeplerinden en önemlisinin bu şekilde gerçekleşmiş olması teşkil eder. Abdullah Cevdet, Japonya'nın Avrupa'ya talebe göndermesini Batı bilgi ve teknolojisinin aktarılması ile ilişkilendirerek şu şekilde anlatır: "1840 tarihlerinde Japonya'ya, Avrupa bir tokat attı. Fakat bu tokat üzerine, (Japonya) Avrupa'ya gözünü ve kalbini kapamadı. Bu darbenin hangi pazulardan ve hangi sebeb-ü kuvvetlerle geldiğini anlamaya koyuldu. Ve inanılması kolay olmayan bir miktarda, yani defaten 20000 evladını Avrupa'ya, Amerika'ya tahsile, tetkike gönderdi. Fakat bu 20000 genç Japon'un ikmal-i tahsil ve tetkik ile Japonya'ya avdeti "Şems-i Tali İmparatorluğu" nu ihya etti. Bu genç ve münevver Japonlar'ın hiç biri Victor Hugo'ya Lord Byron'a "aleyhillane" demedi."[156] Abdullah Cevdet bu hususta Osmanlı ile

---

[154] Abdullah Cevdet, "Bir Musahabe", s.10.

[155] Abdullah Cevdet, *Uyanınız!, Uyanınız!*, s.28.

[156] Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", s.1982. Ayrıca bkz. Abdullah Cevdet, *Bir Hutbe Hemşerilerime*, s.8-9; Abdullah Cevdet, *Yaşamak Korkusu*, s.19-20; Abdullah Cevdet, "Yaşamak

Japonya'yı karşılaştırmak için de şöyle sormaktadır: "Avrupa bize bir değil bin tokat vurdu; biz uyanmıyorsak kabahat Avrupa'nın mı yoksa bizim balkabağı kafalarımızın mı?"[157]

19. yüzyılda Avrupalılar'ın istilasından korunmak için en iyi yolun müslümanlarda bulunmayan kabiliyetleri Avrupalılar'dan almak olduğu fikrinin ağırlık kazandığını ve bunu Avrupa devletleri içerisine dahil olmak isteyen ve Türk olan Sultan Mahmud ile Mehmet Ali Paşa'nın başlattığını belirten Abdullah Cevdet, onların bu bilgi aktarımını "...memleketlerine Avrupa'dan muallimler getirtiler ve tahsil-u ulum için Avrupa'ya gençler gönderdiler. Garb'ın teşkilatını şayan-ı ittihaz buldular..."[158] yoluyla yaptıklarını ifade eder.

Abdullah Cevdet İslam dininin başka ülkelerde de olsa ilim almayı engellemeyen bir din olduğu, İslam'ın evladlarımızı Avrupa'ya tahsile göndermemize engel teşkil etmediği konusunu da yazılarında işler: "Bir din ki "utlubul ilme minel mehdi ilel lahd, utlubul ilme ve lev bissin, el hikmetü dalletül mümin eynema vecedeha iltekatha" yani "beşikten mezara kadar tahsil-i ulum ve fünun et, ulum ve fununu Çin'de bile olsa tahsil için Çin'e kadar git, hikmet müminin gaybolmuş malıdır nerede bulursa alır" der. Saliklerinin "adam sen de! şimdi yaşım otuzu tecavüz etti, tahsil-i ilim etmek zamanım geçti" diyerek cehil ve hüsran içinde kalmaya ne hakları vardır? Yahut kasabamızda mükemmel mektep yok, vilayet merkezine yahut İstanbul'a veyahut Avrupa'ya, Amerika'ya kadar kim gidecek demeye, yahut bir ilm-i müfidi, bir ihtira-ı nafii frenk sözü, frenk icadı diyerek istihfaf -ı vird etmeye nasıl cüretleri olabilir?"[159] Abdullah Cevdet'in din ve onun kullanılışı konusundaki görüşleri ne olursa olsun, onun bu konuda oldukça önemli meselelere parmak bastığı görülüyor. O özellikle Kur'an'ın prensiplere bağlı olarak gönderme yaptığı ilim ve alınması konusunda getirdiği teşvik hatta emirlere rağmen, müslümanların bu konudaki eksikliklerine ve dinin bu konudaki görüşlerinin onlar tarafından yanlış anlaşıldığı meselesine değinmektedir.

Batıcı akım içerisinde Celal Nuri Avrupa'ya talebe gönderilmesi konusunda bazı endişelere sahip olup, Abdullah Cevdet'e göre bu konuda daha tedbirli

---

Korkusu", *İçtihad*, s.913; Abdullah Cevdet, "Mesail-i ruz-Merreden: İstanbul, 14 Kanunisani 1911", *Yen-i Tasvir-i Efkar*, No.476, 19 Kanunisani 1911-18 Muharrem 1329, s.1; Abdullah Cevdet, "Girid ve Giridlerimiz", *Tenkid*, No.3, 5 Mayıs 1326, s.34-35; Abdullah Cevdet'in yabancı okullarda öğretim görmeyi tavsiye etmesi ile ilgili olarak bkz. Abdullah Cevdet, "Kimin Mukadderatı Kimin Elinde", s.1384. Avrupa'ya çok miktarda talebe gönderilmesini isteyenlerden birisi de Hüseyin Cahid'tir. O, Biz her hususta Avrupa'dan geri kalmışız, mümkün olsa da Avrupa'ya yüz değil yüzbin talebe göndersek de terakkimizi o derecede hızlandırsak demektedir. Bkz. Hüseyin Cahid, "Avrupa'ya Talebe İ'zamı", *Tanin*, No.340, 13 Ağustos Efrenci 1909, s.1.

[157] Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", s.1983.

[158] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.700.

[159] Abdullah Cevdet, "Cihan-ı İslam'a Dair", s.762.

düşünmektedir. O da II. Mahmud zamanından beri Avrupa'ya talebe gönderildiğini ancak istisnalar hariç tutulursa, gönderilen talebe bir prensip dahilinde gönderilmediği için bundan istenilen maksada ulaşılamadığını söyler. Bu konuda bizim ile Japonya arasında bir karşılaştırma yapan ve Japonlar'ın bu hususta belli bir program takip ettiğini, gönderdiği talebeleri dikkatle seçtiğini ve tekkemmül için gönderdiklerini halbuki bizde ise tam tersinin olduğunu söyleyen Celal Nuri, bizim Avrupa'ya talebe gönderme işinden yararlanamadığımızı özellikle belirtir. Yine Celal Nuri, "...Avrupa'ya talebe göndermeyelim fikrine kani değiliz. Asla. Garb'ın sermaye-i aliyatından müstefiz olmak bir zaruriyye-i ihtiyaçtır...." der ve bu, bu şekilde olmaz. Avrupa'ya talebe gönderme taraftarıyız. Fakat mesele nasıl ve hangi talebeyi gönderelim[160] diyerek meselenin içerik olarak düşünülmesi gerektiğini ifadeye çalışır.

Celal Nuri özellikle Fransa'ya talebe gönderilmesine karşı çıkar ve Almanya ve Amerika'ya gönderilmesini ister. Fransa'ya talebe gönderilmesine karşı çıkışı, daha çok oradaki eğitim metodunu beğenmeyişinden kaynaklanmakla beraber, talebenin buraya gelişi güzel seçilip gönderilmiş olması ve bu nedenle paraların gereksiz yere safedilmesidir. Yine oradaki çocukların çok kötü bir ortamda yaşamaları sebebiyle dönüşlerinde hem bizleri hem de kendilerini benimsemiyeceklerdir kaygısından ileri gelmektedir. Celal Nuri "İstikbal-i irfanımızı Paris'te bir tehlike içinde görüyorum" diyerek bu yanlıştan dönülmesini ister.[161]

Avrupa'ya talebe göndermekten geri duramıyıcağımızı söyleyenlerden birisi de Prens Sabahattin'dir. O Avrupa'ya talebe'nin gönderilmesi sebebini kendi teşebbus-i şahsi fikirleri çerçevesinde değerlendirir. Bu sebeple Avrupa'ya gidecek talebenin münevver ve müstehlik yerine müteşebbis müstahsiller olmak için gönderilmeleri gerektiğini söyler.[162] Aslında Abdullah Cevdet'in de Avrupa'ya talebe gönderilmesini istemesinin en önemli sebeplerinden birisini de "teşebbüs-i şahsiye say, zatileriyle te'min-i maişete alıştırmak"[163] şeklinde belirdiğini görmekteyiz. Bu Abdullah Cevdet'in özellikle ferdiyetçi eğitim konusunda Prens Sabahattin'den etkilenmesinden kaynaklanır. Ancak Prens Sabahattin'in bu konudaki fikirleri ona göre daha tutarlı ve temellendirilmiştir. "Teşekkül-i infiradiyi memleketimizi idhal edecek usul-i terbiyeyi tatbika kadir (mürebbi)leri, müstahsillerin en lüzumlularından" sayan Prens Sabahattin de Fransa'da memur yetiştirilmek üzere açılmış olan mekteplere talebenin gönderilmesine şiddetle karşı çıkar. Çünkü artık Fransa'da da

---

[160] Celal Nuri, "İcmal-i Efkar: Talebe-i Osmaniyye ve Avrupa", *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası*, c.II, No.47-16, 7 Rebiülevvel 1336-22 Kanunievvel 1917, s.337-339.

[161] Celal Nuri, "Muhterem Celal Nuri Bey'in "Frans" Vapurundan Göndermiş Oldukları Mekteptur", *Serbest Fikir*, No.14-2, 8 Mayıs 1330, s.2-3; *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.192.

[162] Prens Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar*, s.82.

[163] Abdullah Cevdet, "Bir Musahabe", s.10.

birçok eğitimci tarafından yetersizliği kabul edilen bu mekteplere öğrencilerimizi göndermek maksadı temin edemez. İçtimai ihtiyaçlarımıza uygun olan mektepler Fransa'da yok değil, ancak arayıp bulmak gerekir[164] diyen Prens Sabahattin, orada teşebbüs-i şahsi üzerine tesis edilmiş bir mektebi örnek olarak verir. Daha sonra özellikle Avrupa'ya gönderilecek talebenin ne tür mekteplere ve hangi amaçlarla gönderilmesi gerektiğine işaret eden fikirlerini açıklar: "Şimdi sorarım, böyle bir mektebe talebe göndermekle lalettayin Avrupa mekteplerinden birine talebe göndermek müsavi midir? Vakıa ikisinin de ismi bir! Avrupaya talebe yollanıyor. Fakat takip ettiğiniz usul-i müstehlikleri, hallerinden memnun olmayanları çoğaltacak, tahsil-i maarif unvan-ı emniyet bahşasıyla musab olduğumuz illeti artıracak! Teklif eylediğimiz usul ise müteşebbis müstahsiller, -çocuklarımızın olduğu kadar büyüklerimizin de şiddetle arz-ı ihtiyaç ettiği- hakiki mürebbiler vücuda getirecek; münevver ve ameli gençlerle namuslu köylülerimiz arasında bir say u amel münasebeti yaratacak, Türkiye'de koskoca bir cihan-ı temeddün temellendirecek! Öyle bir inkılap ki cemiyet-i siyasiyye vesait-i malumeleriyle başa çıkarmaktan külliyen aciz!..

İşte Avrupa'ya gönderilen talebemizin en büyük kısmı bu gayeye erişmek maksadıyla gönderilmeli ve avdetlerinde birer çiftlik başına geçmeleri ve bu sayede köylülerimize, en tabii, en muvafik bir tarzda çalışma, zenginleşme, yükselme yolunu göstermeleri için Ziraat Bankası, yahut başka müesseseler tarafından kendilerine - tedricen azalacak- teshilat gösterilmelidir."[165] Görülüyor ki, Prens Sabahattin'in Avrupa'ya talebe gönderilmesini istemesinin yegane sebebi, Avrupa medeniyetinin ve terakkisinin temelini oluşturduğunu söylediği bireyciliği, girişimciliği bu sayede memlekete getirebilmektir. Aslında Batıcı akım da Avrupa maarifinin en çok bu tarafı üzerinde durur.

Batıcı akım içerisinde Avrupa'ya talebe gönderilmenin esaslarını bir eğitimci olması sebebiyle de en iyi bir şekilde izah eden Satı Bey'dir. Satı memleketimizde ulum ve maarifin neşir ve tamimi için müracaat edilmesi gerekli olan vasıtaların en önemlilerinden birinin de "memalik-i mütemeddine ve müterakkiyeye talebe izamı"[166] olduğunu söyler ve bu hususta nasıl hareket edilmesi gerektiği ile ilgili fikirlerini Emrullah Efendiye sunduğu layihada açıklar.

Layihada önce geçen sene Avrupa'ya gönderilen talebelerin plansız, programsız gönderildiğini eleştiren[167] ve bu durumun özellikle Darülmuallimler için

---

[164] Prens Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar*, 1327, s.82.
[165] Prens Sabahaddin, a.g.e., s.98-99.
[166] Satı, *Layihalarım*, s.46.
[167] A.g.e., s.46-47.

gönderilen talebeyi etkilediğini söyleyen[168] Satı, bu işte en çok suçlu olanın alelacele hareket eden Nezaret olduğunu ifade eder ve şimdiden sonra geçen seneden de ders alınarak şu esasların takip edilmesi gerektiğini özellikle vurgular:

1- Avrupa'ya gönderilecek talebe için esaslı bir program hazırlanmalı, bunda hangi maksatlarla talebe gönderileceği, talebeden ne gibi şartlar aranacağı açık ve kesin bir şekilde belirtilmelidir.

2- Maksadların takibinde memleketin meselelerini dikkate almalı. Bu sebeple de daha çok tatbiki ve ameli gayelere önem vermelidir. Kitaplardan öğrenilebilecek ilimlerden ziyade müşahade ve amel ile öğrenilebilecek ilim ve hünerler için talebe göndermek lazımdır.

3- Talebe göndermekten elde edilecek faydanın kemiyete göre değil, keyfiyyete göre olması gerektiğini bir an bile gözden uzak tutmamak gerekir.

4- Talebenin imtihanı sırasında bilgiden başka eğilimlerini de dikkate almak gerekir. Sırf Avrupa'ya gitmek isteyen öğrencilerin seçimine dikkat etmek gerekir. Mesleğe ilgilerini iyi tesbit etmeli bu sebeple imtihanlara gereken önem verilmelidir.

5- Gönderilecek talebe özel bir şekilde burada hazırlanmalıdır.

6- Yüksek tahsil yapmış veya mesleğin içinde bulunmuş kimselere özel şartlarla davranmalıdır. Japonlar yüksek tahsilini bitirmiş kimseleri göndermekte daha öncelikli davranırlar. Bu özellikle muallimlik mesleği için geçerlidir. Bizdeki öğretim metodunu bilmeyen, idareyi bilmeyen ile bilenin istifadeleri birbirinden farklı olur. Bu sebeple Darülmuallimler için gönderilecekleri buranın mezunlarından seçmelidir.

7- Gönderilecek talebenin hepsi bir memlekete gönderilmemelidir. Avrupa memleketlerinden yalnız birisinin maarifine teveccüh etmek zararlıdır, her memleketin maarifi ise kendi gerçeklerine uygundur. Bu sebeple "...hiç bir memleket maarifinin bizim için aynen mukalled olmaması lazım geldiği de isbata lüzum göstermeyen hakikatlerdendir. Biz, her memleketin maarifini tetkik etmeli, her birinde kendimize muvafik ve mutabık bulduğumuz cihetleri almalıyız. Şimdiye kadar yalnız Fransız programlarını taklide çalıştık; halbuki başka yerlerin maarifinin de bizim için alınacak çok şeyler...vardır. Onun için yalnız Fransa'ya değil, her tarafa talebe izamına ihtimam etmeliyiz."[169]

Satı bugüne kadar Alman maarifini hiç incelemediğimizi halbuki Bulgaristan maarifinin ilk önce Fransa'yı takliden başladığını fakat daha sonra Almanya'yı taklide başladığını söyler. Darülmuallimlerin de ilk defa orada gelişmeye başladığını ifade eden Satı, Japonya Avrupa'ya gönderdiği talebenin yüzde seksenini buraya gönderiyor. Öğretmen hazırlama meselesinde özellikle İsviçre ve Belçika'ya da büyük

---

[168] A.g.e., s.48-50.
[169] A.g.e., s.52-57.

önem vermeliyiz demektedir. Çünkü buralarda Fransızca biliniyor. Diğer taraftan "İsviçre'nin esasen bir talim ve terbiye memleketi olması, orada pek muhtelif usuller mevcut bulunması, hem Fransız ve hem de Alman usullerinin tesirileri görülmesi..." istifademizi kolaylaştırır. Belçika'da ise ibtidai tahsilin parasız ve mecburi olmaması, geçici tedbirlerin çok olması ve Almanya, İngiltere ve Fransa'ya komşu bulunması sebebiyle bu üç memleket usullerinden bir ortak program geliştirilmesi sebebiyle, bu iki memleket bizim için önemlidir.[170] Daha sonra değişik memleketlere talebelerin gönderilmesiyle ilgili basında çıkan yazılardaki, talebeyi bir memlekete göndermek daha iyidir, çünkü ayrı ayrı memleketlere gidenler çok farklı fikirlerle gelirler itirazını mesnetsiz bulur ve "...muhtelif memleketlerin ahvaline vakıf zevatın çoğalması, memleketlerden her birinin bizce kabil-i istifade ve tatbik hallerinin anlaşılmasına sebep olur. Yalnız bir memleket ahvaline vukuf hasıl edilince onu aynen taklide çalışmak, veyahut gayr-i kabil-i tatbik cihetler görünce bunlar için tedbirler bulamamak ihtimali kesb-i kuvvet eder. Usullerin ahvaline göre nasıl tebeddül ve tahavvül etmekte olduğu hakkındaki vukuf, kabiliyet-i tatbikiyye-i temsiliyyeyi tezyid eyler"[171] der ve Japonya'nın da bu şekilde hareket ettiğini söyler.

8- Avrupa'daki Darülfünunlardan Darülmuallimin talebesinin pek istifade edemiyeceği ve hiç bir müessesenin bizim talebemize uygun tamamen uygun olmayacağı hususu da gözden uzak tutulmamalıdır. Bir de Avrupa'ya talebe gönderilmesi meselesi Avrupa'dan muallim getirtilmesi meselesini de beraberinde getirir. "Darülfünunumuzun bilhassa Darülmuallimin-i Aliye'mizin temin-i tensiki için, programlara yeni idhal edeceğimiz derslerin temin-i mükemmeliyeti için.. Avrupa'dan muallim celbetmek mecburiyetindeyiz.[172] Oradan muallim getirmeden, burada laboratuvarlar tesis etmeden, Avrupa'ya talebe izamına hasr-ı faaliyet edilmesi hiç de muvafik olamaz mutalaasındayım."[173]

Satı bu görevin hükümete ait bir görev olduğunu Avrupa'ya gönderilecek öğrencilerin seçilerek ve belirli bir programa göre gönderilmesini yine tekrarlar.[174]

İçtihad dergisinde çıkan "Terakki Yolları ve Çareleri" adlı yazı dizisininde "Avrupa'da talebe ne tahsil edecek" sorusu sorulur ve kısaca şu şekilde cevap verilir:

---

170 A.g.e., s.58-59.

171 A.g.e., s.59.

172 Hüseyin Cahid, Avrupa'ya öğretmenlik konusunda talebe gönderilmesine ihtiyacımız olduğunu söyler. Bkz. Hüseyin Cahid, "Avrupa'ya Talebe İ'zamı", s.1. Fakat bu hususta inceleme yapmamızı önerir, ancak Avrupa'dan memlekete uzman getirtilmesine karşı çıkar. Hüseyin Cahid, "Maarifin Terakkiyatı", *Tanin*, No.417, 31 Teşrinievvel 1909, s.1; Hüseyin Cahid, "Maarif Islahatı", *Tanin*, No.96, 6 Teşrinisani Efrenci 1908, s.2. Krş. Hüseyin Cahid, "Osmanlı Mekteplerinde Ecnebi Muallimler", *Tanin*, No.605, 9 Mayıs Efrenci 1910, s.1; Hüseyin Cahid, "Islahata Nereden Başlamalı", *Tanin*, No.14, 17 Recep 1326-1 ağustos 1324, s.1.

173 Satı, *Layihalarım*, s.59-60.

174 A.g.e., s.50-51, 71.

Bizim herşeyi tahsil için Avrupa'ya ihtiyacımız olduğu açıktır. Fakat Avrupa'dan öğreneceğimiz en acil ve en mühim şey sanayi-i medeniyye, yani fenn-i sanayidir. Bu sebeple, Avrupa'ya gidecek her talebe orada evvela o memleketin lisanını mükemmelen tahsil ettikten, yani konuşmayı aile arasında ameli bir surette öğrendikten ve bunu tamamlamak için ilk ve orta mekteplere devamdan sonra tahsil edeceği sanat ile münasebeti olan bir mektebe devam eder. Bugün bilhassa sanayi tahsili için mükemmel mektepler yapılmıştır. Bu mektepler o sanayii yapan fabrikalar ile daima ilgisi bulunduğundan, talebe bazı günler mektepte nazari tahsil ile işgal edildiği halde bazı günler dahi fabrikada hazır bulunarak bir işin nasıl yapıldığını ya görmek veyahut kendi eliyle yapmak suretiyle öğrenir. İşte bizim dahi öğreneceğimiz şey herhangi bir malzeme ve eşyayı makine ile yapabilmek hususudur.[175] Daha sonra yazıda Avrupalıların fünun ve sanayiini öğrenmek için ne yapalım sorusuna cevabı: Avrupa ve Amerika'nın büyük sanayi merkezlerine talebe ve çırak gönderelim. Oralarda tahsil etsinler fabrikalarda çalışsınlar, o ulum-u sanayi-i fenniyi layıkıyla ve buraya dönüşlerinde arazi üzerinde, fabrika tesisinde, makine imalında, demir ve kömür madenlerinin işletilmesinde, demir alat ve edevat imalında fiilen ve amelen tatbik ve icra edecek mükemmel tahsil etsinler şeklinde verilir ve bu işin uzun zaman alacağı ve hemen başlanılması gerektiğini önemle vurgulanır.[176] Yine yazıda bu işin ne suretle yapılacağı sorulur ve şu şekilde cevaplandırır:

1-Memleketin bütün zenginleri evladlarını, akrabalarının evladlarını ve hatta çalışkan fakir çocuklarını kendi hesaplarına belli bir sanat öğrenmek için ya Avrupa'ya veya Amerika'ya göndermelidirler.

2- Yine bir fon kurularak toplanacak para ile çalışkan fakir çocukları buralara gönderilmelidirler.

3-Cemiyet, Avrupa ülkelerindeki mektepler, buralardaki öğrenim şekilleri ve hayat koşulları kısaca her hususta bilgi toplayıp bildirmelidir.

4- Cemiyet diğer memleketlerdeki bu tür cemiyetlerle ilişkiye geçmeli ve oraların okullarının durumu hakkında bilgi almalıdır.

5-Oraya tahsile gidecek talebe için en mühim mesele, o memleketin lisanı olduğundan her sene gidecek çocuklara o lisanı öğrenmeleri için mektepler kurulmalı, kitaplar seçilmeli, öğretmenler tedarik edilmelidir.

6-Bu hususlarda halkı aydınlatmalı, bu hususta teşvik etmeli ve masrafların karşılanmasında halktan yardım taleb etmelidir.[177]

---

[175] A.S., "Terakki Yolları ve Çareleri", *İçtihad*, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1583.
[176] A.g.m., s.1585.
[177] A.g.m., s.1585-1586.

Batıcı akım Avrupa'ya talebe gönderilmesi meselesinde memlekete bilgi ve teknik aktarımının ötesinde oradaki usulun nakli üzerinde önemle durur. Talebenin gönderilmesi meselesi işlenirken daha çok Avrupa mekteplerinin, Darülfünunlarının ameli olmasından, teşebbüs-i şahsiye önem vermesinden özellikle bahsedilmesi, onların bilgi aktarımından daha çok eğitim felsefesini temelden etkileyecek yeni bir sistemin intikalini istediklerine işaret etmektedir. Bu aynı zamanda tüm bir eğitim sisteminin içten içe eleştirisi manasına geldiği gibi, eğitimdeki tüm metodları, programları, kitapları, öğretmenleri, öğretim teşkilatını vb. etkileyecek kökten bir değişiklik anlamı da taşımaktadır. Bu, cemaatci eğitimin karşısında daha ameli gördükleri ferdiyetçi eğitim sistemidir. Batıcı akımın Avrupa'daki eğitimin ameli, ferdiyetçi olduğu ve yararlı olan, terakkiyi sağlayan eğitimin de bu olduğu konusunda en ufak bir tereddütleri yoktur. Bu sebeple eğitimin bu unsurunun memlekete intikalini en acil bir ihityaç kabul ederler. Yazılarında da Avrupa'daki bireyci eğitimi alabildiğine işlerler.

2- Eğitimin Bireyselleştirilmesi ve Amelileştirilmesi

Halktan gelen zorlamalarla ve tahsil ve terbiyenin lüzumunu vazeden mütefekkirlerin tesirleri ile maarif ve terbiye işi bir devlet işi mahiyetine[178] girdikten sonra, bu işin ne suretle düzenlenmesi ve verilecek terbiyenin istikameti meselesi çeşitli anlayışlara göre muhtelif şekiller almaya başlamıştır. Her cereyan bir terbiye ve tahsil programı çizmeye mecbur olmuştur. Akımlara hakim olan iktisadi ve İçtimai prensiplerin çatışması kadar, bu terbiye ve tahsil programları da birbiriyle zıtlık arzetti. Akımların eğitim sistemlerindeki bu ihtilafın kaynağı terbiye gayesini tayindeki esaslı ayrılıktan ileri gelmektedir. Endividualizmden Kommünizme kadar muhtelif farktaki akımların maarif sistemlerinin ana hatlarını tesbit için terbiyedeki iki ayrı gayeyi tebarüz ettirmek lazımdır. Terbiyenin gayesi nedir? Bu soruya iki şekilde cevap verilmiştir. Bir kısım terbiyenin gayesi, sosyal gelişmeyi temin etmektir derken, Terbiyeyi de her neslin kendinden sonra gelecek nesle, vücuda getirilmiş terakkiyi muhafazaya, ve kabilse bunu daha ileri götürmelerini temine muktedir edecek kültürü vermek demektir diye tarif etmişlerdir. Bir kısım da terbiyenin gayesi ferdi inkişaf ettirmek, enerjisini ve kabiliyetini azami dereceye çıkarmaktır diye izah etmişlerdir. Birincilere göre; çocuğu cemiyet için yetiştirmek lazımdır. Tahsilin gayesi vatandaşlar yetiştirmektir. İşte terbiyede toplumcu noktai nazar budur. Hakikatta tahsil ve terbiye ferde nasıl hitap edebilir? Fert, ancak cemiyetle mevcuttur. Gerek terbiye, gerek veraset suretiyle almış olsun, ferdin cemiyete borçlu olduğu melekeleri, hisleri, fikirleri fertten alırsanız, fertte hiçbir şey kalmaz. Cemiyetsiz fert, bir hiçtir. Bu sebeple, ferdi de cemiyetten iktisap etmiş olduğu kudretleri sonradan yine cemiyete

---

178 Bkz. Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 2. Baskı, Ankara 1995, s.27-30.

geri dönerek ictimai terakkiye hizmet etmek üzere inkişaf ettirmek doğrudur. Fertçilere göre; terbiyenin gayesi ferdi teşkil etmektir. Red ve inkar edilmeyecek ilk unsur ferttir. Fertsiz cemiyet yoktur ve bu sebeple fert cemiyet içindir. İctimai terakki denilen şey fertlerden ayrılıp hayali bir mevcudiyete, yani cemiyete atıf ve isnat olunamaz. İctimai terakki denilen şey ferdi terakkilerin bir sonucudur. Bu sebeple takip olunacak gaye, ferdin terakkisidir. Pedagojideki bu iki ayrı görüş bizde de yaşanmıştır.[179] Batıcılar pedagoji bakımından mütalaa edilerek bir mektebe nisbet edilmek istenirse ikinci mektep salikleri arasında yer alabilirler. Bu cümleden olarak Batıcı akımın II. Meşrutiyet döneminde eğitim reformunda yapmayı düşündükleri en büyük ve temel değişiklik bireyin etkin bir şekilde yetiştirileceği ferdiyetçi eğitim sistemine geçilmesidir. Bu aynı zamanda onların Batı düşüncesinden Osmanlı toplumuna aktarılmasını gerekli gördükleri bir husustur. Bu anlamda Batıcılar Fransız eğitim sistemini eleştirmişler, Anglo-Sakson eğitim sistemini de savunmuşlardır.

Batıcı akımın niçin ferdiyetçi eğitimi savunduğunu tesbit edebilmek için önce Fransız eğitim sistemine getirdikleri eleştirilerin incelenmesi daha yararlı olacaktır.

Fransız eğitim sisteminin eleştiri aldığı noktalardan birisi bu eğitim sisteminin devlet adamı yetiştirememesidir. Mesela, Abdullah Cevdet bunu, bugün devlet adamlarının istenilen reformları yapamamalarını "Hükümetin mukadderat-ı milletle uyandığına zahip olmak büyük gaflet ve dalalettir. Bu dalalet ekseriya Fransız irfanının, Fransız terbiyesinin teşkil ettiği kafalara hastır..."[180] diyerek açıklamaktadır.

İkinci olarak, Fransız eğitiminin sukut etmekte olduğudur. Mesela Fransız Darülfünun'unda en makbul olan şeyin "hafiza" olduğu Celal Nuri tarafından eleştirilmiştir. Celal Nuri, Fransız profesörlerin ilme pek çok nakliyyat karıştırdıklarını, ilimlerinin haşiyelerle dolu olduğunu söyler.[181] Yine Anglo-Sakson Eğitimi'nin üstünlüğünden bahsederken, Herşey tatbikat üzerine kurulmuştur. Fransa'da olduğu gibi Amerikan mekteplerinde indiyyatın, faraziyyatın, mucerret fikirlerin, afakiyyatın yeri yoktur.[182] ifadeleriyle Fransız eğitim sisteminin içeriğini eliştirerek, Fransa'da tatbik edilmekte olan eğitim sisteminin bizde artık örnek alınmaması gerektiğini ısrarla söyler.

---

[179] Bkz. "Terbiye Siyaseti: Mühim Olan Ferd Midir? Cemiyet Midir?", *İkdam*, No.7025, 2 Eylül Efrenci 1916, 4 Zilkade 1334, s.2.

[180] Abdullah Cevdet, "Kimin Mukadderatı Kimin Elinde", s.1383. Bu konuda ayrıca bkz. Ali Kami, "Sahife-i Tenkid -Talim ve Terbiyede İnkılap", *İçtihad*, No.97, 13 Mart 1330, s.2180; Satı, *Layihalarım*, 1326, s.98.

[181] Celal Nuri, "Muhterem Celal Nuri Bey'in "Frans" Vapurundan Göndermiş Oldukları Mekteptur", s.2-3.

[182] Celal Nuri, "St(r)uggle For Life Mübareze-i Hayat ve Bunun İçin İstihzarat, Terbiye Mesaili", s.2; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.436-437. Fransız eğitimini içerik açısından tenkit edenlerden birisi de Fikret'tir. Bu konuda bkz. Ruşen Eşref, *Tevfik Fikret Hayatına Dair Hatıralar*, Hilal Matbaası, İstanbul 1919, s.51-53. Ayrıca bkz. Ali Enver, "Amerika Mektepleri", *Tanin*, No.580, 14 Nisan Efrenci 1910, s.3-4.

Üçüncü olarak Fransız eğitiminin ve mekteplerinin müteşebbis yetiştirmekten daha çok memur yetiştirmesidir. Bu hususta Batıcılar'ın fikirlerinden en fazla etkilendikleri Prens Sabahattin şöyle der: Bugün Fransız ve İngiliz liselerinden çıkan talebeyi bilgi açısından karşılaştıracak olursak aradaki farkın büyüklüğünden elbette hayrette kalınız. İngiliz gençleri, Fransızlar'ınkine nisbeten mekteplerinden adeta yarı cahil olarak çıkıyorlar. Halbuki ameli, pratik hayat sahnesine girince birinciler ikincilere göre ne kadar fazla bir kudret gösteriyorlar. Bu delilleri zikretmekten maksadımız maarifin kıymetsizliğini iddia değil; yalnız üstünlük fikrinin içtimai üstünlüğü temin edemediğini, sosyal gelişmenin esas faktörü olmadığını göstermektir. 'Teşekkül-i tecemmuide ekseriyetle kanunlar gibi maarif de bir gaye telakki edildiği halde teşekkül-i infiradide bilakis bir vasıta oluyor'.[183]

Prens Sabahattin özellikle bugün eğitimimizin içinde bulunduğu durumun Tanzimat'ta yapılmak istenilen köklü değişiklikte, Fransa'nın örnek alınmasından kaynaklandığını, daha o zamandan beri tesisine başlanılan mekteplerin hep memur yetiştirmek amacına yönelik tesis edildiğini söyleyerek eleştirir: Tanzimatla beraber büyük mekteplerimizin tesisi de başlıyor. Bir yandan yeni kurulan makineyi işletecek, diğer taraftan tamamlanmamış makineyi fikir kuvvetleriyle kuracak ve tamir edecek adamlara ihtiyaç vardır. Bu şartlar altında meydana getirilen müesseselerde terbiyede bir kışla hayatına, öğretimde nazariyyat ve kitaplara dayanmak zaruri idi. Demek ki umumi maarif teşkilatımız Avrupa karşısında varlığını korumak zaruretiyle cemiyetimizde ortaya çıkan cereyanın terbiyedeki görüntüsünden başka bir şey değil: 'Silsile-i memurine tekabül eden bir silsile-i mekatib'.[184] Tanzimat'ı bireyciliğe götürecek bir teşebbüs olarak görmeyen Prens Sabahattin mekteplerimizin de "...bunu temin edecek yeni bir terbiyenin memlekete dahil olduğunu gösterecek bir alamet..."[185] olmadığını ifade eder.

Dördüncü olarak Fransız terbiyesinin ahlaken çökmüş olmasıdır. Batıcılar özellikle bugün içinde bulunduğumuz ahlak buhranının Fransız terbiyesinden, ve eserlerinden geldiğini ve "...fazilet ve ciddiyet ihtiva eden İngiliz edebiyatından birşey anlayamadığımız, bilakis onu soğuk bulduğumuz için, Fransız hissiyatına"[186] kapıldığımızı söylerler. Yine verilen Fransız terbiyesinin sonucu olarak özellikle kız çocuklarının ilmi toplantılara yönelmekten daha çok balolara gittiklerini ve Fransız terbiyesinin, ahlakının, hatta dilinin memleketimizde yerleşmesinin zararlı sonuçlara yol açması sebebiyle, Fransızca öğretiminin tamamen kalkması gerektiği ve yerine

---

[183] Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, s.32. Ayrıca bkz. Prens Sabahaddin, a.g.e., s.82.
[184] A.g.e., s.59-60.
[185] A.g.e., s.60.
[186] Manastırlı Bahaddin, "Musahabe-i İçtimaiye 2", *İçtihad*, No.127, 30 Kanunisani 1330, s.369. Ayrıca bkz. Ali Kami, "Mesul Kimdir?", *İşhad*, No.80-3, 12 Eylül 1329, s.1760.

Almanca ve İngilizce tedrisinin konulması gerektiğini vurgularlar. Öyleki İngiliz ve Alman eğitim sisteminin geleceğimiz, ve toplumumuz için tek çıkar yol olduğu bu hususlaki önerileri arasında yer alır.[187]

Beşinci olarak terakkinin temelinde de ferdiyetçi eğitim vardır. Eğer böyle bir eğitime geçebilseydik, biz de İngiltere gibi büyük bir Devlet olabilirdik.[188]

Şimdi Batıcı akımın niçin Anglo-Sakson eğitiminin, eğitim sistemimizde yerleşmesini istediğini onların bu hususlaki fikirlerini açıklayarak tesbite çalışalım.

Batıcılar bu teorilerinin temellerini Emile Boutmy ve Prens Sabahattin'in ilham kaynaklarından biri olan Emile Demolins'den alıyorlardı. Her iki Fransız düşünürü de Fransız eğitim sisteminin "hayat adamı" yetiştirmemesinden, kendine güvenen bir insan tipi yaratmamasından şikayetçiydiler ve bundan dolayı Anglo-sakson yetiştirme yöntemlerine dönüyorlardı. Abdullah Cevdet özellikle Batıcı akım içerisinde yukarıda adları zikredilen Fransız fikir adamlarından bu hususta en çok etkilenen düşünürdür.[189] O, Şehzade Mecid Efendi ile yaptığı bir mülakatta Şehzadenin oğlu Faruk'u Viyana'ya tahsile gönderdiğini, fakat bunun yerine İngiltere yahut Amerika'ya göndermiş olsaydım daha iyi olacaktı dediğini ve bunu şu şekilde açıkladığını ifade etmektedir: "...Daha ameli bir tahsil ve terbiye içinde bulunmuş olurdu fakat bizde de (Terzyanum) mektebi gibi bir mektebin bulunmasını ne kadar arzu ederdim..."[190] Abdullah Cevdet, Şehzadenin fikrini açıklarken özellikle Anglo-Sakson eğitim sisteminin "adam yetiştirme" ve "ameli "eğitim" terimlerini altını çizer ve osmanlı toplumu için bu iki unsurun eğitimin temeline yerleştirilmesinin gerekliliğinden bahseder.

Abdullah Cevdet, II. Meşrutiyet döneminde cemaatci eğitimi savunanları "ferdler yok cemiyet var diyorlar, ferdleri zalim ve mazlum bir ihmale arzediyorlar" diyerek eleştirir ve fertlerin önemini şu şekilde açıklar: 'Fertler yok cemiyet var' demek, "hücreler" yok "nesc-i uzvi" var demek gibidir. Gerçekleri doktor (müşerrih) ve naturalist gözüyle görmek lazımdır. Hücre, nesc-i uzviden daha öncedir. Nesc-i uzvi olmaksızın hücrenin mevcudiyeti vardır, hücresiz nesc-i uzvinin mevcudiyeti tasavvur olunamaz ve makul değildir.[191]

---

[187] Manastırlı Bahaddin, "Musahabe-i İçtimaiye 2", s.369, 371. Fransız terbiyesinin ahlaken çöktüğü ile ilgili olarak ayrıca bkz. Celal Nuri, "Muhterem Celal Nuri Bey'in "Frans" Vapurundan Göndermiş Oldukları Mekteptur", s.2-3; Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.122-123; Tahsin Nahid, "Kadınlarımız", s.1536.

[188] Ali Kami, "Valiler ve İstikbali Millet", *İçtihad*, No.65, 9 Mayıs 1329, s.1421. Fransız eğitim sisteminin eleştirilmesi, İngiliz ve Alman eğitiminin üstünlüğü ile ilgili olarak ayrıca bkz. Hüseyin Cahid, "Maarif Islahatı", *Tanin*, No.96, 6 Teşrinisani Efrenci 1908, s.2; İsmail Hami, "Celal Nuri Beyefendiye, Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye Münasebetiyle", *İçtihad*, No.52, 31 Kanunisani 1328, s.1181-1185.

[189] Bu konuda ayrıca bkz. Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.238.

[190] Abdullah Cevdet, "Şehzade Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakat", s.1257.

[191] Abdullah Cevdet, "Türk-İslam ve Ahiret-i Medeniyyesi", s.382.

Abdullah Cevdet, ferdiyetçi yapıya geçmemiz gerektiğini ve bunun terakkide ne kadar önemli olduğunu İngiltere ile ilişkilendirerek açıklar: İngiltere kırkbeşmilyon bağımsız devletten oluşmuştur. Her İngiliz, her halis İngiliz müstakil, müreffeh, güç sahibi bir devlettir. Müstakil, mesut milletler ancak böyle müstakil ve mesut ferdlerden vücuda gelebilir. Topluluk hayatından sosyal hayata geçmeye, sürülükten müstakil ferdler birliğine yükselmeye mecburuz. [192]

İttihad ve Terakki kuramcılarıyla anlaşmazlıklarının başında gelen bu konuda Abdullah Cevdet yine ferdçi bir eğitim önerisi getiriyor ve bu anlamda İngiliz eğitim sisteminin üstünlüğünden bahsediyor: "Siz terbiye yolunda ferdci -individualiste- mi yoksa ma'şerci -collectiviste- mi olacaksınız? İşin can damarı bu noktadadır. Albion (İngiliz) terbiye sisteminin faikiyet ve salimiyetini teslim edenlerden olduğunuza mutekidim..."[193]

Memuriyetperestliğin bir toplumda gelişmeyi önleyici en önemli faktörlerden birisi olduğunu da düşünen[194] Abdullah Cevdet, bu konuda gerekli değişikliğin yapılabilmesini ise, Edmond Demolins'in daha çok Fransız, kısmen Alman terbiye usulleri ile yaptığı kıyaslama sonucu, mücadeleci bir insan tipi yaratılabilmesi konusunda en önemli rolü oynadığı sonucuna vardığı İngiliz terbiye sisteminin İmparatorluğa getirilmesine bağlı görüyordu.[195] Bunun sonucunda amacı bir memuriyete girip daha sonra uygun koşullarla emekliye ayrılmak olan genç toplum üyelerinin özel girişime alıştırılmasının sağlanacağını düşünüyordu.[196]

Bunun yanısıra Abdullah Cevdet, Sabahattin Bey'in belirttiği "...kalem memurları değil cehl-ü cidal adamları -struggle for lifers- ...."[197] yetiştirmeye yönelik olması gereken eğitimin, Batıcı cephede büyük ölçüde benimsenmiş olan Samuel Smile'in ünlü Self-Help düşüncesiyle takviye edilmesi ile de gerçekleşebileceğini düşünüyordu.[198] Biz herşeyi hükümetten istemeye, hükümetten beklemeye öylesine tehlikeli derecelerde alışmışız ki, kendi himmetimizden, kendi irademizden, kendi

---

[192] Abdullah Cevdet, "Milletimizin Saadeti İçin Ne Düşünüyorsunuz Suali Üzerine Payitaht Gazetesine Verdiğim Cevap", s.2039.

[193] Abdullah Cevdet, *Dimağ ve Melekat-ı Akliyenin Fizyolociya ve Hıfzıssıhası*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1335-1337, s.359.

[194] Bu konudaki görüşleri için bkz. Abdullah Cevdet, *Yaşamak Korkusu*, 15-18; Abdullah Cevdet, "Yaşamak Korkusu", *İçtihad*, s.912; Abdullah Cevdet, "Yaşamak Korkusu", *Yeni İkdam*, No.20, 2 Nisan 1910, s.2.

[195] Demolins'in görüşü için bkz. Edmond Demolins, *Anglo-Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?*, Tercüme Edenler: A. Fuad-A Naci, Kütüphane-i Askeri, Dersaadet 1330, s.49-50.

[196] Bkz. Abdullah Cevdet, *Yaşamak Korkusu*, s. 15-16.

[197] Sabahaddin, *İttihad ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar*: s.94-95.

[198] Bkz. Samuel Smiles, "Sebat ve Mehasin-i Ef'al Tasvirleri ile Avn-ı Nefs-Self-help" Tercüme Eden: Orhan Rıza, *İştihad*, No.90-1, 23 Kanunisani 1329, s.2010 dan itibaren yayınlanmıştır. Bu düşüncelerin İçtihad yazarları tarafından savunulması için bkz. Ali Kami, "İçtimai ve İktisadi: Hükümetten mi Bekleyeceğiz, Biz mi Çalışacağız?"s. 1346-1348.

teşebbüsümüzden birşey taleb ve istihsal etmeyi adeta unutmuşuzdur.[199]Mektepleri tufilat fabrikası olmaktan kurtarmak, tedrisat ve terbiyeye akilane ve makul bir istikamet ve cereyan vermek mümkündür. Darülfünundan çıkanlar, hür, cesur, nefsine güvenen olarak çıksın. Diplomasını alır almaz, yeni doğan ve anasının memesine sarılan çocuk gibi Devlet Hazinesi'ne sarılmasın. Hizmet karşılığında bile olsa, Devlet Hazinesini, emmekten başka bir yaşam tarzı bulmaya gücü yetmeyen kimseler olmasın.[200] Bu eğitim sonunda toplumda servet birikiminin artması ise Abdullah Cevdet tarafından toplumu geliştirecek temel mekanizmalardan biri olarak kabul edilmektedir.[201]

Mektep alemini hayat alemi ile özdeşleştiren Abdullah Cevdet, akli, ictimai, cismani hayatın kısaca her manasıyla hayatın orada ortaya çıkacağını, orada tekemmül edeceğini ifade ederken mekteplerin gayelerini dahi ferdiyetçi eğitimin faydaları ile izah eder: Mektepler herşeyden evvel sağlam, çevik, metin insan (hayvaniyet) yetiştirmeli ve bu sağlam, çevik, metin hayvan-ı natıkda ameli malumat ve kuvvetli faziletlerle donanmış insan vücuda getirmelidir. Maksad, çok şey bilmek değil, hayatta mutlaka lazım olan şeyleri bilmek ve bilgileri emniyet ve cesaretle tatbik edebilmektir. Bu ise "talim"den ziyade "terbiye" işidir.[202] Abdullah Cevdet Gustave Le Bon'un bu konudaki düşüncelerine de katılarak şu şekilde devam eder: "...'terbiye, ilmi tabiata kalb etmek sanatıdır'...Talim ve telkin ile çocuğun müdrikesine doldurulan ulum ve fezail çocukta bir sirişt (tabiat, huy) veya ser-nüvişt (başa yazılan) haline munkalib olmadıkça ilmi kazançların hiç birinden bir faide istihsal etmek mümkün değildir. Bu mesele adeta, ilim ve seciyye meselesidir. İnsanın kıymeti ilmiyye değil seciyesiyle ölçülür. Seciyye ise tabiat-ı evveliyeye müsavi ve belki mütefevvik tabiat-ı saniyedir."[203] Bu anlamda bizdeki mektep alemini memat (ölüm) alemi olarak vasıflandıran Abdullah Cevdet, bunu, buralarda gelecek nesle mücadele etmek, galip gelmek değil, ölmek, sürünmek, boyun eğmek, korkmak, tevekkül etmek; kendi nefsini, varlığını unutmak ve nefsine hiç itimad etmemek öğretiyoruz[204] diyerek bir

---

[199] Abdullah Cevdet, *Yaşamak Korkusu*, s.17-18.

[200] Abdullah Cevdet, "Türkiye'nin İdamı Hükmünü Hazırlayan Şeyler Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler", s.2811.

[201] Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Acı Düşüncelerim", *Hakk*, 27 Recep 1330, s.3. Abdullah cevdet İtalyanlar'ın Trablusgarp'daki başarısızlıkların da onların ferdci bir yapıya sahip olmamalarına bağlıyordu. Bkz. Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Deva", *Hakk*, No.59, 24 Cemaziyülevvel 1330-28 Nisan 1328, s.1.

[202] Abdullah Cevdet, "'Şemsül Mekatib' Mektebi", *İçtihad*, No.120, 23 Teşrinievvel 1330, s.365. Abdullah Cevdet'in ameli bir eğitimin mekteplerde yerleşmesini istemesi ile ilgili ayrıca bkz. "Rum Ticaret Mektebinde", s.165-166.

[203] Abdullah Cevdet, "'Şemsül Mekatib Mektebi", s.366.

[204] Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", *Resimli Mektep Alemi*, No.4, 1 Eylül 1329, s.50. Batıcı akım içinde mekteplerimizin bu durumumdan bahsedenlerden birisi de Ali Kami'dir. Ali Kami bu durumu İsmail Hakkı'dan yaptığı alıntı ile şu şekilde açıklar: "çocuk kımıldarsa, koşarsa haylazdır; söze karışırsa arsızdır. Oynarsa aklı oyundadır. Resim yaparsa günahtır.. Bu istibdatları, bu zülümleri

mektepte esas prensibin, ilmi, ameli ve akilane usullere göre eğitim-öğretim yapılması olduğunu söyler ve yetişen neslin böyle yetişmesinin sebebinin mekteplerde ferdiyetçi ve ameli eğitimin yerleşmemiş olmasından kaynaklandığının özellikle altını çizer.[205]

Batıcı cephede Edmond Demolins ve Gustave Le Bon'un fikirlerinden en çok etkilenenlerden biri olarak Celal Nuri de eğitimin bireyselleşmesi tafartarıdır. O, bireyci eğitimin kişiyi, "mübareze-i hayat"ta başarılı olacak şekilde amelileştirdiği unsuru üzerinde durur ve Abdullah Cevdet gibi eğitim sistemimizin de bu şekilde olması gerektiğini söyler: Maarifimiz, bizi hayat mücadelesinde başarılı kılacak şekilde amelileştirmelidir. Damar (uruk) ve sinirlerimize (a'sab) yeni hayat verecek bir elektirik akımı gibi maariften istifade etmeliyiz. Fazla ve zaid şeylerle, manasını bilmediği ibareler ile hazmedemiyeceği ulimlerle milletin kafalarını işgal ve yormak boş şeylerdir. Halka az fakat yararlı bilgiler vermeliyiz. Gayret etmeliyiz ki, bu malumat ahalice bir süs olarak telakki edilmesin. Yüzeysel öğrenilmiş bu bilgiler ona fazla bir gurur vermesin. Ehl-i vatan malumatı hazmedebilmelidir. Doktor Gustave Le Bon'un iddia ettiği gibi malumat huviyetimize o kadar nüfuz etmelidir ki, onlar bizim için ikinci bir tabiat olsun. Biz yazı yazarken, bir şey okurken, harflerin şekillerini düşünmeyip, elde edeceğimiz meleke ve mumarese sayesinde adeta "otomatikman" yazıp okuduğumuz gibi, çeşitli ilimleri öğrenenler, onları aşağı yukarı düşünmekten vareste olarak kullanabilsinler. Az fakat ciddi ve lüzumlu malumat eşit olarak ehl-i vatana temin edilirse, kısa bir zamanda millette bir uyanma meydana gelir. Osmanlıların ferdi kıymetleri artar. Milletin maddi seviyyesi yükselir.[206] Batıcı akım Celal Nuri'nin bu fikirlerinde görüldüğü üzere eğitimin amelileşmesi meselesini milletin uyanması bakımından da istemektedir. Bu esas yukarıda halkın aydınlatılması

---

yaparak "uslu adam" yetişeceğini, böyle yetişen adamlarında kendileri, aileleri, cemiyetleri için hayırlı bir uzviyet olabileceğini itikad eyledigimiz için yapıyoruz. Verdiğimiz terbiye de gaye-i emelini yetiştiriyor: bünyesi çürük, fikri sakat, kalbi donmuş, ahlakı sarsak bir mahluk!" Bkz. Ali Kami, "Sahife-i Tenkid -Talim ve Terbiyede İnkılap", s.2183.

[205] Abdullah Cevdet'in tüm yaşamı boyunca olduğu gibi Anglo-Sakson eğitimi ve yaşam biçiminin Türk toplumuna ithali düşüncesinin savunuculuğunu Cumhuriyet Dönemi'nde de şiddetle savunduğu görülmektedir. Bkz. Abdullah Cevdet, "Anglo-Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye", *İçtihad*, No.211, 1 Eylül 1926, s.4086-4088; Abdullah Cevdet, Anglo-sakson Mektebinde Terbiye-i Bedeniye ve Ahlakiye", *İçtihad*, No.205, 1 Haziran 1926, s.3992-1994; Abdullah Cevdet, "Anglo-Sakson Aleminde Terbiye-i Ahlakiye", *İçtihad*, No.209, 1 Ağustos 1926, s.4053-4054; Abdullah Cevdet, "Anglo-Sakson Aleminde Kadın ve Ailede Terbiye", *İçtihad*, No.188, 15 Eylül 1925, s.3721-3723; Abdullah Cevdet, "İçtihadın Müdir Fikirleri", *İçtihad*, No.343, 15 Nisan 1932, s.5706. Ayrıca bkz.

[206] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.193-194. Aslında bu dönemde mekteplerimizde ameli bir eğitimin yapılmadığı, meslek okullarının açılmadığı sıkça yazılan konulardandır. Mesela bkz. "Sanat Erbabı Yetiştirelim", *Yeni İkdam*, No.110, 1 Temmuz 1910, s.2; "Maarif: Eski ve Yeni Mekteplerimiz", *İkdam*, No.7737, 18 Zilkade 1336-25 Ağustos 1918, s.3; "Sanat ve Tedrisat-ı Sınaiye", *Yeni İkdam*, No.28, 10 Nisan 1910, s.3.

kısmında incelendiği gibi, eğitimin gerçekleştirmesi gereken en önemli meselelerden biridir.

Celal Nuri Anglo-Sakson eğitim sisteminin iyiliğinden bahsederken ferdiyetçi eğitimin özellikle hayat adamları yetiştirmesi üzerinde durur. O, Avrupalılar'ın Amerika'ya göçünden sonra burada uçsuz bucaksız işlenmemiş bir arazi ve kaynaklarla ve diğer bir çok problemlerle karşılaştığını, bunun neticesinde "...Struggle for life-mübareze-i hayat Amerikalıyı Avrupalı'dan, hususiyle Asyalı'dan pek başka bir suretle ihtizaratta bulunmağa, daha ameli ve daha ciddi bir terbiye edinmeye..."[207] zorlamıştır demektedir. Bu terbiyenin Avrupa'nın en iyileri olan Anglo-Sakson, Cermen ve İskandinav unsurlarının bir semeresi olduğunu söyleyen Celal Nuri, Anglo-Sakson eğitiminde kişinin nasıl yetiştirildiğine ve bunun önemine şu şekilde değinir: Amerika'da ferdiyyundan olmak gerekir. Şark'ta ise ferd ailesine sonra cemaate ikinci derecede hükümete dayandığı halde Amerika'da yegane istinadgah ferdin kendi kabiliyetidir. Buna sahip olmayan yenilir. Aile çocuğunu tahsilden sonra serbest bırakır. Diğer taraflarda çocuk daima birisinin nezaretinde olduğu halde Amerika'da çocuk hürdür. Sanki hayat mücadelesine atılmış gibi kendi işini kendisi görür. Sıkıştığı zaman anne babasını ve diğer yardım göreceği kimseleri aramaz. Bir Amerikalı mektepten çıkıp hayata adım attığı zaman bir yabancılık ve acemilik çekmez. Mektep hayatı ile ondan sonraki iş hayatının bir farkı yoktur. Mektep iş görülecek yerin bir örneğidir. Bizde olduğu gibi Amerika mekteplerinde daha sonra faydası görülmeyecek şeyler öğretilmez. Herşey tatbikat üzerine kurulmuştur. Fransa'da olduğu gibi Amerikan mekteplerinde indiyyatın, faraziyyatın, mucerrat fikirlerin, afakiyatın yeri yoktur. Orada mektebe giren bir maddi maksadla girer. Hangi dersten hangi maddi faydayı elde edeceğini bilerek çocuk mektebe girer. Parası yok ise bir taraftan çalışır. Tatilde ahçılık, uşaklık vb. işler yapar. Bundan hiç çekinmez. Fakat bu sayede hem geçinir hem de tahsil yapar. Bu sebeple orada tahsil bizde olduğu gibi amatörlükten ibaret değildir. Ferd iyi bilir ki, ilim ve maarif silahları elde edilmezse, hayat mücadelesinde yenilir. Kızlar da böyle bir tahsil görür. Kızların evleneceğini kimse söyleyemez. Bu sebeple bir kız orada sanki hiç evlenmiyecekmiş gibi davranır. Erkek ve kızlar beraber tahsil görür ve bundan rezalet çıkmaz. Kızlar serbest dolaşır erkeklerden ayrı bir hayat geçirmez. En muhafazakar Katolik bile bu usulun Amerika'da bir mahzurunu görmemiştir. Say u amelde tahsil ve tedriste erkek eşittir. Sonuç olarak, erkeklerin de kızların da aldıkları terbiye kendilerini hayat mücadelesinde layıklar, muktedirler mertebesine yükseltiyor. Amerika'da her şey serbesttir. Bunun yalnız bir müstesnası vardır: O 'diyar-ı mesaide tenbellik hususunda

---

[207] Celal Nuri, St(r)uggle For Life: Mübareze-i Hayat ve Bunun İçin İstihzarat-ı Terbiye Meselesi", s.1. Ayrıca bkz. Celal Nuri, "Mübareze-i Hayat ve Bunun İçin İstihzarat", s.261-265.

hürriyet yoktur.'[208] Celal Nuri Amerikanın eğitim-öğretim usul ve tarzında bizim için alınabilecek bir çok noktalar bulunmaktadır demektedir. Ameliyyat aleminde Amerika son dereceye ulaşmıştır. Sporda da öyle. Amerikalı vaktini usul-i fıkıh ile, skolastik ile heba etmez. Orada herşey ameli bir şekle irca edilmiştir. Bizim Hukuk Mektebi'nde 'kavarira min fiddatin' meselesiyle uğraştığımız bir zamanda Kolombiya'nın Hukuk kısmında boşanma meselesi ile ilgili günlük hayatta karşılaşılan problemler konu edilmektedir. Onun için Amerikalı'nın çalışma tarz ve şeklini, özellikle ameliliğini, faaliyetini taklid ile terbiye-i umumiyyemizi yeni esaslara bağlayabiliriz. Amerika terbiye meselesinde her yeri geçmiştir. O halde bu terbiyeden çok istifade edeceğimiz noktalar vardır.[209] Biz Türkler de eğitimde hangi derecede bulunduğumuzu anlamak için Amerika usullerini incelemeliyiz. Ta ki onları daha sonra eğitim sistemimizin içine dahil edebilelim.[210] Celal Nuri'nin Amerikan eğitiminin özellikleri hakkında verdiği bilgiler, eğitimin bireyselleştirilmesi ve amelileştirilmesi yanında, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı mekteplerinde kız ve erkeklerin aynı sınıfta oturmamaları gibi problem olmaya devam eden konuların Amerikan mekteplerinde hiç bir mesele teşkil etmediğine, bireyci eğitim sisteminin şekil değil insanın bizzat kendisini gerçekleştirmesine imkan tanıdığına da işaret etmektedir.

Eğitimin amelileşmesi gerektiğinden bahseden ve bunu ferdiyetçi eğitim ile açıklayan diger bir fikir adamı da Prens Sabahattin'dir. Toplumsal sakinleşmede başarının anahtarı, şahsi teşebbüstür ve bütün okullarımızı teşebbüs sahibi ve üretici insanlar yetiştirecek bir hale getirmek gerekir, bize bir mefkure ve marifet lazımdır diyen Prens Sabahattin bunların çare ve çözümünü ise "bilimlerin ve fenlerin bütün dallarında tahsilin başarılı olması için amelileşmesi"[211] olarak gösterir.

Prens Sabahattin'in düşüncesinin temelinde bütüncü yapıdan bireyci yapıya geçmek fikri vardır.[212] O, bireyci yapıya geçmenin de "ilkece bir eğitim meselesi olduğunu"[213] söylemektedir. Bunun için de "bireyci aileler kurmak gücünde olan kız ve erkekler yetiştirmek gerektiğini" düşünen Prens Sabahattin'in bunu sağlamak için düşünebildiği çözüm ise "bireyci eğitim" (terbiye-i infiradiye) dir. Bu bireyci eğitim için İngilizler'in 'Public School'undan esinlenmek", "bireyci kişiliği yaratmak için Anglo-Sakson eğitim çevresinden yararlanmak"[214] gerektiğini düşünen Prens

---

[208] Celal Nuri, St(r)uggle For Life: Mübareze-i Hayat ve Bunun İçin İstihzarat-ı Terbiye Meselesi", s.2-3.
[209] Krş. Celal Nuri, "İstirhamname-i Mekşuf", s.1946-1947.
[210] Celal Nuri, St(r)uggle For Life: Mübareze-i Hayat ve Bunun İçin İstihzarat-ı Terbiye Meselesi", s.5-6.
[211] Prens Sabahaddin, *27 Teşrin-i Evvel 328 Tarihli Huzur-ı Mualla-yı Padişahiye Takdim Edilen Açık Bir Ariza*, s.18-19.
[212] Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, s.99.
[213] Aynı yer.
[214] A.g.e., s.99-101.

Sabahattin, yöneticilerin bu hususta "yalnız maddi olacak bir yardım" da bulunması gerektiğini[215], böylece "bireyci yapıya doğru ilk sağlam adım"ın atılabileceğini, bu şekilde de "ülkemiz toprağının kişisel girişkenlik ve özel mülkiyetle bayındırlaştırılabileceğini"[216] söyler ve hedefi şu şekilde tayin eder: "Bütün emeller ve teşebbüslerimiz nesl-i cedidimizi memuriyet peşinde koşmaktan[217] kurtaracak; şuubat-ı mühimme-i ilmiyye, mesai-i müsmire-i medeniyyeye sevkedecek vesait-i ictimaiyyeyi gittikçe daha ameli bir surette ihzara munhasır!"[218]

Prens Sabahattin mektep kitaplarının gençleri, faydalı ve ameli bir öğretim tarzına sevketmesi gerektiğinin de bireyci eğitim-öğretimin önemli bir öğesi olduğunu söyler.[219]

Prens Sabahattin Fransa'daki mekteplerin daha çok memur yetiştiren türden olduğunu, fakat ferdi teşebbüs üzerine Edmond Demolens'in Roş'da tesis ettiği bir mektep olduğunu hatırlatır ve bu mektepten istediği insan prototipini yetiştirecek yer olarak bahseder. Mektebin ferdiyetçi, ameli olmasının yanısıra eğitim sürecinde dikkate alınması gereken öğretmen-öğrenci-program üçlüsü ile fiziki şartlarla ilgisi dolayısıyla ve Batıcı akımın benimsediği eğitimin de daha çok kendisinden mülhem olması sebebiyle, onun mektep hakkında verdiği bilgileri özetle nakletmek faydalı olacaktır:

---

215 A.g.e., s.102.

216 A.g.e, s.103.

217 Mekteplerin memur yetiştirmesi ile ilgili Batıcı akım içerisinde en çarpıcı fikirlere sahip olanlardan birisi Behçet'tir. II. Meşrutiyet döneminde mekteplerin durumunu da aksettiren ilgili yazısında o, "...Maarif mekteplerinden olsun, mekteb-i tabiattan olsun, alabildiğine memur yetişdik..." dedikten sonra biz hayatı alın teri ile kazanmak yerine bir masada oturup iş yapmayı tercih ettik artık bunu bırkmanın zamanıdır der (Behçet, "Teşebbüs Vakidir", s.1664) ve şöyle devam eder: "Nihayet beynimizde bir yıldırım tarakasıyla patlayan hakikat bize anlattı: Bu millet ila nihaye memur seslemiyecek, her sene mekteplerden çıkan yüzlerce genci, kalem odalarına haps edemiyecektir.." ("Teşebbüs Vakidir", s.1665) Behçet, bunun sebebinin okullarda verilen programın içeriği olduğunu söyler: "...Onlar kendilerini ancak bir kalem katibi mahiyeti ile yetiştiren muhit-i ilim ve irfanımızda nema bulduktan sonra ne yapabilirler? Bugün bir idadimizden diploma alan genç, kunduracı çırağı olabilir mi? Hayır! dükkan tezgahtarı?...Keza hayır. Tüccar katibi? Hayır. Çünkü iktidarı yoktur. Hasılı hiç ve hiç. Ya bir memuriyet arayacak veya mekatib-i aliyeden birine intisap edecektir. Parası varsa ne ala. Aksi halde tahsil-i aliyi takip içinde bir yere sokulmak lazım. Sonrası ah yardım istesin.... Yine oranın müdavimi, yine oranın esiri. Çünkü başka yerde ekmek bulacağı yok! Darülfünunumuzdan, filanımızdan birşeyler yetişmek şöyle dursun mühendis olanlarımız da aynı felaketin zebunudur. Mükemmel mühendis... Mühendis ama ilmini, marifetini ya mektep muallimliğine bağlayacak veya belediyye hizmetine. İnşaatta, yollarda, köprülerde hele maden, elektirik işlerinde bir Türk'ün ismi işitirsek salavak getirecek kadar oluyoruz. Nasıl olmayalım ki yoktur. Fen deriz! Bizi yaşatacak fendir sözünü söyler sızlanırız. Darülfünunumuzun riyaziyyat şubesinde adam yokmuş. Müdaviminin adedi beşi bulursa kafil-i beşaretmiş. elbette! Ne olacak? Oraya girelim. Riyaziyat-ı aliye okuyalım. sonra çıkalım, ne olduk! hiç. Bir muallim....ne o fünun tahsil ettik...." ("Teşebbüs Vakidir", s.1665)

218 Prens Sabahaddin, *Teşebbusi Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1324, s.33.

219 Prens Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar*, s.82.

Mektep, Paris'ten sürat katarıyla iki saatlik bir mesafede ve gayet havadar bir köyde. Talebe, uzun boylu çamlar, güler yüzlü ağaçlar arasında büyük bir çiçek demeti gibi görünen dört beş köşke taksim edilmiş; her köşk, ailesiyle birlikte oturan bir öğretmenin idaresi altında bulunuyor. Bu vesileyle kadınların burada bulunması, mektebin sosyal hayatına, hissi terbiyesine ve görgü kurallarına da katkı sağlamaktadır. Otuz kırk kişiden ibaret sakinleri, bu köy keşanelerinde -liselerdeki gibi- soğuk bir kışla hayatı yerine her cihetten faal, mesut bir aile hayatı yaşıyor. Köşklerde talebeden her biri birer vazife ile mukayyed. Bu vazifenin önemi yaşları ve gelişimleri ile uygun olarak artıyor ve fikri sorumluluk kendileriyle birlikte büyüyor. Kötü alışkanlıkların muhitlerine girememesi için de mektebe dokuz on yaşından büyük talebe kabul etmek istenilmiyor. Çocuklar, kaptan denilen büyüklerden birinin nezaret ve emrine verilmiş. Kaptanlar daima arkadaşlarının hürmetini, hocalarının güvenini kazanmış talebeden seciliyor. İmkan derecesinde ameli olan dersler genellikle talebenin fikrini yormamakla beraber muhakemesini kuvvetleştirecek bir surette tertib edilmiş. Hemen her derste bir kere bulundum. Hocalardan bazısı eski liselerin yetiştirmesi bulunduğu için yeni terbiyenin ruhuna daha nüfuz edememiş; mesela tarih-i tabii öğretmeninin bu sınıftan bulunduğu derhal göze çarpıyor. Kendisi ulum-u tabiiyyede doktorasını vermiş ve mesleğinde büyük bir vukufa malikmiş. Fakat süratli takrir ettiği dersi, bir fonoğraf makinesi gibi söylüyor. Mevzu bahsine dinleyenin kalbini değil yalnız hafızasını kazanabiliyordu. Bir saat kapalı bir çehre ile verilen bu dersin sonunda dershane geniş bir nefes alır gibi oldu.

Bir kaç saat sonra daha küçük bir sınıf talebesiyle coğrafya dersine girdik. Muallimenin arka tarafındaki duvarda asılı duran büyük ve kabartmalı haritadan dersin Hollanda'ya ait olduğunu derhal anladık. Hocamız önce kısa bir girişle arazinin coğrafi bölünüşünü anlattı. Toprağın oluş şeklinden, denizden, havasından, insanlarından ve yaşayış tarzlarından gülümseyen bir çehre ile bahseyliyor, bahse küçük talebesini iştirak ettiriyor, ders meraklı bir keşifler silsilesi halini alıyordu. Yavaş yavaş dershanede bulunduğumuzu bile unuttuk. Haritaya merkez olan bakışlarda Hollanda, büyümeğe, canlanmaya, yaşamaya çalışıp çabalamaya başladı. Farkında bile değilken seyahatin sonuna gelmişiz! Hollanda'dan istemeyerek ayrıldık. Bana refakat eden Mösyü Dekampe'den şu iki öğretim tarzı arasındaki farktan ne kadar hayrette kaldığımı saklamadım. Bu fark yalnız iki öğretim şeklinden birinin kapalı, öbürünün açık bulunmasından doğmuyordu. Coğrafya dersinin canlılığı, bu ana kadar bu mevzua dair yazılan kitaplarda görülmeyen bir ilmi kıymeti ihtiva etmesi bilhassa dikkatimi çekmişti. Fakat Dekamp muallimenin ilm-i ictima çalıştığını söyleyince hayretim tabiki yok oldu.[220]

---

[220] A.g.e., s.82-85.

Mektepte verilen derslerin ameli bir şekilde öğretildiğinden uzun uzadıya bahseden Prens Sabahattin, bu muhit içerisinde çocukların bedenen, fikren, ahlaken tam bir sıhhat içinde faal bir şekilde hayat darbelerine karşı daha şimdiden metanetle ve beşaşetle donanmış bir şekilde yetiştiklerini söyler.[221]

Mektep programının, evvela 'müessese, mektep terbiyesindeki noksanları ikmalen daha hususi bir hazırlıkta bulunmak isteyen gençler içindir.' ifadesi ile hedefi tayin ettiğini belirten Sabahattin, bu eğitim sistemindeki amacın önemine şu şekilde değinir: "Dikkat ediniz İngiliz mekteplerinde terbiye zaten pek amelidir. Hulasa maksad, "cidal-i hayat"da muvaffak olmak için evsaf-ı lazimeyi vermekten ibaret: "The struggle for existence" kelimesi de Almanya İmparatoru'nun programında olduğu gibi aynen mevcuddur....Anlaşılıyor ki şimdiye kadar hiç görülmeyen en müstakil adam yetiştirmek meselesi nazar-ı itibare alınmış. Nihayet-i derece ameli olan bu maksad...kalem memurları değil, cehl u cidal adamları -struggle for lifer- yetiştirmek isteniliyor. Bundan dolayı dershanelerde verilen nazari dersler, yalnız programın sonunda muhtasıran zikrolunmuş. Zaten 'Mektepteki tedrisat, dışarıda öğretilen ve tatbik edilen şeylerin izahından başka birşey değil'."[222] Sabahattin buradaki gençlerin bu eğitim sayesinde "...gayur, ameli, saye alışkın, meşakkatten korkmaz, yılmaz ve icrası için Allah'tan sonra yalnız nefse güvenmekten başka çare olmayan ciddi işleri ciddiyetle başa çıkarır..."[223] olduklarını söyler ve şu sonuca varır: Teşekkülü infiradi mahsulü olan teşebbüsü şahsiyi memleketimizde besleyecek terbiye, bugün bilhassa İngiltere ile Kuzey Amerika'da tatbik ediliyor. Yetişmiş gençlerimizin buraların mekteplerinden faydalanabilmeleri için İngilizce'ye az çok bir vukuf lazım.[224] Mektebi, şahsiyeti ezip bitiren mahud kışla hayatından ne kadar uzaklaştırmak lazımsa bunu yapmalıyız.[225] Sabahattin diğer bütün ıslahatta olduğu gibi maarifte de başarısızlığımızın sebebenin, niçin Batı'nın cahil iken münevver olduğunun asıl sebeplerini araştırmak yerine onların okullarını getirmekle bu işin çözüleceğinin zannedilmesi, meselenin esas sebeplerinin incelenmemesidir demektedir. Bunların hakiki cevabını ise ilm-i ictima (sosyoloji) vermektedir demektedir: "çünkü, diyor, Şark kamilen teşekkül-i tecemmuinin; Garp ise teşekkül-i infiradinin tesiri altında."[226]

Prens Sabahattin toplumcu ve ferdçi cemiyetlerin eğitimleri arasındaki farklılığa özellikle dikkat çeker: "...Tecemmuilerde hayat-ı hususiye ve umumiyyeye

---

221 A.g.e., s.86.
222 A.g.e., s.90, 94-95.
223 A.g.e., s.95. Ayrıca bkz. Prens Sabahaddin, "Teşebbüs-i Şahsi", *İkdam*, No.5174, 19 Octobre 1908, s.2.
224 Prens Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar*, s.99.
225 A.g.e., s.109.
226 Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, s.40-41.

ait heyetler efradın atalet ve kabiliyetsizliğini muhafaza ve idame ediyor; demek ki teşekkül-i tecemui terbiyesi bir terbiye-i atile! İnfiradilerdeki heyetler ise faaliyet ve kabiliyet-i şahsiyyeden doğduğu cihetle bu faaliyetin ihtiyacata en muvafik bir tarzda istimalini ihzar ederek tekamül-i ictimaiyi temin ve tesri' eyliyor; demek ki teşekkül-i infiradi terbiyesi bir terbiye-i faale!"[227]

Tanzimat eğitimini ferdiyetçi olmaması ile itham eden Sabahattin kurtuluşumuzu, "Türkiyenin istikbal-i ictimaiyesi memuriyet namzedi olan münevverlerin çoğalmasına değil; mesai-i istihsaliyyeyi teşebbüsleriyle terakkiye sevkederek muhit-i ictimaiyyemizi tahavvule uğratacak amillerin yetişmesine bağlı!"[228] diyerek Tanzimat zihniyetinin tam tersi olan adamları yetiştirecek bir eğitimde görür.

Prens Sabahattin genel ıslahat çerçevesinde tahsil ve mektepler hakkındaki takip edilmesi gereken istikameti de yine teşebbüs-i şahsi fikirleriyle temellendirerek açıklar: İçtimai gelişmemiz yalnız başına maarif, bir terbiye-i atile ile el ele veren nazari bir eğitim-öğretim ile kesinlikle vücuda getiremez. Öğretim zamanızın ihtiyacatına cevap verebilmek için şahsiyyetin gelişmesini temin edecek bir "terbiye-i faal"enin yardımcısı olmalıdır. Hazır makamlar teminine hizmet eden bir gaye olarak değil, teşebbüs-i şahsiyi gerçekleştirecek bir alet ve araç olarak telakki edilen öğretimin, bütün derecelerinde programlarının ameli hayatın gerektirdiği çeşitli ihtiyaçları karşılayabilecek bir şekilde hazırlanması gerekir. Mekteplerin idaresinde de gaye, kendilerini yaşatacak vasıtaları ve istinadgahları hükümet haricinde bulabilmeleridir.[229] Prens Sabahattin bu anlamda mekteplerin devlet müesseselerinden birisi olmasının karşısındadır. Mektepler ailelerin ve çalışma hayatının yardımcıları haline getirilmelidir. Yerinden yönetim fikri gereğince de Sabahattin mekteplerin mahalli idarelere teslim edilmesi gerektiğini önemle vurgular.[230] Sabahattin'e göre yukarıda zikredilen iki esasa dikkat etmek hem mekteplerin gelişmesini hem de ameli hayatın gelişmesini sağlayacaktır.[231]

---

[227] A.g.e., s.41.

[228] A.g.e., s.60, 65-66.

[229] A.g.e., s.94-95.

[230] Prens Sabahaddin Hristiyanların memleketimizde adem-i merkeziyetten nasıl istifade ettikleri halde Müslümanların merkeziyetin mahkumu olmalarından dolayı eğitimdeki eksikliklerini şu şekilde açıklar: "Maarif- Hristiyan vatandaşlarımız maarif nezaretinin teşekkülünden evvel aldıkları fermanlar mücibince köylerinde, mahallelerinde arzuları vechile mektep açarlar, arzu ettiklerini okuturlar, hükümetin taarruzuna hiç bir vechile maruz kalmazlardı. Maarif nezaretinin çıkardığı bir kaç salname açılınca sahifelerinin birçok ruhsatsız küşad edilmiş hristiyan mekatibinin isimleriyle memlu olduğu görülür.... Ziraaat, sanayi ve ticaretleriyle hükümetin müdahalat-ı muzırra-i daimesi haricine çalışan Hristiyanlar, Müslümanlarla nisbet-i kabul etmeyecek surettte zenginleşmiş bulunduklarından evladlarının tahsil ve terbiyesi için lazım gelen parayı aralarında tedarik ediyor ve sırf teşebbüs-i şahsi sayesinde toplanılan bu para ile maarifte umum müslümanları fersah fersah geçiyorlar. Onlar istedikleri gibi mektepler açtıkları halde bu imtiyaz diğerlerinden deriğ ediliyor. Ne zaman bir müslüman hususi mektep açmaya kalkışsa daima hükümetin müşkülat ve mumaneatına duçar oluyor. Farz-ı mahal olarak

Hususi hayat ıslahatının esas prensiplerini açıklarken, bunun bir terbiye meselesi olduğunu söyleyen Prens Sabahattin bu hususta aileyi esas alarak dikkate alınacak esasları da sayar:

1- Sosyoloji ilminin bireyci eğitim hakkındaki araştırmalarından ve ingiliz (Public School) ve yeni mekteplerinin terbiye esaslarından mülhem olarak memleketin en münasib yerlerinde kız ve erkekler için ayrı ayrı vücuda getirilecek öğretim müesseseleri...

2- Gençlerimizde bireyci seciyyeyi oluşturabilmek için Anglo-Sakson eğitim-öğretim çevresinden...yararlanılması.

3- Bu vasıtalarla yetişecek gençlere toprağa kaviyyen yerleşerek[232] istiklallerini kendi yeminleriyle halketmeği hazırlayacak şartların hazırlanması.

Prens Sabahattin, hususi hayat sahasında keşfolunan bu yüksek gayeye ulaşmak için oluşturulacak teşebbüslerin meyve verebilmesinin temelini yine o zeminde gerçekleştirilmekte görür. Çünkü memleketimizin bireyci çevreden yararlanacak olan bireyci müesseseleri ancak bu şartlarla amaçlarına yürüyebilirler. [233]

Prens Sabahattin'in Ekol de Roş Mektebi'nde gördüğü ve ferdiyetci eğitimin en önemli özelliğini oluşturan ameli tedrisin Tevfik Fikret'in müdürlüğü zamanında Galatasaray Sultanisi'nde kısmen de olsa uygulamaya geçirildiği görülür. Fikret'in orada bulunduğu dönemde, eski Fransız usulünün bir devamı olarak sürüp giden derslerin müddetleri azaltıldı, zihne fazla bilgi sıkıştırmak fikriyle vücudu ve dimağı zayıf düşüren aralıksız mutalaalar yeni ve başka bir tarza konuldu. Terbiyevi maksadalarla gezintilere gidilmesinin yanısıra, dersler, ameli ve ayani bir hale getirildi. Küçük sınıflar için istikşafi usul diğerlerine tercih edildi ve hesap aletleri, eşya ve lisan tabloları, yazılı yazısız coğrafya haritaları, ufak tefek taş ve böcek kolleksiyonları getirildi. Bunlar tozlu odalara konmak yerine her an talebenin hizmetine hazır hale getirildi. Vatan coğrafyasının öğretimi için başlı başına yeni bir ders açıldı. Hikmet ve

---

bunları iktiham etse bile sansurün müdahalat-ı daimesinden yakasını kurtaramıyor. Şu takdirde cemiyetimizde serbest mekteplerin devam ve terakkisi kabil olamıyacağından maarif-i umumiyyemiz bir inhisar-ı resmi altına geçerek ensal-i atiyenin dimağları daha tevassua vakit bulmadan, resmi bir kalıpta dökülüyor ve Müslümanları atiyen de Hristiyanlarla rekabet edemiyecek bir hale getiriyor. İşte maliye ve adliye umurunda olduğu vechile maarifde de hristiyanlar vasi' bir adem-i merkeziyetten müstifid oldukları halde müslümanlar en müthiş bir merkeziyetin pençesinde ezim ezim eziliyorlar!" Bkz. Prens Sabahaddin, *Teşebbusi Şahsi ve Ademi Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah*, s.40-41. Bu konuda ayrıca bkz. Muhyiddin, "Mektepler", *Tanin*, No.645, 18 Haziran Efrenci 1910, s.1.

[231] Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, s.95.

[232] Prens Sabahaddin bu çerçevede ziraat eğitimine çok büyük önem verilmesi gerektiği taraftarıdır. Bkz. Prens Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar*, s.80. Ayrıca bkz. Hüseyin Kazım Kadri, "İktisada Dair Tanin'in 1213 Numaralı Nüshasında Münderic Fuad Rıza Bey'in Makalesi Dolayısıyla", *İçtihad*, No.39, 15 Kanunisani 1327, s.970.

[233] Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, s.100-102.

Kimya laboratuvarları kuruldu. Bunlar süs ve ziyaretçilere gösterilmek adetinden öte bilakis aletler makinalar her ders deney yapmağa yaradı. Kolay Kimya ve Hikmet deneylerini talebe kendisi hazırlardı. Cezanın yerine vicdana hitap, izzeti nefse müracaat usulleri ikame edildi. Ahlak noksanlıkları ceza yoluyla değil, etkili sözlerle çok çabuk bir şekilde gideriliyordu.[234]

Tevfik Fikret'in kaynağını Anglo-Sakson eğitim sisteminden alan Yeni Mektep fikri II. Meşrutiyet döneminde Eğitim Felsefesi oluşturma açısından en önemli olanıdır. Anglo-Sakson eğitim-öğretim usulünün uygulamasını Fikret ilk olarak öğretmenlik yaptığı Robert Kolejde gördü ve o zamana kadar memleketimizde tatbik edilen Fransız usulüne tercih etti.[235] Amerikalılar'ın kuramsal olmaktan çok pratik olan, hayat ve iş adamı yetiştiren eğitim-öğretim usullerini yakından incelemek imkanı buldu. Bu usullere kendi memleketinin ihtiyaçları ve kendi yaratılışı bakımından da elverişli bulan Fikret, kurmayı düşündüğü "Yeni mekteb"in "tarifnamesinde" yer vermiştir. Tarifname, üç bölüme ayrılıyor: Birinci bölümde okulun "Maksad-ı Tesisi", ikinci bölümde "Esasat-ı Terbiyeviyesi", üçüncü bölümde de "Kavaid-i Tedrisiye"si anlatılmaktadır:

Yeni mektebin tesisinden amaç[236], sağlam seciyeli gençler yetiştirmektir. Çocukların sırf hafıza ve zekasını kuvvetlendirmeye çalışmaktan bir şey çıkmaz. Çünkü hayatta başarı, yani saadetin temini, kuvvetli ve aydın bir iradeye sahip olmaya bağlıdır. Bu da şahsiyet unsurlarının hafıza ve zeka gibi yalnız bir ikisini değil, bu unsurların hepsini birden kuvvetlendirmekle olur.[237]

Yeni mektep yetiştireceği gençleri hala çok zararlı olan çevrelerinin tesirlerinden mümkün olabildiği kadar koruyarak şahsi haysiyetlerini, içtimai ve siyasi vazife ve haklarını layıkıyla takdir ve yeni hayatın insan şahsiyetine hürmetten ileri gelen bütün saadetini hakkıyla hissedebilecek derecede ilerletmek, böylece gerek kendilerini yetiştiren, gerekse kendi kuracakları ailelerle içinde yaşayacakları cemaatler üzerinde hayırlı tesirleri görülecek bu değerli unsurları vatana hediye etmek emelindedir.[238]

---

[234] Bkz. Ruşen Eşref, *Tevfik Fikret Hayatına Dair Hatıralar*, s.51-58; Satı, "Fikret ve Terbiye", s. 428; Mehmed Emin, "Fikret ve Felsefe-i Ahlakiyesi", *Muallim*, c.II, S.14, 1 Eylül 1333, s.474-475. Abdullah Cevdet'in de eğitimin bu unsurları üzerinde durması ile ilgil olarak bkz. "Türkiye'nin İdamı Hükmünü Hazırlayan Şeyler Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler", s.2811.

[235] Krş. Ruşen Eşref, "Tevfik Fikret Müdür", *Muallim*, c.II, S.14, 1 Eylül 1333, s.464; Nigar, *Fikret'in Hayat ve Eseri*, s.64; Ruşen Eşref, *Tevfik Fikret Hayatına Dair Hatıralar*, s.68; Feridun Nigar, "Tevfik Fikret Mürebbi", *Muallim*, c.II, S.14, 1 Eylül 1333, s.503-504; Cahit Kavcar, *II. Meşrutiyet Devrinde Edebiyat ve Eğitim 1908-1923*, Ankara 1974, s.59; Akyüz, *Tevfik Fikret*, s.288.

[236] Fikret'in bu teşebbüsü bazı yazılarda büyük bir çoşku ile anlatılmış ve özellikle amacı üzerinde durulmuştur. Mesela bkz. "Ciddi bir Teşebbüs: Yeni Mektep", *Tanin*, No.191, 11 Şubat Efrenci 1909, s.3.

[237] Tevfik Fikret, *Yeni Mektep*, İstanbul 1325, s.3.

[238] A.g.e., s.4.

Okulun eğitim işlerinde esas, eğitimle öğretimin beraber yürütülmesidir. İkisini birbirinden ayırmak, beklenecek faydayı azaltmak olur. Bunun için "mektebin tertibatında aile teşkilatı esas ittihaz edilecektir ki, çocuk muhit-i tabiisi dahilinde" yetişebilsin. Yeni Mektep "tedrisat-ı vatanperveraneyi mihver-i tahsil yapacak, dini ve milli taassuptan mütevvellit ihtilaf asarını genç ruhlardan tamamen silmeye" çalışacaktır.[239]

Yeni Mektep Tarifnamesi'ne göre eğitim-öğretimin ayırıcı özellikleri özetle şunlar olacaktır:

1. Yabancı dil tahsiline çok önem vermek: Öğretim Türkçe ve İngilizce olarak yapılacaktır. Özdilimizden sonra öğretim için İngilizcen'in diğer yabancı dillerine tercih edilmesinin sebebi, onun, "fikr-i hürriyet ve teşebbüsü bizce nümune-i imtisal olmak lazımgelen kavmin" dili olmasındandır.

Bundan başka öğrenciler, yabancı dillerden Fransızca, Almanca ve Rusca'dan ikisini seçmek zorundadırlar. Bütün bu diller konuşma usulüyle pratik olarak öğretileceğinden çocuklar, tahsillerinin sonunda üç yabancı dili öğrenmiş olarak çıkacaklardır.

2. Tedrisatın İdadiye ve Asliyeye taksimi: Yeni Mektep'in müddeti üç sene idadi ve beş sene asli olmak üzere toplam sekiz yıllık iki döneme ayrılacaktır. Birinci dönemde "nazariyattan kat'iyyen sarf-ı nazar edilecek ve tatbikat ve mümarasat ile çocuklar dikkate alıştırılacaktır". Akli kabiliyetlerinin genel bir kontrolünden sonra elverişli görülen çocuklar asli kısma geçebileceklerdir.

İkinci dönemde ise, çocuklarda "muhakeme-i mantıkıyenin teessüs-i tammına, fikrin tevessü ve tenevvürüne" çalışılacaktır. Bu sonuca varmak da; öğretimde kuramlardan kaçınmak, verilecek bilgiyi genç zekalara "muhtasar, fakat müntehap ve müesses" şekilde kazandırmakla mümkündür. Bundan anlaşılıyor ki, Yeni Mektep'de tatbik edilecek program "kitap ziyneti itlakına seza tedrisat-ı zaide"den uzak kalma biçiminde oluşuyor, böylece orta tahsili sekiz yılda tamamladıktan sonra gençler milli ve içtimai meseleler hakkında faydalı konferanslar ve münazaralarla bilgilerini artırabileceklerdir.

Özet olarak tahsil bir gaye değil, ancak bir vasıtadır. Yeni Mektep çocukların vücutları kadar dikkat ve muhakemelerinin de daima dinç ve çevik olmasına çok önem verecektir. "Uyuşturucu mutalaahane hayatının yerine sınıf tatbikat ve müzakaratı"nı geçirerek idmanları gibi akli faaliyetlere de fazla rağbet göstermesinin sebebi bu olacaktır.

3- Daimi surette çocukları ameli hayata hazırlamak düşüncesi: Daha ilk yıldan başlayarak, çocuklar elişlerine alıştırılacaktır. Duvarcı, demirci, marangoz aletlerini

---

[239] A.g.e., s.4.

kullanacaklar, beceriklilik, çeviklik, soğukkanlılık kazandıran avcılık, balıkçılak, binicilik, yüzme, kürek çekme, yelken kullanma gibi sporlarla "itidal-i dem, idare-i harekat ve nufüz-i nazar" kabiliyetlerini artırılacaktır.

Yeni Mektep "çocuklarda ekseriya tesadüf edilen nabemahal tereddüt ve ihtiraz, mahdüd-un-nazar hothamlık, müfrit hassasiyet" gibi kötü temayülleri düzeltmeye çalışacaktır.

Gençleri "bir cemiyette tabii ve sade ifade-i merama, idare-i evzaa" alıştırmak, içtimai ve milli vazifelerini başarıyla yapmaya hazırlamak Yeni mektebin en çok ısrarla başarmaya çalışacağı amaçlarındandır.

Tahsilleri esnasında, Yeni Mektep, "gençlerin dahil-i memlekette ve memalik-i ecnebiyede defaatla seyahat ve cevalanlarına müsait fırsatlar tehyie ederek tarihi, sınai, zirai ve ticari tenezzühler ve seyranlarla terbiye-i fiiliye"lerini tamamlayacak, musiki ve resimle de bedii terbiyelerini temin edecektir.

4- Ticari ve zirai tatbikat ve ameliyat: Yeni Mektep ilim adamından ziyade iş adamı yetiştirmek maksadına hizmet edeceğinden gençleri "ma'muriyyet-i iktisadiye-i maziyye ve müstakbelemizin menabi-i esasiyesi olduğundan şüphe edilemiyen, ziraat ve ticarete" doğru kuvvetle sevketmeye çalışacaktır.

Zirai ve ticari bilgiler pratik olarak verilmekle beraber gençlerin tahsillerini bitirir bitirmez bu mesleklere girerek maişetlerini hemen serbestçe kazanabilmelerine ve ileride kendi kendilerine mesleki bilgilerini artırıp tamamlamalarına elverişli bir dereceye çıkaracaktır.

Milletlerarası rekabet alanında ne kadar geri kalmış olduğumuz düşünülürse ve mümkün olduğu kadar çabuk ilerliyerek daha vakti geçmemişken milli başarılarımızı artırmanın bizim için hayati bir mecburiyet olduğu gözönünde tutulursa, sanat tahsiliyle geçirilecek zamanı kazanmaya yarayacak ekonomi, ziraat ve ticarete ağırlık veren böyle bir tahsil usulünün kıymeti layıkıyla takdir olunur.

Mektepten çıkar çıkmaz kimseye muhtaç olmayacak derecede bir hazırlıkla ve karşılarına çıkabilecek her türlü güçlüğü yenerek işe atılabilecek gençler yetiştirmek, yeni Mektep'in en önemli prensiplerinden olacaktır.

Yeni Mektep İstanbul'a nihayet üç dört saat uzaklıkta olup, ulaşımı kolay olan en az bin dönümlük bir yerde kurulacaktır. İçinde yer yer otuzar kişilik güzel binalarla büyükçe tedrisat daireleri vesaire vücuda getirilecektir.

Yeni Mektep'in Kabul Şartları bölümünde belirtildiğine göre okul yüzelli nihayet iki yüz talebe alacaktır. Sekiz yaştan küçük ve onikiden büyük çocuklar mektebe kabul olunmayacaklardır; zira talim ve terbiyenin lüzum göstereceği gayretlere en elverişli yaşlar bu hudut arasındadır. Hiç mektep görmemiş çocuklar

tercihan kabul edilecektir. Az çok tahsil etmiş olanlar da -deneyici ve hazırlayıcı sınıflardan geçirilmek şartıyla- alınabileceklerdir. [240]

Fikretin getirmiş olduğu bu yeni mektep sistemi o zamana kadar mekteplerimizde uygulanan ve oldukça nazari olan Fransız öğretim usulünün bırakılarak, daha pratik kuruluştaki Anglo-Sakson öğretim usulünü esas almaktadır.

Fikret bu mektebi özel okul statüsünde tesis etmeyi düşünür. Fakat hastalık ve bilhassa gerekli sermaye sağlanamadığı için bu teşebbüs gerçekleşememiştir.[241]

Terbiyeyi, "insanın bütün kuvvet ve kabiliyetlerini -gerek kendinin ve gerekse hemnevinin saadetine medar olacak bir tarzda- tenmiye etmektir; yahut: insanın kuvvet ve kabiliyetlerini -gerek kendinin ve gerekse cemiyet-i beşeriyyenin- müstaid olduğu mükemmeliyetin hadd-ı gayesine mümkün olduğu kadar takribini temin edecek bir tarzda tenmiye etmektir"[242] diye tarif eden Satı Bey de bireyci eğitimi Batıcı akım içinde savunan ve bir eğitimci olarak da uygulamaya çalışan bir fikir adamıdır. Satı, "mekatib-i umumiyye programlarının tanzimi esnasında en ziyade nazar-ı dikkate alınması lazım gelen esaslardan birisi: bunlara ameli ve mesleki -ticari, zirai, sınai, hulasa: nafi bir gaye vermek...tir."[243] der ve Batıcı akımdaki genel temayüle bağlı kalarak mekteplerimizin ameli olmaktan uzak olduğunu daha çok memur yetiştirdiğini söyleyerek tenkit eder.[244] Bunun bir ictimai bir de mekteplerle ilgili yönü olduğunu ifade eden Satı ikincisini şu şekilde açıklar: "Evvela mekteplerimizde hiç bir gaye-i nafiyye taharri ve takip edilmemektedir. Mekteplerde alınan malumat arasında hayata doğrudan doğruya bir faide-i maddiye temin eden, doğrudan doğruya nafi olan şey, okuyup yazmaktan ibaret kalmaktadır. Hesap hususunda bile mekteplerimiz haric kadar bir terakki-i ameli ve nafi temin edememektedir...Saniyen: Mekteplerimiz hemen her türlü faaliyet-i bedeniyyeyi ibtal, ve yalnız zihni işgal etmektedir. Mekatib-i İbtidaiyye'den Mekatib-i Aliye'ye varıncaya kadar bütün mekatib-i umumiyyemizde talebenin yalnız zihni, ve kalem tutmağa hizmet eden parmakları meşgul olmaktadır....İşte bu hallere nihayet vermek için: Tedrisatta nafi ve ameli malumatın hissesini çoğaltmak, mekteplerde el işleri[245] de

---

[240] A.g.e., s.6-19. Yeni mektep tarifnamesi ile ilgili olarak ayrıca bkz. Nigar, *Fikret'in Hayat ve Eseri* s.45-50.

[241] Bkz. Satı, "Fikret ve Terbiye", s.428; Ruşen Eşref, *Tevfik Fikret Hayatına Dair Hatıralar*, s. 89-90; İsmail Hikmet Ertaylan, *Tevfik Fikret-Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, İstanbul 1963, s.48.

[242] Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.15. Terbiyenin bu çeşit tarifi, II. Meşrutiyet'te çok yaygındar. Mesela bkz. Mustafa Haluk, "Terbiye ve Tesiratı II", *Tanin*, No.994, 8 Haziran Efrenci 1911, s.5.

[243] Satı, *Layihalarım*, s.98.

[244] Aynı yer.

[245] Satı Tedrisat-ı İbtidaye Mecmuası'nda usul-i tedris ile ilgili olarak çeşitli derslerin nasıl verileceği yanında programlarda olmayan derslerin de önemine değinmiştir. Bunlardan en önemlisi ise el işleri dersleridir. Bu dersinin çocukların ameli gücünü artırması, dersleri sevdirmesi, diğer derslere ait bilgilerin güçlenmesi vb. bir çok faidesi olduğunu söyler. Bkz. Satı, "El İşleri Dersleri", *Tedrisatı İbtidaiye Mecmuası*, No.7, 15 Agustos 1326, s.43-47. Mekteplere el-işleri dersinin konulmasını Batıcı

yaptırmak, ve bahusus gayeleri hiref ve sanayie, ziraat ve ticarete müteveccih mektepleri çoğaltmak lazımdır."[246]

Satı Bey bireyci eğitimin memlekette mektepler vasıtasıyla yerleşebilmesi hususunda en çok öğretim metodları üzerinde durmuştur. Bu anlamda bireyci eğitimin dayandığı temel esaslardan birisi olan metod konsunda Batıcı akımın bireyci eğitiminin, eğitim sisteminde yerleşebilmesini sağlayacak atılımlar ondan gelmiştir. Çünkü öğretim usullerinin değişmesi, metodu dolayısıyla ameli bir eğitimi beraberinde getirecektir.[247] Bu klasik eğitim sisteminin temelden sarsılması anlamına geliryordu. Satı bu hususu şöyle açıklar: "Mekatib ıslahatı sırasında, ders kitap ve program tensikatı arasında en çok düşünülmesi lazım gelen şeylerin birisi de tedrisatta takip olunan tarz ve usulun ıslahıdır. Çünkü usul, tedris ve terbiyenin ruhudur; programlar ne kadar mükemmel olursa olsun tedris edilecek ulum ve mebahis ne kadar lüzumlulardan intihab edilirse edilsin, usul-i tedris mükemmel ve mantiki olmazsa, tedrisatta terbiye-i fikriyyeyi temin edecek bir tarz ve usul takip edilmezse tahsil yine pek nakisadar ve pek akim kalır."[248] Bu sebeple Satı, mektepleri serbest ve araştırıcı fikirler, ciddi ve müteşebbis tabiatlar imal edebilecek bir hale getirmek için eski öğretim metodunu hemen bırakmamız, usul-i keşfi ve tevlidiyi kabul ve tatbikte acele etmemiz gerektiğini söyler.[249] Çünkü, derslerin zihinlerde canlanmasını ve fikri terbiyeye hizmetini temin için en iyi usul bilhassa Almanya ve Amerika'da geçerli olan bu usullerdir.[250] Bu cümleden olarak o, mekteplerdeki ezbercilik uygulamasını şiddetle eleştirir: "Ezbercilik...bizde tedrisatın en umumi ve en müzmin illetidir. Mekteplerimizin, en büyüklerinden en küçüklerine varıncaya kadar, hemen bütün derecatında bu illetin birçok alaimi ve tezahüratına tesadüf edilir; bilhassa Mekatib-i İbtidaiyye ve Rüşdiye arasında bu illetten salim olanlar ender olarak görülür...Anlaşılmadan ezberlenen şeyler hiç bir faide temin etmez; zihinde yabancı olarak kalır, onun için ne malumat namına layık olur ne de fikrin neşv u nemasına hizmet edebilir... Malumatın hakikaten bir gaye-i manevi -zihnin inkişaf ve terbiyesine

---

akım içinde şiddetle isteyenlerden birisi de Ali Kami'dir. Bkz. Ali Kami, "Sahife-i Tenkid -Talim ve Terbiyede İnkılap", s.2183.

[246] Satı, *Layihalarım*, 1326, s.100-101.

[247] Satı özellikle eğitim öğretimde yöntemlere önem vermiş hangi derslerde hangilerinin daha yararlı olduğunun bunların üstün ve zayıf yönlerini yazdığı yazılarla öğretmenlere açıklamıştır. Mesela bkz. Satı, "Tedrisatta İsticvab, *Tedrisatı İbtidaiyye Mecmuası*, No.10, 15 Kanunievvel 1326, s.177-180; Satı, "Tedris Usulleri: Tedrisat-ı Taliyede: İstikra ve Tekşif -I", *Terbiye Mecmuası*, No.2, 1 Nisan 1330, s.92-96; Satı, "Tedris Usulleri: Tedrisat-ı Taliyede: İstikra ve Tekşif-II", *Terbiye Mecmuası*, No.3, 15 Nisan 1330, s.140-144; Satı, "Usul-i Takrir ve Usul-i Tekşif", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.8, s.59-63; Satı, "Tarih Tedrisinin Usul-i Esasisi", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.8, s.92-98; Satı, "Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.12, 15 Nisan 1327, s.244-249.

[248] Satı, *Layihalarım*, s.81.

[249] Aynı yer.

[250] A.g.e., s.2.

hizmet- edebilmesi, ancak hazım ve temsil edilmesi, -yani anlaşılarak zihnin malı haline getirilmesi- ile kabil olacaktır...Ezberlemek faidesiz olduktan başka zararlıdır: Çünkü bir bahis ezberlenince insanda bir "vehm-i ilim" eder, onu anlamadan ezberlemiş olan çocuk "öğrendim, bilirim" vehmine düşer, bu vehim zihninde "hakiki ilim"in yerini tutar, bilahare öğrenmeye, anlamaya, bellemeye mani olur..."[251]

Öğretilecek konuların çocuklara doğrudan doğruya anlatılmaması, bunların onlara keşfettirilmesi yani usul-i takrirden usul-i tekşifiye geçilmesi gerektiğini söyleyen Satı, tedris hususunda dikkat edilmesi gereken hususları ise şu şekilde açıklar:

1- Dersleri ezberletmek değil, anlatmaya önem vermek...

2-Dersi anlatırken onu talebenin fikri seviyesine uygun bir şekilde anlatmak...

3- Anlatırken kolay konulardan zorlarına doğru gitmelidir...

4- Somuttan soyuta gitmek ...

5- Tariflere misallerden yola çıkarak ulaşmak gerekir...

6- Çocukların zevklerini okşamak, onların his ve merakını tahrik etmek...

7- Öğretilecek şeyleri çocuklara hemen söylememek imkan buldukça onları düşündürerek buldurmak...

8- Dersler arasında bir bağ kurmak...[252]

Batıcılar II. Meşrutiyet döneminde, uygarlık çağdaşlaşmasında öğretimin yeni bireysel kişiler yetiştirmesi düşüncesinin öncüleridir. Onlar, Prens Sabahattin'in siyasette merkeziyetsizlik sloganının değilse bile, eğitimde, özel girişimcilik sloganının etkisi altında idiler. Onlara göre, bendegan ruhlu bürokratların asalak aydınların zararlı etkilerini kaldırmadan Batı uygarlığının özü olan bireycilik gerçekleştirilemezdi. Tevfik Fikret'in Yeni Mektep fikrinde görüldüğü üzere, Batıcı akım, ekonomik ve sosyal ilerleyiş için şart olan yeni bir eğitim sistemine rehberlik edecek bir eğitim müesesesesi kurmayı bile tasarlıyor. Düşündüğü yeni müessese, yetişecek genç kuşakları toplumun geleneklerinden sıyıracak, onlarda bunlara karşıt meslek ve uygarlık erdemlerinin kendi kişiliklerinden doğmasını sağlayacak bir eğitim verecekti. Bu okulda yetişenler hükümet memurluğuna dayanmadan hayata atılacaklar, kendi girişimleriyle başarı kazanacaklardı. Öğretim Türkçe ve İngilizce olacaktı. İngilizceye liberalizmi ve özel girişimcilik ruhu bize model olması gereken bir ırkın dili olduğundan önem verilecekti. Fransızca Almanca, Rusca seçmeli yabancı diller olacaktı. Yeni Mektep'de okutma, amaç değil araç olacaktı. El sanatlarına, beden eğitimine önem verilecekti. Müzik, Resim ve geziler programların önemli yanları

---

[251] Satı, "Ezbercilik", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.12, 15 Nisan 1327, s.214. Ayrıca bkz. Satı, "Mekteplere Dair", *Tanin*, No.83, 9 Teşrinievvel 1324, s.5-6.

[252] Satı, "Usul-i Tedrisin Kavaid-i Esesiyyesi", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.6, 15 Temmuz 1326, s.198-207. Ayrıca bkz. Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.143-145,149.

olacaktı. Kısaca eğitim onlara göre "hayat kavgasında başarı için bilinmesi gereken şeyleri öğretmek ve insanda bulunması gereken karakterleri verecek surette adam yetiştirmek" diye şekilleniyordu. Fakat Batıcılar'ın da, topluma karşı olarak düşündükleri eğitimin toplumsal ve kültürel amaçlarının ne olacağı sorunu üzerinde en küçük fikirleri bile yok gibi görünüyor.

Ancak eğitimde bireyselleşmenin önemi üzerinde durmaları II. Meşrutiyet'te geleneksel eğitimin her yönüyle tartışılmasına sebep olmuştur. Kişinin bütün kabiliyetleri ile aynı anda geliştirilmesi, eski öğretim metodlarının yanında yeni öğretim metodlarının uygulanmaya konması, programların, ders kitaplarının bu amaçla düzenlenmeye çalışılması, programlara bu yönde yeni derslerin konulması, öğretimin amelileştirilmeye çalışılması, öğretimin aklileştirilmesi vb. uygulamalar ve aşağıda din eğitimi görüşleri kısmında görüleceği üzere geleneksel din öğretiminin farklılaşması hep Batıcı akımın Osmanlı eğitim sisteminin temeline yerleştirmeye çalıştığı bireyci eğitimin bir sonucudur. Batıcı akımın bireyci eğitimi bu kadar savunmalarının sebebi, Batılı bir toplum olmanın yolu Batı toplumlarının temelini, terakkisini oluşturan bireyci yapıya geçmekle, bu da bireyci eğitim ile mümkündür. Batı'da kişiler tüketici değil üreticidir. Halbuki bizim mekteplerimiz memur yetiştiren müesseselerdir. O zaman mekteplerin tüketici değil, üretici kişiler yetiştirecek bir şekle ulaştırılması gerekir. Bu amaçla öğretimin amelileştirilmesi gerekir. Zaten Batıcı akım tarafından Fransız eğitim sisteminin eleştiri almasının sebeplerinin temelinde en önemlisi olarak artık Fransız eğitiminin ameli olmaması vardır.

Sonuç olarak Batıcı akım, Batı insanının bireyci eğitim sayesinde hayatta başarılı olduğu, terakkide bu kadar ileri gidebilmesinin esasını bu eğitim sistemi teşkil ettiği, bizim de ancak bu tür bir eğitimle mücadeleci, girişken, müteşebbis kişiler yetiştirebileceğimiz kanaatinde olduğu için bireyci eğitim sisteminin savunucusu olmuştur. Bundan da önemlisi Batı Devletleri gibi güçlü olmanın ve onlarla mücadele edebilmenin yolu Batı gibi mücadele-i hayatta başarılı olmaktır. O zaman bunları üreten aracı yani bireyci ve ameli eğitimi kabul etmek gereklidir. Batıcı akım bu düşünceleriyle II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi eğitim felsefesi ve politikasında çok önemli roller oynamıştır. Onların eğitimin bireyselleşmesi ve amelileşmesi konusundaki fikir ve düşünceleri modern eğitimde önemli bir adım atılmasını sağladığı gibi, bundan da önemlisi din eğitim-öğretimi meselesindeki aksaklıkların tartışılmasını da gündeme getirmiştir.

3- İlk Öğretim

Batıcı akımın ilk mektepler hakkındaki görüşlerini değerlendirebilmek için önce onların II. Meşrutiyet döneminde bu kurumların ne durumda olduğu ile ilgili düşüncelerini iyi tesbit etmek gerekir. Bu konuda Batıcılar'ın ne düşündüğünü tesbit

için en iyi örnek, Abdullah Cevdet'in Selim Sırrı Bey ile İstanbul'da ziyaret ettikleri İbtidai Mekteplerden ikisi hakkındaki verdiği bilgilerdir. Ziyaret edilen mekteplerden birincisi Darussaade Ağası Muhammed Ağa Mekteb-i İbtidaisi'dir. Abdullah Cevdet mekteple ilgili şu bilgileri verir: Dar bir kapıdan girdik. İçeri girdiğimiz zaman müthiş ve insanı yere serici bir abdesthane kokusu ile karşılaştık. Birinci ve sonuncu kata çıktık. Takriben altı yaşından oniki yaşına kadar kırk-kırk beş çocuk var. Fakat odanın içinden gelen o pis hava sesebiyle içeri girmek pek mümkün değil. Mektebin yegane odası takriben oniki-onbeş metrekare bir sahadan ibaret; üzeri kubbedir. Sıralar var. Fakat sıra üzerinde oturmuyorlar. Orta yerde bir mangal, üzerinde sefer tasları var. Duvarda bir işkence aleti, falaka asılı. Mangalın kenarına eski teliz çuvallar serili. Öğrenciler bu çuvallar üzerinde yemek yiyorlar. Heyet-i talimiyyeyi teşkil eden yetmişlik iki sarıklı hoca efendi. İlk sözüm, selamdan sabahtan daha evvel "aman hoca efendi şu pencereyi açın odada hava kalmamış" demek oldu. Aldığım cevap: "Havaya ne olmuş ala havamız var. Fakat emir buyurunuz açalım" idi. Bunu müteakip "ulan Ahmed Rıfkı! yanındaki pencereyi açsana!" sesi kulağımı tırmaladı.

Sorduk, Hoca Efendi bu sıralarda neden talebeleri oturtmuyorsunuz, yerde oturtuyorsunuz dedik: cevap verdi:

Efendi size sözün doğrusunu söyleyeyim. Geçen sene Evkaf Nezareti bu sıraları gönderdi. Efendileri oturttuk. Benim de bir sandalye üzerinde oturmam lazım geldi. Oturdum. Bir türlü rahat edemedim. Ben yere oturdum uşaklar (öğrenciler demek istiyor) yukarıda kaldı. Ben aşağıda kaldım. Onları iyi göremiyordum. Baktım olmayacak onları da aşağı indirdim. Şimdi hepimiz yerde daha iyi oluyor.

Peki: Bu mangal üzerindeki sefer tası nedir?

"Uşaklardan birinin içi geçmiş, biraz tuzlu külbastı yapıyorum ki yedireyim." dedi ve arada şu konuşma geçti:

-Maaşınız ne kadardır?

-Seksen kuruş

-Kaç yaşındasınız?

-Yetmişiki mi yetmişüç mü bilmem ki.

- Kaç talebeniz var?

-Var otuz-kırk kadar.

-Canım adedini bilmez misiniz.

-Valla bilmem. Yazın azalır. Kışın çoğalır.

-Peki bu seksen kuruşla nasıl geçinirsiniz. Pek az değil mi?

-Efendiciğim biz kanaat ehliyiz uşaklardan da ayda 60 para gelir alırız. Geçinip gidiyoruz. Dünyanın ne ehemmiyeti var, sen ahirete bak. Dünyanın gecici malında

mülkünde (hutam-ı dünya) gözümüz yok. Allah cümlemize son nefeste iman selameti versin. Yoksa dünya neye yarar?

-Hoca Efendi siz ne okutursunuz?

-Kur'an, Tecvid, Hesap.

-Arapça bilirmisiniz?

-Eh kadrince.

-Peki size Kur'an'dan size bir ayet okuyacağım dinleyin: (men kane fi hazihi ama... ilh) bunun manasını bana lütfen söyler misiniz?

-Aman efendim Kur'an'ın manasını ancak Allahu Azimüşşan Hazretleri bilir. Kur'an'a mana vermek günahtır.

-Hoca Efendi bunu size kim söyledi?

-Ben mektepte, bu uşaklar gibi okurken hocam söyledi. Sen söyle bakalım günahı boynuna, ne imiş manasını söyle bakalım.

-"Bu dünyada kör olan öteki dünyada da kör olur. Ve işi belki daha ziyade harap olur" işte Ayet-i Kerime'nin Meal-i Şerifi budur.

Siz dünyaya hiç ehemmiyet vermiyorsunuz. Halbuki Cenab-ı Allah dünyaya pek ziyade ehemmiyet verilmesini emerediyor. İşte bu ayetin manası gayet açık ve kesindir.

-Beyefendi,"eddünya cifetün ve talibuha kilabun" un manasını da söyleyin. Ben onu bilirim, vesselam.

-Bu kara tahta üstündeki rakamlar nedir?

-Efendim hesap okutuyorum dedik ya! Milyon, milyar, katrilyon, kentrilyon hepsini öğretirim.

-Peki efendilerden birisi gelsin.

Bu isteğim üzerine bir çocuk titreyerek bet beniz kalmamış bir halde ilerledi. "Oğlum adın nedir?" dedim. Cevap yok "Kaç yaşındasın;" dedim. Cevap yok. Üç kere üç kaç eder oğlum? Cevap: üç kere üç .....Hoca şefaat eder bir eda ile "efendim pek terbiyeli bir uşaktır da onun için öne bakıyor" deyiverdi.

Bu faciayı burada bıraktık. "Bir Mekteb-i İbtidai, bir maktel-i ibtidai daha görelim" dedik.[253]

Abdullah Cevdet ikinci ziyaret ettikleri Hoca Tahsin Efendi Mekteb-i İbtidaisi için de "aynı mezarlık, aynı maktel, aynı girdap, aynı ahval" diye vasıflandırarak birincisinden farklı olmadığını söyler.[254]

Abdullah Cevdet'in hem bu mekteplerin fiziki durumları hem de öğretim metodu, programları, buradaki öğretmenlerin durumu ile ilgili verdiği bilgiler, Batıcı

---

[253] Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", s.50-51.

[254] A.g.m., s.51.

akımın gerçekleştirmek istedikleri ile uygunluk göstermemektedir. İstanbul'da böyle ikiyüz maktel var, bunların cümlesi Evkaf'ındır, Maarife ait ilk mekteplerin sayısı sekizi bile bulmaz diyen Abdullah Cevdet, durumu Evkaf Nazırı Hayri Bey'e anlattığını, fakat onun ne yapalım elimizden başka birşey gelmiyor cevabını alınca kendisinin, "...hiç birşey elden gelmiyorsa bu mektepleri kapatmak elbette elden gelen bir iş..." olduğu cevabını verdiğini söyler.[255]

"Bu mektepler kapanmadıkça gözümüz, gönlümüz açılmayacaktır." diyen Abdullah Cevdet, dertlerimizin kaynağı bu "maktel-i ibtidailer"dedir der ve şu sonuca varır: Buralarda gelecek nesil yalnız insanlıktan değil hayvanlıktan da tecrid olunuyor. Münevver bir insan olamayan, hiç olmazsa sağlam bir hayvan olsun. Bu kötü ve berbat havalar içinde hayvanlık da kalmıyor. Bu ibtidai mektepler sağlam ve nurlu dimağlar hasıl edemediği gibi sağlam adaleleri de çürütüyor.[256]

Abdullah Cevdet İngiliz İlk Mektepleri ile Osmanlı memleketinde bulunan İlk Mektepleri karşılaştırır, orada çocukların damarlarına demir akıtılırken, "Osmanlı'da şakirdlerin damarlarına cerahat akıtılıyor; ruhlarına ilka olunan ölüm muhabbeti, meskenet, nefse itimatsızlık, hayata nefret, mağlubiyettir. Nesl-i ati buralarda hazırlanıyor. Halen gayet vasi' bir imparatorluk olan Türkiye İmparatorluğu'nun maarif bütçesi bir milyon lirayı bulmuyor." der. Halbuki, Fransa ve İngilterede mahalli idareler dışında hükümetin buralara bizden kat kat fazla para aktardığını, Japonya'nın ise 100 000 000 Frang'a varan bütçesinin 75 000 000 Frang'ının İlk Mekteplere harcandığını ifade eden Abdullah Cevdet, bu karşılaştırmanın bizim nazarımızda bu mekteplerin ne kadar önemsiz olduğunu açıkça ortaya koyduğunun düşünülmesi gerektiğinin altını da önemle çizer. Yine ziyaret ettiği mekteb-i ibtidailerde bir doktorun dahi olmadığını üzüntü ile öğrendiğini söyleyen Abdullah Cevdet özellikle buralarda ders veren hocaların kalitesizliğine dikkat çeker ve bu mekteb-i ibtidai hocaları ile ilgili "milletin idrak ve hayatının en küçük lemasına kadar söndürüyor" tesbitini yapar.[257]

Ziyaret ettiği ilk mekteplerin durumunu gören Abdullah Cevdet, Mektep aleminin gayesi, "bu olmuş ve dolmuş yaralara bir rahmane ve biperva neşteri daldırmak olsun."[258] demektedir.

---

[255] A.g.m, s.52. Bu konuda ayrıca bkz. Abdullah Cevdet, "Seyahat Notaları", *İçtihad*, No.67, 23 Mayıs 1329, s.1460. İlk mekteplerin teşkilat yapısı ile ilgili görüşleri için bkz. Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Ayine", s.1.

[256] Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi- Hayat Alemi", s.52.

[257] Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", s.52. Ayrıca bkz. Hüseyin Cahid, "Maarifin Hali", *Tanin*, No.781, 4 Teşrinisani 1910, s.1; Hüseyin Cahid, "Maarif İçin", *Tanin*, No.573, 7 Nisan Efrenci 1910, s.1.

[258] Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", s.53.

Maarif-i Umumiye meselesini kendi tabiriyle "...bu memlekette hayat kadar mutena, belki hayattan daha ziyade mutena iki mesele var: Sıhhat-ı Umumiye, Maarif-i Umumiye..."[259] diyerek dile getiren Abdullah Cevdet, ilköğretimin önemini ve bizdeki durumunu Resimli Mektep Alemi'nde çıkan yazısının İctihad'daki değerlendirilmesinde açıklar: "...İnsanın mevcudiyet-i cismanisi nasıl ana rahminde teşekkül pezir olursa milletlerin şahsiyet-i maneviyeleri de mekteplerde bilhassa Mekteb-i İbtidailerde vücudpezir olur...Milletimizin vücud-ı cismanisinin çocuk hastalıkları yüzünden mahvolurken vucud-ı akliyyesinin ise Mekteb-i İbtidailerimizde katlonulduğu söyleniyor. Her tarafta mektep aleminin hayat alemi bizde ise memat alemi olduğu sözü teyid ediliyor."[260]

Abdullah Cevdet Yeni Turan'a yazdığı yazıda İlk Mekteplerin irfan ülkesi yapmak istediği Osmanlı'daki rollerini ise şu şekilde açıklar: Mekteb-i İbtidailerimiz maktel-i ibtidailikten bir an evvel kurtulsa bu büyük, emel, çok zaman geçmeden gerçekleşir. Gençlerde ve ihtiyarlarda görecek bir göz varsa, milletin ruhunun katlonulduğu mekteb-i ibtidailerimizi görsünler. Benim "Yeni Turan"ıma gitmek için pasaport bu mekteplerden alınacak. Halbuki şimdi bu mekteplerde vatan evlatlarına zillet, yok olma, sefalet pasaportu veriliyor ve gelecek nesillerimizin ruhuna ebedi zincirler sarılıyor.[261]

Eleştirilerinin radikal olması itibariyle Abdullah Cevdet Bey'in Prens Sabahattine yakından benzeyen bazı yanları mevcuttur. Abdullah Cevdet'in Prens Sabahattin'e karşı hayranlık duyduğunu biliyoruz. İki düşünür arasında benzerlikler vardır. Prens Sabahattin gibi Abdullah Cevdet de Osmanlı toplumunda radikal bazı değişikliklerin yapılması gerektiğine inanıyordu. Osmanlı toplumunun ancak yeni bir insan tipinin yaratılmasıyla kalkınabileceğini ikisi de teorilerinin temeli haline getirmişti. Her ikisi de özellikle temel eğitimin, tamamen Batılı bir eğitim olmasının zorunluğuna inanıyordu. Abdullah Cevdet'in gezip gördüğü ve fikir edindiği Mekteb-i İbtidailer ise bunun tam tersi idi. Batılılaşmayı ilim ve irfana dayandıran ve bunun önderliğini yapan bir akımın ulaşmak istediği hedefe bu mekteplerle ulaşması mümkün değildi. Bu sebeple başta Abdullah Cevdet olmak üzere, alabildiğine bu kurumların içinde bulundukları duruma eleştiri getirmişlerdir.

Batıcı akımın eğitimden en çok yararlanmayı istedikleri husus, özellikle ilk eğitim ile açık düşüncelerin aktarılması sonucu toplum üyelerinin dini dogmalardan etkilenmesinin önüne geçmektir. Çünkü bu dogmalar kişinin bu konuda yapacağı her

---

[259] Abdullah Cevdet, "Yangın Var!", *İçtihad*, No.49, 1 Temmuz 1328, s.1132; Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Hayat Kadar Mutena", *Hakk*, No.45, 10 Cemaziyelevvel 1330-14 Nisan 1328, s.1; Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Yangın Var", *Hakk*, s.1.

[260] Abdullah Cevdet, "Ayine-i Matbuat", s.1771.

[261] Abdullah Cevdet, "Felsefe-Edebiyat", s.1579.

türden eğitimi önleyici idi. Batıcı akım içinde yukarıda ilk mektepler konusunda getirdiği eleştirileri ile Abdullah Cevdet diğerlerine göre daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. O, "Tetebbu-i felsefeye girişmek dahi tesirat-ı muhitiye ve terbiye-i ibtidaiye mahsulü olan bir tabiat-ı ahraraneye ve hiç olmazsa terbiye ve telkinat-ı sakime-i evveliye ile zihnin kamilen tağyir ve tatil edilmemiş olmasına arz-ı ihtiyaç eder..."[262] diyerek II. Meşrutiyet öncesinde dahi bu düşüncelerin sahibi olduğunu göstermiştir.[263]

Celal Nuri terakki yollarımızı sayarken Maarif-i İbtidaiye Yükseköğretime verildiği kadar önem verilmesi gerektiğini, çünkü hükümet ve insanların istikbalinin İbtidai Mekteplerde olduğunu söylerken[264], Prens Sabahattin ona göre ibtidai tahsil konusunda çok daha derinlemesine bir inceleme yapıyor gibidir. Maarif-i İbtidai meselesinin bizde adeta bir hayat memat meselesi halinde tellakki edildiğini, bunun sebebinin ise esas halk tabakasını teşkil eden köylünün durumunu düzeltmekten ileri geldiğini söyleyen Prens Sabahattin, bunun sonucunda cehaletin bütün derdlerimizin kaynağı olduğu düşüncesi altında, İbtidai Mektepleri meselesine çok büyük önem verildiğini ve onlardan yapamıyacakları bir hizmetin beklenilmeye başlanıldığını söyler.[265]

Prens Sabahattin'e göre idari ve siyasi bir şekil almaya başlayan İbtidai Mekteplere yüklenilen bu büyük görev, yalnız çocukları eğitmek değil onlar vasıtasıyla babalarda da fikri ve siyasi bir değişiklik meydana getirmektir. Burada en büyük sorumluluk da öğretmenlere yüklenmektedir. "Halbuki tesir-i aile terbiyesinin ve muhit-i sayin icabatına tabi olan bir mektep varsa o da şerait-i mevcudeyi tebdil ve tahvile vasıta olacağını zannettiğimiz İbtidai Mektepleridir. Bu mekteplerin aile ve muhit-i sayin tesirat-ı terbeviyyesini tadil edecek ve ona hakim olacak bir muhit-i terbevi teşkil etmesi mümkün değil. Müşahadat bunu tamamiyle isbat ediyor."[266]

Prens Sabahattin'in İlk Mekteplerle ilgili bu açıklamaları tamamen onun meseleye sosyolojik açıdan bakması ile ilgilidir. O, mesela köylülerin okuma yazmaya

---

[262] Abdullah Cevdet, *Fünun ve Felsefe*, s.26.

[263] Eğitime bu açıdan verdiği önem Abdullah Cevdeti İshak Sukuti ve Ağınlı Abdullah Efendi ile birlikte Ma'muret-el-Aziz'de "Mezraat-ûl-Muarefet" isimli bir okul açmaya ve eğitimin bu etkilerini araştırma yolunda değişik yöntemler uygulamaya götürmüştü. Okulun adı "Bilgi Tarlası" anlamına gelmektedir. Abdullah Cevdet, okulu hangi tarihte kurduklarını belirtmiyor. Ancak kuruluş tarihinin 1893-1894 yılları olması mümkündür. Bu yılları içine alan veya daha evvel tarihlerle, Abdullah Cevdet'in ayrılmasından sonra da okulun devam edeceği düşüncesiyle daha sonraki tarihleri kapsayan salnamelerde okul özel olduğu veya başka sebeplerden dolayı salnamelerde yer almamaktadır. Bkz. Hanioğlu, a.g.e., s. 19, 62 Nolu dipnot. Abdullah Cevdet bu okulda kuşkusuz açık düşüncelerini aktarmasının yanısıra öğrenciler üzerinde her türlü baskıyı kaldıracak ve onlarda kollektif bir şuur oluşturacak yöntemler kullanarak amacına ulaşmak için faaliyette bulunmuştu.

[264] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.484; Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.127.

[265] Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, 1334, s.60-61.

[266] A.g.e., s.61-62.

ihtiyaç hissetmemesini köy hayatı ile açıklar: Köylerde çocuklara terbiye doğrudan doğruya aile tarafından verilir. Köy imamı ve papaz bu terbiyeye yardımda bulunurlar. Köylerimizde mektep olmaması veya mekteplerin içinde bulundukları durum ancak bununla açıklanabilir. İlk Mekteplerden elde edilen bilgilerden ve kabiliyetlerden faydalanılması ancak pratik hayatın müsadesine bağlıdır. Eğer çocuk bir sanayi merkezinde yaşarsa buranın gereği olarak öğrendiği bilgiler ve kabiliyetleri gelişir. Halbuki kırsal bir kesimde yaşayan ve sanayi ile hiç bir irtibatı olmayan satış için değil sırf aile ihtiyacı için çalışan kişilerin ilk mektepten edindiği bilgi ve kabiliyetler heba olup gidiyor. Buralarda ilk tahsilini pek mükemmel bir şekilde tamamlayan gençler askere gittikleri zaman imzalarını bile atamıyorlar.[267] Prens Sabahattin yaptığı bu tahlile göre "demek ki tahsil-i ibtidai de sayin icabatına tabi: Hayat-ı raiyanede ve memleketimizdeki gibi ibtidai bir ziraatta lüzumu hisolunmuyor. Halbuki sanayi ve hususiyle ticarette faide ve hatta lüzumu hissedilmektedir."[268] sonucuna varır. Ancak Prens Sabahattin'in ilk mekteplere sadece teşebbüs-i şahsi fikirleri çerçevesinde yüklediği anlamın, tüm bir Eğitim Felsefesi çerçevesinde düşünülünce eksiklikleri olduğu görülür. Çünkü, eğitimden beklenilen sadece ekonomik düzeyin yükselmesine bir katkı değildir. Kaldı ki Prens Sabahattin'in yaptığı mukayasenin tam aksi istikamette kırsal bir alanda teknik bilgilerin sınai alana göre daha fazla kullanılabileceği örnekler de vermek mümkündür. Bunun ötesinde temel eğitimden beklenen amaçlar vardır. Bu amaçların gerçekleşmesi ise kişinin gelişim düzeyine uygun bir şekilde verilmesi gereken temel bilgilerle gerçekleşebilir. Bu temel bilgi ve kabiliyetleri ne şekilde geliştireceği ve kullanacağı ise kişinin tercihi ile ilgilidir.

Batıcı akım içinde Prens Sabahattin'e göre eğitim felsefesi çerçevesinde ilk öğretim ile ilgili fikirler ileri süren, Emrullah Efendi ile girdiği seviyeli tartışmalarda ilk mektebin önemi savunmuş olan fikir adamı Satı Bey'dir.

Satı yazdığı Fenn-i Terbiye kitabının Önsözünde eğitim-öğretim özellikle de ilk eğitimin toplumdaki rolüne ilişkin dikkate değer görüşler ileri sürmüştür. Almanya'nın, Japonya'nın gelişmelerinin esasını mekteb-i ibtidaileri ile açıklayan Satı, Yunanistan'ın, Sırbistan'ın, Bulgaristan'ın da istiklal ve terakkisini hazırlayan faktörlerin en önemlilerini oralarda açılan İbtidai Mekteplerinde görür. 1908 İnkılabının mektepler sayesinde meydana geldiğini de ifade eder ve ilk mekteplerin rolünü şu şekilde belirtir: "Efkar-ı ahrarane en ön mekatib-i aliyede bir zemin-i inikas ve temanna bulmuş, ve etrafa en ziyade bu mekteplerde perverşeyap olan gençler vasıtasıyla intişar etmiştir. Bu inkılabın derin ve ictimai bir hal alması da şüphe

---

[267] A.g.e., s.62-64.
[268] A.g.e., s.64.

edilemez ki, ancak İbtidai Mektepleri sayesinde kabil olacaktır...."[269] Çünkü bütün mekteplerin içtimai tesirleri aynı değildir. Bu sebeple en önemli olan mektepler İbtidai Mektepleridir: Birincisi bunların sayısı dünyanın her tarfında orta ve yüksek mekteplere göre daha fazladır. Bu sebeple ilk tahsilin tesiri daha etkili ve umumidir. İkincisi ilk eğitim fikir ve hissin ve hatta bedenin henüz tamamen teşekkül etmediği bir çağda yapılır. Bu sebeple fikirler ve tabiat üzerinde diğer tahsil mertebelerine göre daha derin izler bırakır.

Satı'nın ilk öğretime önem vermesi ilk mekteplerin etkinliği konusunda söylediği ikinci sebeple de ilişkili olarak daha çok eğitimle ilgili bir kaygıdan kaynaklanır. İnsanların çocukluktan itibaren çeşitli tesirler altında kaldığını, buna rağmen nasıl bitkilerin ve diğer nebatatın büyümesinde bakım ne kadar önemliyse insan için de bunun geçerli olduğunu örnekler vererek açıklayan Satı "onu sıhhat-i bedeniyye, fikriyye ve ahlakiyyesinin ihlaline badi olabilecek muhitlerden uzaklaştırarak.. gıda ve libasını tavır ve hareketini tebdil, malumatını tezyid ederek.. fikir ve hissine hitaplarda bulunarak... onun bedenen, fikren ve ahlaken nema ve tekamülü üzerine büyük tesirler yapmak da kabildir" demek suretiyle terbiyeyi ziraata benzetir ve şu şekilde tanımlar: "nebatatın ve azayı muhtelifesinin neşv u nemasını idare ve temin için yapılan ameliyyat "ziraat"ı, insanların -ve bilhassa çocukların- kuva-yı muhtelifesinin neşv u nemasını idare ve temin için yapılan ihtimamat da "terbiye"yi teşkil eder."[270] Tabii ki terbiyenin bu tarifinde ilk eğitimin, onun temelini oluşturması gerekir. Bu sebeple Satı, maarif ıslahatında sadece yüksek öğretime öncelik verilmesine karşı çıkar ve öğretimin bütün kademeleri arasında bir irtibat bulunması gerektiğinin önemle üzerinde durur: "...Maarifin bütün aksam ve şuubatı arasında şedid bir irtibat vardır; hiç bir şube-i maarifin, hiç bir derece-i tahsilin diğerlerinden müstakillen ıslah ve tensiki kabil değildir: Ezcümle Mekatib-i Aliyenin terakkisi onların talebesini ihzar etmekte olan Mekatib-i İbtidaiyye ve Taliyenin terakkisine, bu mekteplerin terakkisi de onlara muallim ve muharrir yetiştirmekte olan Mekatib-i Aliyenin terakkisine mutevakkıftır..."[271]

İlk mekteplerin önemini belirten Satı, "Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Layihası"nın hazırlanması üzerine yazdığı yazıda, bundan daha da önemli bir husus ve Abdullah Cevdet'in ziyaret ettiği ilk mekteplerde yakındığı en önemli unsunlardan birisi olan öğretim metodu üzerinde durur. Satı yazısında Maarif Nezaretinin ilk

---

[269] Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.6-7.

[270] A.g.e., s.11-13. Ancak Satı terbiyenin iki yönlü amacı olduğunu; birisinin kişinin tüm kabiliyetlerinin geliştirilmesi, diğerinin ise bu yönde toplumun ileriye gitmesini sağlaması olarak açıklar. Bkz. Satı, *Fenn-i Terbiye* , s.14-15.

[271] Satı, *Layihalarım*, s.14-15. Ayrıca bkz. Satı, "Islahata Nereden Başlamalı?", *Tanin*, No.957, 2 Mayıs Efrenci 1911, s.1.

mektepler ve layihada yaptığı açıklamaları tartışdıktan sonra, Nezareti "ibtidaiyyenin maarif-i umumiyyemizin inkişafına hizmet edememesi" nin "sebebi aslisi"ni, "usul-i tedrisin fenalığı, tedrisatın yolsuzluğu ve gayesizliği" haricinde aramak, büyük bir hataya düşmektir.. Şimdiki usul-i tedriste bir inkılap yapmadıkça, programlara hakiki bir gaye idhal etmedikçe... tahsil müddetini uzatmaktan büyük bir faide bekleyenler, maarifimizin "asıl müzmin ve mühlik olan yaralarını görememişler..." ifadeleriyle eleştirir.[272]

Batıcı akım ilk mekteplerin gerek fiziki gerek öğretimi ile ilgili getirdikleri eleştirilere rağmen batılılaşma açısından gerekli gördükleri ilk mektep reformu konusunda o kadar da ümitsiz değillerdir. Mesela, Abdullah Cevdet her bakımdan mükemmel olan Şemsül Mekatibin açılmasını buna bir örnek olarak gösterir ve şunları söyler: "Talim ve terbiye işinin ne kadar dev endam bir iş olduğunun ve "Kanun-i Esasi"mizin "tahsil-i ibtidai memalik-i osmaniyede mecburi ve meccanidir" maddesinin ne kadar unutulmamak iktiza ettiğini, söz bu vadiye düşünce, daha ziyade şiddetle görüyoruz. Fakat mademki misalini "Şemsül Mekatip" de gördüğümüz resmi ve gayri resmi, mucahedeler işlenmeye başlıyor, cehil ve terbiyesizlik tehlikesine karşı seferberlik başlamış demektir. Tehlikeyi görebilen ferdler ve cemiyetler tehlikeden masun sayılabilirler."[273]

Görülüyor ki, II. Meşrutiyet döneminde Batıcılar en çok ilk öğretimin durumuyla uğraşmışlardır. Batıcı akımın özellikle ilk öğretim ile ilgilenmelerinin çeşitli sebepleri vardır:

Birincisi, Abdulhamid döneminde eğitim-öğretim alanında, Tanzimat dönemine kıyasla bir çok gelişmeler olduğu halde, ilköğretim eski durumunu muhafaza etmiştir. Bu sebeple 1908'den sonra gelen eleştiriler döneminde dikkatlerin çoğu ilköğretim alanındaki geriliklere çevrilmiştir.

İkincisi eğitim yoluyla bir elite oluşturmak isteyen Batıcılar, toplum bireylerine elite tabakayı denetleme görevini yüklemişlerdir. Bu halkın aydınlatılması anlamına geliyordu. Halkın okur-yazar hale getirilmesi, gelişmelerden haberder edilmesi ancak yapılacak iyi bir ilk eğitim ile mümkündü. Bu ihtiyacı karşılayabilmenin çaresi, eski eğitim sisteminin yerine batılılaşmış bir eğitimin getirilerek Osmanlı toplumunun geliştirilmesi idi. Eğitim sisteminde düzeltilmesi gereken ilk yer Mekteb-i İbtidailerdi. Bu cümleden olarak özellikle Abdullah Cevdet, Batılılaşma çerçevesinde ve halka yüklediği yöneticileri kontrol anlamında ilk eğitimin gayesini tesbite çalışır. O, ilk öğretimin gayesi millette bir "rüşd-i medeni ve siyasi" oluşturmaktır der ve bunu medeni hayatta reşid olabilmek için ilk öğretimin görülmesinin gerekliliği ve bu

---

[272] Satı, "Tahsil-i İbtidai Hakkında", s.1465.
[273] Abdullah Cevdet, "'Şemsül Mekatib' Mektebi", s.366.

eğitimi almayan bir kimsenin seçmen, üretici olamamasıyla açıklar.[274] Abdullah Cevdet'in ilköğretime yüklediği ba gaye Hüseyin Cahid'in fikirlerinde de açıkça görülür. O, eğitim ıslahatına ilk olarak ilk öğretimden başlanılması gerektiğini, çünkü gözümüzün önünde havas değil bütün milletin ferdleri, köylülerimiz bulunmalı, milletin selametinin burada olduğunu unutmamalıdır demektedir.[275]

Üçüncüsü, birinci madde ile de alakalı olarak, İlk Mekteplerde yapılan eğitimin içerik olarak büyük ölçüde dini olmasının yanısıra, Batıcı akımın istediği bireysel eğitimin gelişmesine uygun olmamasıdır. İlk mekteplerde yapılan eğitim-öğretim kitap, metod, program ve öğretmenlerin kalitesi açısından buna uygun değildi. Batıcı akım özellikle İlk Mekteplerin bu yönü üzerinde durmuştur. Bu aynı zamanda onların din görüşleri ile de yakından ilgilidir. Çünkü, onlara göre mevcut eğitim, özellikle dinin bu eğitimdeki rolü gözönüne alınırsa, kişinin açık düşünceye yönelmesini kısıtlayıcı bir içeriğe sahipti. Batıcılar'ın eğitimde batılılaşmadan kastettikleri ise temelde bireyci ve ameli bir eğitime dayanan ferdleri üretici yetiştirecek, bireysel kabiliyetlerinin ortaya çıkmasına imkan verecek metod ve programların yerleşmesidir. Böylece ferd hür olarak düşünebilecek, bilgilerini rasyonelleştirerek kendini gerçekleştirebilcekti. Halbuki yanlış din telakkisi sebebiyle bu tür bir eğitim daha temel öğretimde engelleniyordu. Asıl dinden değil, fakat onu yanlış anlayanların yorumları din gibi telakki ediliyordu. Abdullah Cevdet ilk mektepler hakkında söylediği şu sözlerinde bunu ifade etmeye çalışır: "Teşkilat-ı diniyyenin, teşkilat-ı idariyyenin, tesirat-ı muhitiyyenin, tesirat-ı ırkiyyenin avamil-i tarihiyyenin ve bunların cümlesinin fevkinde veya kalbinde bulunan bir illetle düşüyoruz. Mektep alemi hayat alemidir demiştim. Bizde mektep alemi memat alemidir. Bizim mekteb-i iptidailerimiz maktel-i iptidailerimizdir. Biz buralarda nesl-i atiye mübareze etmek, galebe etmek değil, ölmek, sürünmek, inkiyad etmek, korkmak, tevekkül etmek; kendi nefsini, varlığını unutmak ve nefsine hiç itimad etmemek talim ediyoruz."[276] Çünkü ilk mekteplerdeki program da buna imkan vermiyordu. Ali Kami'nin müfredat ile ilgilli şu sözleri bu açıdan oldukça dikkat çekicidir ve Abdullah Cevdet'in bu kurumlarla ilgili endişelerini desteklemektedir: "Hala mekteplerimizde altı-yedi yaşındaki çocuklara ve kız çocuklarına Karabaş Tecvidi ezberletiliyor. Hala taşralarda Kur'an-ı Kerim okuyan, bir kaç namaz suresi ezberleyen çocuklar vazife-i tahsiliyyesini ikmal etmiş addolunuyor."[277]

Dördüncüsü Batıcı akım yükseköğretime önem vermekle beraber eğitimin temelini ilköğretim olarak kabul etmiştir. Satı ile Emrullah Efendi arasındaki

---

[274] Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Hayat Kadar Mutena", s.1.
[275] Hüseyin Cahid, "Tedrisat Meselesi", s.1.
[276] Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", s.50.
[277] Ali Kami, "Sahife-i Tenkid -Talim ve Terbiyede İnkılap", s.2181.

tartışmalarda Batıcı akım içerisinde de Satı'nın görüşlerinin ağırlık kazanması buna işarettir. Bu aynı zamanda Batıcılar'ın, siyasi inkılabın ictimai bir inkılapla desteklenmesinin eğitimin ancak temel basamağından başlayabileceği fikri ile de yakından ilişkilidir. Çünkü çocuğun ve halkın yanlış telakkilerinin ve din gibi görünen eğitimsizlikten kaynaklanan cehaletin yok edilmesinde en büyük etken ilk mekteplerdir.[278]

Beşincisi oluşturmak istedikleri insan prototipinin her türlü etkiden masun olarak yetiştirilmesi kaygısıdır. Bu prototipin teşekkülü için yetişecek genç kuşakların toplumun yanlış geleneklerinden sıyrılması, onlarda buna karşılık meslek ve uygarlık erdemlerinin kendi kişiliklerinden doğmasını sağlayacak bir eğitim gerekli idi. Bu tür bir eğitimde bireyin bilgilerinin ve kabiliyetlerinin oluşmaya başladığı ve daha sonrakilere temel teşkil ettiği çağ olan ilk öğretimin büyük bir önemi vardı.

4- Öğretmenler ve Öğretmen Mektepleri

Batıcı akımın ilk öğretimden sonra üzerinde durduğu en önemli mesele öğretmenler ve Öğretmen Mektepleri olmuştur. Çünkü gerçekleştirmeyi istedikleri içtimai inkılabı gerçekleştirecek, yetiştirilmek istenilen yeni insan prototipi üzerinde etkili olacak, geleneğe karşı savaşacak, her türlü kalkınmada rehberlik görevini üstlenecek öğretmenler olacaklardı. Bu çerçevede, II. Meşrutiyet döneminde Batıcı akım tarafından öğretmenlik, "Mekteplerimiz her şeyden ziyade muallimlere muhtaçtırlar... Onun için maarif nezaretinin uhdesine tertib eden vazaif-i asliyyenin en mühimi "muallim yetiştirmek" ve "darülmualliminleri ıslah etmek maddesidir[279]", "Darülmualliminler maarif ve terbiye-i mustakbelemizin temel taşlarını teşkil edecektir...[280]", "Askeri ordularımız mazide büyük muvafakiyetler, muzafferiyetler istihsal ettiler; son iki sene zarfında kişver-i hürriyet ve meşrutiyeti fethettiler. Şimdi artık muzafferiyat ve futuhat sırası muallim ordularına gelmiştir...[281]" gibi ifadelerle en temel meselelerden biri olarak addedilmiştir.

Batıcı akım için öğretmen öncelikle bir milletin her yönden gelişmesinde önemli bir faktördü. Mesela Kılıçzade Hakkı öğretmenin ve özellikle ilk mektep öğretmenlerinin bu yönü üzerinde durur. O, İlk Mektep öğretmenlerini bir millete yeniden hayat verecek mukaddes kuvvetlerden biri olarak görür ve bu konuda onların önemini belirtmek için "...Bir millet yoktur ki bu kuvvetin hadde-i tertibinden

---

278 İlk Mekteplerin bu yönü üzerinde özellikle duran Satı'dır. Bkz. Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.8.

279 Satı, *Layihalarım*, s.80.

280 A.g.e., s.82; Satı, "Ne Vakte kadar Bu halde Kalacak", s.4.

281 Satı, *Layihalarım*, 1326, s.88; Satı, *Ümit ve Azim Sekiz Konferans*, Konferans Kütüphanesi 4, İstanbul 1329, s.179. Öğretmenleri manevi ordu olarak vasıflandıranlardan birisi de Hüseyin Cahid diğeri ise Abdullah Cevdet'tir. Bkz. Hüseyin Cahid, "Muallimler Ordusu", *Tanin*, No.518, 11 Şubat Efrenci 1910, s.1; Abdullah Cevdet, "Por Arthur Fatihi'nin İstanbul'u Ziyareti Münasebetiyle", *İçtihad*, No.27, 15 Temmuz 1327, s.781.

çekilmedikçe mevcudiyet-i milliyesini bir ömr-i tavil ile idame etmeğe muvafak olabilsin. Vatan ve millet ne demek olduğunu zaten tanımış bir genç valide ile yine o hakayik-i cihan kıymete vakıf ateşin ve genç bir ibtidai mektebi muallim veya muallimesi kadar efkar-ı milleti tenvir edecek diğer iki nur-ı ilahi yoktur."[282]

Kılıçzade Hakkı ilkokul öğretmenlerine gereken değeri vermediğimiz ve onların vazifelerini yapabilmeleri için gereken yardımı saylayamadığımız sürece terakki edeceğimize inanmanın boş bir hayal olduğunu söyler. Buna rağmen bir terakki meydana gelse bile bunun zahiri, taklidi, kalbi olacağını ifade eder. İlkokul öğretmenine verdiğimiz değer onlara sadece bazı vasıfları müzaf kılmaktan ileri geçmiyor demektedir.[283]

Kılıçzade Hakkı bu iddaasını isbat için Avrupa'nın büyük milletlerini değil daha dün bizim egemenliğimiz altında olan mesela Bulgarları bir incelememizin kafi geleceğini söyler: Bulgaristan bir devlet olarak dünya sahnesine çıktığı zaman cehalet ve sefalette bizimle aynı idi.[284] Bulgarlar otuzbeş sene zarfında bizi çalışmalarıyla, yeniliği sevmeleriyle, tenbellikten uzak kalmalarıyla, batıl menkulatı bırakmalarıyla ilim, sanat, ziraat ve iktisadda geride bıraktılar. Hatta atalarımızdan miras kaldığını söylediğimiz askerlik hususunda dahi bizi rezil rüsva ettiler. Kılıçzade "Mustafa-yı Salis Hazretleri'nin büyük Firederik'ten sorduğu gibi biz de Bulgarlar'dan esbab-ı teveffuklarının sırını sorar isek alacağımız cevap şudur: Kadınlar ve Mekatib-i İptidaiye Muallimleri!"[285] der ve eğer incelememizi genişletirsek Almanya, Japonya, Amerika gibi büyük devletlerin kadın ve ilkokul öğretmenleri sayesinde yeniden dirilmiş veya ilerlemiş olduklarını görürüz demektedir. Prens Bismark'ın Prusya'nın o büyük galibiyetlerinden sonra ilkokul öğretmenlerini "bu zafer sizindir" diyerek taltif ettiğini de söyler.[286]

Batıcı akım tarafından öğretmenlerin bir milletin terakkisindeki rolleri ile ilgili verilen bir başka örnek de Sırbistan mektep muallimlerinin yaptıklarıdır: Sırbistan Maarif Nazırı milli mekteplerinin muallimlerinin üç şey yaptıklarını ve bu yüzden kendilerine müteşekkir olduklarını söyler: Birincisi harpten evvel talebeyi talim ettiklerini ve gençlerin ve taşra halkının fikir ve dimağlarını hakiki vatanperverlik

---

[282] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.64; Kılıçzade Hakkı, "Kadınlar ve Mekatib-i İbtidaiye Mualimleri" s.1310 vd.

[283] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.65; Kılıçzade Hakkı, "Kadınlar ve Mekatib-i İbtidaiye Mualimleri" s.1310.

[284] Aynı yerler.

[285] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.66; Kılıçzade Hakkı, "Kadınlar ve Mekatib-i İbtidaiye Mualimleri", s.1310-1311. Bulgar mekteplerinin ve öğretmenlerinin onların gelişmesindeki etkisi için ayrıca bkz. "Bulgaristan'da Umur-ı Maarif I", *Yeni İkdam*, No.15, 28 Mart 1910, s.2; "Bulgaristan'da Umur-ı Maarif III, *Yeni İkdam*, No.20, 2 Nisan 1910, s.3.

[286] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.66-67; Kılıçzade Hakkı, "Kadınlar ve Mekatib-i İbtidaiye Mualimleri", s.1311.

hissiyatı ile doldurmalandır İkincisi, son muharebede askerlerin gösterdiği fedakarlık bundan ileri geliyor. Kendileri de arzularıyla harbe iştirak ettiler. Üçüncüsü, harpten sonra görevlerine döndükleri zaman ise fazla bir maaş taleb etmeyerek yahut bir menfaat istemeyerek ancak memleketlerine hizmet etmek için Sırbistan'a yeni ilhak edilen yerlere gittiler ve oralarda görev yaptılar.[287]

Ancak Batıcılar'ın öğretmenlere önem vermesi, belki diğer milletlerin gelişmesinde öğretmenin oynadığı rolün yanısıra, batılılaşmanın bir gereği olarak toplumun her üyesinin aydınlatılması rolünü üstlenecek olan sınıfın, bu grup olmasından kaynaklanmaktadır. Bu iki şeyi beraberinde getirmektedir: Birincisi öğretmenlerin sayısının çoğaltılmasıdır. İkincisi ise bireyci eğitimi yapabilecek, bireyi toplumun olumsuz etkilerinden koruyabilecek nitelikli öğretmenin yetiştirilmesidir. Tabii ki bu iki maddenin, Osmanlı toplum ve Devleti'nin gerçekleri göz önüne alındığı zaman, beraberinde getirdiği meseleler de vardır.

Birincisi, yani öğretmenlerin sayısının çoğaltılması meselesini, Batıcı akım içinde Celal Nuri şu şekilde ifade eder: Aynı şekilde yine geleceğe yönelik olarak mümkün olduğu derecede fazla öğretmen yetiştirmeliyiz. Muhasarada kalmış bir şehre imdat gönderir gibi büyük bir gayretle millete muallim ve muallime "sevk" etmeliyiz. 'Tenvir-i ezhan...seviye-i fikriyemizi yükseltmek için' ehliyetli ve vicdanlı muharrirlerle, muallimlerimizin sayısını çoğaltmaya kesinlikle ihtiyacımız var.[288] Öğretmenlerin sayısının çoğaltılması, yeni öğretmen mekteplerinin açılması, onlara gereken önemin verilmesi, ekonomik durumlarının düzeltilmesi gibi meselelerin ıslahı ile mesleğin cazip hale getirilmesinin yanında, bu görevi yapabilecek kimselerden kaliteli öğretmenlerin yetişmesine kadar yararlanılması gibi bir çok meseleyi beraberinde getirmiştir.

Batıcı akım özellikle Öğretmen Mekteplerinin açılması ve öğretmenlerin maaşlarının karşılanması için Makam-ı Saltanata ait bütün emlak ve tarihi mücevherattan elde edilecek gelirin buralara ayrılmasını önermektedir. Bunun yanısıra Evkaf'tan elde edilecek gelirlerin bir kısmının da burada kullanılabileceğini söyler.[289]

Emrullah Efendi'nin "memurdan muallim olmaz" diyerek ya memurluğu ya da öğretmenliği tercih etmelerini istemesi üzerine, onun bu davranışına ve uygulamasına Batıcı akımdan özellikle Ali Kami tavır almıştır. Çünkü ona göre bu uygulamadan

---

[287] A.S., Şark-ı Garib Near East Risalesinden: Mektep Muallimlerinin Sırbistan'a Hizmetleri Osmanlı Mektep Muallimlerine İbret", *İçtihad*, No.91-2, 30 Kanunisani 1329, s.2031.

[288] Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.126; Prens Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar*, 1327, s.80.

[289] İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (I)", s.1226; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.44-45.

sonra durum daha kötü olmuş, kendi tabiriyle "...mekteplerde hayat-ı tahsiliyye can çekişmeye başla.."mıştır. Ali Kami bunun sebeplerini şu şekilde açıklar:

Birincisi bizde öğretmenlik mesleği henüz yerleşmemiştir. Bu meslekte muhtaç olduğumuz muallimleri bulmak zor değil imkansızdı.

İkincisi muallimlikte tecrübe ve melekenin büyük tesiri vardır. Memurlardan olan muallimler senelerden beri oluşan tecrübelerinin mahsulünü almaya başlamışlardı. Onları takip eden mualimler ise tecrübe devresine henüz dahil olmuş bulunuyorlardı.

Üçüncüsü muallimlik istidadı kesbi değil fitridir. Bir kimsenin muallimlik mesleğinde bulunmakla iyi bir muallim olması icab etmiyeceği gibi, memur olmakla da kötü bir muallim olması gerekmez. Bilakis şu devre gelinceye kadar bizim en güzide adamlarımız memuriyet mesleğinde bulundukları için henüz pek yeni olan muallimlik mesleğinde onların yerini tutacak kimseler daha pek çok zaman yetişemiyecektir. Bu sebeple düzenlemeleri asıl bu nokta-i nazardan yapmak, yani memur olsun, muallim olsun, iyi bir şekilde eğitim-öğretim yapamayacakları ayıklamak mantıklı olan yol iken böyle yapılmadı. En iyi muallimlerin memur diye çıkarıldığı oldu.

Döndüncüsü bizde muallim maaşlarının yeterli derecede olmamasından bir muallim geçinebilmek için başka öğrencilere ders vermeğe mecburdur. Bunun neticesi olarak hem kendi harap olur, hem öğretiminden bir fayda hasıl olmaz. Nitekim öyle oldu. Başka taraftan maaşı olmayan öğretmenleri doyurmak için dersleri çoğaltıldı. Halbuki muallimlik yorucu meslektir. Çocukları ayrı ayrı yoklamak, soru sorup cevap almak, ödevlerini kontrol ekmek gerekir. Ders ve talebesi çok olan öğretmenler ise ya bu vazifeleri ihmal edecek yahut kendini bitirecektir.[290] Ali Kami aslında içtimai inkılabın gerçekleşmesinde en büyük müessir saydıkları öğretmenin sayısının çokluğuna önem vermekle beraber daha çok kalitesi ile ilgilenmektedir. Bu noktada o da kaliteli öğretmen yetiştirilmesinden vazgeçememektedir. Kendisinin de belirttiği üzere öğretim süreci kuvvetini üç kaynaktan alır: program kitap, öğretmen. İlk ikisinde yapılacak hatayı öğretmenin düzeltmesi mümkün iken, ilk ikisi ne kadar mükemmel olursa olsun, sonuncusu konusunda yapılacak hatanın telafisi mümkün değildir. O zaman o masum bir katil olur ki bilmeyerek öğrencilerin zamanını öldürür.[291] Ali Kami öğretmenin öğretim sürecindeki önemini; kitap, bir trendir. Bu treni kullanacak kişinin iyi olması gerekir. Yoksa tecrübesiz olursa onu yoldan çıkarır

---

290 Ali Kami, "Maarif Derdi!", *İçtihad*, No.87, 2 Kanunisani 1329, s.1935-1936. Krş. Satı, *Layıhalarım*, s.7-12, 16-25.

291 Ali Kami, "Maarif Derdi!", s.1934-1935.

benzetmesi ile de anlatmaya çalışır. O, bu durumun köklerinin ve mesulünün ise halden ziyade mazide aranılmasının gerektiğinin üzerinde önemle durur.[292]

Ancak Batıcı akımın istediği terbiye anlayışının mevcut öğretmenler ile çözümlenmesi onlarca mümkün değildir. Peki Batıcılar bu hususta neler istiyorlardı?

Öncelikle Muallimlik her şeyden evvel mürebbilik demektir; mürebbilik ise bir hünerdir. Avukatlık gibi, doktorluk gibi, çiftçilik gibi, tüccarlık gibi bir sanattır.[293] Okumak başka okutmak başkadır. Bir allame okutamaz da onun yamağı olamayan biri ondan daha fazla öğretmenlik vazifesinde başarılı olabilir. Kısacası öğretmenlik bir sanattır.[294] İşte Batıcılar'ın öğretmenlik açısından üzerinde durduğu en önemli nokta budur. Öğretmenlik artık profesyonel bir meslek ve sanat olarak kabul edilmeye başlanır. Darülmuallimlerimizin şimdiye kadar iyi kötü birer "darüttalim" den ibaret olduklarını, hepsinin tedrisatında öğrencilerine "ileride muallim oldukları vakit okutacakları şeyleri öğretmek"ten başka bir amaç takip etmediklerini söyleyerek eleştiren Satı, konu ile ilgili olarak şöyle der: "...Muallimlik, ve bahusus ibtidai muallimliği, herşeyden evvel ve herşeyden ziyade 'mürebbilik' demektir; iyi bir muallim ve bahusus iyi bir ibtidai muallimi olmak için yalnız malumat sahibi olmak, yalnız okutulacak şeyleri bilmek kafi değildir; aynı zamanda 'iyi anlatmanın, kolay öğretmenin, iyi terbiye ve idare etmenin' usullerini bilmek, ve bu hususlarda meleke ve mumarese sahibi olmak da lazımdır. Onun için darülmualliminler, mudavimlerine - malumat-ı lazimeden başka- işte bu rusuh ve mumareseyi vermekle de mükelleftir. Fimaba'd Darülmualliminlerde bu makasid-i esasiyyenin ikisi de nazar-ı dikkate alınacak, mezunların hem iyi bir 'terbiye-i fikriyye ve umumiyye' ve hem de sağlam bir 'terbiye-i meslekiyye' sahibi olmaları temin edilecektir."[295]

Ancak bir sanat olarak vasıflandırılan öğretmenliğin usulleri, hususi kaideleri vardır. Öğretmen olmak için yalnız bilgi sahibi olmak yeterli değil, aynı zamanda bu usul ve kaidelere vakıf olmak, öğretmenlik sanat ve mesleği için hazır bulunmak da lazımdır. Bu sebeple Darülmualliminde terbiye ve umumi bilgilerden başka terbiye ve bilgi mesleğinin de temini gereklidir. Öğretmenlik mesleği konusunda bu çalışmaların da Satı tarafından yapıldığını görüyoruz. O bu görüşünü "Eğitimimizin en önemli eksikliği, usul-i tedris ve terbiyeye vakıf veya müsteid öğretmenlerin yokluğudur."[296] görüşüyle temellendiriyor ve Darülmualiminin programına Fenn-i terbiye ve Usul-i Tedris derslerini koyuyordu. Çünkü "...En liyakatlı muallimler en çok bilen, ve hatta

---

[292] A.g.m., s.1936.

[293] Satı, "Darülmuallimin Mesleği", s.187. Ayrıca bkz. Hüseyin Cahid, "Muallimler Ordusu", s.1.

[294] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.196.

[295] Satı, *Layihalarım*, s.1. Ayrıca bkz. Satı, "Darülmuallimin Programları Hakkında", *Tanin*, No.94, 9 Şevval 1327-22 Teşrinievvel 1324- 4 Teşrinisani Efrenci 1908, s.2-3.

[296] Satı, "Ne Vakte Kadar Bu Halde Kalacak?", s.4.

en ziyade fesahatla söz söyleyen...değil, vermek istediği malumatı talebesinin zihninde en ziyade mükemmeliyette temsil ettiren, ve fazla olarak onların melekat-ı akliyyesini en ziyade faaliyete getiren...muallimlerdir."[297] Muallimin bunu gerçekleştirebilmesi ise Fenn-i terbiyeyi ve usul-i tedrisi bilmesi ile olabilir.

Fakat sağlam bir meslek terbiyesi için bu da yeterli değildir. İyi bir öğretmen olmak için Fenn-i Terbiye ve usul-i tedrisin esas nazariyye ve hatta pratik kaidelerini bilmek de yeterli değildir. Aynı zamanda bu kaidelerin tatbiki hususunda bir meleke ve uygulama sahibi olmak gereklidir. Öğretmen olacak kimselere böyle bir meleke verebilmek için onlara öğretmenliklerinden önce mesleki uygulama yaptırmak gerektir. Bu hususta da Satı Darülmuallliminde bir tatbikat mektebi açar.[298]

Satı'nın öğretmenlerin hazırlanması ilgili görüşlerini en iyi ve bütün olarak zamanın Maarif nazırı Emrullah Efendi'ye sunduğu layihada görüyoruz. O, takdim ettiği layihada özetle şöyle demektedir:

A- Darülmuallliminlerin Tekemmülü: Avrupa'daki seyahatlerim sırasında bilhassa Darülmuallliminleri inceledim ve daha önce bu konuyla ilgili sunduğum layıhalardaki hususlara şunları da eklemek gereklidir.

1- Darülmuallliminler dünyanın her tarafında maarifin en önemli müesseseleridir. Her memlekette Darülmuallliminlerin tarihçeleri ile maarifin gelişmesi arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Bu hakikat bizde de Meşrutiyet'ten beri anlaşılmakla beraber istenilen seviyeye gelmemiştir. Muallimlere yeteri kadar maaş verilmiyor. Darülmuallimlerin bütçesi iyi değil. Bu sebeple, mektepler istenilen şekle getirilemiyor. Bunun için gereken fiilen ve nakten yapılmalıdır.

2- Avusturya, İsveç, Amerika'da olduğu gibi ve bizim özel şartlarımızdan dolayı Darülmuallliminlerin leyliye (yatılıya) dönüştürülmeleri gerekir.

3- Tıp Mektepleri için hastahaneler ne kadar gerekli ise Darülmuallliminler için de Tatbikat Mektepleri o derece gereklidir. Tatbikat Mekteplerine ve tedrisat-ı tatbikiyyeye olan ihtiyaç bizde Avrupa'dakinden kat kat daha fazladır. Çünkü Avrupa memleketlerinde öğretim metodu zaten gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. Bizde ise öğretim usuli bizim öğrencilerimiz için yepyeni bir şeydir. Onlar o usullerin tamamen aksini telkin eden muhitlerde tahsil görmüşlerdir. Ayrıca bu usullere büsbütün bigane kaldıktan başka aksi kanaatler bile kazanmışlardır. Bu sebeple Darülmuallliminlerin vazifesi bir taraftan halihazırda mekteplerimizde kullanılan öğretim metodlarının fenalığını göstermek, diğer taraftan da iyi usulleri öğretmektir. Bu öğretim

---

[297] Satı, "Derslerde Tesirat-ı Ahlakiye", *Tedrisatı İbtidaiye Mecmuası*, No.18, 1 Kanunisani 1327, s.209.

[298] Satı, "Darülmuallliminin Mesleği", s.187; Satı, "Nümune ve Tatbikat Mekteb-i İbtidaisi", *Tedrisatı İbtidaiye Mecmuası*, No14, 15 Temmuz 1327, s.41-43. Satı'nın uygulama mektebi açmadan önce konu ile ilgili görüşleri için bkz. Satı, *Layıhalarım*, s.6; Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.20-21.

metodlarına diğer memleketlerden daha fazla önem vermemizi gerekli kılmaktadır. Öğretim metodlarının bizim durum ve ihtiyaçlarımıza göre şekillenmesi ancak bu mekteplerde yapılacak uygulamalar sayesinde ortaya çıkacaktır.

4- Rasathane ile ilgili olarak öğrenim gören muallimler için aletler getirtilmeli ve gerekli tedbirler alınmalıdır.

5-Gezinti ve ziyaretlerden terbiyevi açıdan faydalanabilmek için gereken önemin verilmesi gereklidir.

6- Taşra Darülmualliminlerin eksiklikleri giderilmelidir.

7- Taşra Darülmualliminlerin sayısı artırılmalıdır. Buraların öğretmen ihtiyacını karşılamak için özel bir müessese tesis etmek ve gelişmesi için hiç bir fedakarlıktan kaçınmamak gerekir. Darülmuallimin müdir ve muallimleri hem bilgi sahibi olmalı, hem de çocuklara eğitim-öğretim usullerine vakıf ve bu usulleri tatbik hususunda bir melekeye sahip bulunmalıdır. En mükemmel Darülmualliminler 'malumat-ı nazariyyece mükemmeliyet ile çocukların ahval-i ruhiyesi hakkında ameli ve tecrubi bir vukufu' beraber bulunduran öğretmenlere sahip olanlardır. Darülmuallimlerimize müdir ve muallim seçim ve hazırlanması meselesinin çözümü ve bunları hazırlamaya mahsus bir müessesenin teşkili hususunda bu noktaların büyük bir titizlikle göz önünde bulundurulması gerekir. Bu müesseseye Avrupa'dan öğretmenler getirtilmesi ve mezunların dört-beş ay kadar bir zaman için olsun Avrupa'ya gönderilmesinden meydena gelecek faydaların derecesini de gözden uzak tutmamak gerekir.

8- Darülmuallimin-i İdadi ile Darülfünun arasındaki irtibatın iyi düzenlenmesi Darülmuallimin-i İdadilerde yabancı dillerin bilhassa Fransızca'nın öğretiminin kolaylaşması için bazı derslerin Fransızca işlenmesi faydalı olacaktır.

B- Muallimlerin Talim ve Tensiki: Satı Darülmuallimlerden mezun olduktan sonra da muallimlerin ilmen ve mesleken geliştirilmeleri için bazı tedbirler alınması gerektiğini, bu hususun Avrupa'da çok önemli olduğunu söyler.

1- Muallimlere sıtaj yaptırılması,

2- Programa yeni ilave edilmiş dersler hakkında onları bilgilendirmek için konferanslar düzenlemek,

3- Muallimlerin malumat-ı terbeviyye ve umumiyyelerini artırmak için müze ve kütaphaneler tesis etmek, dergiler çıkarmak, konferanslar tertip etmenin yanında tafsilatlı talimatnameler de çıkarmak,

4- Bir taraftan muallim yetiştirirken diğer taraftan mevcut muallimlere öğretim metodunu yaygınlaştırmak mucburiyetindeyiz.[299]

Batıcılar öğretmen yetiştirilmesi meselesi yanında öğretmenlerin mesleklerini iyi yapabilmeleri için hemen her konuya değinmişler hatta onların hususi hayatları,

---

[299] Satı, *Layihalarım*, s.62-75.

meslek hayatlarını ve işleri arasında irtibat bulunmasına rağmen, bunları birbirinden ayırarak karıştırmamaları, mekteplere siyaset sokmamaları gerektiği üzerinde dahi durmuşlardır.[300] Yine öğretmenler yatakhanede, yemekhanede, teneffüslerde kısaca her yerde öğrenci ile beraber bulunacaklardır. Artık çocuklar arkaya baktın, gevezelik ettin diye ceza yazan, bahçede üç dört adım koşmayı bir topa vurmayı bile yasak eden beceriksiz, atıl mubassırların elinden kurtalacaklardı. Böylece Batıcılar, geleneksel öğretmenin karşısına öğrenciyi yakından tanıyan, onunla ilgilenen öğretmen tipini getirmeye çalışıyorlardı.[301] Yine tabiatı, talebenin ruhunu takip etmek esası takip edilecekti. Bu Fenn-i Terbiyenin bir gereği idi. Öğretmen mümkün mertebe ideale yaklaşmalı, maddeten ve manen ayıplardan uzak durmalı, yemesini, giymesini, oynamasını, çalışmasını, yaşamasını bilmelidir. Sınıf, mektep hayatının bir parçasıdır. Öğretmen dersleri kadar, daha ziyade hal ve tavrıyla tesir yapacaktır.[302]

Batıcılar'ın öğretmen yetiştirme konusundaki tereddütleri, öğretmenlerin ve öğretmen mekteplerinin içinde bulunduğu durumla ilgili eğitimsel bir kaygıdan ileri gelmekle beraber, aynı zamanda özellikle ilk mektep öğretmenlerinin öğretmenlik mesleğinin vasıflarından uzak olmaları, yetiştirmek istedikleri insan tipinin önünde en büyük engel olarak durmasından da kaynaklanıyordu. Çünkü onlar, çocuğun gelişiminde en önemli bir çağ olan çocukluk devresinde, çocuğun körelmesine sebebiyet veriyorlardı. Öğretmenlik vasfına sahip olmayanlar ise daha çok bu müesseselerde görev yapan hocalardı. Öğretmenlik meslek ve sanatı ile en ufak bir ilgileri yoktu. Batıcı akımın ilan-ı harp ettiği cehalet ve taassubun savunucuları bunlardı. Bunların toplum ve birey üzerindeki etkisini azaltıp yot etmenin yolu, onların karşısına her bakımdan iyi yetişmiş, öğretmenlik meslek ve sanatını bilen, istedikleri bireyci eğitimi yapabilecek, sosyal inkılabın temel taşlarını oluşturacak öğretmenleri yetiştirmek ve onların yetişecekleri öğretmen mekteplerinin sayılarını çoğaltmaktı. Bu sebeple, Ali Kami'nin de açık bir şekilde belirttiği üzere II. Meşrutiyet, artık hocanın karşısında muallimin yer alması gerektiği fikrinin net bir şekilde canlandığı, fikri, ictimai bir inkılap geçirmenin lazım geldiği ve bunun bilhassa öğretmenlerin himmetinden beklenildiği bir dönem olmuş, önderliğini ise Batıcı akım

---

[300] Satı, *Ümit ve Azim*, s.89; Satı, "Muallimlik ve Siyasiyat, *Tedrisatı İbtidaiye Mecmuası*, No.16, 15 Teşrinievvel 1327, s.113-118.

[301] Satı bu hususta; "...mürebbiler, müracaat edecekleri vesaiti, takip edecekleri hatt-ı hareketi, çocukların ahval-ı husisiyelerine uydurmak, bunun için de terbiye edecekleri her çocuğun ahval-ı ruhiyesindeki hususiyetleri öğrenmek mecburiyetindedirler" demektedir. Bkz. Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.19.

[302] Bkz. İ. Hikmet, "Fikret", *Muallim*, c.II, S.14, 1 Eylül 1333, s.485; Ruşen Eşref, *Tevfik Fikret Hayatına Dair Hatıralar*, s.49-50; Feridun Nigar, "Tevfik Fikret Mürebbi"; Satı, "Darülmuallimininin Bir Senelik Hayatı", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.15, 15 Ağustos 1327, s.81-85; Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.19, 242.

yüklenmiştir.[303] Yine Hüseyin Cahid de cehalete karşı açılan savaşı öğretmenlerin yapacağını ve eğer maarif bir memleket için gerekli ise, eğer ilim ve fen öğretiminden bir memleket için fayda oluşacağı düşünülüyorsa bunu yapacak olan muallimlerdir diyerek bu görevin hocadan değil öğretmenlerden beklenilmesi gerektiğini söyler.[304]

Fakat Batıcı akım Hocanın karşısına öğretmeni koymakla kalmamış yukarıdaki incelemelerden de anlaşıldığı üzere II. Meşrutiyet öncesine göre yeni bir öğretmen tipinin doğmasına da yol açmıştır. Bu yeni tür öğretmen tipinin çıkmasının en büyük sebebi ise Batıcı akımın maarif anlayışıdır. Bundan da önemlisi dönemin eğitim anlayışının Tanzimat ve daha sonraki dönem maarif anlayışından farklılığıdır. Buradaki en büyük faktör de Batıcılar gibi görünüyor. Batıcı akımın yeni öğretmen anlayışı sayesinde Tanzimat'ın aydınlatıcı münevver tipinden, daha sonra Ahmed Mithat Efendi'nin Muallim-i Evvel (ya da akl-ı evvel) tipinden farklı olarak, profesyonel öğretmen tipi gelişiyor.[305] İlk kez olarak toplum içinde öğretmen bir meslek adamı, bir yetiştirme uzmanı olarak tanınmaya başlıyor. Subay, doktor, hakim, ebe gibi öğretmen de bir fennin uygulayıcısı olacaktı. Öğretmen yetiştiren mektepler, öğretmen sayısı, genç öğretmen, onun için meslek yayınları oluşturulmaya çalışılan yeni öğretmen tipinin beraberinde getirdiği yeniliklerdi. Bu terbiye görüşü, Batıcı akım içinde Fenni Terbiye adıyla tanınan ve psikoloji bilimine dayanan bir öğretmen fenni görüşünün öncüsü olarak tanınan Satı ile gerçekleşmiştir. Bu eğitim görüşüne göre öğretmenin görevi sadece okutmak ve ezberletmek, dayak atmak olmayacaktı. Fikirce, ahlakça, sanat ve hareketlilik açısından yetişeceklere model olacak, onlara nur verecek, ictimai inkılabın hazırlayıcısı, cehaletin karşısında ilim ve irfanı temsil edecek bir eğitimci olacaktı.

5- Yüksek öğretim

Batıcı akım yüksek öğretime önem verir. Ancak bu önem ilk eğitim ile karşılaştırıldığı zaman diğerine göre oldukça azdır. Bunun sebebi yukarıda açıklandığı üzere eğitimin, hangi amaçlarla bir araç olarak kullanıldığı ve eğitim reformunda istedikleri öncelikli unsurlar ile ilgilidir. Batıcılar'ın arzu ettikleri toplumun her üyesinin okur yazar hale getirilmesi, aydınlatılması yüksek öğretim ile değil, maarifin temel taşı olan ilk mektepler ile mümkün olacaktır. Buna rağmen öğretimin bütün kademeleri arasında bir bağ olması gerektiğini de ifade etmişler ve yüksek öğretim ile ilgili eleştiri ve önerilerde de bulunmuşlardır. Mesela Abdullah Cevdet Darülfünun programında yer alan dersleri eleştirir. Çünkü bizim Darülfünunumuzda okutulan dersler Bulgaristan'da Rüşdiye mektebi programlarındaki derslere eşittir. Bu tür bir

---

[303] Ali Kami, "Maarif Derdi!", s.1934.
[304] Hüseyin Cahid, "Muallimler Ordusu", s.1.
[305] Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.399.

programla öğretim yapan bir Darülfünun'un yarın zengin ve gelişmiş milletlerle temasa geçtiği zaman ne yapacağı en büyük endişemdir demektedir. Abdullah Cevdet bu durumdan kurtulabilmemizin çaresini ise Maarif Nezareti'nin istikrarlı bir program izlemesinde görür. Çünkü Maarif Nezareti Darülfünun programlarında devamlı değişiklik yapmaktadır. Bu sebeple, bize başka Maarif başka Darülfünun lazımdır.[306]

Abdullah Cevdet, Darülfünunda da da diğer mektepler gibi terbiye ve tedrisata akilane ve makul bir istikamet vermenin mümkün olduğunu söyler. Yine Abdullah Cevdet, temel eğitimden itibaren memur yetiştirmeye yönelik öğretim zihniyetinin Darülfünun'da da devam etmesi sebebiyle, buradan mezun olanların hemen Devlet kapısına gitmek istemelerini eleştirir. O, Darülfünunlarımızın da kişilikli, şahsiyetli, kendine güvenen, mezun olur olmaz Devlet kapısana gitme isteğinden arınmış olmaları gerektiğini ve buralarda bu vasıflarda kişiler yetiştirecek bir eğitim yapılmasının gerekliliği üzerinde durur.[307]

Batıcı akım özellikle Darülfünun'da yapılan öğretimin rasyonelleşmemesi konusunda endişe duymaktadırlar. Çünkü onlar tarafından kabul edilen birçok nazariyyenin öğretiminin yapıldığı yer olarak bu gibi nazariyyelerin, çok basit bilgilermiş gibi buralarda iltifat görmemesi onlar açısından bir sakınca oluşturuyordu. Bununla ilgili bir örnek şöyledir: Talebenin biri Darülfünun şubelerinin birinde hocaya Darwin Nazariyesi hakkındaki fikirlerini sorar. Muallim ona bunun pek basit bir mesele olduğunu öyle uzun uzadıya bir incelemeye gerek olmadığını, Avrupa'da buna dair kütüphaneler dolusu kitap yazılmasına rağmen akıl var, yakin var diyerek şöyle bir örnek verir: Darwin hata etmiştir. İnsan maymundan gelemez. Çünkü şu mantiki kıyasa aykırıdır. İnsanoğlu doğar doğmaz kendini idare edemez. Ayağı üstünde duramaz. Uzun seneler ana babasının bakımına muhtaçtır. Halbuki maymun doğar doğmaz ayakta durabilir ve ihtiyaçlarını giderir. Bu sebeple, insan maymundan doğamaz ve Darwin'in sözleri bir safsatadan ibarettir. Batıcı akım, bu zihniyetin diğer yerlere de sıçradığını ve her tarafta görülebeleceğini söyler.[308]

Celal Nuri Bey de Darülfünun konsunda eleştiri getirenlerden birisidir. Celal Nuri Darülfünuna şu noktalardan eleştiri getirir: Birincisi Darülfünunu müfredat açısından tenkit eder ve Darülfünunda bazı derslerin adının olduğunu fakat bunların öğretiminin yapılmadığını söyler. Halbuki İzlanda'nın bizden kat kat küçük bir ülke olmasına rağmen yüksek ve kaliteli bir Darülfünunu var. Bizde ise Darülfünun

---

306 Abdullah Cevdet, "Türkiye'nin İdamı Hükmünü Hazırlayan Şeyler Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler", s.2809-2810.

307 Abdullah Cevdet, "Türkiye'nin İdamı Hükmünü Hazırlayan Şeyler Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler", s.2811. Abdullah Cevdet yüksek tahsilin gayesini elite yetiştirme fikrine parelel olarak yalnız mütehassıs ve hakiki alimler yetiştirmeyi kendisine gaye bilir diye açıklar. Bkz. "Makale-i Yevmiye: Hayat Kadar Mutena", s.1.

308 Celal Nuri, *İleî-i Ahlakiyemiz*, s.110-112.

maymun iştahlıdır. "Bunlar işi gücü maarife hasretmişler" Gösteriş için çalışmıyorlar. Bizim gibi Darülfünunlarına okutmayacakları dersleri koymuyorlar.

İkincisi Darülfünunun Ulum-ı Tabiiyye şubesinden mühendis çıkması gerektiğini fakat bu şubenin bir laboratuvarı dahi olmadığını ifade eden Celal Nuri, Darülfunun bu çeşit şubelerinde deneysel dersler yaplması gerekirken bunların yapılmadığını ifade ederek, yüksek öğretimde de eğitimin ameli olmaması konusunda endişelerini dile getirmektedir. Yine Celal Nuri Amerikan Darülfünunlarının hem maddi hem de ameli olduğunu bizde ise bundan eser olmadığını söyler.[309]

Üçüncüsü askerden kaçan bakkal çıraklarının soluğu Edebiyat Fakültesi'nde aldığı, İdadi Mektebine dahi uğratmadan erbab-ı dahinin profesör ilan edildiği, Darülfünun talebesinin organize olmadığı, okuyanların bir düzen dahilinde okumadığı ve yazanların da öyle olduğu noktalarından eleştiriler getirmektedir. Hatta Celal Nuri bu eleştirilerinin ötesinde bizde Darülfünun olmadığını bizde şu anda Darülfünun adı ile adlandırılan müesseseye bu ismin verilemiyeceğini söyler. Çünkü Avrupa'da fununu yapan Darülfünunlar ve onların öğretim üyelerinden ve başka ulemadan oluşan Encümen-i Danişlerdir. Bizde Darülfününda bu fununu oluşturacak fikir adamları olmadığı gibi bir encümen teşkil edebilmek için ilim adamları birbirlerini tanımıyorlar bile diyerek eleştirir.[310]

İsviçre, İngiltere gibi memleketlerde Darülfünunların küçük merkezlerde geniş bir arazi üzerinde oldukça elverişli yerlerde olduğunu ifade eden Celal Nuri, Darülfünun böyle küçük yerlerde olmasının bir şart olmadığını ancak Darülfünun'un Anadolu'ya gitmesinin orayı canlandıracağını Hukuk, Edebiyat, Ulum-ı Tabiiyye gibi mekteplerin Anadolu'da açılabileceğini söylemektedir. Anadolu'yu kalkındırmanın, irfan yuvası yapmanın yolu buralarda amerikanvari Darülfünunlar açmaktan geçer demektedir.[311]

Süleyman Nazif de Darülfünun hakkında "...Osmanlı heyet-i ictimaiyyesinin pek çok şeyler ümid ettiği bu müessesede birçok mahrumiyetler ağlarken..."[312] diyerek eleştiri getirenlerdendir. Darülfünun hakkında eleştiriler getiren Batıcı akım, bu müessesenin de Avrupa'dakiler gibi olmasını istemektedir. Kendi ifadeleri ile irfan

---

309 Celal Nuri, "Amerika'da Tahsil-i Ali", *İkdam*, No.7084, 5 Muharrem 1335-2 Teşrinisani efrenci 1916, s.2.

310 Celal Nuri, "Müslümanlar Türkler Kalkın Geçiktiniz", s.1902-1904; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.178-179. Celal Nuri Rus Darülfünunlarının özellikleri üzerinde durur ve bize bir örneklik teşkil edeceğini söyler. Bkz. Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.129-131,172-177. Darülfününa getirilen eleştirilerle ilgili olarak ayrıca bkz. Ali Kami, "Lisan Tahsili", *İşhad*, 78-1, 29 Ağustos 1329, s.1723; Ali Kami, "Maarif Derdi!", s.1936; Behçet, "Teşebbüs Vakidir", s.1665.

311 Celal Nuri, "İcmal-i Efkar: Darülfünunun Anadoluya Nakli", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, No.73-42, 13 Ramazan 1336-22 Haziran 1918, s.797-799. Krş. Prens Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar*, s.90.

312 Süleymen Nazif, "Ahmed Ağayef Bey Efendiye", s.1621.

ülkesine gitmenin yollarından birisi Avrupa'nın Darülfünunlarıdır.[313] Bu amaçla Satı, Darülfünunun düzenlenmesi, programa konulacak yeni derslerin başarıları için Avrupa'dan bu müesseseye öğretmenler getirtilmesinin gerektiğini söyler.[314] Hüseyin Cahid de ilk ve orta öğretimde elimizden geleni yapmak şartıyla az bir zaman içinde başarı elde etmemiz mümkün iken, yüksek öğretimde ne yapsak yarım asır daha Avrupa Darülfünunlarının marifetine muhtaç olmaktan kurtulamıyacağımızı söyler.[315]

6- Şehzadelerin Eğitimi

Batıcı akımın ileride Devlet'i yönetecek olan şehzadelerin eğitimine önem vermeleri, onların elite oluşturmaları ile ilgili fikirleriyle irtibatından daha çok, gerilik sebeplerinde baştaki yöneticileri de kabahatli bulmalarından kaynaklanır. Aslında bu II. Abdulhamid'e karşı duydukları kızgınlığın da bir sonucu olarak görülebilir. Mesela Şehzadelerin iyi bir eğitimden geçmeleri gerektiğini[316] söyleyen Abdullah Cevdet'in Osmanlı Sultanlarının almış oldukları eğitimi eleştirmesi ve istibdatlarının bu eğitimleri sonucu olduğunu söylemesi de Abdulhamid yönetimine gösterdiği muhalefetin bir ifadesidir.[317]

Osmanlı padişahlarının iyi bir eğitim sonucunda yetişmediklerini Sultan Abdulazizi konuşturarak "...bir Osmanlı padişahına elzem vukuf ve malumattan bihaber idim..."[318] ifadesi ile açıklayan Abdullah Cevdet, Hanedan-ı Saltanata mensup çocukların tahsillerine mahsus ve üç öğretim döneminden oluşan bir mektep tesis edilmesi gerektiğini söyler. Viyana'da prenslerin terbiye olunduğu mektebi buna örnek gösterir. Abdullah Cevdet Yusuf İzzeddin Efendi'nin bu mekteplere halkın çocuklarının da devam etmesi gerektiğini söylemesi üzerine Abdullah Cevdet, şehzadelerin bambaşka bir hayat için hazırlanacaklarını, mesela birgün hükümdar olmaya namzed olan bir gencin alması gereken irfan ve terbiye halktan birisinin çocuğu için hiç bir zaman istifade ve istimal edemiyeceği lüzumsuz bir ilim ve terbiye mertebesinde kalır; şüphesiz şehzadeler diğer çocukların bilmesi gerekenleri bilmeli ancak istifade ve istimal edilmesi yalnız şehzadeye gerekli olan bilgileri diğerlerine vermek faidesiz ve bir yükten başka bir şey değildir demektedir.[319]

---

313 Bkz. Abdullah Cevdet, "Felsefe-Edebiyat", s.1579. Abdullah Cevdet Avrupa Darülfünunlarına bu amaçla öğrenci gönderilmesini istemektedir. Bkz. Abdullah Cevdet, "Bir Musahabe", s.10. Krş. Celal Nuri, "Muhterem Celal Nuri Beyin "Frans" Vapurundan Göndermiş Oldukları Mekteptur", s.2-3; Satı, *Layihalarım*, s.46-49.

314 Satı, *Layihalarım*, s.59-60.

315 Hüseyin Cahid, "Avrupa'da Tahsil", s.1.

316 Abdullah Cevdet, "Teselsül-i Saltanat Meselesi", s.89.

317 Abdullah Cevdet, *Uyanınız!, Uyanınız!*, s.20.

318 Abdullah Cevdet, *Mahkeme-i Kübra*, s.22.

319 Abdullah Cevdet, "Veliahd-ı Saltanat-ı Osmaniye Devletlu Necebetlu Yusuf İzzeddin Efendi Hazretleriyle Mülakat", s.1758. Ayrıca Bkz. "Hanedan-ı Saltanat Erkanının Tahsili", *Tanin*, No.799, 22 Teşrinisani Efrenci 1910, s.3.

Celal Nuri de erkan-ı saltanatın tahsil ve terbiyesini önemli görür ve şehzadelerin eğitim-öğretiminin diğerlerinden farklı olması gerektiğini söyler. Çünkü şehzadelerin dışındaki çocukların öğretimindeki esas amaç, geçinebilmek için gerekli olan bilgileri öğrenmektir. Halbuki şehzadelerin geçinmeleri gibi bir meseleleri yoktur. O halde bunların okuyacakları ulum ve fünun sınırlıdır. Bunlara ilerde geçecekleri makamlarda başarılı olabilecekleri ilimleri vermek gereklidir. Her şehzade babasının arzu ettiği şekilde eğitim-öğretim göremez. Bunların tahsillerinde vazifelerine uygun bir amaç ve program takip olunmalıdır.[320]

Şehzadelerin özel bir eğitimle yönetici olabilecek şekilde yetiştirilmeleri gerektiği üzerinde duran Batıcı akım bu konuya İçtihad Dergisi'nde yayınlanan programlarında da yer vermişlerdir: "Bütün şehzadeganın ve suret-i mahsusada veliahdların talim ve terbiyelerine ziyadesiyle itina edilip, kendilerine bile faideleri dokunmayan o mahud küçük başların yani zencilerin ve hadimlerin telkinat-ı eblehane (ahmakcasına)sinden kurtarılacaklardır."[321]

7- Milli Terbiye ve Vatan Terbiyesi

Batıcı akım içinde Celal Nuri, Tam Batıcılar ile ayrıldıkları esas noktayı oluşturan çağdaşlaşmanın mahiyetinin bir gereği olarak milli terbiye ve vatan terbiyesi konuları üzerinde durur. Ancak onun milli terbiye anlayışını Türkçü akımın anlayışı ile aynileştirmek de mümkün değildir. Celal Nuri'ninki daha çok yenilgilerin bir neticesi olarak Avrupa'ya duyduğu kızgılığın bir neticesidir. Mesela "Memleketimizde terbiye-i milliyenin ihmal edilmesi bizi küçültmüş Avrupa'yı büyütmüştür"[322] diyen Celal Nuri azıcık Fransızca bilen bir kimsenin hatta birçoğumuzun şu zihniyette olduğunu söyler: Ah ne kadar geriyiz. Hayat Avrupa'dadır. Biz sönüğüz, ölüyüz. Bizim ilerlememiz imkansızdır. Biz pek aşağı mahlukatız. Türk olmak ayıptır. Hele müslüman olmak vahşi olmakla eşittir. Biz bir şey yapamayız. Bir Türk yaşabilmek için Avrupalıyı taklidden başka bir şey yapmamalıdır.[323] Celal Nuri bu ifadelere, bu zihniyet ruhumuzu küçültüyor. Esas gayemizden bizi uzaklaştırıyor. Bize gayet büyük bir bedbinlik veriyor. Demek oluyor ki Avrupa bizim ruhumuzu, hissimizi, ahlakımızı da fethediyor. Dünyada hiç bir milletin ferdinin milletini küçük görebileceğini düşünemiyorum.. Her millet müterakki değildir. Her devlet İngiltere değildir. Fakat Avrupalı olmamak da ayıp değildir. Milletini tehzil etmek namussuzluktur.[324] diye eleştirir. Celal Nuri'nin bu sözleri aynı zamanda onun

---

320 Celal Nuri, "Havaic-i Kanuniyemiz Hanedan-ı Saltanat Kanunu", *İçtihad*, No.56, 28 Şubat 1328, s.1259.

321 İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (I)", s.1226 ;Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.43-44.

322 Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.50.

323 Aynı yer.

324 A.g.e., s.51.

Avrupa medeniyetini teknik ve hakiki medeniyet diye ikiye ayırımından da kaynaklanmaktadır.

Celal Nuri yukarıdaki fikirlerine ilave olarak milli bir gayemizin, bir usul-i terbiyeyi milliyemizin bulunmamasının suçlusunu Maarif Nezareti olarak görür ve bu gayesizliğin eskiden beri Katolik ve Protestan mekteplerinin memlekette çoğalmasına ve terakkisine ve onların bu terakkisinin de ruhumuzun bozulmasına sebep olduğunu düşünmektedir. Celal Nuri bu durumu şöyle açıklar: Gerek Roman Papasları gerek Protestan Pastörleri iddia ederler ki bu mektepler şimdiye kadar yalnız vatan evlatlarına hizmet etti ve hiç bir Müslümanı Hristiyan yapmadı. Bu doğrudur. Robert Kolej talebesinden hiç bir Müslüman öğrenci Hristiyan olmadı. Fakat gerek bu mektepten gerek sayıları belli olmayan Amerikan ve Katolik müesseselerinden çıkan talebe bazıları hariç milliyetten, Türklük'ten çıktılar. Bunlarda ruh kalmadı. Bunlar zahiri birer Amerikalı birer Frenk oldular. Fakat zavallıların ruhu öldü. Bunlar birer gaye sahibi olacaklardı. Bunlardan milletce cemiyetce de istifade edilecekti. Biçareler kozmopolit kesildiler gitti. Şu ecnebi mektepleri Türklük için ne büyük beladır. Bunların sayısı, ifsad ettikleri erkek ve kız çocukların miktarı ona mukabil bizim maarifimizin hiçliği, gerek Protestan gerek Katolik Suriye ve Vilayat-ı Şarkiyyeyi ciddi bir kontrol altında bulundurmaları beni üzüyor. Rum ili hisarının hizasından günde iki defa Robert Kolejin önünden geçtikçe o heybetli ve korkunç sarayları ruh-ı osmaniyi istila etmiş bir Amerika işgal ordusunun çadırları zannederim. Bu yeni dünya müesseseleri hem ele geçen gayr-i müslim anasını -özellikle Bulgarları- bize göre üstün bir seviyeye getirmekle uğraşıyor ve bunu bir gaye biliyor, hem de kazara avladığı evladımızı maneviyettan uzaklaştırıyor.[325]

Celal Nuri, bu manevi fetih ordusuna karşı gelmek için Maarif Nezareti'ne, orduya lazım olan silahların lazım geldiğini söyler ve bahsettiği ordu ve donanmayı da şöyle açıklar: Bu levazım ve mühimmat ne Armstrong tersanesinden ne Schneider fabrikasından ne de Mavzer Darülsınaisinden gelir. Bunların elde edilmesi memleket dahilinde olabilir. Güzel bir "Kanun-i Esasi-i Terbiyevi" iyi bir "usul-i terbiye", sağlam bir "geye-i emel-i milli", fedakar bilgili büyük bir "sermaye-i hamiyete" sahip bir hoca ordusu, Medreselerin Darülmuallimlerine dönüştürülmesi, Evkaf-ı İslamiyyenin mekatib-i islamiyyeye kayıtsız ve şartsız devredilmesi gerekir.[326]

---

[325] A.g.e., s.52-53. Abdullah Cevdet azınlıklara tanınan öğretim hakkının kanuni esaslara göre düzenlenmesi gerektiğini, çünkü bu mesele içtimai bir problem olduğu için, bazı cemaatlere az bazılarına çok hak tanınması hukuka uygun değildir diyerek bunların eşit seviyeye getirilmesini ister. Bkz. Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Hayat Kadar Mutena", s.1. Hüseyin Cahid de Celal Nuri ile aynı endişeleri paylaşır ve Patrikhaneye bağlı mekteplerin kontrol edilmesi gerektiğini söyler. Hüseyin Cahid, "Patrikhane Mektepleri", *Tanin*, No.531, 24 Şubat Efrenci 1910, s.1.

[326] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.54.

Celal Nuri, İttihat ve Terakki'nin Avrupa Devletleri'nin planlarını yıkabilmesi için hükümete sunduğu reçetede de "...Müslüman ve Türk amalini mürevvic müslümanları yetiştirmeye gayretkeş"[327] olmasını istemektedir. Çünkü ona göre memleket papas işgali altındadır.

Bu durumun sorumlusunu Maarif Nezareti olarak tesbit ettiğini zikrettiğimiz Celal Nuri bununla bağlantılı olarak mekteplerimizin allahlık olduğunu söyler. Bu durum ecnebi mekteplerinin ekmeğine yağ sürüyor. Ecnebi mektepler aşağı yukarı yerli çocukların parasıyla idare olunuyor. Hatta zengin oluyor. Müslüman ve Türk çocuklarının Frenk mekteplerine verdikleri ücretler ile pek mükemmel öğretim müesseseleri vücuda gelirdi. Fakat bu milli yaramızı hiç düşünüp aklımıza getirip de incelememişiz. Biz hem paramızı veriyoruz hem milli ve vatan hisslerimizden fedakarlık ediyoruz. Ecnebi mekteplerinden çıkanlar Roma Katoliği veya Anglikan olmuyorlar, fakat bizim istediğimiz gibi coşan çağlayan bir milliyete de sahip olamıyorlar. Ecnebi mekteplerden çıkanlar arasında vatansever olanlar vardır. Fakat bunların sayısı kaçtır? Avrupa mekteplerinden çıkan lakayd, zararlı olmasa bile vatan için zaittir. İngiliz veya Alman kültürlerinin hayranı olan bu kimselerde bir derceye kadar muhitlerinden istikrah hissi hasıl oluyor. Felsefi erternasyonalizm değil fakat serseri kozmopolitizmi olanca şiddetiyle kendilerini istila ediyor.

Celal Nuri'nin ecnebi mektepleri ile ilgili yaptığı şu tesbitler de bir eğitimci olmamasına rağmen oldukça ilginçtir: Herkesin malumu olduğu üzere maarif ve mektepten maksat yalnız dimağ ve hafizayı terbiye değildir. Hissin terbiyesi de önemlidir. Dimağ, beden, his birden ve mütevaziyen terbiye görürse o zaman bir netice hasıl olur. Şu düsturu iyice muhafaza edelim: Demek oluyor ki ecnebi müesseseleri bu açıdan bizim evladımıza tam bir terbiye veremiyor. Belki dimağ ve beden bu mekteplerde terbiye ediliyor. Fakat his asla görülür bir şekilde terbiye olmuyor. Daha ileri giderek diyelim ki his oralarda terbiye edilmek şöyle dursun idlal ve ibtal bile ediliyor. Halbuki vatanımıza en ziyade lazım olan şey, hususiyle şu zamanlarda "terbiye-i hissiyat"tır. Bu noktanın ihtilafından fevkalade zarar gördük. Diyebilirim ki Şark meselesi denilen acube-i siyasiye doğduğu günden beri biz bu dert ile muzdaribiz. Eğer Sultan Selim zamanından beri bizde "terbiye-i milliye ve vataniye esasları" -askerin tecdidi esası ile beraber- kabul edilse idi, her halde bugün daha kanlı daha canlı olurduk. Bu ihmal neticisidir ki muhitimizde birçoklarımız ne olduğumuzu bilmiyoruz. Gayelerimiz terbiye-i milliye hususunda gösterilen lakaydi eseri olarak adeta örtülü bulunuyor. Başka memleketlerde asla tahammül edilemeyecek şeylere

---

[327] A.g.e., s.85.

biz burada boyun eğiyoruz. Celal Nuri zaten bizim milli bir gayemiz olduğunu, mühim olanın da bunu geliştirmek olduğunu da yukarıdaki fikirlerine ekler.[328]

Görülüyor ki Celal Nuri'nin milli bir terbiye istemesi eğitimle ilgili bir kaygıdan daha çok dönemin siyasi istikrarsızlığından ve memleketin içinde bulunduğu duruma karşı kendisinin Batı'ya karşı koymuş olduğu tavrından kaynaklanmaktadır. Ancak bir eğitimci olmaması açısından düşünülürse Celal Nuri'nin bu istekleri kendi çağdaşlaşma anlayışı ile çerçeve açısından paralellik, ancak maarifi de teknik içinde düşündüğü fikirleri dikkate alınınca da bir paradoks oluşturmaktadır. Fakat kendi maarifimizin milli bir terbiye verememesi ve ecnebi mekteplerinin bu durum karşısında gösterdikleri faaliyetler noktasından getirdiği eleştiriler oldukça tutarlıdır. Çünkü, daha önce medrese ve mektepli ikiliğine bu dönemde bir de ecnebi mektepler ilavesi ile yetişen nesil açısından üçlü bir kaynak ortaya çıkmıştır. Yani bir toplumda üç ayrı kaynaktan birbirinden farklı görüş ve fikirlerle yetişen üç nesil!

"Maarifimiz fikr-i millimizi tevsi ettirmeli ve bizi mübareze-i hayatta muvafak olacak mertebe amelileştirmelidir"[329] diyen Celal Nuri, Osmanlı'nın dini ön planda tuttuğunu kendi lisan, edebiyat fununumuzu pek ilerletemediğimizi bünyemizde bulunan diğer milletlerin kendi kültürlerini geliştirdiklerini söyler. Halbuki Rusya bunun tersini yapmıştır. Rus lisanına, edebiyatına mekteplerine Darülfünunlarına, cemiyetlerine önem vermişler, Rus olmayan anasını Rus lisanını öğrenmeye mecbur etmişler, onlar da Rus edebiyatına muhtaç olmuşlardır. Kendilerine mektep açtırılmamış veyahut açtırılan mektepler Rus mekteplerine rekabet edecek bir derecede bulunmadığından herkes Rus maarifine, Darülfünunlarına, cemiyetlerine rağbet etmişlerdir.[330] Geri kalışımızın nedenlerini sayarken de Türk aleminin bir çok yönlerden Arap, Acem, Frenk, Bizans gibi devletlerin etkisinde kaldığını söyler.[331] Bu hususta ulemanın da birçok yanlışları vardır diyen Celal Nuri, bütün bunlar bizi şiirsiz, resimsiz, heykelsiz, musikisiz bir millet haline getirmiş ve sanki Timurlenk'in arkasından sürükleyip getirdiği haşaratın teşkil ettiği bir millet haline getirmiştir demektedir.[332]

Abdullah Cevdet de ecnebi mekteplerinin verdiği zararlardan yakınanlardandır. O, Şemsül Mekatibin bir görevinin de ecnebi mekteplerinden çocuk babalarının isteklerini uzaklaştırmak olduğunu söyler ve konunun önemini şu şekilde izah eder: "...Ecnebi mekteplerine ihtiyacımızı defetmek ciddi ve daimi bir surette

---

328 Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.157-160.
329 Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.193
330 A.g.e., s.129-131, 172-177.
331 Bu hususta bkz. A.g.e., s.84-93.
332 Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -I-*, s.149-150. Ayrıca bkz. Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, 180-181.

defetmek imtiyazat-ı ecnebiyyenin ilgasını ikmal ve semeredar edecek azim ve mutena bir iştir. Çok kere söylediğim gibi Osmanlıların kalpleri müthiş bir yağmakarlığa maruzdur. Her büyük devlet-i ecnebiyye, taze neslimizin taze kalplerini kazanmak için Türkiye'de milyonlar sarfediyorlar..."[333]

Semih Fethi, Nizamülmülk'ten bu tarafa tesis edilen medreselerin birçok eserler vermesine, alimler yetiştirmesine rağmen bu kitaplar ve alimler arasında vatan sevgisine dair hiç bir şey yoktur diye tenkit etmesinde görüleceği üzere Batıcı akım milli bir terbiyenin, vatan fikrinin oluşturulmasında ulemaya da eleştiriler getirmişlerdir.[334]

Abdullah Cevdet Bulgarları başarıya götüren şeyin onlara verilen vatan ve millet mefkuresinde yattığını ifade eder ve bu mefkurenin bizim mekteplerimizde verilmediğini şu örnekle açıklamaya çalışır: Bundan bir iki ay evvel Satı Bey, Haydar Refet Bey ve Evkaf-ı Tesisat-ı İlmiye Müdürü Ali Bey ile beraber, Sultan Ahmed civarında bir Kız Mekteb-i Rüşdiyesini ziyaret ettim. Bu mekteb Evkaf Nezareti'nin vücuda getirmiş olduğu mekteplerin iyilerindendir. Nekiyye Hanım isminde mümtaz ve muhterem bir hanım efendinin idaresi altındadır. Bu müdire hanım efendi de beraberimizde ve önümüzde olduğu halde bir dershaneye girdik. Oniki onüç yaşlarında bir hanım kıza muallimesi soruyordu:

_ İnsanın ilk vazifesi nedir?

_ Namaz kılmak, oruç tutmak.

_ Ey daha?

_ Vatanını sevmek.

_ Vatan nedir?

_ İnsanın doğduğu yer.

_ Yok olmadı!

_ İnsanın doğduğu ve büyüdüğü yer.

_ Hah şöyle, insanın doğduğu ve büyüdüğü yer.

Muallime hanımdan "vatan"ın bu tarifini işitince Ali Bey'in ve muallime Nekiyye Hanım Efendi'nin yüzlerine baktım. Satı Bey'in gözlerini aradım; bulamadım. O bana bakmıyordu yere bakıyordu.[335] Abdullah Cevdet'in anlattığı bu olaydan vatanın ne olduğunun mektep muallimleri tarafından bile bilinmediği meselesinden tutun da, öğretim muhtevasına dair birçok sonuçlara varmak mükündür. Ancak Abdullah Cevdet'in vatan ve din fikirleri dikkate alındığında onun endişelerinin bu meselelerin ötesinde olduğu görülebilir.

---

[333] Abdullah Cevdet, "'Şemsül Mekatib' Mektebi", s.366.

[334] Samih Fethi, "Dört La yemut", *İçtihad*, No.39, 15 Kanunisani 1327, s.975.

[335] Abdullah Cevdet, "İnkılap Şehrayani", s.258.

Batıcı akım içinde vatan terbiyesi üzerinde en çok duranlardan birisi de Satı Bey'dir. O vatanı sevmenin yolu onu tanımaktır[336] der. Bu itibarla, insana vatanını tanıtan ilimlerin öğretimi vatan terbiyesinin esasıdır. Vatanın bedenini, maddiyatını en çok tanıtan ilim coğrafyadır; ruhunu, maneviyatını en çok tanıtan ilim ise tarihtir; onun için bu iki ilmin, vatan terbiyesinin en önemli vasıtalarından sayılması gerekir[337] Derslerin ve kitapların vatan muhabbetini verecek şekilde canlı olması gerektiğini[338] söyleyen Satı tarih ve coğrafyanın da milli bir şekilde verilmesini ister. Yine bu derselerin yanında malumat-ı medeniyye dersinin veya bilgisinin verilmesinin de gerektiğini ifade eder.[339]

Vatan terbiyesi için, bunlardan başka birtakım vasıtalar daha olduğunu ve bunların vatanı tanıttırmaktan ziyade sevdirmeye yaradığını ifade eden Satı bu vasıtaları; şiirler, şarkılar, romanlar ve tiyatrolar, daha kısa bir tabir ile edebiyat ve musiki olarak açıklar.[340]

Satı, vatan terbiyesi konusunda marş, bayrak, beden terbiyesi ve askeri merasimin de önemli olduğunu söyler.[341] Bütün buraya kadar söylediklerini vatan fikrini ve vatan muhabbetini sağlayan vasıtalar olarak görür. Fakat vatan muhabbet ve fikrinin temelleri olduğunu da söyler. Vatanperver olabilmenin yolunun önce aileperver olmak ve çocuklarımıza tam bir vatan fikri ve vatan muhabbeti telkin edebilmek için, evvelemirde tam bir aile fikri ve hakiki bir aile muhabbeti telkin etmemiz gerektiğini de söyleyen Satı, vatanperverliği; fedakarlığın, gayrperestliğin, fikirperestliğin bir şekl-i mahsusi olarak tanımlar ve vatanperver olmak için, faziletkar ve fedakar olmalı, çocukları vatanperver yapmak için de faziletkar ve fedekar yapmaya çalışmalıdır der.[342]

Batıcı grup içinde Rıza Tevfik gibi bazıları da bir milletin ne kadar farklı din kültür ve mezhepten oluşursa oluşsun hepsinin bir gaye etrafında yetiştirilmelerinin daha önemli olduğunu söylerler.[343] Dini, dili vb. aynı olup da vatan nedir milliyet nedir bilmeyenler çoktur. Vatan terbiyesinin verileceği en iyi yer ise ilk mekteplerdir. Vatan sevgisi buralarda verilmeye başlanmalıdır. Vatan terbiyesi olmaksızın yaşamağa hiç bir millet imkan bulamaz.[344]

---

336 Bkz. Satı, *Vatan İçin*, s.34-35.
337 A.g.e., s.36.
338 A.g.e., s.37.
339 Bkz. A.g.e., s.38-40.
340 A.g.e., s.41.
341 Bkz. A.g.e., s.46-51.
342 Bkz. A.g.e., s.52-56. Satı'nın vatan terbiyesi ile ilgili görüşleri çin ayrıca bkz. Satı, "Aile Kucağında Vatan Terbiyesi (Düşman Orduları İstanbul Kapısında İken) -Hanımlara Verilen Bir Konferanstan-", *Terbiye*, No.1, 15 Mart 1330, s.30-36.
343 Bkz. Rıza Tevfik, "Musahabe-i İçtihad: Terbiye Meselesi Etrafında Cereyanlar", *İçtihad*, No.93, 13 Şubat 1329, s.2076.
344 Samih Fethi, "Dört La Yemut", s.976.

Batıcı akım "Ecanib hiç bir yerde mürebbi olmamalıdır. Çünkü, her şeyden evvel terbiyede bir gaye-i milliye aranır."[345] diyerek milli ve vatan terbiyesinin verilememesinin en önemli sebeplerinden biri olarak çocukların hatta şehzadelerin yabancı mürebbiyeler tarafından eğitilmelerini gösterirler.

Batıcı akımın vatan ve vatan terbiyesi ile ilgili görüşlerini onların siyasi anlayışlarını teşkil eden Osmanlılık içinde değerlendirmek gerekir. Onlar her ne kadar belli sınırlar içerisinde millet fikrine önem veriyorlarsa da siyaseten Osmanlılığı benimsemektedirler. Diğer taraftan Abdullah Cevdet gibi düşünenler ise bütün etnik grupların her bakımdan hür olması ve kendilerinin geliştirme imkanlarına sahip olmaları gerektiği fikrine kadar gidebilmişlerdir. Diğer taraftan Batıcı akımın vatan terbiyesi, milletin yetiştirilmesi, milli terbiye gibi kavramlara getirdikleri yeni anlamlar onların eğitim düşüncelerinden daha çok Osmanlılık fikirlerinin yanısıra bu kavramlara eğitim dışında yükledikleri anlamlarla ilgilidir. Onlar bu kavramların eğitim yoluyla yaygınlaştırılması ve eğitimde bunların kendi kullandıkları anlamda öğretiminin yapılması taraftarıdırlar. Yine bu kavramlarla daha önce bunların yerini tutanları değiştirmek ve bir anlamda geçmişe dair benimsemediklerine de savaş açmış oluyorlardı. Fakat bütün bunların ötesinde Batıcılar'ın vatan ve millet terbiyesine ait görüşlerini dönemin siyasi ve sosyal şartları içinde değerlendirmeye de tabi tutmak gerekir. Bu açıdan da görüldüğü üzere Celal Nuri diğerlerine göre farklılaşmaktadır.

8- Türkçe

Batıcılar içinde Türkçe hakkındaki fikirlerini de açık bir şekilde belirten Celal Nuri'dir. O Araplar'ın Türkler'e ne derecelere kadar tesir ettiğini tesbit edebilmenin en iyi yolunun Türkçemizi incelememiz olduğunu söyler: Bir kere Turan'dan gelen Türk lisanını bir de şimdiki Türk lehçesini Osmanlı Türkçesi'ni tetkik edip inceleyiniz. Arapça'nın içinde Türkçe adeta kaybolmuş gibidir. Türkçe'nin yalnız bir kısm-ı efali biraz da tertib-i nahvisi kalmış, kelimeler bütün bütün terk edilmiş, kısaca lisan değişmiştir.[346]

Celal Nuri'nin Türkçe üzerinde bu kadar durmasının sebebi lisanı hakiki medeniyetin içinde telakki etmesinden ileri gelir.[347] Bu sebeple Türkçe'nin geliştirilmesenin çarelerinin aranmasını ister. Türkçüler'e seslenerek Altaylar'a gideceğimize mesela sami ve ruh-ı lisanımıza uymayan harfleri Türk edelim der.[348]

---

[345] Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.122-123.

[346] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.87.

[347] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.35.

[348] Bkz. Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.165-166; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.182-183. Bu konuda ayrıca bkz. Benhur İsrail, "Ma'reke-i Hayatta Lisanımız", *İçtihad*, No.109, 5 Haziran 1330, s.175.

Türkçe'ye önem vermesinin bir diğer sebebi, edebiyatın yanında lisanı da maarifin dayandığı temellerden sayması ve lisan olmaksızın maarifin de terakki edemiyeceği görüşünden kaynaklanır: "Lisan marifetin vasıtasıdır. Onun için mekatibin ıslahı daima lisan ve edebiyatın ıslahatıyla mütevaziyen gitmelidir. Elde incelmiş her türlü efkar ve ihtisasatı ifadeye kadar sehlulistimal bir lisan olmadıkça gençler nasıl yetiştirilebilir? Bugün tahsilini ileriye götürmek isteyenlerimizi ecnebi lisanlarını tahsilden vabeste bırakamıyor. İşte size bir gaye: Lisan o dereceye gelmelidir ki (Rusça gibi) bir Türk tahsil ve tefeyyüz için Türkçe'den başkasına muhtaç olmasın! Hep buna doğru gitmeliyiz hep bu hedefi takip etmeliyiz."[349]

Celal Nuri biraz gayret ile Türkçe'nin ıslah ve tamiminin mümkün olduğunu, bütün toplum üyelerinin onu anlayabileceği bir seviyeye çıkabileceği ümidinde olduğunu söyler. Arapça bütün İslamiyet'in dini lisanı ise, Türkçe de el-hak resmi lisanı olmalıdır. Çünkü her ne denirse densin bugün İslamiyet'i siyaseten koruyan Türkler'dir.[350]

Batıcılar Türkçe meselesine programlarında da yer vermişlerdir: "Şimdiye kadar mefkud olan bir Osmanlı lügat kitabı memleketin lisaniyyun ve ediplerinden müteşekkil bir heyet-i alime ve fazıla tarafından telif edilecek... Lisan, Osmanlı lisanı olarak muhafaza edilip lisanen Turan'a avdetten sarf-ı nazar edilecektir. Osmanlı lisanı kendine mahsus bir lügat kitabına malik olacağı gibi yine kendine mahsus sarf ve nahvi de olacaktır. Osmanlıca öğrenmek için hiç kimse Osmanlıcanın ihtiyacından fazla Arabi ve Farisi tahsiline mecbur olmayıp eğer bu lisanları tahsile heves edenler bulunacak ise bu arzuları mahzan o iki lisanda tetkikat ve tetebbuatta bulunmak için olacaktır. Osmanlı dilinde mustamel ne kadar kelimeler terkipler kaideler varsa, hangi lisandan alınmış olursa olsunlar Osmanlıcaya maledileceklerdir. Mesela temettu (Arapçası) kelimesi osmanlı talaffuz ve hecası mucibince "temettu" (osmanlıca yazılışı) şeklinde yazılabilecek ve etfal-i sagire mekatib-i ibtidaiyede lisanlarını serian öğrenmek için büyük bir suhulete mazhar edilmiş olacaklardır."[351]

Satı Bey de çocukların lisanlarını öğrenirken kelimelerin şeklini değiştirebileceklerini hatta başka mana verebileceklerini bu sebeple lisanın gerek şekil gerekse mana açısından büyüklerin lisanına tedrici olarak yaklaştırılmasının gereği üzerinde durur. Bu sebeple çocukların yaşadıkları muhitin dillerine önem vermeli,

---

[349] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.186-187. Celal Nuri'nin bu görüşleri Benhur İsrail de ile parelellik gösterir. O, "lisanımızın talii ile mekteplerimizin ıslah ve teksiri meselesi arasında büyük bir münasebet vardır...." demektedir. Bkz. Benhur İsrail, "Keyfiyet Nokta-i Nazarından Lisanımız", *İşhad*, No.112, 26 Haziran 1330, s.229.

[350] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.108.

[351] İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (II)", s.1264 ; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.59.

kendilerine fasih bir lisan ile hitap etmeli, kelimelerin şeklinde yaptıkları tahrifatı teşvikten kaçınmalıdır demektedir.[352]

Lisan meselesiyle ilmi olarak ilgilenen kişi olarak karşımıza Benhur İsrail çıkmaktadır. Benhur İsrail lisan meselesinin memleketimizde ilmi araştırmalara konu olmaksızın tartışıldığını, bunlardan bazıları lisanı belli bir döneme göre esas alıp geliştirmeye çalışırken, diğer bir kısmının ise linguistik ilmine göre bu meseleyi halletmeye çalıştığını söyler. Lisanı cemiyetin en önemli unsurlarından sayan Benhur İsrail bu sebeple, onun sosyoloji kanunlarına göre incelenmesi gerektiğini söyler. Lisanımızın hem keyfiyet hem de kemmiyet yönü vardır her ikisinin gözönünde tutularak araştırılması gerektiğini de ifade eder.[353]

Benhur İsrail lisanımızın keyfiyeti ile ilgili olarak bizim lisanımız hangisidir? sorusunu sorar. Çünkü, aynı fikirleri ifade etmek için kullanılan terkipler, kelimeler, cümleler birbirinden o kadar farklıdır ki, bu adeta başka kabilelerin lehçelerini andırır. Mesela dini mecmualarda fazlaca Arapça ve Farsçaya yer verilirken, daha Türkçü tarafı seçenlerde Orta Asya lügatleri ağırlık kazanmakta, diğer gazetelerde muhafazakarlık, hürriyetperverlik bazen aynı sahifede her ikisini de görmek mümkündür. Bu sebeple Benhur İsrail, en güzel Türkçe'nin İstanbul Türkçesi olduğu ve onun tercih edilmesi gerektiğini söylemektedir.[354]

Memleketimizde öğretimi yapılan gramer kitaplarının eski kitaplardaki bilgileri içerdiğini, bu nedenle lisanımızın gramer tarafının ekilmemiş bir tarla olduğunu söyleyen Benhur İsrail, bunun her eli kalem tutanın ayrı bir imla kullanmasına, her öğretmenin Türkçe'yi başka türlü öğretmesine, talebelerin de mektepten mezun olunca bundan etkilenerek değişiklik yapabileceklerini zannetmelerine sebebiyet verdiği tesbitinde bulunur ve lisanımızın bundan zarar gördüğüne dikkat çeker.[355]

Lisan meselesi ile mekteplerin geleceği açısından da bir ilişki kuran Benhur İsrail, Osmalının gittiği yerlerde lisanını hakim kılmamış olmasından Osmanlılığın son derece zarar gördüğünü belirtir: "...Tahsil ve terbiyenin, muhitin tesiri kabil-i inkar değildir. Evlad-ı vatan küçük yaşlarından beri aynı esasat-ı ictimaiyye ile vücuda getirilmiş mekteplerde okudular, büyüdülerse bu tesir şüphesiz daha derin, daha sağlam olur. Altı yüz sene zarfında ülkemizi Türk mektepleri, Türk kitapları, Türk gazeteleri ile doldurmalı değil miydik?"[356]

Benhur İsrail lisanımızın ne olduğu sorusunun cevabını "Lisanımız ne sadece Türkçe, ne yalnız Osmanlıcadır, fakat osmanlı Türkçesi'dir; Yani ülkeler, servetler

---

[352] Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.232.
[353] Benhur İsrail, "Keyfiyet Nokta-i Nazarından Lisanımız", s.227-228.
[354] A.g.m., s.228.
[355] A.g.m., s.229.
[356] Benhur İsrail, "Ma'reke-i Hayatta Lisanımız", s.173.

hazineler fethetmiş bir milletin şan ve satvet görmüş, necabet kesbetmiş nefis bülbül-i lisanıdır. Osmanlı Türkçesi'nin en birinci kaynağı vakıan Türk dilidir."[357] şeklinde verir ve lisan konusunda yapılması gereken ıslahatı da şu şekilde açıklar: Evvela gittikçe gelişen ve artan irfanımız, medeniyetimiz sayesinde idrak edebildiğimiz yeni fikirleri ifade etmek için yeni kelimeler ve tabirler lazımdır. Daha sonra Garp ilimlerini vatanımıza nakletmek üzere pek çok ilmi terimlere ihtiyacımız var. Yine fiiller, sıfatlar, terkipler cümleler hakkındaki kaidelerin muntazam bir şekilde toplanması gerekir. Kısaca o lisanımıza girmiş bugüne kadar ki bütün her şeyin lisanımız içinde kalması taraftarıdır. Daha sonra yüksek medeniyetlerle temasla lazım olan lafızları ve terkipleri osmanlılaştırarak alabileceğimizi söyler.[358]

Mekteplerde Türkçe öğretimine önem verilmesini ısrarla isteyenlerden birisi de Hüseyin Cahid'tir. O, diğer milletlerle aramızdaki farkın kapanmasını buna bağlı görür ve programlardan Arapça dersinin kaldırılarak bunların yerine tamamen Türkçe dersinin konulmasını ister. Arapça'nın ise ancak onu tahsis edilmiş özel okullarda öğretimi yapılmasını önerir.[359]

Batıcılar mekteplerde Arapça metinler okunmaması bunun yerine Türkçe kıraatına daha çok önem verilmesi gerektiği meselesini de yazılarında işlemişlerdir. Bu haklı olarak onların din eğitimi anlayışlarının yanısıra öğretimin aklileştirilmesi konusu ile de yakından ilişkilidir.[360]

9- Eğitimde Çevre Faktörü

Batıcı akım, eğitim-öğretimde fiziki şartları bireyci ve modern eğitimin gereklerinden görür. Çünkü fiziki şartlar ve çevre eğitim öğretimde çok büyük yer tutar. Çevrenin insan üzerindeki etkisinin büyüklüğü, çocuğun içinde yaşadığı çevrenin şartlarına ergeç uymak zorunda kaldığı, bu sebeple her şeyden önce çevreyi istenilen şekle getirmenin lüzumu önemlidir. Abdullah Cevdet'in, mahalle mekteplerini tenkiti öncelikle buraların eğitim öğretime uygun yerler olmadığı eleştirisi ile başlamaktadır. Yine Batıcılar tarafından Avrupa'da kişinin gelişmesine, eğitim-öğretimin amelileşmesine önem verilen mekteplerin örnekleri verildiği zaman, daima buraların fizik ve çevre şartları da ön plana çıkarılmaktadır.

Batıcı akım içinde Yeni mektep fikri ile çevre faktörünü ön plana çıkaran ve bunu Galatasaray Sultanisi müdürlüğü sırasında uygulama imkanı bilan Tevfik Fikret'tir. Fikret, müdürlüğü sırasında çocuğun çevresi olan okulu, canlı ve cansız en

---

357 A.g.m, s.175.

358 A.g.m., s.173.

359 Hüseyin Cahid, "Tedrisat Meselesi", s.1. Lisan meselesinde ayrıca bkz. Subhi Ethem, "Lisan Meselesi", *Zeka*, c.II, No.33. 5 Haziran 1330, s.122-123; Subhi Ethem, "Lisan Meselesi", Zeka, c.II, No.34, 19 Haziran 1330, s.134-135.

360 Mesela bkz. Satı, "Tahsil-i İbtidai Hakkında", s.1464.

ince noktalarına varıncaya kadar ve büyük bir dikkatle, çocukta eğitim bakımından varılmak istenen amaca uygun bir hale sokmaya çalıştı. Ham pamuğu -mahiyetini bozmaksızın- ayıklayan, temizleyen, boyayan, iplik ve kumaş haline getiren makine gibi, çocuğu bir hammadde olarak ele alacak olan bu atmosfer de, şahsiyetine dokunmaksızın, onu inceden inceye ve istenilen tarzda işleyecekti. Mesela: çocukta, temizlik ve hareketlerinde özenme duygusunun uyanıp kuvvetlenmesi için çevresinde göreceği her şeyde bu özelliklerin bulunması lazımdır. Yeni ve temiz şeylere karşı, hangi yaşta bulunursa bulunsun, herkeste bir özeniş ve dikkat duygusu vardır. Bunu esas tutarak Fikret de önce okulun temizliğinde büyük bir dikkat gösterdi. Ruha necabet ilka etmek, hiss-i bediiyi tenmiye etmek için, duvarların kapıların sade kibar renklerle boyanması, hademelerin mürebbilerin giyinişi, duvarlara güzel resimler asılması, yatak örtülerinin şık ve bir örnek olması, bağçede kağıttan, dökülmüş yapraktan, çakıldan tozdan eser bulunmaması, evvelce sadece müdürlere tahsis edilmiş olan çiçek bahçesinin son sınıf talebesine açılması, yemeklerin örtülü gelmesi, bardakların peşkirlerin sofraların pek temiz tutulması, yemek yeme usullerinin öğretilmesi, eski medreselere mahsus olan mutlak sukut yerine bağırmamak şartıyla konuşulması hep bu gayeyi gerçekleştirmek içindi.[361]

Doktor Ethem bizde mektep binasının iyi öğrenciler üzerinde, mekteplerde gösterilen ulum u fünun ve idarenin terbiyesinden daha fazla etkilediğini söyler. Aslında o maarifimizin içinde bulunduğu durumdan yakınırken fizik ve çevre durumunun eğitimde ne kadar önemli olduğu meselesine ideal, teşvik ve etki açısından değinmektedir: Mektep hayatı aile hayatının devamıdır. Aile hayatından mektep hayatına geçen çocuk bir istihale medeniyete doğru bir adım atar. Çünkü bizde mektepler evlerimize göre daha medenidir ve imkanları daha fazladır. En büyük mürebbi, terakki ve tekamülün en büyük mevlidi talim ve terbiyeden evvel yaşanılan "hayat"tır. Hayattaki mihanigiyi taklid daha kolaydır. Talim daha aşağı derecede kalır. Mektep hayatı talebede ikinci bir tabiat oluyor. Bunlar mezuniyetlerinden sonra en ücra yerlere gidiyor daha önce modern bir hayat yaşarken birden bire daha düşük bir hayat yaşamaya başlıyorlar. Bu onları bunlara ulaşmaya ve talebelerini bu yönde yetiştirmeye teşvik eder.[362]

Doktor Ethem mektep binasının talebe üzerindeki tesirini de şu şekilde açıklar: "Mektep binası tahsil esnasında talebenin faaliyet-i zekaiyyesini de tezyid ediyor;

---

[361] Bkz. Ruşen Eşref, *Tevfik Fikret Hayatına Dair Hatıralar*, s.35-38, 41-43, 58-59, 62, 67-68; Satı, "Fikret ve Terbiye", s.428; İ. Hikmet, "Fikret", s.475.

[362] Doktor Ethem Necdet, "Mektep Binalarının Hassa-i Temeddiniyesi", *İşhad*, No.111, 19 Haziran 1330, s.216.

mektep hayatı talebenin hissiyatını az çok inceltiyor, zevk-i selim, hiss-i bedi tevlid ediyor...."[363]

Doktor Ethem, mektep binalarının terbiyedeki etkisinin öğretmenlerden az olmadığını bu sebeple mektep binalarına da çok önem vermemiz özellikle ilk mektep binalarına önem vermemiz gerektiğini söyler.[364]

Batıcı akımın eğitimi çevre faktörü ile beraber düşünmesi hiç şüphe yok ki eğitimimiz açısından büyük bir gelişmedir. Her ne kadar II. Abdulhamid döneminden itibaren mektep binalarının modern bir şekilde yapılmasına önem verilmeye başalanılmış olmasına rağmen[365], çevre faktörünün eğitim-öğretimdeki ve kişilik gelişimindeki etkisi bu dönem eğitim anlayışının bir mahsulüdür. Bunun memlekette gelişmesinde daha çok Batılı psikolojik yayınları okuyup veya buraları ziyaret eden ve bizde uygulamaya çalışan Batıcı akımın etkisi büyüktür.

10- Beden Eğitimi

Eğitim tarihinde ilk çağlardan beri büyük yer tutan beden eğitimi XIX. yüzyılda Spencer'in olumlu fikirlerinden sonra, Thomas Arnold eğitimin ağırlı merkezinin vücut idmanları olduğunu iddia ederek İngiliz kolejleri ve diğer okullarda sportif oyunların ve beden eğitiminin yer almasını sağlamıştır. Bizde beden eğitimi hareketinin öncülüğünü her ne kadar Selim Sırrı Bey yapmışsa da Batıcı akım da eğitimde beden eğitimine büyük önem vermiştir.

Celal Nuri tereddiyat-ı bedeniyye konusunda mekteplerimizin halinin berbat ve beden eğitiminin müfredat programlarımızın en fazla ihmal edilen kısmı olduğunu söyler. Bunun zihne ve fikri eğitime de zarar verdiğini söyleyen Celal Nuri, çocuk mektepten çıktığı zaman sağlam, ameli bir surette çalışmaya gücü yok, vücudu tahsil esnasında güzel bir şekilde eğitilmiyor demektedir.[366]

Prens Sabahattin beden eğitiminin ihmal edilmesini Tanzimat'ın bir kusuru olarak görür. Tanzimatla açılan mekteplerde öğretim nazariyyat ve kitaplara dayanırken, beden eğitimi tamamen ihmal edilmiştir. Eski terbiye anlayışında - Tanzimat'tan önceki- eğitimde beden eğitimine, idmanlara önem verilirdi. Devlet mevcudiyetini kuvvet üzere kurmuştu. Tanzimat ise fikir üzerine kurduğu için beden eğitimini ihmal etmiştir. Prens Sabahattin'in bu açıklamaları, beden eğitimine önem verilmesinin gerekliliğine işaret etmesinin yanısıra daha çok terbiye anlayışının sosyal şartlarla belirlendiğini ortaya koyma çabasından kaynaklanır.[367]

---

[363] A.g.m., s.216.
[364] A.g.m., s.217-218.
[365] Said Paşa, *Hatırat*, c.I, İstanbul 1328, s.157.
[366] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.204.
[367] Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* s.59-60.

Beden eğitimine Tevfik Fikret Sultani müdürlüğü sırasında büyük önem vermiştir. Bu sebeple öğrencinin beden eğitimi ihtiyaçları için yeni tedbirler düşünülmüş ve alınmıştır.[368] Ancak Beden eğitimi konusuna bir eğitimci olarak Batıcı akım içerisinde eğilen Satı Bey'dir.

Beden terbiyesinin gayesini, "insanın bedenen saadet ve mükemmeliyetini temin etmek"[369] diye tarif eden Satı, riyazat-ı bedeniyeyi üç sınıfa ayırır: Oyun, spor, jimnastik. Bunların beden terbiyesi, ahlak ve fikir üzerinde önemli etkileri olduğunu söyler. Ahlaka etkisi konusunda şunları söyler: "Riyazat-ı bedeniyye, ahlak üzerine de tesirat-ı hasene yapar: Ahlakı bozacak eğlencelere hacet ve meydan bırakmaz, safvet-i ahlakı muhafaza eder; insanı müteyakkız, cesur, müteşebbis bir hale getirir; çocukları teavun ve tenasure içinde, emr u mütabaata (itaat etmeye) tanzim ve tevhid-i harekete alıştırır."[370] Satı bedenin ahlak üzerindeki tesirinin özellikle hastalık esnasında ortaya çıktığını, fakat bu hastalığı özgü değildir, daima ahlak ile mizac ve sıhhat-i beden arasında kuvvetli bir bağ vardır[371] demektedir.

Satı medeniyet terakki ettikçe beden terbiyesinin önemini kaybettiği gibi bir fikir belirdiğini fakat bunun doğru olmadığını, çünkü beden terbiyesine olan ihtiyaç medeniyetle beraber artıyor diyerek programlarda beden eğitimine önem verilmesi gerektiğini vurgular.[372]

Ali Kami de beden eğitimi dersine önem verilmesi gerektiğinin bir çok kişi tarafından ittifakla kabul olunmakla beraber, bu hususta gözle görülür bir önlemin alınmadığını, çocuklarımızın vücutlarına kabiliyetleri nisbetinde kuvvet verilmesi ve sıska ve cılız olmalarına meydan verilmemesi için birtakım tedbirlerin alınması gerektiğini söyler. Ona göre bu tedbirlerin alınabilmesi için beden terbiyesinin kaidelerini bilmek lazımdır. Usul-i terbiye bize bu hususta rehberlik edecektir.[373]

Batıcılar'ın beden eğitimi ile bu kadar ilgilenmeleri eğitimle ilgili bir kaygının yanında memleketteki sağlık problemlerinden de kaynaklanmaktadır. Mesela Abdullah Cevdet'in memleketin en önemli iki meselesinden birisini sağlık olarak nitelemesi[374], Satı'nın Fenn-i Terbiye'de sağlıkla beden arasında kurduğu ilişki bunun

---

368 Bkz. Ruşen Eşref, *Tevfik Fikret Hayatına Dair Hatıralar*, s.50-51.

369 Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.27.

370 A.g.e., s.88-90,95-96. Ayrıca bkz. Satı, "Riyazat-ı Bedeniyye", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.9, 15 Teşrinievvel 1326, s.125-129.

371 Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.28.

372 A.g.e, 29-30. Satı'nın beden terbiyesinde dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili görüşleri için bkz. A.g.e., s.31-43. Ayrıca bkz. Fazıl Ahmed, "Terbiye-i Bedeniye", *Tanin*, No.570, 4 Nisan Efrenci 1910, s.3-4.

373 Ali Kami, "Sahife-i Tenkid -Talim ve Terbiyede İnkılap", s.2183; Ali Kami, "Terbiye ve Usul-i Terbiye", *Resimli Mektep Alemi*, No.5, 15 Eylül 1329, s.66.

374 Abdullah Cevdet, "Yangın Var!", *İçtihad*, s.1132.

göstergesidir.[375] Hatta savaşlarda askerimizin yenilgisi dahi zaman zaman askeri talimden ziyade beden eğitimi ve dolayısıyla eksikliği ile irtibatlandırılmıştır.

11- Yabancı Lisan Öğretimi

Batıcılar öğrencinin kendi lisanının yanında ecnebi lisanlarını da öğrenmesini, dinin, öğretimin, zamanın gereklerinden saymışlardır. Özellikle bir lisan öğretilmesi gerektiğinin dinen bir mahzuru olmadığı söyleyen Abdullah Cevdet, Hz. Peygamber'in 'men alleme lisan-ı kavmin feemine min mekrihim' buyurduklarını söyleyerek Müslümanları bu hususta teşvik etmek istediğini, bunun ötesinde artık İngilizce, Almanca ve Fransızca lisanlarından birini ve birkaçını öğrenmenin zamanımızda kaçınılmaz hale geldiği üzerinde duranlardandır.[376]

Batıcılar Batı mekteplerini örnek verirlerken bu mekteplerde öğrencilerin ana lisanlarının dışında diğer lisanlardan birinin öğretimine büyük önem verildiğini de önemle vurgularlar.[377]

Ancak burada önemli olan husus her ne kadar Batıcı akım içerisinde Farsça ve Arapça lisanlarını da yabancı bir lisan olarak kabul edip bunların yeni metod ile öğretiminin yapılması gerektiğini söyleyenler[378] varsa da, genel görüş bu iki lisan haricindekilerin öğretilmesi konsunda toplanmıştır. Bunu Batıcı akımın Batılılaşma anlayışı çerçevesinde aşağıda din eğitimi görüşleri bölümünde görüleceği üzere din eğitimi anlayışları ile izah etmek mümkündür.

Batıcı akım içinde lisan öğretimi konusu üzerinde en fazla duran Ali Kami'dir. Ali Kami Mekatib-i Rüşdiye ve İdadi'de genellikle lisan öğretiminin istenilen verimi vermediğinin ve bu derslere tahsis edilen vaktin heba olduğunun isbat gerektirmeyecek kadar açık olduğunu söyler. Bunun sebebi muallimlerde mi yoksa talebede midir? Günümüzde artık ihtisaslaşma başlamış ve bir alanda mütehassıs olabilmek için uzun bir zamana ihtiyaç vardır. Halbuki talebenin vakti mekteplerde heba olup gitmektedir. Senelerce uğraştığımız halde niçin bir lisan öğretemiyoruz? sorusunu soran Ali Kami cevabını özetle şu şekilde verir: Çünkü bunu öğretmek için doğru bir yol takib etmiyoruz. Fransızca lisanı resmen mekteplerimizde bilhassa Mekteb-i Sultani'de kabul olunduğu zaman bunun tedrisi için ihtisas sahibi oldukları zannıyla birtakım Fransız muallimler getirtilmişti. Halbuki bu adamlar kendi lisanlarını pek iyi bilmekle beraber bunu ecnebi addolunan Türk çocuklarına öğretmenin usulüne vakıf değillerdi. Binaenaleyh Fransız çocuklarına bu lisan nasıl

---

375 Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.44-48.

376 Abdullah Cevdet, *Bir Hutbe Hemşerilerime*, s.10; Abdullah Cevdet, "Cihanı İslam'a Dair", s.762.

377 Mesela bkz. Prens Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar*, s.87.

378 Bkz. Ali Kami, "Lisan Tahsili", s.1724; Ali Kami, "Lisan Tahsili", *İşhad*, No.79-2, 5 Eylül 1329, s.1741-1742; "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriyye*, No.12, 24 Nisan 1330, s.16; Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.108.

öğretiliyorsa Türk çocuklarına da öyle öğretilmeye başladı. Fransız çocukları esasen kendi lisanlarını konuşup anladıkları için onlara lazım olan lisanın garameri idi. Gramerin lisanı değil, lisanın grameri öğreteceği hakikati düşünülmeyerek alfabe ve manası anlaşılmayan kıraattan sonra, çocuklara her sene gramer okutturuldu. Bu fena usul bir çok mekatib-i resmiyye ve gayr-i resmiyemizde hala devam ediyor. On sene Fransızca tahsiliyle Darülfünunlardan çıkmış bir öğrencinin bu lisanda en basit bir surette olsun meramını ifadeden aciz kaldığı görülüyor. [379]

Ali Kami bir lisanı öğrenmek demenin herşeyden evvel o lisanda az çok maksadını ifade etmek, ikincisi ise o lisanda yazılmış eserleri okuyup anlamak olduğu halde öğretmenlerimiz buna önem vermeyip daha çok dikteye önem vermektedirler demektedir. Dikteyi doğru yazanın Fransızca bildiğinin kabul edildiğini bunu yapabilmek için de grameri doğru bilmenin gerektiği ve bu sebeple de gramere ağırlık verildiğini ifade eder ve bunun yanlış bir usul olduğunu ifade eder. Fransızlar gramer ve dikteye önem verirler. Çünkü onların en küçük çocukları mektebe girdikleri zaman konuşur ve anlarlar. Bu sebeple ilk muhtaç oldukları şey imladır. Bizim çocuklarımızdan da bunu bekleyebiliriz fakat en evvel değil.[380]

Lisan tahsiliyle uğraşanlar ana dili ile öğrenilen dilin öğretimini birbirinden ayırmışlardır diyen Ali Kami bu hususlaki yanlışlığı da şu şekilde ifade eder: "...Lisan-ı Osmaniyi bizim kendi çocuklarımıza öğrettiğimiz şekilde Paris'te Fransız veya Yemen'de Arap çocuklarına öğretmeye kalkışmak bu farkı anlamamak demektir. Nitekim Fransızca tedrisatı mekteplerimizde hep bu fark anlaşılmayarak icra edilmekte ve binaenaleyh hiç bir netice hasıl olmamaktadır."[381]

Ali Kami daha sonra diğer ilerlemiş memleketlerin de aynı problemle karşı karşıya kaldıklarını fakat oralarda filologlar çıkarak eski usule karşı savaş açtıklarını ve bu husta taraftar toplayarak yeni usulün yavaş yavaş kitaplara, pedagoji tatbikatına, hatta hükümetin resmi programlarına girmeye başladığını söyler. Ali Kami bu bilgilerden sonra Almanya'da gelişen yeni usulün Fransa'da "Methode Directe" adı ile mükemmel hale geldiğini ve resmen Maarif Nezareti tarafından kabul olunarak mekteplerde uygulanmaya koyulduğun söyler ve bu ülkelerde gelişen lisan öğretimindeki yeni usulün ne olduğu konusunda bilgi verir. Bu usuldeki özellikleri ise şu şekilde özetler:

1-Evvela tedrisat sırf şifahi olacak,

2- Ders zamanında yalnız ecnebi lisanı konuşulacak ve buna mümkün olduğu kadar ibtidai sınıflardan başlanacak,

---

[379] Ali Kami, "Lisan Tahsili", 78-1, s.1722.
[380] A.g.m., s.1723.
[381] Aynı yer.

3-Yüksek sınıflar müstesna olmak üzere öğrencilere kendi lisanından öğrendiği lisana şifahi veya tahriri tercümeler yaptırılmayacak,
4-Öğrendiği lisandan kendi lisanında şifahi veya tahriri olsun tercümeler arasıra yaptırılacak,
5-İstidai sınıflarda şekil ve tasvirlerle , tablolarla öğretim mümkün mertebe görsel bir şekle konacak,
6- Tahsil ilerledikçe hangi milletin lisanı öğreniliyorsa onun ahlakı, ananatı, müessesatı, tarihi, coğrafyası, edebiyatı da layıkıyla öğretilecek.[382]

Ali Kami lisan öğretiminde böyle bir inkılaba bizim de muhtaç olduğumuzu, fakat inkılap kendi kendine vücuda gelmez, mektepleri, muallimleri cebren ikaz etmeli; öğretim şekli resmen programlara idhal olunmalıdır[383], demektedir.

[382] A.g.m., s.1723-1724.
[383] A.g.m., s.1724-1725. Ayrıca bkz. Ali Kami, "Lisan Tahsili", 79-2, s.1741-1744; Benhur İsrail, "Keyfiyet Nokta-i Nazarından Lisanımız", s.227-228.

III. BÖLÜM

BATICILIK AKIMININ DİN EĞİTİM-ÖĞRETİMİ GÖRÜŞLERİ

A- MEDRESELER

II. Meşruriyet dönemi öncesi başlayan ve bu dönemde hız kazanan din aydınlanması fikri medreselerin de modern okullar gibi modernleştirilmesi görüşüne yol açtı. Medreselerin programının içine modern bilimlerin konmasıyla bu kurumlar bulundukları durumdan kurtulacaklar ve islamlığın bir akıl ve tabiat dini oluşu fikri gerçekleştirilmiş olacaktı. Farklı düşüncelerden gelen bu paylaşık görüşün etkisi altında 1909'dan başlayarak medreseleri modernleştirme işine girişildi. Bu gelişmeler, İçtihad Dergisi'nin medreselerin ıslah edilemiyeceği yollu kampanyasını bir süre durdurdu. Ancak 1909 medrese ıslahatından[1] umduklarını bulamayan aydınlar yeniden medrese meselesini gündeme getirmişlerdir. Özellikle Balkan Harbi'nden sonra tartışılan Turan mı, irfan mı? İslam terakkiye mani mi değil mi? vb. meseleler içinde medreselerle ilgili olarak da mederese kalmalı mı kalmamalı mı? Ulema sınıfından bu memlekete ziyan mı gelmiştir, fayda mı? konuları tartışılarak medreselerin yönetiminden öğretimine kadar birçok konuya çözümler bulunmaya çalışılmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde ilim ve irfanı şiar edinmiş olan Batıcı akım, dönemin diğer cereyanlarına göre medrese zihniyeti, ulema, medrese öğrencileri ve medresede yapılan eğitim-öğretim hakkında daha fazla eleştirilerde bulunmuştur.

---

[1] 1909 tarihli Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi ile ilgili olarak bkz. "Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi", *Düstur*, II/2, s.127-138; "Medaris-i İlmiye Nizamnamesi", *Beyanül Hakk*, c.III, S.64, 5 Cemaziyelahir 1328-31 Mayıs 1326, s.1285-1288; "Medaris-i İlmiye Nizamnamesi", *Beyanül Hakk*, c.III, S.65, 12 Cemaziyelahir 1328-7 Haziran 1326, s.1330-1333. 1918 kadar medreselerle ilgili iki ıslahat hareketi daha yapılmıştır. Birincisi Islah-ı Medaris Nizamnamesi, İkincisi ise, Medaris-i İlmiyye Hakkında Kanundur. Bkz. "Islah-ı Medaris Nizamnamesi", *Düstur*, II/6, s.1325-1330; "Islah-ı Medaris Nizamnamesi", *İlmiyye Salnamesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334, s.657-660; "Islah-ı Medaris Nüsha-i Fevkaladesi", *Ceride-i İlmiyye*, 20 Zilkade 1332, s.249-252; "Medaris-i İlmiyye Hakkında Kanun", *Düstur*, II/9, s.598-600. Medrese Islahatları ile ilgili çeşitli yorumlar için bkz. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s.133 vd.; Mustafa, Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 1982, c.XXX, S.1-2, s.59-89; Nesimi Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet İlmi Dergi*, Ekim-Kasım-Aralık 1991, c.XXVII, S.4, s.55-123; Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı Hareketleri ve Din Eğitimi 1908-1918*, Kayseri 1993, Basılmamamış Yüksek Lisans Tezi.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

1- Ulema

Batıcı akım ilk önce din ilimleri ile ilgilenen yani bugün ilahiyatçı diye adlandırabileceğimiz ulema sınıfının durumu konusunda eleştiriler ve bunun neticesi olarak çözüm önerileri getirmiştir. İlk olarak Batıcılar bugün İslam dünyasının ve Osmanlı'nın tereddiye uğramasının en büyük mesulü olarak ulema sınıfını görürler.[2] Bu açıdan ulemaya getirdikleri eleştirilerin başında, onların içtihad kapısını kapatmaları, hurafelerle dini tanınmaz bir hale getirmeleri gelir. Mesela Abdullah Cevdet, dinin devamlı bir gelişme içinde olduğunu, bu sebeple yeni çıkan gelişmeler karşısında dinin bu ihtiyaçları karşılaması ve bu değişimi de kendi bünyesinde gerçekleştirmesinin lüzumununa değinir.[3] O ulemanın bugüne kadar hep hurafelerle uğraştığını, birçok hususlarda ayetleri yanlış anladığını bunun sonucu olarak da müslümanlığı ancak Ahmed ve Muhammed gibi isimlerde, namaz ve oruç kılmakta görerek islamiyeti zahiri şekliyle anladıklarını ifade eder[4] ve artık ulemanın keramet ve mucizelerle tefsir yapmayı bırakıp ilim, mantık ve akıl ile bunu yapması gerektiğini söyler.[5] Çünkü İslam gelişmeye engel olmadığı halde cahil ulemanın dilinde cahilane, gafilane, batılane bir şekilde tefsir ediliyor.[6] Ulemanın İslamiyet'in safiyetini bozup hurafelerle doldurması, ayetleri kendi isteklerine göre yorumlamaları dini hakiki şeklinden uzaklaştırmıştır.[7] Bu şekliyle ulema memlekette bir kuvveti değil zayıflığı teşkil etmektedir.[8] Ulemanın bu durumu gelişmemize katkıda bulunamaz. Bu sebeple İslam "...bir "Luther"den başka hiçbir şeye muhtaç değil ..."[9]dir.

Abdullah Cevdet ulemanın bu duruma gelişinin en önemli sebebini, "....ulemanın gösterdiği gayret-i cahilane ve gayr-i akilane bütün tahkik-i serbestaneyi, bütün münazarayı ve binaenaleyh müminin tarafından hasımlarının itirazlarına cevap vermek için her cehdi tatil etti. Ve kendi kendine söylenildiği vakit uzun müddet söylenilmediğinden tevakkuf olundu. Ulum-u ilahiyye ve beşeriyyenin isal edilmiş olduğu netaicin mecmuu altına bir çizgi çekildi. Ve bir cem', bir "Yekün" yapıldı ve bu yekun la yetahavvel (değişmez)ve intihai ilan edildi..."[10]ğinde görür.

Bu durumuyla İslam dininin uleması üzerine kuracağı ümidi azdır diyen Abdullah Cevdet, İslam ulemasının fünun-ı cedideden sarfi nazar ettiğini bunun

---

[2] Bkz. Abdullah Cevdet, "Cihan-ı İslam'a Dair", s.763; Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.38, 44; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.44, 159; Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.4-9; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.23-25.

[3] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.685, 689, 710-711.

[4] Abdullah Cevdet, "Cihan-ı İslam'a Dair", s.765-766.

[5] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.713.

[6] Abdullah Cevdet, "Mazlum Zalimlere", s.1415.

[7] Abdullah Cevdet, "Cihan-ı İslam'a Dair", s.764,765.

[8] Abdullah Cevdet, "Ama, Uçurum, Ben", *İşhad*, No.79-2, 5 Eylül 1329, s.1735.

[9] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.721.

[10] A.g.m., s.693.

neticesi olarak da fünun-ı cedidenin de İslam ulemasından sarfi nazar ettğini söyler. Eğer ulema dini meselelerde öne geçmekte inad edecek olursa diğer mesleklerde bulunan kimseler bu işi üzerlerine alacaklar ve "İslamın suver-i itikadına düsturlarını vereceklerdir." Daha şimdiden Ulum, ne el-Ezher gibi büyük din kurumları olan medreselerin ne de ulemasının inhisarı altında değildir. Bu gibi müessesat-ı diniyyenin yanında diğer mektepler yapıldı. Cami kürsüleri, artık fikirlerin yegane dağıtıcıları, yegane mürebbileri değil, kitaplar, cerideler, kısacası matbuat, ulemanın nüfuzunu hayliden hayliye azalttı. Ulema hakkında hala ihtiramkar olan matbuat onları bağlarından çıkmaya davet ediyor.[11]

Görülüyor ki Abdullah Cevdet İslam ulemasının modern ilimlere ilgi duymaması hala eski klasik yöntemlerle birlikte hurafelerle İslam'ı yorumlamaya çalışmalarını şiddetle eleştirmektedir. O konuyla ilgili bir tecrübesini şu şekilde aktarır: Mezun hocalardan ve Mekteb-i Nüvvab müdavimlerinden bulunan Muhammed Ali Efendi isminde ve yaklaşık 35-40 yaşlarında biri elinde sarı kağıda matbu bir kitabın birkaç sahifesi olduğu halde birisi sabah karyolamın yanına geldi. Bana hitaben:
-Hoca Efendi! siz hakim bir zatsınız. Size birşey soracağım. Halebi merhum kitabının Adab-ı İstinca bahsinde "kemik ve tezek ile istinca etmeyiniz. Çünkü kemik ve tezek, taife-i cinden olan mümin kardaşlarınızın gıdasadar", diyor. Bunun hikmeti ile ilgili olarak ne dersiniz? diye sordu.

Ben böyle bir soru karşısında büyük bir hayrete düşmeksizin doğrusu biraz "homur"lu bir cevap verdim. Fakat ondokuz seneden beri "tahsil-i ilm-i şerif" ile meşgul olmuş olan bedbaht Muhammed Ali Efendi'nin hepimize hisse çıkaran bedbahtlığına yandım.[12]

Diğer taraftan Abdullah Cevdet medrese mensuplarının hükümet tarafından kullanıldıklarını halbuki bunların gerçek statülerine kavuşturulmaları gerektiğini ifade eder ve ulemanın ve medrese öğrencilerinin "çürümekten ve çürütmekten kurtarılma"[13]sını isteyerek ulemadan da şu talepde bulunur: "Avamın sarıklı olmaması, sarıklının avamdan olmaması, müslümanları sevkettikleri yolun ikiye ayrılmayıp yalnız bir noktaya yani faal ve münevver itikada, refah ve servete, hürriyete, fazilete, kuvvete, izzete, istiklale, munteha olmasıdır. Eğer bunları istemek küfür ise kafir olmakla iftihar ederim ve bu yüzden gelecek itab ve ikaba gögsümü gererim."[14]

Abdullah Cevdet İslam ulemasının yeniden canlanmasını istemesine rağmen, ulemanın eski zihniyeti ile devam etmesi sebebiyle modernleşme hareketlerindeki

---

[11] A.g.m., 719-720.
[12] Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", s.1304-1305.
[13] Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-ı Vusta", s.1274.
[14] Abdullah Cevdet, "Ama, Uçurum, Ben", s.1737.

öncülüğünü kaybettiğini ve bu tür hareketlerin önderliğinin kendileri gibi modern eğitim görmüş kimseler tarafından yapılacağını ileri sürmüştür. Hatta Abdullah Cevdet, Abduh ve Efgani gibi kimselere karşı duyduğu hayranlığın yanında, bu kimselerin yalnızca İslam'dan yararlanmaları nedeniyle başarıya ulaşamayacaklarını düşünüyordu.[15]

Abdullah Cevdet'in ulemanın gerilemesinde en önemli etken olarak gördüğü akli ilimlerin kullanılmaması hususu, Celal Nuri'de ictihad kapısının kapatılması şeklinde ortaya çıkar. O öncelikle akıl ve hayale gelmeyen ayinler, rakslar, sırf cahilane hurafeler üzerine ihdas edilmiş adetlerin, İslam'ı tanınmaz bir hale getirdiğinden şikayetle[16] ulemanın bu hususstaki tavrını özetle şu şekilde eleştirir: İslamiyet'in uluhiyyeti birtakım menkulat ve hurafelerden nasıl tenzih ettiğini bir düşününüz bir de birçok müslüman kafalarına giren bazı esatir ile onları mukayese ediniz. Ulema gayet muhafazakar bir meslek ihtiyar etmiş, her türlü ictihad kapısını kapamıştır. Fikir hürriyeti ile düşünen kimseleri şiddetle tecziye etmişler, bunun neticesi olarak gayet kesif bir din istibdadı hasıl olmuştur. Teessüf olunur ki Türk milleti hürriyet-i fikriyyenin tadını pek o kadar tatmamıştır. Türk uleması içinde İbn Rüşd gibi tam bir serbesti ile düşünür ve sonra büyük bir fikir cesareti ile düşüncelerini söyler ve yazar hiç kimse ortaya çıkmamıştır. Ulemamızın bin seneye yakın himmetleri aşağı yukarı büyük müctehidleri taklidden ibaret kalmıştır. Ne kendileri yeni ictihadatlara muvaffak olmuşlar, ne de diğerlerine fikir hürriyeti dairesinde düşünmeğe izin vermişlerdir. Bu sayede fikirler uyuşmuş dimağ makinesi artık akli problemlerle (muadelat-ı akliyye), felsefe ile uğraşamaz derecede "atrofiye" olmuş idi.[17] Celal Nuri Avrupada Kant, Bacon, Leibniz gibi birçok düşünürün çıkmasına ve yeni fikri ve ictimai inkilaplar yapmalarına rağmen bizde kimsenin çıkmadığını ve "on asırlık istibdad-ı zihni ehl-i islamı imal-i efkara gayr-i kadir bir raddeye getir"[18]diğini bunun sonucu olarak da "...mukadderata menkulata ve onları tevlid ettiği hurafata ve esatire son derece merbutiyetimiz bizim tab ve mizacımızı da değiştirmiş bizde tevekkülü, sabrı birtakım kimselere lüzumundan pek ziyade itaatı bir haslet-i cibiliyyet olarak meydana getirmiştir. Artık dimağ makinemiz fen ve mantık dairesinde değil hayalat içinde evham ve zünun içinde işlemiş ve bittabii onun istihsalatı Avrupa'daki dimağların istihsalatı derece-i nefasetinde bulunmamıştır."[19] diyerek geri kalışımızın en önemli sebeplerinden birisini belirtmektedir.

---

[15] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.716-717, 719.
[16] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.43.
[17] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.175-176; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.161; Celal Nuri, *Kadınlarımız*, s.4.
[18] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.176-177; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.162.
[19] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.171.

Celal Nuri burada önemli olan noktanın; ulemanın böylesine kötü bir mesleği seçmesi dolayısıyla ortalığın cehalet ve taassup içinde kalarak, düşünmenin önünün kesilmesi, hurafe ve menkulatın ön plana geçmesi sebebiyle maziden kalma ne kadar fikir ve hikaye varsa hepsinin başka şekil alarak Kur'an ayetleri gibi telakki olunmaya başlanması olduğuna işaret eder.[20] Celal Nuri ulemanın bu hareket tarzının İslam'ın ruhuna aykırı olduğunu söyler ve ulemanın bu zihniyetine karşı şunları ifade eder: "...İslamiyet bir din-i hakiki ve cediddir. Açıkçası diyanet-i ahmediye yalan üzerine müstenid değildir, haktır, doğrudur. Saadet-i beşeriyeye kafildir. Şerayi-i salifenin etemmi, binaenaleyh dinlerin sonuncusudur... Şu tarifimizi biraz tafsil edelim: Mademki islamiyet doğrudur, hurafata, bevatıle müstenid değildir. O halde her doğru fennen aklen tecrübeten sıhhati tebyin eden her şey İslamiyetce kabul olunmuştur. Bir şey doğru ise behemahal İslamiyet'e dahildir. Eğri ise velev ki hakkında nass varid olsun münafi-i şeriattir. Böyle bir nassı telakkide biz muhtiyiz yani biz o nassı anlamıyoruz. Veya fena anlıyoruz. Ulum-ı evvelin ve ahirin fünun-u müsbete hep İslamiyet demektir. Bütün berahin ve tecarib hakikat-i islamiyeyi teyid eder.

Netice: Her ne fennen doğru ve müsbettir işte o din-i islamdır. Zira Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği diyanet hakaik-i maddiye ve müsbete haricinde bir şey ihtiva edemez. Etse idi butlanı lazım gelirdi. Bu ise muhaldır. Buraya kadar ulemanın bize itirazları kabil değildir."[21]

Celal Nuri bu çerçevede Abdullah Cevdet'in fikirleri paralelinde ulemanın, eski zamanların bir mirası olan en çok menkulatı bilenin daha çok saygı gördüğü dönemlerdeki gibi olduğunu[22], ancak artık bunların yetmediğini, ulemanın da modern bilimlerle barışması gerektiğini söyler. Ulemanın bu tavrının İslamiyet'i muhafazakarlıkla eşit duruma getirdiğini halbuki İslamiyet'in terakki ve ilerlemeye engel olmadığını bilakis bu temel üzerine geldiğini söyler.[23]

Celal Nuri ilk dönem ulemasının İslam'ı geniş anlamıyla kavrayabildiğini maalesef daha sonraki ulemanın dünyayı pek garip bir şekilde telakki ederek her şeyi din ile irtibatlandırıp, din ve dünya işlerini birbirinden ayırt etmeyerek en büyük yanlışı yaptığını, bunun da ötesinde başkalarının düşünmesine izin vermemesini meselenin özü olarak görür: "Din herşeye teşmil edilmiş muamelat-ı dünyeviye muamelat-ı hususiye bile onun nüfuz-ı şedidi altında kalmıştır. Maatteessüf müteahhirin ulema mütekaddimin kadar dini vasi ve şümullu bir manada

---

[20] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.177; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.162.

[21] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -I-*, s.106-107. İslamiyet'in gelişmeye engel olmadığı ve fenleri almaya izin verdiği ile ilgili fikirleri için ayrıca bkz. Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -I-*, s.72, 106, 108-114, 119-121.

[22] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.165.

[23] Bkz. Celal Nuri, "İslam'da Vucub-ı Teceddüd -II-", s.984-985.

anlayamamışlardır. İnsanların saadeti için vaz ve tedvin edilen mezhebi birçok yerlerde adeta serbestiye bir engel diye ileriye sürmüşlerdir."[24] İslamın dünyevi ve uhrevi hususları birbirinden teftik etmesine rağmen ve muamelat konusunda bir çok kolaylık getirmiş olmasına rağmen, daha sonra gelenler kesinlikle bu ahkamdan faydalanamamışlardır, diyen Celal Nuri şöyle devam eder:

"Muamelat-ı adiye de böyle olduğu gibi itikadiyatta da bir takım cühela İslamiyet'in esas-ı felsefiyesinden tebaud etmişler, islamiyet "reform" maksadına mübteni olarak zuhur ettiği halde onun muhafazakarlığa muğayir ve münafi olan mealisini maattessüf unutturmuşlardır...[25]Artık fikrini yormak istemeyen ulema maraziyelerine muvafik bir zemin hazırlamak için gayret eden erkan-ı istibdad hürriyet-i fikriyyeyi ortadan kaldırmışlardır, efkarı ve onun zımnında İslamiyet'i hasr ve tazyik etmişlerdir."[26]

Celal Nuri ulemanın menkulat ve hurafelerle uğraşmasının, fikir hürriyetinin önünü kapatmasının, cahil ulemanın hakiki İslam'la Garb'ın terakkiyat ve ihtiyaçlarına vukufsuzlarının ve sultanların da kendi çıkarlarına geldiği için ulemanın bu mesleğini tasvib etmelerinin, toplumu da bozduğunu, diğer cemiyetlere göre İslam toplumunun gerileme içerisinde olduğunu, müslüman kafasının artık düşünemez bir hale geldiğini söyler.[27]

Celal Nuri yine ulemayı özellikle felsefi ilimleri ortadan kaldırmakla eleştirir. Başlangıçta iyi bir şekilde başlayan felsefenin bir eğlence olarak kabul edilmesi ve felsefi kitapların yakılması sebebiyle devam edemediğini, zail olup gittiğini bu sebeple de islami ilimlerin Hristiyanlar vasıtasıyla geldiğini söyler. İslam ulemasının, "ulum-ı fikhiyye" ve "mesail-i itikadiyyeye" ait naklettikleri bilgileri ise islami ilimler arasında en basit olanları olarak gördüğü ve esas felsefenin yok edilmesi ile İslam ilimlerinin Vezüv yanardağı gibi birden bire bir çeşit istibdad altında çöktüğü kanısında olan Celal Nuri, ortadan kaldırılan felsefenin yerine ise bugün en kesif şekli ile bir softa ulemalığı konulduğunu söyler. Muhammediye'leri, Enverülaşikin'leri incelersek, bunu en açık bir şekilde görürüz[28] diyen Celal Nuri, "Ulemamız tozlu köhnemiş mücelledatın içinde bütün ulum ve fununun, bütün dekaik ve hakayıkın kaffe-i rumuz ve esrarın mevcut bulunduğuna kanarak Garb'ın fünun-ı tecrübiyye ve cedidesine Avrupa'nın idrak ve irfanına adeta kahkaha zen istihza oluyorlar"[29] diye meseleye dikkat çeker. Celal Nuri'nin bu yorumları medreselerin en önemli gerileme

---

[24] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.159.
[25] A.g.e., s.159-160.
[26] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.43.
[27] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.167; Celal Nuri, "İslam'da Vucub-ı Teceddud II", s.988.
[28] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -1-*, s.76-78.
[29] Celal Nuri, "İslam'da Vucub-ı Teceddud I", *İçtihad*, No.39, 15 Kanunisani 1327, s.972.

sebeplerinden birisini oluşturmaktadır. Hakikaten Katip Çelebi'nin de belirttiği üzere akli ilimlerin medreselerden çıkartılması medreseye vurulan en büyük darbe olmuştur.[30]

Celal Nuri yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı tavakkufun başladığını bunun ise gerilemeye sebep olduğunu ve bunun sonucunda artık ulemanın bir alay konusu halini aldığını söyler. Vaktiyle bu kadar büyük ulemayı yetiştiren medreselerin birer tenbelhane sırasına girdiğini ifade eden Celal Nuri, Avrupa'da Darülfünunlar ulum ve fununu genişletmeye ve çoğaltmaya çalışırken bizde tersi olduğunu söyleyerek gelişimi şu şekilde açıklar: Garp ve Şark birbirinden uzaklaşmaya başladı. Avrupa'daki ilim merkezleri menkulat ve skolastik ile olan alakalarını tamamen kestiler. Gelişmeleri için hiç bir engel kalmadı. Galile'den sonra artık ilim ve fen menkulat ve zününa bütün bütün egemen oldu. Menkulat ve esatir Batı'da tarihe mal oldu. Mektepler de ruhbanın elinden alınmaya başladı.[31] Memleketimizdeki ulema arasında menkulat asıl, ma'kulat ikinci derecededir. Biz bir meseleyi halletmek istersek evvela nakle sonra akla müracat ederiz.[32]

Batıcı akım içinde ulemaya kendi tabiriyle softalara en şiddetli eleştirilerde bulunan Kılıçzade Hakkı'dır. Kılıçzade Hakkı da Abdullah Cevdet ve Celal Nuri gibi ulemanın gerçek İslam'ı bilmediklerini, ictihad kapısını kapatarak hurafelerle dini otoritelerini devam ettirmeye çalıştıklarını söyler. Hatta bugün bu hale gelmemizin sebebi medreselerdeki kafalardır der.[33] Çünkü ulema halkı imana getirmek için hala mücize ve kerametle uğraşıyor, bu çeşit kitaplar yazarak yayınlamaya gayret ediyor. Hurafeler tarihe malolmuşken ve hakikat-ı muhammediyeden insanca bahsetmek mümkün iken ondördüncü asır hicride yeni maarif namına bunları tazelemekte bir hikmet yoktur.[34] Kılıçzade kendisinin inanması için mücizelere ihtiyacı olmadığını belirtir ve bunun nasıl bir eğitimle olması gerektiği ile ilgili olarak Doktor Dozy'nin

---

[30] Bkz. Katip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk Fi İhtiyari'l- Ehakk*, İstanbul 1286, s.9-10. Medreselerin gerileyiş sebepleri ile ilgili olarak ayrıca bkz. Mehmet Emin, "Tarihçe-i Tedris", *İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1334, s. 642-652; Kansu, c.I, s.21-26; İhsan Sungu, "Tevhidi Tedrisat", *Belleten*, 1938, c.II, s.410-416; s. Unat, s.6, 80; İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara 1966, s.9-10; Şehabeddin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s.3-54; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İctimai ve İktisadi Tarihi*, c.II, İstanbul 1974, s.468 vd; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara 1975, s.153-281; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s.61 vd; Ergin, c.I-II, s.101-117; Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara 1979, s. 404 vd; Atay, s.133-154; Koçi Bey, *Risale*, Sad: Zuhuri Danışman, Ankara 1985, s.50-56; Koçer, s.12-13; Muhammed Şevki Aydın, "Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.4, Kayseri 1987, s.321-336; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 3. Baskı, Ankara 1988, s.67-75; Kodaman, s.Giriş X; Akyüz, a.g.e., s.67-71.

[31] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.181; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.165-166.

[32] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.171-172.

[33] Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.52; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.79, 112, 119.

[34] Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.52-53.

Tarih-i İslam'ından aldığı şu iktibas ile açıklar: "...Nebi her kime teklif-i din etmiş ise, cevher-i akl-ı beşere müracaatla, izah ve beyanla etmiş hiç bir vakit havarik ve garaib ile teshir-i efkara tenezzül eylememiştir."[35] Kılıçzade içerik açısından doğru olmakla beraber uslup olarak oldukça sert ifadelerle kendisi gibi inanmayanları imana getirmek için bunu yapıyoruz diye cevap verenlere, bir hakikati görmek için yeterli basirete sahip olduklarını belirtir ve din eğitiminin akla dayanması hususunu vurgulayarak ulemayı şu şekilde tarif eder: "...Bununla beraber onlar, müzlim, mutaassıp, mutesellif, basiretsiz, cahil, çürüyen ve çürüten atıl, muzır muhafazakar ve bir hakikati kabul etmek için mutlaka ruyet-i harikaya veya darbe-i seyf-i sarime (keskin kılıca) muhtaç olan kaba, kirli, fasidülahlak (ahlakı bozuk) ve "summün bükmün umyun fehüm la yübsirun"[36] tavsifine ma sadaka bir softa olmaktan ise Ebu cehil gibi bir fetin (zeki) olmağı tercih ederim."[37]

Kılıçzade Hakkı da özellikle ulemanın sadece tefsir, hadis fıkıh ve benzerini ilimden sayarken diğer ilimleri ilim sınıfına koymamasını, softalıklarının en büyük işareti olarak görür. Halbuki ilim bunlardan ibaret olmadığı gibi, ikinci derece ilimlerden olan bu ilimlerin dünya işlerine hiçbir tesirleri yoktur. Yani bu ilimler, insanları ve siyasetleri idare etmek için hiç birşey öğretmezler. Bu fikri desteklemek için günümüz ulemasını ve onların bilgilerini incelemek yeterlidir. Bu iddianın canlı şahidlerini görmek için Bab-ı Meşihat'ın Ders Vekaleti salonuna gitmemiz yeterlidir. Orada ağlayarak göreceksiniz ki, ulemanın en alimi olarak sayılan kimselerin memleketin siyasi durumları, talebe-i ulumun terbiye ve tahsillerine dair en ufak bir fikirleri yoktur. Halbuki Fatih medreselerinde dini ilimlerin yanında diğer dünyevi ilimler en üst mertebede idi.[38]

Kılıçzade islam ilimlerinin fen ilimleri ile beraber gitmesi gerektiğini ve yeni tefsir ve ictihadların da bu yönde yapılması lüzumunun özellikle halkımızın geleceği açısından önemli olduğunu söyler. Halbuki ulema bin sene evvelki bilgilere dayanarak yapılmış olan tefsirlere göre ictihad yapmakta, yeni problemlere cevap vermeye çalışmaktadırlar. Bu aynı zamanda halkımızı da uyutmak demektir. Biz modern bilimlere göre yapılacak tefsirlerle halkımızı uyandırmak istiyoruz. Softalar ise bin senelik eski ictihadlarla günümüz müslümanlarını idare etmek istiyorlar. Yeni iklimler, yeni ırklar, yeni kafalar için yeni ihtiyaçlar lazımdır. Eğer ulema bu kafa ile devam ederse Avrupa'nın o büyük terakkisi bizi ezecektir.[39]

---

[35] A.g.e., s.53.
[36] Bkz. 2, Bakara, 18.
[37] Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.54-55.
[38] Kılıçzade Hakkı, "Zenbilli Ali Efendi Meselesi: Doktor Abdullah Cevdet Bey'e", s.1649.
[39] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.119-120.

Kılıçzade Hakkı hurafelerin yalnız Kur'an tefsirlerinde değil, peygamberin hayatı ile ilgili eserlerde de ulema tarafından pek fazla bir şekilde işlediğini söyler ve konuyu şöyle açıklar: İhtimal ki o hurafelerin faydalı olduğu zamanlar olmuştur. Belki bu günde bazı topluluklarda aynı tesiri yapabilirler. Fakat bunu devam ettirmek cüzi bir menfaat sağlasa bile bu, kişinin aklını ve zihnini tenvir etmek arzusundan yüksek tutulmamalıdır. Ulum ve medeniyet-i cedidenin yirminci asrında, tabiat üstü itikadatı devam ettirmektense, insanlara, hakikate uygun ve hakikati içeren bir fikri terbiye vermek her halde daha yüksek bir fikir, daha seçkin bir özelliktir. Bununla beraber tabiat üstü bilgileri vermek pratik ve ameli bir netice vermiyor. Rasadat ve hesabat üzerine yanılmaz surette tesis edilen kozmografya ilmini öğrendikten sonra; mesela Kur'an'da çok defa konu edilen seba semavat (yedi kat gök) tabiratını, bir öğrenci, biraz başka türlü düşünmeğe mecbur oluyor; ve anlıyor ki çocuk iken kendisine telkin edilen bu hususdaki malumat ve itikadat doğru değildir. Şimdi o çocuğa gözüyle görmek derecesinde kani olduğu bir hakikatin hilafında: "Kur'an böyle yazıyor ve sen de mutlaka böyle itikad edeceksin" demek hiç bir zaman onu ikna edemez. İkna edilemiyen bir dimağ ise her vakit münkir ve asidir. Halbuki ulemamız bunu bugünkü fünuna göre te'vil ve tefsir edebilirler. Fakat medrese ulemasının cehaleti ve asırlarca evvel yazılmış olan tefsirlerden başka türlü Kur'an-ı Hakim'in tefsir edilebileceğine kani olamamaları birçoklarını dalalete sevketmek mecburiyetinde bırakıyor. Halbuki hakikatte dalalette kalan kendileri olup kurtuluşu bulan o öğrencidir. Fakat neye yarar ki bu suretle büyük bir ihtilaf kapısı açılmış oluyor. İlahi kitaplar hiç bir zaman fen kitapları olmadığı için lisan-ı hak ile mütekellim olan nebiler, fünuna müteallik olan konulara ait, ümmetlerine açıklamada bulunacakları zaman, mutlaka asırlarında geçerli olduğu derecede bahsetmişlerdir.[40]

Zaten peygamberlerin görevinin bu olmadığını peygamberin de bize yüksek bir ahlak ve seciyye talim etmek istediğini ifade eden Kılıçzade Hakkı, gençlerimizi dinsiz sayan medrese uleması eğer bu iddialarına kendileri de inanıyorlarsa artık

---

[40] Kılıçzade Hakkı, "Hatemü'l-Enbiya ve Celal Nuri Bey", s.2-3. Kılıçzade'nin bu görüşlerini içtihad kapısının açılması ve reformcu olduğunu söyleyenlere cevap olarak hemen her yazısında derinliğine işleyen kimse ise Celal Nuri'dir. O'nun bu konudaki görüşleri şöyledir: "...Ben yalnız seyyidimiz, şefiimiz Muhammedü'l- Emin'in tebligatını bilirim. Eğer bu nususa dair verilen eski tafsilat, bu asırda, bana muvafık yani maslahat-ı ammeye mutabık gelirse kabul ederim. Eğer bunların böyle bir mahiyeti yok ise ben kendi kendime muvafik bir çare-i tefsir ararım. Madem ki İslamiyet son güne kadar devam edecektir ve din günü umumidir o halde dekaik-i kuraniyyeden ihtiyacat-ı asra erfak ahkam çıkarılması tabiidir. İçtihad serbest olmalıdır....Biz İslamiyet'te vucub-ı teceddüde imankarız. İslamiyet'te teceddüd demek sünnet ve siret-i resule rucudan başka bir şey değildir..." Ve Usul-i Fıkıh'ı Kur'an'la bir tuttuğumuzu halbuki böyle olmadığını ifade eder. Yeni bir Usul-i Fıkıh tedvin ettiğimiz gün kurtuluşumuzun başlacağını söyler Usul-i Fıkıh bir araçtır. Celal Nuri hutbe ve vaazlarımızın ancak bu değişiklikler sayesinde değişebileceğini söyler. Bkz. Celal Nuri, "Muarızlarıma Cevabım", s.2-5. Celal Nuri'nin bu konudaki görüşleri için ayrıca bkz. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.38, 44-45, 47; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.44-49, 159-160.

onlara bir teceddüd göstermeye çalışmalıdırlar demektedir. Bu asırda fünun ile beraber gitmeyen din ilimleri bize bir fayda vermez diyen Kılıçzade şu önemli sonuca varır: "Şu halde bütün mebahis-i diniyyeyi akıl ve hikmet dairesinde büyük bir hürriyet-i fikriyye ile mevzubahs-i münakaşa etmeğe istidad gösterebilmeliyiz ki bu asr-ı terakkinin evladı olmaya kesb-i istihkak edelim."[41]

Yine yukarıdaki fikirleri ile ilişkili olarak Kılıçzade Hakkı, Avrupa'nın terakki etmesinin bizim de geri kalmamızın en önemli sebebi olarak da ulemanın ilimleri sadece dini ilimler olarak görmesinden kaynaklandığını ifade eder: Fransa Kralı I. Fransuva Paris'te College de France'ı inşa ederken Kanuni Sultan Süleyman da Süleymaniye Medresesini ihya etmekte idi. Bugün Kolej de France nedir, Süleymaniye medresesi nedir? Bir kere Kolej de France'ın yetiştirdiği ulema ve o medrese göz önüne getirilsin bir de ulum ve fünunun kıymetini bilmeyen ve bunların tamamını Halebi'den ibaret zanneden, yegane sermayeleri cehalet ve taassup olan ulema ve onların fikirleri dolayısı ile kötü bir hale getirilen Süleymaniye Medresesi gözönüne getirilsin.[42] Bunun bir sonucu olarak da ulema tamamen ahirete önem vermiş, dünya işlerinin yüsüstü kalmasına sebep olmuştur.[43]

Memleketin bu suretle irfanını mahvedenler tabiatıyla mehasin-i ahlak ve maneviyatını dahi mahveden ulemanın din ilimleri ve medeniyetten, müsbet ahlaktan ve fen ilimlerinden nasiplerini almamaları sebebiyle millete nasıl faydaları olabilir diyen Kılıçzade Hakkı bu tür ulemanın yapacağı eğitim-öğretimden fayda beklenemiyeceğine de değinir: "Yirmi otuz sene mütemadiyen *nasara yensuru* ve *kale yekulu* tasrifatının karşısında sallanıp durmaktan başka bir hüner göstermeyen bu kabiliyetsizlerin (ulema-i hakikiyeyi daima müstesna tutulmalıdır) nesine güvenmelidir de etfal-i müslimini bunların yed-i terbiyesine teslim etmelidir.

Burunlarının ilerisini göremiyecek kadar basiret ve serbestiden binasip ve mahrum olan ve ta asırlardan beri tevali edip nusus-ı katiadan ziyade menkulat-ı batılaya dalan bu efendilerin usul ve ihtiyac-ı hazıraya tatbikan evladlarımızı terbiye edebilmeleri varid-i hatır olabilir mi?

Ey evliya-yı etfal-i müslimin! sizi katiyyen temin ederim ki, softalık efkar ve terbiyesiyle perverd (terbiye eden) edilenlerin iktisab edecekleri marifet cehalettir, taassubtur, zayıf fikirdir, zayıf ahlaktır.

Aslında softalık mesleği bir mekteb-i mahsustur. Buraya teceddüd ve efkar-ı ahrarane girmek memnudur. Zira bu mesleğin salikleri insanları yalnız cennet ve

---

[41] Kılıçzade Hakkı, "Hatemü'l Enbiya ve Celal Nuri Bey", s.3.

[42] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.23; Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harp", s.1279.

[43] Kılıçzade Hakkı, "Azadamard Gazetesi Sermuharrirliğine", s.1539-1540; Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.16-17. Krş. Abdullah Cevdet, "Büyük Hastalık", s.317.

cehennemle itma ve ihafe eylemekle kabil olur zam-ı batılındadırlar. Onun için var kuvvetlerini cennet ve cehennem tasvirine verirler...

Daha açık söyleyeyim mi?... din ve medeniyet-i islamiye ve osmaniye softalık ve dervişlik mektebinin usul-i talim ve terbiyesinden o kadar müstefid olabilir ki, iş bu istifade: zulmettir, hüsrandır, indirastır."[44]

Kılıçzade İslam dünyasında İbni Rüşd gibilerinin ortaya çıkmasını ise onların bulunduğu bölgelerdeki fikir hürriyetine ve bizdeki anlamda bir softalık ve dervişlik mesleğinin olmaması ile açıklar ve halbuki bizde ise bir kimse hür fikri ile birşeyler söylemeye kalksa hemen softalar onu aforoz ederler diyerek Celal Nuri'nin de üzerinde önemle durduğu bir husus olan ulemanın fikir hürriyeti önünde bir engel olduğunu ifade eder.[45]

Kılıçzade yazılarında kullandığı tiplemelerle de yine devamlı olarak softalara hücum etmiştir. Bunlardan birisi de "Yunus Hoca" tiplemesidir. Yunus Hoca'yı cehaletin temsilcisi olarak gösterir. Onun karşısına ise ilim ve fünunu gerçek anlamıyla anlamış ve bunu din ilimleri ile birleştirebilmiş aydın tipini çıkarır: "...Cehalet mevcut oldukça Yunus hocalar yaşayacak ve ölmeyecektir. O, ancak ulum u fünunun teammum ettiği gün ebediyyen alem-i hayata veda etmiş olacaktır...Cehaletin hakim olduğu iklimler Yunus Hoca'nın idame-i nesli için en musait şeraiti havi olan muhitlerdir..."[46]

Yunus Hoca'nın asıl mesleğinin cahillik olduğunu ve ortaya koyduğu ilmi eserlerin bir çok medresenin mahsulu olduğunu söyler. Kılıçzade Osmanlı tarihinde olan bütün olumsuz olayların altında bu tiplerin olduğunu söyler.[47]

Batıcı akımın hurafelerle karışmış bir din anlayışını temsil eden, ilmi yalnız tefsir, hadis ve fıkıhdan ibaret sayan, fen ilimlerine, felsefeye hiç rağbet etmeyen ulemaya kendi tabirleri ile softalara yönelttikleri eleştiriler, özellikle İslamcı cephe ve medrese mensuplarınca tepkiyle karşılanmıştır. Bu tür yazıların çıkması üzerine Batıcılar eleştiri yönelttikleri ulemanın yalnız saf halkımızı zehirleyenler olanlar olduğunu yoksa gerçek ulemaya hiç bir sözlerinin olmadığını her fırsatta yazmışlardır.[48] Mesela Hafiz Ferid Kuran-ı Kerim'den bir ayetin mealinin hakkıyla

---

[44] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.24-25; Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harp", s.1279-1280. Celal Nuri de bugün memlekette görülen ahlak buhranının sorumlusunun ulema olduğunu söyler. Bkz. Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.117-118, 120-122; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.210-211.

[45] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.7, 25-26; Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harp", s.1280.

[46] Kılıçzade Hakkı, "Yunus Hocanın Kendisi", s.1601-1602.

[47] A.gm., s.1602.

[48] Bkz. Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.716-717; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.40; Kılıçzade Hakkı, "Dervişlik Softalık Meselesi", s.1350-1351; İsmail Hami, "Celal Nuri Beyefendiye, Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye Münasebetiyle", s.1180; "İtiraf ve İşhad", *İçtihad*, No.55, 21 Şubat 1328, s.1228-1230.

anlaşılabilmesi için ulemanın birçok ilimleri bilmeleri gerektiğini söyler, gerçek alimlerin de bu kimseler olduğunu ifade eder ve medreselerde okutulan ilimlerle ilgili olarak da bu konuya kısaca şu şekilde açıklık getirir: Bizim medreselerde gördüğümüz sarf, nahiv, beyan, bedayi, mantık vesaire hakikatlerin meydana çıkmasına ve anlaşılmasını hizmet etmez. Bundan bu ilimler lüzumsuzdur dediğim anlaşılmasın. Nasıl lüzumsuzdur diyebilirim ki, bu, ayet-i celileden kasdedilen ve zikredilen manaları anlayabilmem, bu ilimleri öğrenmemle mümkündür. Ancak himmeti bunlara hasretmek ulum-ı mezkureyi bilmek istememek ayet-i kerimenin sarahatine karşı isyan etmek olduğunu arzetmek istiyorum. İslam dünyasında ulema saygıdeğerdir. Fakat saygı o ulemayadır ki Kur'an-ı Kerim'in tavsiye buyurduğu üzere diyanete vakıf olmakla beraber ulum-u fünunun hiç birine düşmanlık etmez, az çok cümlesine vakıf olmaya çalışır. Sonra da yine Kur'anın tavsiyesi üzerine ahlaka, ictimaiyyata hizmet eder, yoksa leyle-i mübareke-i kadirde Ayasofya Cami-i Şerifi'nde bazı safdil ehaliden para koparmak onları soymak için (Ashabın peygambere verdiği gibi siz de ulemanıza veriniz) cümlesiyle haşa peygamberin sadaka-i fitra aldığını ima ederek ve elini öptürerek sadaka-i fitraları toplayan cerrarlar ulema değillerdir.[49]

Batıcı akım içinde Mahmud Sadık da akıl ve fikrin kötüye kullanılmasının yegane sebebi olarak ulemayı görür ve onları "...Bizi, aklımızı hüsn-i istimalden alıkoydular, dalalete düşürdüler." diye eleştirir ve "Memleketin ve milletin necat ve halasına çalışanlar için herşeyden evvel en birinci vazife kementlerden kurtarmaktır. Hurafat ve bevatıldan tathir eylemektir... Fen ve marifete, hakikate meylettirmektir...." ifadeleriyle de ilgilileri bu hususta göreve çağırarak, ulemanın yeniliklerin önünde engel olduklarını Allah'ın insana en büyük nimeti olan akıl ve fikri kullanmayı engellediklerini, Avrupalıların bu melekeleri iyi kullanarak bu seviyeye geldiklerini söyler.[50]

Batıcı akım fikir hürriyetinin önüne bir set çekerek içtihad kapısını kapatan, hurafe, mücize ve batıl itikatlerle İslam'ı tanınmaz bir hale getiren, fikirleriyle halkı uyutmaya çalışan, her meseleyi din ile irtibatlandırmaya çalışan, akli yorumlardan daha çok nakliyat ile uğraşan, bu anlamda fen bilimlerine ve felsefeye öğretimlerinde ve kitaplarında hiç yer vermeyen sahte ulemaya karşı tenkitlerde bulunmuşlardır. Batıcılar bu tür bir ulema sınıfının modernleşme önünde en büyük engel olduğunu söyleyerek onların zihniyeti ile bu asırda hayatta başarılı olunamayacağını söylerler. Çünkü onlar sadece ahirete önem vermektedirler, bütün herşeyi bunun üzerine bina etmişlerdir. Softalar için gaye dindir ve onun zımnında da cennetin köşkleri, taamlar, hurileri, gilmanları vardır. Bizim için aslolan kemal ve insanlığın umumi refahıdır. Din

---

[49] Hafız Ferid, "Ufak Bir Mevizam", *İşhad*, No.79-2, 5 Eylül 1329, s.1749.
[50] Mahmud Sadık, "Musahabe-i İçtihad", *İçtihad*, No.89, 16 Kanunisani 1329, s.1977-1979.

bunun için bir gaye değil bir vasıtadır. Softalar yalnız dindar olmak veyahut öyle görünmek isterler. Biz ise dinin bahşettiği sonsuz maddi ve manevi feyizlerden istifade etmek isteriz ve ahiret kadar dünyaya da ehemmiyet veririz.[51] Ancak söylenildiği üzere zikredilen vasıfları üzerinde taşımayan gerçek ulemayı bunlardan ayırmışlardır.

Batıcı akımın aydın kafalı din adamlarının yetişmesini istemesi, batıl itikat ve hurafelerle mücadelenin yanısıra, islamlığın sanat, ticaret ve dünya kazançlarını teşvik eden akli yanlarını öğrencilerine öğretebileceklerinden[52] de kaynaklanır. Bu programlara akli derslerin konulmasını, ulemanın bunlarla meşgul olmasını kısaca öğretim sürecinin bu yönde gelişmesini gerektirir.

2- Medrese Talebeleri

Batıcı akım ulema veya kendi tabiriyleriyle softalara yönelttikleri tenkitleri medreselerde okuyan talebe-i ulum veya yine kendi ifadeleriyle softacıklara da yöneltmişlerdir. Çünkü birçok açıdan eleştiri yaptıkları ulemanın öğretiminden geçen medrese talebeleri eğitim-öğretim açısından kötü bir durumda idiler.

Batıcılar öncelikle medrese talebelerini, büyük çoğunluğunun askerden kaçmak için medreseye kayıt yaptıran ve öğrencilikle asla ilgisi olmayan kişilerin oluşturduğu noktasından tenkit etmişlerdir. Mesela Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı'nın İçtihad Dergisi'nin 58 numaralı sayısındaki yazısı üzerine kapanması ile ilgili olarak Dergi'nin 60. sayısında konuyla ilgili olarak yazdığı "Softalığa Dair" adlı yazısında Kılıçzade Hakkı'yı savunmuş ve sadece dini terbiye ve talim alan fakat milli bir terbiyeden geçmeyen bu kimselerin askerlikten kaçtıklarını, birtekinin bile düşman kurşunuyla ölmediğini söyler.[53] Abdullah Cevdet, İstanbul'da bulunan medreselere devam eden öğrencilerin yaşlarının 15 den başlayarak 40 yaşına kadar olduğunu, fakat çoğunluğu 30-40 yaşındakilerin oluşturduğunu söyleyerek[54] de amacın daha çok askerlikden kaçmak olduğuna işaret etmektedir.

Batıcı akım yazılarında sık sık ulema ve medrese öğrencileri ile ilgili getirdikleri eleştirilerinde, amaçlarının onları yok etmek değil, fakat onlar istemeseler bile yükseltmek olduğunu belirtir.[55] Çünkü memleketin kurtuluşu iyi eğitim görmüş aydın

---

[51] Bkz. Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.16-17; Kılıçzade Hakkı, "Azadamard Gazetesi Sermuharrirliğine", s.1539-1540. Krş. Abdullah Cevdet, "Büyük Hastalık", s.317.

[52] Bkz. Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", s.1304-1305.

[53] A.g.m., s.1303-1304.

[54] A.g.m., s.1305.

[55] A.g.m., s.1304. Nüzhet Sabit Abdullah Cevdet'in İçtihad'daki bu yazısına cevap verirken "Abdullah Cevdet softaları terakkiyat-ı ictimaiyyemizde nurlu ve hayatlı bir amil olarak kullanmak istiyor. Bu noktada onunla hem fikirim. Doktor'dan ayrıldığım nokta softaların i'lasında takip edilen yoldur. Ben diyorum ki memlekette müstereddi olan yalnız softalık değildir. Mekteplerimiz de medreselerimiz kadar geridir, müstereddidir.. Mektepliler de softalar kadar müstereddidir, geridir. Daha izah edilmek istenirse derim ki elimizde softalarıyla, medreseleriyle, mektepleriyle, aileleriyle, hayat-ı hususiyye ve umumiyesiyle geri kalmış bir memleket vardır. Bir sınıfı, memleketin geri kalmasından sorumlu tutarak

din adamı ile mümkündür. Hatta medrese talebelerine hükümet tarafından tahsis edilen ödeneğin az olduğunu, bunun bu sınıfın yükseltilebilmesi için çoğaltılması gerektiği kanaatindedirler.[56] Avrupa Darülfünunları'ndaki talebenin ulaştığı yüksek seviyelere medrese talebelerinin de ulaşmasını isterler. Bu sebeple, medrese talebelerinin bulundukları durumu ve ulaşmalarını istedikleri eğitim-öğretim seviyesini Avrupa medreseleri ile karşılaştırma yapmak suretiyle izaha çalışırlar. Mesela Abdullah Cevdet Avusturya'nın Viyana şehrinde ziyaret ettiği Katolik medreseleri ile ilgili bilgiler verirken bu karşılaştırmayı özetle şu şekilde yapar: Orada talebe-i ulumun mazhar oldukları muntazam ve müreffeh hayatı gördüm. Onlar senenin üç ayını dilenme (teseül) ile geçirmezler. Yemeklerini kendileri pişirmezler, çamaşırlarını kendileri yıkamazlar. Muntazam dershaneleri, yemekhaneleri, havadar, temiz yatakhaneleri, beden eğitimi salonları, kimya, hikmet, tarih-i tabii müzeleri vardır. Bunlar buradan hakikaten mütemeddin, münevver, fazıl bir adam olarak çıkarlar. İzzet-i nefisleri halelden masun kalmıştır. Öğrenmeye ve öğretmeye alışmışlardır.[57]

Yine başka bir yazısında Abdullah Cevdet, Avrupa medreselerindeki talebelerin öğretim gördükleri yerlerle ilgili şu bilgileri verir: Havası bozuk, rutubetli kayalar altında vücudunu ve ruhunu çürütmez. Onların medreseleri mükemmel bir Darülfünun'dur. Yüksek bir yerde bina olunmuştur. Etrafında geniş bir bahçe ve orman ve numune tarlaları vardır. Mükemmel yatakhaneleri, karyolaları, hamamları, musiki salonları, laboratuvarları, idman salonları mevcuttur. Yemekleri pak ve geniş bir mutfakta mükemmel ve mütefennin aşçılar tarafından hazırlanır. Çamaşırları buharlı makinelerle yıkanır. Abdullah Cevdet bizde ise bunun tam aksi bir durumun olduğunu önemle belirtir.[58]

Celal Nuri de Avrupa Üniversiteleri ile bir karşılaştırma yaparak medrese talebesinin özellikle bu kurumlarda gördüğü eğitim öğretime açıklık getirmeye çalışır: Sorbon, College de France, Oxford, Cambridge, Heidelberg fikr-i beşer için yeni yeni cihanlar keşfederken, bizim talebemiz medrese köşelerinde, diz üstü manasını katiyyen bilmemek şartıyla cümleler ve Arapça ibareler teganni ile meşgul idiler. Bizde yirmi senede bir medreseneşin tam manasıyla bir hiç olarak icazetnamesini

---

softalar isteseniz de istemeseniz de sizi ıslah edeceğiz demek onu kinlendirmektir. Bu pisikoloji açısından da iyi bir usul değildir. Zorla ıslah olmaz. Islah yollarını hazırlamak gerekir. Kendi mensup olduğumuz grubu yükselterek bunu yapamayız. Biz hiç bir zaman adam yetiştirecek sebepleri hazırlamadık. Softalara yapılan bu hucumun yüzünden hergün mektep ve medrese biraz daha birbirinden uzaklaşmaktadır. Bugün mektepler bizim elimizde bizi tekfir de etmiyorlar onları niçin kurtaramıyoruz. Mektep ve medreseyi birbirine yaklaştırmak lazım. Bu yolda Darülmuallimin tarafından bir adım atılmıştır. Memleketin kurtuluşu burdadır. Bu adımı diğer leyli mektepler de atmalıdır." ifadeleriyle karşı çıkar. Bkz. Nüzhet Sabit, "Medrese ve Mektep El Ele", s.53-55.

[56] Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", s.1305.

[57] A.g.m., s.1304.

[58] Abdullah Cevdet, "Ama, Uçurum, Ben", s.1737.

alıyor, Avrupa'da ise kabul edilen öğretim usulleriyle bir öğrenci şöyle bir kaç senede ilim ve fennin esasını elde ediyor.

Avrupa'da Darülfünunlar'da Encümen-i Danişler'de, İlmi Cemiyetlerde, laboratuvarlarda ulemanın gözetiminde spectroscope ile maddeler kimyevi açıdan incelenir, hayvan ve bitki türlerinin özellikleri keşfolunur. Eski Mısır ve Asur yazıları okunurken, bizde allamelerimiz Asr-ı Saadet ile ilgili ne kadar hurafat varsa cümlesini cem ile "Mahmudussiyer" lere derc ederler. Pek büyük bir iktidar gösterip Muhyiddin Arabi'nin kendisinin bile yazdıktan sonra anlayamıyacağı Fusus ve Fütuhat'ını incelemek ile uğraşırlardı.[59]

Gerek Abdullah Cevdet'in gerekse Celal Nuri'nin medrese talebelerinin barındıkları yer ve gördükleri eğitim-öğretiminin durumu ile ilgili verdikleri bilgiler öğrencilerin hiç de iyi bir konumda olmadıklarını göstermektedir. Aslında Batıcı akımın ulema, talebe, medrese eğitim-öğretimi ile ilgili yönelttikleri tenkitler, medreselilerin kendileri tarafından da kabul edilmekteydi.[60] II. Meşrutiyet döneminde yapılan medrese ıslahatları da bunu doğrulamaktadır.

3- Medrese Eğitim-Öğretimi

a- Medrese Programları

Batıcı akımın medreselerle ilgili olarak getirdiği en önemli eleştiri ise bu kurumlarda yapılan eğitim-öğretimin metod ve muhtevası ile ilgilidir. Yukarıda medrese hoca ve talebesi ile ilgili bilgiler verilirken kısmen değinildiği üzere Batıcılar bu konu ile ilgili olarak önce medreselerde okutulan ilimler konusunda tenkit yöneltmişlerdir. Batıcılara göre medrese programlarından akli ilimlerin kaldırılması ile bunların yerini tamamen hurafe, masal ve menkulata dayalı ilimler almıştır. İlim yalnız din ilimleri olarak anlaşılmış yeni ilimlere kesinlikle yer verilmemiştir. Hatta Kılıçzade Hakkı'nın Yunus Hoca tiplemesi ile belirttiği üzere ulum-u diniye denilen din ilimleri Kuran-ı Kerim ile Mızraklı İlmihal Kıraatı, Tecvid ve harfleri sülüs veya nesh hattıyla teker teker yazmaktır. Bunları tahsil etmiş olan herkes efendi ve melladır. İstediği yerde ders okutabilirlerdi.[61] Yine Akvamüssiyer, Halebi, İzi, Envarülaşikin, Muhammediye gibi hurafelerle, menkulatla, bin sene evvelki insanların

---

[59] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.182; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.166-167.

[60] Bkz. Hemedanizade Ali Naci, *Softalar ve Medreseler*, İstanbul 1325; Eşref Efendizade Şevketi, *Medaris-i İslamiye Islahat Programı*, İstanbul 1329; Mustafa Safvet, "Talebelerin Medreselerden Şikayeti. Medreselerimiz Hala Yoluna Konmadı", *Sebilürreşad*, c. II-IX, Aded 29-211, 1328, s.53-54; Abidullah, "Medreselerimizin Islahı", *Yeni Tasvir-i Efkar Gazetesi*, 18 Haziran 1909, s.3-4. Ayrıca bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", s.60-61; Atay, s.214-231.

[61] Kılıçzade Hakkı, "Yunus Hocanın Kendisi", s.1603.

verdiği fetvalarla dolu olan kitaplar bu kurumlarda okutulan kitaplar olmuştur.[62] Batıcılar İstanbul medreselerinde bu tür kitaplar okutulurken memleketin diğer yerlerindeki medreselerin kitaplarının durumunun ise bundan daha kötü olduğunu tamamen hurafelerin yer aldığı kitapların öğretiminin yapıldığını söylerler.[63] Halbuki Kur'an'ın gerektiği şekilde anlaşılabilmesi din ilimlerinin yanında akli ilimlerin de öğretiminin yapılmasını gerektirir. Fen bilimlerinin medreselerde öğretiminin yapılmaması, hatta zikredilen sebeplerden dolayı din ilimlerinin de iyi bir şekilde okutulmaması Kur'an ayetlerinin sırf zahiri manaları ile anlaşılmasına sebebiyet vermiş, bu metodları ayetler arasında tenakuzlar da meydana getirmiştir. Hatta halka da bunları bu şekliyle anlatmışlardır.[64] Menkulatla dolu olan kitapların medreselerde okutulması toplumun mevcut problemlerine cevap veremediği gibi düşünmeyi de engellemiş, fikir hürriyetinnin önünde engel teşkil etmiştir.

Abdullah Cevdet, Avrupa medreselerinde İnciller'in, Tevratlar'ın tetkiki, fıkhın yanında Avrupa kanunlarının tamamı ve akli ilimler takip olunurken ve bütün talebe Hegel'i, Kant'ı, Darwin'i, Dozy'i August Comte'u -kafir olmaksızın- okuyup, incelerken ve muhtelif eserler, hıfzıssıhha dersleri medreselerde önemli mevkileri işgal ediyorlarken, bizde ise öğretimin yalnızca din ilimleri üzerine kurularak hatta bunun da fikir hürriyetine izin verilmeksizin menkulatla yapıldığının önemle altını çizer. Yine Avrupa medreselerindeki talebeler birkaç yabancı dil öğrenirken, bizde bırakın başka lisanları Arapçayı bile yıllarca doğru dürüst öğrenemidiğini ve hatta medresenin Arapça öğrenmekle vakit geçirilen bir kurum haline geldiğini söyleyerek hakikaten medresenin içinde bulunduğu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır.[65] Yine Avrupa'yı bugünkü akli seviyesine Darülfünunlar'ından daha çok medreselerinin getirdiğini çünkü Avrupa medreseleri, Darülfünunlar'da yapılanlara muhalif olmamış, onları desteklemiş, onların elde ettikleri bilgileri kendi programlarına koyabilmişlerdir[66] diyen Abdullah Cevdet, bu hususta Avrupa ile bizim aramızdaki gelişmeyi şu şekilde açıklar: "...(Aristoteles)in akidesi gerek medreseler gerek ruhban mektepleri tedrisatının kısm-ı mütemmimi olmaya vasıl oldu. Aradan çok geçmeksizin, usandırıncaya kadar aynı şey tekrar olundu. Anlaşılmayan bazı kelimelerin izahı üzerine şerhler, şerhler üzerine ta'rifat yapıldı ve fikir boşuna işlediğinden abesiyata boğuldu. (Rabelais) nin kitabının bir faslında, bir kurun-u vusta

---

[62] Bkz. Abdullah Cevdet, "Ama Uçurum, Ben", s.1737; Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-ı Vusta", s.1274; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.24; Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.167, 175-176; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.161.

[63] Bkz. Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.89; Kılıçzade Hakkı, "Tenkid-i Asar: Akvamüssiyer", s.1435.

[64] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.112.

[65] Abdullah Cevdet, "Akd-i Nikah Derneği", s.1591,1593. Ayrıca bkz. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.71.

[66] Abdullah Cevdet, "Ama, Uçurum, Ben", s.1736.

kütüphanesinin kitaplarına verdiği gülünç ünvanlar Arapça'dan tercüme edilmiş zannolunabilir. Bu ünvanlar, fi yevmina haza ulema indinde büyük bir mergubiyeti haiz olan müdevvenatın tabiatına o dereceye kadar muvafiktır..."[67] Avrupa akli ilimlere önem verirken bu onlara faydalı bir gıda oldu biz ise onların terkettiklerini alarak ölümümüze neden olan iskolastik zihniyeti benimsedik der ve bunun bizim son felaketimiz olduğunu ifade eder.[68] Abdullah Cevdet'in Avrupa ile bizim aramızda medreseler açısından yaptığı bu karşılaştırmada vardığı netice oldukça önemli bir tesbittir. O şöyle der: "... Avrupa memleketlerindeki iktisabat-ı fenniyye müslümanlara gayr-i malum kaldı ve farkına vardıkları zaman o muktesabat-ı fenniyyeyi red ve tezyine vardılar. Bu ise kısa bir zamanda intihar etmek idi."[69]

Kanaatimizce Abdullah Cevdet'in yaptığı bu tesbit doğrudur. Çünkü, II. Meşrutiyet döneminde ıslahatlardan önce medrese programlarında fen bilimleri ile ilgili derslerin yer almayışının özellikle Batıcı akım tarafından eleştiri alması, yapılan medrese ıslahatlarında programlara fen derslerinin konulmasına sebep olmuştur. Ancak bu derslerin yine eski medrese metodları ile ve hafife alınarak öğretiminin yapılmaya çalışılması medresenin çöküşünü hızlandıran en önemli sebepler arasındadır.

Medrese eğitiminde daha önemli olan bir husus ise bu kadar az bir muhteva ile yüklü olmasına rağmen, medrese talebelerinin altı-yedi sene manasını hiç anlamaksızın ancak hafızlıklarını tamamlayabildikleri, harekeli yazıları dahi kekeleyerek okudukları ve böylesine bir öğretim sürecini ancak 20-25 senede tamamlayabilmeleridir. Hatta bu şekilde mezun olan talebelerin Kadı, Şeyhülislam dahi olmaları ve medrese talebelerinin imtihanlardan muaf tutulmaları da eleştiri getirilen hususlar arasındadır.[70] Abdullah Cevdet'in de belirttiği üzere eğer bu kurumlardan bir iyileşme beklenecekse buralara diğer mektepler kadar önem vermeliyiz. Bunun yolu ise bu kurumları her bakımdan inceleyerek eksikliklerini tesbitle ıslahlarına çalışmaktır. Bunu yapmaktan kaçınmamalıyız.[71]

b- Öğretim Metodu

Medreseler kısmında açıklanması gereken en önemli konulardan birisi de eğitim-öğretimdeki metod meselesidir. Abdullah Cevdet Abduh'un el-Ezher Medresesinde din ilimleri yanında modern fen bilimlerinin öğretiminin yapılmasını denediğini, hatta matematik, fen, coğrafya gibi derslerin genel bilgiler şekilde

---

[67] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.694.
[68] A.g.m., s.695-696.
[69] A.g.m., s.696-697.
[70] Bkz. Kılıçzade Hakkı, "Yunus Hocanın Kendisi", s.1603-1604; Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.182; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.166.
[71] Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", s.1306.

okutulduğunu ve bunlarla birçok yeni gelişmeler kaydedebildiğini zikrederken de meselenin özellikle metod yönüne işaret eder. Abdullah Cevdet'in Abduh'un gayretlerine rağmen onun kusurlu olduğunu yine yukarıdaki fikirini destekleyecek şekilde izah eder: "Bu müceddidlerin kusurları kendileri terbiye-i asriyye almaksızın terbiye-i asriyye taraftarı olmaları oldu. Temayülat cihetiyle asri oldukları halde, eski stokdan fikirler seçmekle iktifa ettiklerinden, muhafaza ettikleri usul, Methode cihetiyle eski kalıyorlardı..."[72] Abdullah Cevdet'in Abduh'un gayretinde gördüğü kusur Osmanlı medreselerindeki eğitim-öğretimin de en önemli eksikliklerden birini oluşturuyordu.

Celal Nuri medreselerin bu açıdan içinde bulunduğu durumu şu cümleleri ile açıklar: "Bildiğimiz usuller pek eski, pek ibtidaidir. Bunun bir esaslı kabahati de menkulata müstenid olması hürriyet-i fikriyyeyi selb ve red etmesidir. Alaturka maarif -görüldüğü üzere- bir para etmiyor. Senelerce tahsil bir semere vermiyor. Dünya ve mafihanın hiç bir tarafında artık böyle bir usul kalmamıştır. Kurun-u vusta enkazı olan Hristiyan ve hususiyle Katolik papasları bile o la yeud (artık kabul edilmeyen) müessesatı tedrisiyelerinde pek yeni usulleri tatbik ediyorlar. Medreselerimiz namusumuza dokunacak bir mertebe-i pestdedir (aşağı derecededir)."[73] Celal Nuri'nin cümlelerinden de anlaşıldığı üzere medreselerde yıllarca menkulatla uğraşılması, ilimin yalnızca bunlardan ibaret olduğunun zannedilmesi öğretim metodunu da belirlemiştir. Çünkü geleneğin üzerine düşünme olmayınca, yeni problemler karşısında yeni fikirler üretilmeyince sadece mevcut bilgiler öğrenilir. Fikir üretmeksizin mevcut bilgilerin öğrenilmesi ise öğrenilenlerin anlaşılmaksızın ezberlenmesini ortaya çıkarmış ve "ezberciliği" yegane öğretim metodu yapmıştır. Medreselerdeki bu kötü öğretim sebebiyledir ki talebe bu kadar uzun bir öğretim süreci geçirmekte ve bu sürecin sonunda pek az bilgi alabilmektedir. Zaten fen bilimleri medreselerde öğretilmediği için tecrübi metodların hiçbirisine de yer verilmemiştir.

Satı Bey'in Tanzimatçılık tartışmaları sırasında mekteplerle de karşılaştırarak verdiği bilgiler, bu kurumlarda yapılan eğitim-öğretimin metodu konusunda önemli bilgiler vermektedir. O konu ile ilgili şunları söyler: "Mekatib-i umumiyeye giren yenilik: biraz hesap ve hendese ile biraz tarih ve coğrafyadan ibaret gibi idi. Garp'tan yalnız bu ilimler alınarak mekteplere idhal edilmiş, fakat onların ne usul-i tedrisleri ile ve ne de usul-i tahrirleri ile iştigal olunmamış idi; Onun için o derslerde, öteden beri mutad olan tarz-ı tefekkür ve tedris ile taallüm ve talim başlamış idi; "nasara, yensuru" nasıl ezberlenebilir ve tekrar ettirilirse, hududlar, burunlar, atalar, tarifler, kaideler..de

---

[72] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.717.

[73] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.194-195.

öylece ezberlenilip saydırılır idi; ulum-u şeriyye nasıl kitap ile öğrenilip öğretilir idiyse fünun-u garbiyye de -kimya ve nebatat da- öylece kitap ile öğrenilip öğretilir idi...Ve bu hal mekteplerimizden elan zail olmuş değildir."[74]

c- Medreselerin kaldırılması veya ıslah edilmesi

c.a. Medreselerin kaldırılmasını isteyenler

Acaba medrese uleması, talebesi ve eğitim-öğretimi hakkında bu kadar eleştiri getiren Batıcı akımın medreselerin durumu ile ilgili kesin fikirleri nedir? Bu sorunun cevabını medreselerin kendilerine yöneltilen tenkitleri ne derece dikkate alarak kendilerini ıslah ettikleri ve dönemin siyasi ve ekonomik gidişi dikkate alarak açıklamak mümkündür. Mesela 1909 medrese ıslahatı yapılınca İçtihad Dergisi medreselerle ilgili tenkitlerine bir süre ara vermiştir. Bu onların yazılarında sık sık söyledikleri medreseleri yok etmekten daha çok onların ıslahı ile ilgili düşünceleri ile uygundur. Ancak medrese ıslahatlarının bir netice vermemesi Batıcı akım içinde kesin çizgilerle ayrılmaların olmasına neden olmuştur. Mesela Abdullah Cevdet memleketin kurtuluşunda önemli bir role sahip olduğunu düşündüğü medresenin hala yapılan tenkitlere rağmen kendini düzeltmeyerek bir zayıflığı temsil etmeye devam etmesi sebebiyle artık ıslah fikrinden vazgeçmiş ve kaldırılması gerektiğini savunmuştur.[75] Kendisi gibi düşünenlerden biriside Kılıçzade Hakkı'dır. O da medreselerin ıslah edilemiyeceğinden ümidini keserek bu konudaki en sert eleştirileri getirmiştir. Hatta o, "softalığın o sahte efkar ve köhne itikadatına ve bu müessesenin talim ve terbiyesine karşı ilan-ı muhaseme ve cihad"[76] ilan ettiğini belirtir ve "din ve millete hiçbir faideleri olamayacağına kail olduğumuz için yaşamak ve yaşatmak isteyen vatandaşlarımıza bu mekteplerden, bu usul-i terbiye-i fikriyyeden uzak durmalarını yeniden ihtar etmeyi bir vazife-i milliye, bir vecibe-i diniye addediyorum"[77] diyerek de halkın bu mekteplere çocuklarını göndermemesini ve medreselerden bir beklenti içinde olmamalarını ister. Çünkü "...Hakayik-i diniyesini bile öğrenmek için İslam Avrupa'ya müftekirdir (ihtiyaç duymaktadır). Zira tedkikat-ı amikaya müsteniden yazılmış kitaplar ancak oranın kütüphanelerinde bulunabilir. Mevcudiyetini unutmuş bir Şeyhülislam, inşallah, maşallah ile iş görmek isteyen gayri faal bir çelebi müsteşar, enfiyekeş ve murabbaneşin bir ders vekili ile muhiti ve nihayet aleme niçin geldiklerinden bihaber ve gaye-i din ve imanları binlerce gilman ile huri kızlarına arzu-yu şehvetperestanesinden ileri geçemeyen derbeder bir alay softa artık bu din-i

---

[74] Satı, "Tanzimatçılık Meselesi II", s.1409.

[75] Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.719; Abdullah Cevdet, "Ama Uçurum, Ben", s.1735.

[76] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.30; "Dervişlik ve Softalık Meselesi", s.1349.

[77] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.41; Kılıçzade Hakkı, "Dervişlik Softalık Meselesi", s.1352.

aliyenin şevketini iade edemez."[78] diyerek ulemanın ve medreselerin bu durumdan kurtulmak için hiçbir gayret içinde olmadıklarını, zaten bu halleriyle de bu kabiliyeti taşımadıklarını söyler. Buna rağmen Kılıçzade "Biz muarızlarımızı ikaz için yine insanlar gibi bağıracağız ve diyeceğiz ki: Hey! Kör Hafiz! Değneği iyi kullan, önünde uçurum var. Gittiğin yol eski yol değildir!"[79] ifadesi ile ulema ve medreseleri uyarmayı bir görev bildiğini de söyler. Bütün bu ümitsiz çağrılarına rağmen Kılıçzade Hakkı medreseler konusundaki son fikrini softalık mektebinin odaklandığı yerler olan medreselerin düzeltilemiyeceğini, bunun olmasını düşünmenin ise sersemlik olduğunu bu sebeple kaldırılmaları gerektiğini ifade ederek netleştirir.[80]

Batıcı akımın medreselerin kaldırılması ile ilgili fikirleri programlarında da yer almıştır. Programdaki ilgili maddede mevcut medreselerin kaldırılarak Süleymaniye medresesi yerine College de France tertibinde gayet mükemmel bir Ulum-u Edebiyye Medresesi ve Fatih Medresesi yerine ise Ecole Poly Technique tarzında diğer bir yüksek medrese vücuda getirilmesini istemişler ve medrese öğretimi ve fiziki şartları ile ilgili olarak da şu istekte bulunmuşlardır: " Ulum-u aliye (alet ilimleri) ve aliye (yüksek din ilimleri) bu mekteplerde ve Darülfünunlar'da tahsil olunup, softalık mesleği ilga olunacak ve mekteplerde softalara şimdiki medreselerde olduğu gibi birer oda verilmeyip dünyanın her tarfında olduğu gibi nezaret altında bulundurulacaklar ve kendilerine muntazam taam, elbise, hizmetçi, yatak, maaş verilecektir. Softalar derse çalışırken rakkas gibi artık sallanmayacaklar ve hele köy ve kasabalarda yaptıkları gibi muallimin önünde behaimi asa boylu boyunca uzanıp ders dinleyemeyeceklerdir."[81]

c.b. Medreselerin ıslahını isteyenler

Batıcı akım içinde Abdullah Cevdet ve Kılıçzade gibi medreselerin ıslah edilemiyeceğini bu sebeple de kaldırılması gerektiğini söyleyen Batıcılar yanında medreseler konusunda getirdikleri olumlu tenkitlerin yanında onların hala kaldırılma yerine ıslah edilmesi gerektiğini düşünen Celal Nuri, Satı Bey ve Hüseyin Cahid gibi kimseler de vardır. Celal Nuri'nin medreselerin ıslahı ile ilgili düşünceleri daha çok siyasi ve onun İttihad-ı İslam fikri ile ilgilidir. O diğer İslam kurumları yanında hedeflediği İttihad-ı İslam'da medreseleri bir sermaye[82] görerek bu hususdaki fikrini şöyle açıklar: "Fikrin istilası maarifin taammumuna vabestedir. Binaenaleyh efkar-ı ittihadiyyenin intişarı için maarif-i umumiyye-i islamiyyenin ıslahı lazımdır. Bugün tam manasıyla bir maarif-i umumiyye-i islamiye vardır. Bu maarif aşağı yukarı

---

[78] Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.54-55; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.29.
[79] Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.55; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.29.
[80] Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harp", s.1280.
[81] İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (2)", s.1261; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.51-52.
[82] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.321.

yeknesaktır. Terbiye-i islamiyyenin esası, kıraat-ı Kur'andır. Bu esas muhafaza olduktan sonra muhtelif yerlerde usul-i talim ve terbiye biraz değişiyor. Fakat tekrar edelim esas yine birdir. İşte bu mevcud maariften layıkıyla istifade çarelerini düşünmeliyiz. Yeni büsbütün başka usulleri iktibas ile alem-i islamda bir intibah vücuda getirmek pek müşkildir. Adeta muhaldir. Halbuki, müessesat-ı mevcudeyi ıslah herhalde daha kolaydır. Daha ziyade semere verebilir. Binaenaleyh elbirliği ile maarif-i umumiye-i islamiyede bir inkilap yapmalıyız. Mevcuddan istifade etmeliyiz. Alem-i islamın her noktasında medaris ve onların idamesi için evkaf vardır. Bugün evkaf-ı islamiye meselesi husn-i suretle halolunur, bir nehc-i şeri evkaf-ı istibdlal (şeri bir metod üzere evkaf değiştirilerek) edilerek ele geçecek olan mebaliğ maarif-i islamiyyeye hasrolunacak olursa, şuna katiyen eminim, rub asır sonra müslümanlar, yaman bir millet teşkil edebilirler....Bunun gibi alem-i islamın her noktasında evkaf ve medaris vardır. Bir kere medreselerin ıslahını düşününüz! Şimdi hiç bir şey yapmayan talebe-i ulum yeknesak bir terbiye-i islamiyenin tatbiki sayesinde okur, yazar, muhasebe eder, ahval-i zamaneye muttali, gözü açık, vücudu zinde ve tüvana (güçlü kuvvetli) adamlar haline gelsin ve onlar butun-i atiyeyi yetiştirsinler.... Eminim ki yirmi beş sene içinde seviyye-i maddiye ve maneviye itibariyle Şark Garb'a pek ziyade yaklaşır. Bir müşterek maarif-i umumiye-i islamiye esasatını vaz etmeli, halihazırdan istifade çarelerini araştırmalıyız. Mescid-i haram civarında alem-i islam en büyük Darülfünun'unu bina etmelidir."[83]

Celal Nuri mekteplerimizin yabancı mektepler tarafından kuşatıldığını bu manevi orduya karşı gelebilmenin çarelerinden birisinin de medreselerin darülmualliminlere dönüştürülmesi olduğunu medrese ıslahı çerçevesinde söyler.[84]

Hüseyin Cahid yeni tesis edilen mekteplerden beklenilen faydanın uzun bir zaman alacağı sebebiyle medreseleri mükemmelleştirerek ıslah etmeliyiz diyerek medreselerin etkisinden faydalanmak ister. Çünkü ilmi memleketin her tarafına yaymak istiyoruz. Memleketin her tarafında yaygın olan ve her kesimden insanın gelebileceği yerler medreselerdir. Aşağı tabakada bulunan Osmanlılara ilim ve irfan, fikr-i telakki ve meşrutiyet en ziyade medreseler vasıtasıyla etki edebilecektir. Diğer mekteplerden mezun olan talebeler köylü ile daha zor iletişim kurarken, medrese talebeleri bunu kolaylıkla yapabilmektedirler. Medrese talebeleri diğerlerinden daha çok köylünün ruhuna vakıftır. Köylü de onlardan dinini öğrendiği onlara alim dediği için medrese talebelerine güvenir. İşte bunların sayesinde köylülere gerekenler

---

[83] A.g.e., s.316-318.

[84] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.54.

anlatılabilir.[85] Bunları gerçekleştirebilmek medreselerin asra uygun bir hale getirilmesi ile mümkündür.[86]

Medreselerin ıslahını isteyenlerden birisi olan Satı Bey ise konuyu tanzimatcılıkla ilgili olarak yapılan mektep-medrese tartışmasında ortaya koyar. Satı Tanzimat aleyhtarlarının en çok itiraz ettikleri mesele olan mektep-medrese meselesinde, onların hemen hepsinin Tanzimatçılar'ı medreseleri ıslah etmediklerinden kendi hallerine bıraktıklarından dolayı suçladıklarını söyledikten sonra ıslah konusunda kısaca şunları söyler. Ben de medreselerin ıslahına büyük bir ehemmiyet veriyorum. Ben de kani bulunuyorum ki, heyet-i ictimaiyyemizin en mübrim (acil, gerekli) ihtiyaçlarından birisi medreselerin ıslah edilerek tekemmül ettirilmesidir. Kaymakamlıkta bulunduğum sıralarda medreselerin ne halde olduğunu ve medreselilerin köylüler üzerine ne kadar derin tesirler yaptığını yakından görmüş idim. Darülmuallimin müdüriyetinde bulunduğum sırada ise medreselilerin ahval-i ruhiyesini yakından tetkike fırsat bulmuş, ve onların kusurlarını da meziyetlerini de anlamış idim. Medreselilerde mekteplilerdekinden çok daha kuvvetli bir meram ve ciddiyet, çok daha devamlı bir cehd-u dikkat bulunduğunu görmüş, ve -şimdiye kadar şifahen birçok zevata söylediğim vechile- medreselerin ıslahı memlekete pek nüfuzlu ve faal, çok ciddi ve sebatkar uzuvlar kazandıracağına kati bir kanaat hasıl etmiş idim. Bununla beraber ben medreselerin ıslahına ehemmiyet vermemek meselesinden dolayı eski müceddidlerimizi muaheze etmeği haksız bulurum: Medreseler elan ıslah edilmemiştir. Onun için medreselerin ıslahı meselesi tarihe değil siyasete aid meselelerdendir; o dünün değil, bugünün ve yarının meselelerindendir.

Satı daha sonra, Biz şimdi Tanzimatçılar medreseleri niçin ıslah etmediler? diye değil medreseleri niçin ıslah etmiyoruz? Ne vakit ıslah edeceğiz? Nasıl ıslah etmeliyiz? diye medreselerin ıslah edilmesi taraftarı olduğuna dair fikirlerini belirtir. Ancak Satı "Medreseleri ıslah etmek üç rubu ve hatta yarım asır kadar evvel şimdikinden daha kolay idi, o zaman ıslah için elde büyük bir fırsat var idi de bu fırsat fevt mi edildi.. ki, medreselerin ıslah edilmemesinden dolayı Tanzimatçıları muaheze ediyoruz?" sorusunu sorarak medrese ıslahatı meselesinin gelişen şartlar içinde pek kolay bir iş olmadığına dair kanaatini belirtir. Fakat Satı Bey'in medreselerle ilgili açıklamaları onun ıslahının ne şekilde olacağından daha çok Batıcı akım içinde Tanzimat geleneğini yürütenlerden olması sebebiyle Tanzimat döneminden itibaren meydana gelen gelişmeleri Tanzimatçılar lehine savunması ile ilgilidir.

Mesela Tanzimat aleyhtarı olan yazarların Tanzimatçılar mektepleri açacakları yerine medreseleri ıslah ederek oralara fen ilimlerini koyabilirlerdi, buna dini hiç bir

---

[85] Hüseyin Cahid, "Talebe-i Ulum", *Tanin*, No.614, 18 Mayıs 1910, s.1.
[86] Hüseyin Cahid, "Medreseler", *Tanin*, No.874, 8 Şubat 1911, s.1.

engel yoktu şeklindeki ifadelerine Satı şöyle cevap verir: "Medreselere ulum ve fununu idhal etmeğe bir mani-i şeri ve dini yok idi. Fakat, unutmamalıyız ki, askere talim yaptırmağa da bir mani-i dini ve şeri yok idi. Böyle olduğu halde "talim" usulünü tesis edebilinceye kadar ne kadar uğraşmak, ne kadar "küfür ve bidat" töhmetlerine karşı durmak, ne kadar felaketler görmek, ve ne kadar kanlar dökmek lazım geldi idi.

Islahat meselelerinde, alakadar olanlar, dinin ahkam-ı esasiyyesine değil, telakkiyat-ı mutadasına istinaden hareket ederler: Islahata, dinin ahkam-ı esasiyyesini bilip takdir eden ekaliyyet-i kalile değil, dini adattan ibaret zanneden -her yeniliğe küfür ve bidat nazarı ile bakan- ekseriyet-i mühime muhalefet eder...

Şüphesiz her mütedeyyin, "hikmet"in dalle-i mümin olduğuna itikad eder; fakat halk "hikmet" ile "bidat"ın hududunu hemen daima itiyada ve bazen menfaate göre tayin ve tefrik eyler...

İbtidai mekteplerine bile anane haricindeki derslerin ne kadar müşkülat ile girmiş olduğunu nazar-ı dikkate almak buna kati bir kanaat hasıl etmeğe kifayet eder...

Asırlardan beri sabit bir şekil almış olan -ve fazla olarak din ile de şiddetle alakadar bulunan müessasatın ananelerini kırmak, o müessesata yenilik idhal etmek kolay değildir; bunun için evvel emirde o müessesat etrafında o yeniliğe musait bir cereyan-ı efkar husule getirmek zaruridir.

Satı muarızlarının bugün dünyanın iki büyük Darülfununu olan Oksford ve Sorbon'un vaktiyle birer medrese oldukları, fakat zamanla gelişe gelişe bugünkü mükemmel haline geldiklerini, medreselerin de böyle olabileceğini söylemelerini de kabul etmez. Çünkü Satı bu kurumların dört-beş asır zarfında ve yavaş yavaş bu hale geldiklerini söyler. Yine 2oralarda da bu Darülfünunlar'ı tahavvüle uğratan kuvvetler - onların haricinden gelmiş idi: yenilikler, o Darülfünunlar'a ancak hariçte ve yeni müesseselerde hayat ve kuvvet bulduktan sonra girmiş idi" diyen Satı tekamül kanunlarına yanlış bir mana verilmemesini kendisinden daha üstün bir medeniyet ile karşılaşan bir milletin tekamülünün ona benzeyemiyeceği, onun bütün müsseselerinin çekirdekten yetişemeyeceğini, o müesseseler içinde oralardan alınmış olanlarının bulunabileceğini söyler ve şöyle bir benzetme yapar: "Bütün ağaçlar başka ağaçların değişmesi sonucunda meydana gelmiştir. Fakat şimdi o ağacı elde etmek için bu merhalelerden geçmiyor muyuz.?"

"Neşr-i marif için mektep açacak yerde medreseleri ıslah etmek" fikrinin de düşünülmesi ve araştırılması gerektiğini söyleyen Satı, bu hususta bir hüküm verebilmek için öncelikle memleketimizde maarifin ne şekilde yayılmış olduğunu

dikkate almak lazımdır[87] der ve bu mekteplerin ve daha sonra açılmaya ve gelişmeye başlayan sivil mekteplerin tarihi gelişimleri hakkında bilgi verir. Hemen hemen medreseler yanında açılan bütün mektepleri tek tek sıralayan Satı daha sonra "...bu mekteplerin hangilerinden sarf-ı nazar edilmeli idi? Hangilerini açacak yerde medreseleri ıslah sureti ile iş görülmeli idi? Bu mekteplerden hangilerinin işi medreselere gördürülmeli idi?" sorusunu sorar ve cevabını şu şekilde verir:

"Bu mekteplerin isimleri üzerinde göz gezdirerek düşünenler, zannederim ki, bila tereddüd "hiç birisi" demeğe mecburiyet hissederler... "Mektep-medrese" meselesinde, tayin ve tevzihi lazım gelen ehemmiyetli bir nokta var: Tanzimat'tan itibaren açılan mekteplere medreseninkilere muhalif bir ruh verilmiş midir? O mekteplerde "şarklılık" ihmal edilmiş, o mektepler "din ve anane"nin nüfuzundan kurtarılmak istenmiş midir?

Görüyorum ki, bu suallere tasdik ile cevap verenler az değildir; ve zannediyorum ki, onların hükümleri -en ziyade- Avrupalıların "Tanzimat" hakkındaki neşriyatına istinad etmektedir.

"Engelhard" "Türkiye ve Tanzimat"ında, Sultan Abdulmecid zamanındaki maarif icraatından bahsederken bu icraatın "mektepleri ulemanın nüfuzundan kurtarmak" ile yapıldığını söylüyor. Ben o mekteplerin ne ders programlarında ve ne de muallim kadrolarında böyle maksadın eserlerini bulamıyorum.; bilakis, -doğrudan doğruya asker ve memur yetiştirmek maksadını takip eden "mekatib-i mahsusa" dan başka- mekteplerin hepsinde ananevi derslere büyük bir mevki verilmiş olduğunu görüyorum.

Mekatib-i umumiyede, epeyce mufassal arabi ve farisi ulum-u diniyye ve mantık dersleri var idi. Bütün Rüşdiye muallimleri sarıklı idi; Darülmuallimin'in kabul imtihanlarında Meşihat'tan memurlar bulunur ve hüsn-i hizmete muvaaffak olan muallimlere Meşihat tarafından payeler verilir idi..."

Satı yine Tanzimat aleyhtarlarının tanzimatcılığın "ikilik" (sünaiyyet) oluşturduğu, Tanzimat usulünün medrese ile mektep arasında düşmanlığa sebebiyet verdiği, mektepler ile medreseleri birbirine düşman iki ordu haline getirdiği, memlekette biri son derece mutaassıb öbürü büsbütün lalubali iki zümre yetiştirdiği sözlerine ise şu şekilde cvap vermektedir: "Şüphesiz memleketimizde böyle bir sünaiyyet vardır; fakat bu büsbütün başka sahalarda, din ile hiç münasebeti olmayan sahalarda da sünaiyyetler mevcuttur: Askerlikte "alaylılar" ile "mektepliler" kavgası, idarede de "askeriyye" ile "mülkiyye" münazaası...hep gayr-i dini bir "sünaiyyet"in

[87] Satı Bey'in mektep medrese tartışmasında medreselerle ilgili bu görüşleri için bkz. "Tanzimatçılılık Meselesi I", s.1379-1383.

tezahüratıdır; siyasette "tecrübeliler" ile "tecrübesizler" meselesi de yeni bir sünaiyyetin mahsuludur..

Ben bütün bu sünaiyetleri esas itibariyle, pek tabii görüyorum: hiç bir memlekette teceddüd, inkılap -daha umumi bir tabir ile: tahavvul- birdenbire vukua gelmez, ve memlektin bütün sunuf-ı ictimaiyyesi üzerine aynı süratle icray-ı tesir etmez; bu sebeple, her tahavvul ve inkılap esnasında bizzarur bir "sünaiyyet" husule gelir hangi milletin hangi inkılabının tarihçesi tetkik edilirse edilsin, daima o teceddüd ve inkılap esnasında böyle bir sünaiyyet hüküm sürdüğü görülür.

Onun için bizde görülen sünaiyyet esasen pek tabii idi demektir; gayr-i tabii olan şey, bu sünaiyyetin imtidadıdır: Böyle bir sünaiyyet olmaması kabil değil idi, şu kadar varki onun bu kadar sürekli olmaması lazım idi..

Bizde, bu gibi sünaiyyetlerin bu kadar çok imtidad etmesinin sebebi aslisi; hiç şüphe edilemez ki, teceddüd ve tahavvullerin büyük bir betaetle ve pek munkati bir surette vukua gelmesidir..."[88]

Satı Bey'in mektep-medrese çekişmesi ile ilgili verdiği bilgiler konuyu ayrıntılatmanın yanında Türk çağdaşlaşmasının gerçekleri ile ilgili bilgiler de vermektedir. Satı Bey medreselerin ıslahını istemekle beraber Tanzimat'tan bu tarafa açılan mekteplerden de vazgeçmemektedir. Bu önemli bir husustur. Çünkü Satı Bey'in de belirttiği üzere açılan mektepler bir ihtiyaca binaen açılmıştır. Bunların gelişimleri, istenilen seviyeye getirilmeleri ayrı bir husustur. Bu mektepler medresenin öğretim amaçları içinde olmayan hususları gerçekleştirmek üzere açılmıştır. Çünkü medrese zaten Tanzimat'ın başından hatta daha öncesinden itibaren sadece din ilimleri yapılan ve dingörevlisi yetiştiren bir kurum haline gelmişti.[89] Halbuki memleketin her alanda meslek erbabına ihtiyacı vardır. Akli ilimleri programından kaldırmış olan bir kurumdan toplumun da gerçekleri ve gelişen bilimler, karmaşıklaşan hayat tarzı vb. hususlar da gözönüne alınca eskisi gibi istenilen şekilde her meslek grubundan insan yetiştirmesi beklenemezdi. Kanaatimizce eğer eleştireler niçin medrese din görevlileri yetiştirecek şekilde ıslah edilmedi? şeklinde olsaydı bu soru daha makul olurdu.

Medreseler konusunda Batıcı akımın getirdiği eleştirilere katılmamak mümkün değildir. Her ne kadar medresenin ıslahından ümidini kesenler bulunup bu sebeple kaldırılmasını isteyen bir grup bulunmakla beraber medreseden istedikleri en önemli husus kendi ifadeleri ile şu idi: "Ananat-ı asriyyenin esliha-i asriyye ile techizi. Biz öyle medaris arzu ederiz ki orada bize tatlı ve münis gelen kelimat-ı islamiyye ile aray-ı zamaniyye öğretilsin. Besmele ile ibtida eden bir kitapta felsefe-i asriyyenin

---

[88] Satı Bey'in medreselerle ilgili bu görüşleri için bkz. "Tanzimatçılık Meselesi II", s.1406-1410.
[89] Bkz. Yazıcı, s.66.

muhakeme ve münakaşasını bulalım."[90] Devletin kurtuluşuna cevap arandığı bir dönemde hala etkinliğini devam ettiren bir kurum ile getirilen bu eleştiriler eğer çok daha önceleri böylesine bir tartışma ortamı içinde yapılsaydı belki medreselerin durumları çok daha farklı olabilir ve gelişmemizde daha etkin bir rol oynayabilirlerdi.

B- MEKTEPLERDE DİN EĞİTİM-ÖĞRETİMİ

Batıcı akım orta ve yüksek öğretim mekteplerinde yapılan din eğitim-öğretimine, öğretimin muhtevası, metodu ve burada görev yapan öğretmenler açısından eleştirilerde bulunmuşlardır. Ancak akımın ağırlıklı olarak üzerinde durduğu mektep, ilk mekteplerdir.

1- İlköğretimde Din Eğitim-öğretimi

Batıcılar mekteplerde medreselerde olduğu gibi din eğitim-öğretiminin akli olmaktan daha çok hurafelerle karışık bir şekilde öğretiminin yapılması sebebiyle çocuk daha fikirlerinin yeni oluşmaya başladığı bir dönemde fikir hürriyetine sahip olamamakta veya açık düşünceye karşı tavır almaktadır diyerek mekteplerdeki din öğretiminin huraflerden arındırılmasını[91] ve sade ve makul saydıkları İslam'ın[92] aklileştirilerek öğretiminin yapılmasını isterler. Çünkü mefkurelerin dahi ilim ve mantık nuru önünde erimeyecek kadar sağlam, akli ve maddi olmasının[93] gereği Batıcı akımın temel prensibidir. Eğer bir din eğitim-öğretimi bu temele dayanmıyorsa bu tür bir eğitimi yapmaktansa yapmamak daha iyidir.[94]

Batıcı akım din öğretiminin en fazla hurafe ve masallarla dolu bir şekilde verildiği yer olarak ilk mektepleri görürler. Çünkü ilk eğitim ile açık düşüncelerin aktarılması sonucu toplum üyelerinin yanlış dini telkinattan etkilenmesinin önüne geçilebilecekti. Daha doğrusu bu tür bir eğitim ferdin yapacağı her türden eğitimi önleyici idi.[95] Abdullah Cevdet ve diğer Batıcı düşünürlerin ilk mektepleri "maktel-i ibtidai" olarak görmeleri ve gelecek nesillerin buralarda hayatta mücadele edemeyecek şekilde yetişerek galip gelmeyi değil, ölmeyi sürünmeyi, boyun eğmeyi, tevekkül etmeyi ve kendi nefsine ve varlığına güvenmemeyi öğrenerek yetiştiklerini söylemelerinin sebebi de buradan kaynaklanır.[96]

---

[90] "Tekemmülat-ı Diniye", *İkdam*, No.7058, 7 Zilhicce 1334-5 Teşrinievvel 1916, s.2.

[91] Mahmud Sadık, "Musahabe-i İçtihad: Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fıtrat", s.1873; Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.181-184; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.165-168; Abdullah Cevdet, "Mesail-i ruz-Merreden: İstanbul, 14 Kanunisani 1911", s.1; Abdullah Cevdet, "Girid ve Giridlerimiz", s.34-35.

[92] Mesela bkz. Abdullah Cevdet, *Hadd-ı Te'dib: Ahmed Rıza Bey'e Açık Mektup*, s.65.

[93] Bkz. Abdullah Cevdet, "Türk İslam ve Ahiret-i Medeniyesi", s.382.

[94] Abdullah Cevdet, "Seyahat Notaları", s.1460; Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", s.52.

[95] Abdullah Cevdet, *Fünun ve Felsefe*, Taş Basma, Tarih-i Tesvid 1309, (Cenevre), (1897), s.26.

[96] Bkz. Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", s.52; Abdullah Cevdet, "Ayine-i Matbuat", s.1771-1773; Mustafa Asım, "Memleketin Halası Neye Mütevakkıftır?", s.1641-1642. Ayrıca bkz. Abdullah Cevdet, "Makale-i Yevmiye: Ayine", s.1.

Celal Nuri de genel olarak mekteplerde menkulatperestliğin hakim olduğunu ve bunun en tesirli bir şekilde verildiği yer olarak ilk mektepleri zikreder. Milletin gerilemesine son vermek için menkulatı kökünden kazımak gerekir diyen Celal Nuri, menkulatın bizde kökünün kazınması ancak ilk öğretimin düzenlenmesine bağlıdır demek suretiyle konunun önemine işaret eder. Çünkü teceddüdümüz yeni neslin başa geçmesi ile mümkündür. Eski kafalara kök salmış menkulatı temizlemek neredeyse imkansızdır. Bu sebeple yeni yetişenleri bunlardan uzak bir şekilde eğitip onlarda yeni bir fikir ve seciyye oluşturarak bunu başarabiliriz.[97]

Celal Nuri'nin bu fikirlerini daha derinliğine inceleyenlerden birisi de Mustafa Asım'dır. Artık bu asırda yaşayabilmek ve mücadele edebilmek için bu zamana uygun bir terbiye ile çocuklarımızı geleceğe hazırlamamız gerektiğini söyleyen Mahmud Sadık da hurafelerle dolmuş bir kafadan bunları iyi bir eğitimle silmek mümkün olmakla beraber, yeni fikirler meydana getirmek mümkün olamaz der ve bu sebeple ilk eğitimden önce dahi çocukların din eğitim-öğretiminin sağlıklı yapılmasını ister.[98]

Batıcılar çocukların daha ileriki sınıflarda modern ilimlere karşı tavır almalarını da bu tür bir din eğitim-öğretimden geçmelerine bağlar. Mesela orta öğretim ve Darülfünun'da Darwin Nazariyesi ve diğer naziriyelere karşı çıkılmasının sebebi budur.[99]

2- Din Dersi Öğretmenleri

Batıcılara göre böylesine olumsuz bir din eğitimi ilk olarak bu dersleri okutan öğretmenlerden kaynaklanmaktadır. Mekteplerde ve özellikle ilk mekteplerde din derslerini okutan öğretmenler çocuklara gerçek dini öğretmekten daha çok akla ve mantığa sığmayacak bilgiler vermekte ve çocukları yanlış yönlendirmektedirler. Abdullah Cevdet bu hususu Trabzon'dan aldığı bir mektup üzerine şu şekilde açıklar: "Trabzon idadisi ulum-u diniyye muallimlerinden birinin talebesine söylediği şu sözleri yalnız yazmakla iktifa edeceğim: Efendiler, senelerden beri devam eden mağlubiyetlerimize sebep, askerimizin önünde muzika bulunmasıdır. Haram olan bir şey askerin önünde bulunursa o asker galip gelir mi? Bu sistem ile bu ruh-ı terbiye ve talim ile bu şime-i idare ile gençlerimizden daha iyi bir vaziyet ve meylan beklemeye ne hakkımız vardır? Geçen hafta softalarımızın pek mazlum oldukları için pek zalim, bilmeyerek pek zalim olduklarını göstermiştim. Aynı mutalaa, aynı mulahaza mektepneşin olan sınıfımızda da kabil-i tevcihtir. Kendisine nur verilmeyenden nur istemeye hakkımız yoktur..."[100]

---

[97] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.181-184; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.165-168.
[98] Mustafa Asım, "Memleketin Halası Neye Mütevakkıftır?", s.1641-1642.
[99] Mesela bkz. Abdullah Cevdet, "İslam'ın Tekamül-i Dinisi", s.1673-1674.
[100] Abdullah Cevdet, "Vur! Fakat Dinle!", s.1335-1336.

Yine ilk mekteplerdeki din dersi öğretmenlerinin milletin idrak ve hayatını en küçük lemasına kadar söndürdüğünü[101] ifade eden Abdullah Cevdet'in Kastomonu'daki bir olayı anlatması hem din eğitimi hem de din öğretmenleriyle diğer öğretmenlerin ilişkilerini anlatması yönünden ilginçtir: Arapça öğretmeni Fransızca, tabiat ve riyazat öğretmenini talebelere dinsizlik telkin ettiği üzerine şikayet eder. Öğretmenlerin talebelere anlattıkları husus ise Darwin Nazariyesi'dir. Şikayet üzerine de Fransızca hocası tevkif edilir ve hapse atılır. Abdullah Cevdet Arapça hocasının bununla da kalmayarak halkı bu olay üzerine "Ey Ahali! İşte Tekteb-i Sultani'de okunan dinsiz kitabı (Bu kitap tarih-i tekamül adlı kitabın ikinci cildidir) budur.." diyerek kışkırttığını ve bu tür olayların daha çok böyle sarıklı hocalardan kaynaklandığını söyler. Abdullah Cevdet bunları anlattıktan sonra bunu memlekette hürriyet-i fikriyyenin, hükümetin, adaletin olmadığına dair bir olay olarak gösterir ve şöyle devam eder. "tekamül kanunlarından bahsetmek, (Darwin) nazariyatını anlatmak, bir yerde ki fezahat-ı lisaniye adolunur, orası kurun-u vustadan henüz çıkmamıştır. Kurun-u vustanın ise yirminci asırda hakk-ı mevcudiyet-i yoktur. Bunu sarıklı, sarıksız her nevi kafalarımız, ezilmek istemeyen her kafa anlamak lazımdır."[102]

II. Meşrutiyet döneminde hem din dersi öğretmenleri ile diğer derslerin öğretmenleri hem din dersi öğretmeni ve diğer ders öğretmenleriyle talebe arasında özellikle dini hususlarda meydana gelen ihtilaflar, öğretmenlerin öğretim metodundaki eksiklikleri, talebelere karşı tavır ve davranışları sadece din öğretmenlerinden kaynaklanmamaktadır. Ziya Gökalp'in 1917 İttihat ve Terakki Kongresi'ne sunmuş olduğu layihanın maarif kısmında ulum-ı diniyye öğretmenlerinin durumuna işaret edilmiş, hakikaten bu öğretmenlerin diğer ilimlerle yetişmemiş olmalarının eksikliklerine değinilmiştir.[103] Ancak din dersi dışındaki özellikle fen derslerini okutan öğretmenlerin de dini konulara doğrudan tavır alarak dini eski çağ eseri olarak görmeleri de sık sık raslanılan olaylardan olmuştur. Bu iki grubun birbirleriyle tartışmaları arasında çaresiz bir şekilde kalan ise öğrenciler olmuştur.

---

[101] Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", s.52.

[102] Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-ı Vusta", s.1271-1273.

[103] Ziya Gökalp İttihat ve Terakki Kongresi'ne sunduğu layihanın maarif kısmında konu ile ilgili olarak şunları söyler: "Yetiştirilmesine itina edilmeyen uzuvlardan biri de Ulum-u Diniyye muallimleridir. Bu muallimlerin, ulum-u riyaziyye ve mûsbeteden biraz nasib almış olan talebeleri karşısındaki vaziyetleri gayet acıklıdır. Bunlar ekseriya, talebenin suallerine, makul ve mantıki bir cevap ifasından aciz kalarak (Sus, kafir oldun!) demekten başka birşey yapmamakla, talebe nazarında, dinin kadrini küçültmektedirler. Genç yaşta bulunanlar, cevaptan aciz kalanın bizzat Din-i İslam mı, yoksa muallimin kendisi mi olduğunu idrak edemez; bu suretle din mualliminin cehaleti, talebenin tezelzûl-i itikadatına sebebiyet verir. Binaenaleyh mekteplerde itikadatın tezelzûl etmemesi, akaid-i islamiyye ile ulum-u mûsbetenin kabil-i telif bulunmamasından değil, İslamiyet gibi mabadetabiiyatta akla ve ictimaiyyatta örfe istinad eden bir din ulum-u mûsbete ile hiç bir zaman taarruz etmez..." Bkz. "İttihat ve Terakki Kongresi VIII", *Tanin*, No.2814, 14 Teşrinievvel 1916, s.1.

Batıcı akım içinde eğitim-öğretim konusu ile yakından ilgilenenlerden birisi olarak Ali Kami de hemşiresinin oğlunun tamamen eski bir zihniyetle yürütülen Rüşdiye'de okurken kitaplarını sardığı mendilin üzerine kurşun kalemle ve Fransızca harflerle ismini yazdığını, halbuki kitapların içinde Kuran-ı Kerim de olması sebebiyle cezalandırılmasına karar verildiği fakat böyle bir suça ceza bulunamadığından dolayı cezanın ertesi güne bırakıldığı ve çocuğun da mektebe bu yüzden gitmek istememesi üzerine müdürle görüşmeye gittiğini anlatır. Ali Kami özellikle sarıklı adını verdiği mektep müdürlerinin çocuklara çok acımasız davrandığını halbuki Talim ve Terbiye'de İnkılap adlı kitabında İsmail Hakkı'nın Avrupa'da gezerek gördüğü ve haklarında bilgi verdiği mekteplerde durumun tamamen değişik olduğun söyler. Ali Kami hemşiresinin çocuğunu "...bir mezbahadan kurtardım...." diyerek olayın ciddiyetini izaha çalışır.[104]

Yine Abdullah Cevdet İstanbul'da ziyaret ettiği ilk mektepler hakkında bilgi verirken buralarda görev yapan din dersi öğretmenlerinin yaşlı, Arapça dahi bilmeyen, çok sert bir tavır takınan, dünyadan daha çok ahirete önem verip, talebeye de bunu telkin eden kişiler olduğunu söyler.[105] Abdullah Cevdet ve diğer Batıcı düşünürlerin din dersi öğretmenleri hakkında getirdikleri bu eleştiriler yanlış değildir. Ancak genel maarif durumu göz önüne alınınca maarifin aksayan yanının sadece bu kısmı olmadığı görülür. Fenn-i Terbiye'ye göre yetişecek olan öğretmenler henüz yetişmemiştir. Ehil olan öğretmenlerin birçoğu ise cepheye savaşmaya gitmiştir. Böylesine buhranlı ve eksikliklerle dolu olan bir dönemde eğitim-öğretim yürütülmeye çalışılmıştır. Ancak Batıcı akımın din öğretmenleri ile ilgili getirdiği eleştiriler bu ders öğretmenlerinin de bir fen üzerine yetiştirilmeleri gerektiği ile ilgili düşünceleri desteklemiştir.

Peki Batıcı akım din öğretimi yaptıramıyacak kadar yetersiz gördüğü bu öğretmenler hakkında kesin karar olarak neye varmıştır? Batıcılara göre mekteplerde din dersini okutan öğretmenlerin genelde medrese kökenli olmaları sebebiyle bunların softa diye tabir ettikleri kişilerin zihniyetinden bir farkı yoktur.[106] Bu sebeple öncelikle mektepler ruhban sınıfının tahakkümünden kurtarılmalıdır. Avrupa da mekteplerini ruhani sınıfın etkisinden kurtararak bugünkü fikri seviyesine uluşmıştır.[107] Ancak Batıcı akımın bunların yerini alacak din öğretmenlerinin kimler olacağı ve nasıl yetiştirilecekleri ile ilgili bir izahları yoktur. Fakat onların mekteplerde görev yapan din

---

[104] Ali Kami, "Sahife-i Tenkid -Talim ve Terbiyede İnkılap", s.2181-2182.

[105] Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", s.51-53 Ayrıca bkz. Satı, "Tanzimatçılık Meselesi II", s.1409.

[106] Mesela bkz. Abdullah Cevdet, "Vur! Fakat Dinle!", s.1336; Mustafa Asım, "Memleketin Halası Neye Mütevakkıftır?", s.1641.

[107] Bkz. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.184; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.168; Abdullah Cevdet, "İslam'ın Tekamül-i Dinisi", s.1674-1675.

dersi öğretmenlerine getirdikleri eleştirilerden, fen ilimlerini okumuş böylece din ilimleri ile fen ilimlerini birleştirebilmiş ve her türlü nazariyenin okutulmasına karşı çıkmayan, öğrenciyi tanıyan, öğretim usullerini bilen kısaca öğretmen fennine göre yetişmiş din dersi öğretmenleri istediklerini söyleyebiliriz.

3- Mekteplerde Yapılan Din Eğitim-öğretiminin Program ve Metodu

Batıcı akım mekteplerdeki din dersi öğretmenlerinin durumundan sonra yine özellikle ilk mekteplerdeki din eğitim-öğretiminin programı, ve metodları üzerinde durur. İlk mektep müfredatları incelenirse görülür ki Kur'an okunması, Karabaş Tecvidi, birkaç namaz suresinin ezberlenmesi, ve İlmihal dersi bu mekteplerin ağırlıklı dersleridir.[108] Ali Kami bu hususta bu durumuyla maarifimizin yirmi sene önceki gibi dini ağırlıklı olduğunu hatta bu açıdan da Karabaş Tecvidi'nin ezberletilmesi ve Kur'an-ı Kerim okutulması ve birkaç namaz suresinin ezberletilmesi ile bu öğretimin tamamlandığının zannedildiğini söyleyerek bu tür bir eğitime ve yapılan din eğitiminin muhtevasına eleştiri getirir.[109] Kılıçzade Hakkı ise özellikle ilk mekteplerde olmak üzere bütün öğretim kademesinde din dersinde okutulan ilmihal ve kırk sualli kitaplarda hurafelerle dolu bilgilerin okutulduğunu söyler.[110]

Mekteplerde yapılan din öğretiminin muhtevasını ve okutulan kitapları yeterli bulmayan Batıcılar, din öğretiminin yapılış şeklini yani metodunu da olumlu bulmazlar. Çünkü tamamen ezbercilik üzerine kurulmuş bir metod üzere yapılan din öğretimi, talebeye gerçek hayatla ilgili hiçbir bilgi vermediği gibi, çocuğun yeni fikirler geliştirmesine de uygun olmayan, pratiklikten ve zihne hitap etmekten uzak bir öğretimdir.

Batıcı akım içinde mekteplerde öğretimi yapılan din dersinin metodu ile bir eğitimci olarak duran kişi Satı Bey'dir. O özellikle "İlmihal Nasıl Öğretilmelidir?" adlı yazısı ile meseleye din öğretimi açısından bir açıklık getirmektedir: Satı'nın konu ile ilgili görüşleri özetle şöyledir: İlmihal-Ulum-u diniyye dersi, mekteplerimizin programlarında zaman itibariyle çok önemli bir yer tutuyor. Özellikle mekatib-i ibtidaiyye dersleri arasında pek büyük bir mevki işgal ediyor. Çünkü, Maarif Nizamnamesine göre ilk öğretim aynı zamanda dini tahsili de içermektedir.

Fakat bu dersin, mekteplerimizde işgal ettiği zaman, sağladığı fayda ve neticelerle karşılaştırılırsa açıkça görülür ki, bu netice ve faydalar, tahsis edilen zamana göre hiç bir şey gibidir. Bütün bu derslere rağmen, çocukların dini bilgileri -tahsil-i dinisi- hemen umumiyet itibari ile, mektep haricinde aile kucağında

---

[108] Bkz. Abdullah Cevdet, *Uyanınız! Uyanınız!*, s.28-29; Abdullah Cevdet, "Cihan-ı İslam'a Dair", s.762; Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", s.51; Abdullah Cevdet, "İnkılap Şehrayini", s.258; Abdullah Cevdet, *Bir Hutbe Hemşerilerime*, s.10; Satı, "Tahsil-i İbtidai Hakkında", s.1464.

[109] Ali Kami, "Sahife-i Tenkid -Talim ve Terbiyede İnkılap", s.2181.

[110] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.130.

öğrendikleri şeylerden ibaret kalıyor. Bu sebeple, "ahkam-ı diniyyeyi, bazı adat-ı seyyie ve hatta efkar-ı batıla ile karıştıran "taassub-ı cahilane" kemal-i şiddetle hükmünü sürmekte" devam edip duruyor.

Bu üzücü duruma son verebilmek için, öncelikle bunun sebeplerini araştırmak lazımdır. Acaba Niçin böyle oluyor? Niçin, ulum-u diniyye derslerinden, tahsis edilen zamanın oranında değil, bunun onda biri nisbetinde bile faydalar elde edilemiyor?

Bu sorulara cevap olarak zihne: "Muallimler cahil olduğu için!" yolunda bir mutalaa geliyor. Fakat biraz düşünülürse bu mutalaa asla doğru değildir: Muallimlerimizin en çok vakıf -en az cahil- oldukları şey, şüphe yok ki, ilmihal ve ulumu diniyyedir.

Ulumu diniyye dersinin, faydasız olmasının sebebini, muallimlerin cehlinde değil, herşeyde olduğu gibi bu dersde de takip ettikleri usulun fenalığında aramalıdır. Altı-yedi yaşındaki çocuklara mahsus "ilmihal"lerin bile ilk sahifeleri: "ilmihal, her müslim ve müslime için itikad ve amele dair bilinmesi lazım olan şeydir. Farz, delil-i kati ile bilinen şeydir. Vacip delil-i zanni ile bilinen şeydir, Cenab-ı Hakk'ın sıfat-ı selbiyesi ve sıfat-ı subutiyyesi vardır." gibi tarifler ile doludur. Muallimler, ilk derslerden itibaren bunları çocuklara öğretmeye çalışmaktadır. Düşünmeli; bir çocuk kafası böyle bir lisanı nasıl anlayabilir? Bir çocuk zihni, bu kadar soyut fikir ve tarifleri nasıl idrak ve ihata eyleyebilir? Böyle tarifleri o yaşta çocuklara öğretmeye kalkışmak, onları hiç anlamaksızın -asla hazım ve temsil etmeksizin- körü körüne ezberlemeye mecbur etmekten başka bir netice verebilir mi?

Satı böyle bir ilmihal ve din dersi öğretiminin kötü bir öğretim olduğunu, ezberciliğe sebep olduğu, bundan da önemlisi çocukların büyüdükleri zaman dahi bu konularda bilgisiz kalacaklarına sebebeyet vereceğini ifade eder. Demek oluyor ki hastalık dersin öğretim metodundadır. O zaman bu yönde yürümek ve genel öğretim metodlarından hareketle bu dersi okutmak gerekir diyen Satı, ilmihal dersinden bir faydanın elde edilebilmesinin çaresini ise "onları çocukların hal-i fikrisine tevfik etmek, onlarda muşahhasattan başlayarak kaide-i tedrice riayet etmek zaruridir" ifadesiyle açıklar ve dersin öğretimi ile ilgili de şu hususlara değinir: "İbtidai çocuklarına bidayeten itikada dair öğretilebilecek şeyler: Cenab-ı Hakk'ın birliği, Hazreti Muhammed'in peygamberleği, ve bir ruz-i cezanın varlığı... meselelerinden ibarettir. Bunlarda bile kendilerine yalnız anlayabilecekleri şeyleri söylemekle iktifa edilmelidir; şartlar, rükünler, taksimler, tasnifler daha o yaşta çocukların zihinlerinin alamıyacağı şeylerdir. Cenab-ı Hakk'ın varlığı fikri kendilerine etraflarında gördükleri eşya ve hadisattan bir saniin mevcudiyeti istidlal ettirilmek suretiyle telkin ettirilmelidir; Cenab-ı Hakk'ın evsafi da yalnızca asarı ile anlatılmalı, bu evsafın isimlerini söylemekten ve bahusus bunları tasnif eylemekten tevakki eylemelidir.

Hazreti Muhammed'in peygamberliği fikri de bir iki cümlenin müphem ve mücerret tarifleri ile değil, birçok siyer ve kısas vasıtasıyla ilka olunmalıdır: Hazreti Peygamber'in başlıca menakibi, çocukların nazar-ı dikkatine en çok çarpacak -onların kalblerini en çok teshir edecek- mehasini anlatılmalıdır.

Amele dair malumata gelince: Bunları bilfiil bilirae (gösterilerek) öğretmelidir; ibtida, bu amalin şartlarını, rükünlerini, farzlarını, vaciplerini bir tarafa bırakmalı; onlar nasıl yapılmak ve işlenmek lazımsa, öylece öğretilmelidir. Abdest şöyle alınır: Evvela böyle yapılır, sonra şöyle yapılır. Namaz böyle kılınır diye fiilen irae ve tarif eylemelidir.

Bu hususlarda daha ziyade tafsilat vermeye ancak çocuklara hep bu suretle gerek itikada, gerekse amele dair olarak, kafi derecede malumat-ı yakiniyye verildikten sonra, başlanılmalıdır. İlmihal dersinin ikinci tabakasını teşkil edecek olan bu tafsilatta dahi tedrici elden bırakmamalıdır: O vakte kadar bahis olunan fiiller ve itikadlar arasından farzları, vacipleri, sünnetleri, müstehapları, haramları, mekruhları ayırmalı fakat işe bunları tesmiye veya tarif ile girişmemeli, evvel emirde bunların neticelerini göstermeli. Mesela, "Her müslüman oruç tutmaya mecburdur; oruç tutmazsa günah işlemiş olur; fakat bununla da kalmaz da oruç tutmak lazım değildir, derse kafir olur, dinden çıkar", "Abdest alırken yüzünü yıkamalı, eğer insan unutsa da yıkamazsa, abdest boşa gider, yeniden abdest almak lazım gelir", "Abdest alırken ağzını, burununu yıkamalı, yıkamazsa abdest boşa gitmez, fakat yıkayan sevap kazanır"... yolunda malumat vermeli. Bu suretle efal-i muhtelife arasında netice itibari ile olan farklar gösterildikten sonra bunlar tasnif edilmeli, "hani bazı şeyler söylemiş idin ki, insan onları yapmak lüzumunu inkar ederse kafir olur. İşte böyle olan şeylere farz derler" yolunde tarifat yapılmalı. Daha sonra farzlar ile vacipler arasındaki farkı göstererek birinciler hakkındaki emrin kati, ikinciler hakkındaki emrin zanni olduğunu söylemelidir."

Yukarıda açıkladığı bilgiler çerçevesinde yapılacak bir ilmihal dersinin çocukların zihnine temelli, köklü dini bilgiler sağlayacağını söyleyen Satı, bu usulün başta verilmekte olan bazı dini bilgilerin ileriye, en sonda verilmekte olanların ise başa alınması ve daima tedrici bir usul takip edilmesinden başka birşey olmadığını ifade eder. Satı tavsiye ettiği bu usule karşı çıkanların sadece akıl ve mantıka, öğretim metoduna karşı değil, fakat peygamberin "Kellimunnase ala kaderi ukulihim" (İnsanlara akılları nisbetinde hitap ediniz) hitabına da karşı çıktıklarına işaret eder.[111]

Satı'nın yukarıda din dersinin yetersizliği ve buna bağlı olarak da din öğretiminin metodu konusunda verdiği bilgiler özellikle II. Meşrutiyet döneminde din

---

[111] Satı, "İlmihal Nasıl Öğretilmelidir?", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.7, 15 Ağustos 1326, s.11-14.

dersinin müfredatının ve metodunun geliştirilmesi gerektiğine işaret etmesi ve bu yönde yazıların yazılmasına sebep olması açısından dikkat çekicidir.[112]

Satı Bey din öğretiminin metodu konusunda önerilerde bulunmakla berber kendisinin de belirttiği üzere memleketimizde iki tür okuma vardı: "Kur'an-ı Kerim ve Eczay-ı şerife okumak", "kitap ve gazete" okumak. Bu ikisi bilgi yönünden tamamen birbirinden farklı okumayı teşkil ederler. Mesela köylerde birinci tür okumayı bilenler daha fazla olduğu halde ikinci türü bilenler yok denecek kadar az idi. Yine kendisinin açıkladığı üzere "memleketimizde, ibtidai mekteplerinin -ve bilhassa köy mekteplerinin- yakın vakitlere kadar hemen bilaistisna hepsinde muallimler yalnız bu nevi okumayı (Kur'an kıraatı) öğretmekle meşgul olurlar idi. Bu mekteplerin pek büyük bir kısmında bu hal elan bile devam etmektedir: Bu mekteplerin hakiki ve fiili gayesi "Kur'an-ı Kerim öğretmek"den ibaret gibidir; "Elifbe"nin mabadi "amme" ve "tebareke"dir; tedrisatta "Türkçe kıraat"ın mevkii mefkud denilebilecek derecede mahduddur."[113]

Satı Bey'in ilk öğretimin bu haliyle amacını teşkil ettiğini söylediği Kur'an'ın sırf yüzünden okunması, Kur'anın anlamına ve din öğretiminde Türkçe'ye yer verilmemesi meselesi harf inkılabı ile de alakalı olarak ilk öğretimdeki çocukların dinlerini kendi dilleriyle öğrenebilmelerini de gündeme getirmiştir. Bu husus Batıcı akımın din öğretiminde üzerinde durduğu en önemli konulardan birisidir. Mesela Hurriyet-i Fikriye'de çıkan "Harfler meselesi" adlı makalede konu Kur'an-ı Kerim açısından şöyle ele alınır: "...Kuran meselesi elifba meselesi ile alakadar değildir. Bugünkü yazımızı muhafaza bile etsek terakki için yapmak mecburiyetinde bulunduğumuz "maarif-i ibtidaiyye inkilabı" neticesinde Kuran-ı Azimuşşan çocuk

---

[112] Mekteplerde okutulan İlmihal kitaplarının eleştirildiği yazılardan birisi Mehmed Fatin'e aittir. O'nun ilmihal kitapları ile ilgili tesbitleri de en az Satı'nınki kadar ilginçtir. O bu konuda şöyle der: "...Maatteessüf ilmihal kitaplarımızın, o birer muamma mecmuası olan dini risalelerimizin klasik ve muğlak bir tarzda olan tarz-ı tahrirlerinden ve bunun neticesi olarak genç mini mini dimağlarda samimi ve munis birer mevki işgal edememelerindendir...İlmihal kitaplarının bilhassa birinci ve ikinci kısımları kimler için yazılıyor. Başlıca İbtidailere ve sonra Rüşdiyelere...Fakat serlevhası itibariyle çocuklara birer rehber-i dini olacağını vaad eden bu kitaplar yazık ki haiz bulunduğu mevki-i mühimden sukut ediyor. Çünkü onlar yalnız kavanin-i diniyye mecmuaları olmaktan, altı-yedi yaşındaki talebeler için adeta can sıkıcı ve anlaşılmaz birer ders, birer muamma olmaktan kurtulmuyor. Halbuki bir ilmihal kitabı böyle mi olmalı, mini mini bir ibtidai talebesi onu eline alıp da okuyacağı zaman onu adeta bir ecnebi kitabı okur gibi yalnız kelimeleri talaffuz ederek ve birşey anlamayarak elinden bırakmalı mı? İşte esef olunur ki bizim mekteplerimizde okunan ilmihal kitaplarının şu hatası itibariyle ümit edilen muvaffakiyetleri temin edemiyor ve aksi olarak muzırat ilka ediyor... Kitaplarımızda işte farz, vacip ilh gibi şeyler okutturuluyor. Sıfat-ı zatiyye ve subutiyye tadad ediliyor vesaire. Fakat bütün bunlar teferruattan ibaret kalıyor. Bilhassa bunların da ne suretle muallak bir tarzda yazıldıkları nazar-ı itibare alınırsa mesele daha ziyade kesb-i ehemmiyet ediyor...Bizim şu halimize karşı mekatib-i ecnebiyede okutturulan resail-i diniyeye bir göz gezdirelim. Görürüz ki efkar-ı masumaneye hitap eden o kitaplar tamamıyla onların anlayabileceği bir surette yazılıyor ve gaye maksad o kadar mahirane bir surette onların körpe dimağlarına hakediliyor ki..." Bkz. Mehmed Fatin, "Makale-i Yevmiye: İctimai Cerimelerimizden İlmihal Kitapları", *Hakk*, No.91, 26 Cemaziyelahir 1330-30 Mayıs 1328, s.1.

[113] Satı, "Tahsil-i İbtidai Hakkında", s.1464.

mekteplerinde yanlış olarak okutulmak şaibesinden tenzih edilecektir. Dilimizin ahengine uymayan bir lisanın en fasih ve beliğ bir şehinşah eserini yedi yaşındaki çocuklarımıza elifbadan sonra ilk ders sıfatıyla öğretmek; tarih-i tedrisatın şimdiye kadar yalnız bize munhasır olmak üzere kaydettiği bir garibedir. Bu nokta o kadar kati ve la yetezelzel bir esasa müstenittir ki başlangıç mekteplerimizden (Kuran, tecvid, eski usulde muamma engiz ilmihal) dersleri kaldırılıp yerlerine sade Türkçe ile yazılmış heycan bahş din kitapları vaz edilmezse maarif nezareti istediği kadar kanunlar, nizamnameler neşretsin, hiç bir semere elde edemez."[114] Yazarın yazısında değinmiş olduğu husus bugün dahi arzu ettiğimiz bir konudur. Gerçekten bir çocuğun dinini öğrenebilmesi öncelikle kendi öz lisanıyla, mensup olduğu dinin bilgilerini alması ile mümkündür. Çünkü dini davranışların çocukta gerçekleşebilmesinin yolu, bilginin alınabilmesidir. Halbuki sırf Arapça ibareleri ezberlemek suretiyle birşey anlamaksızın duygu ağırlıklı yapılan bir din eğitimi ferdin kendisini gerçekleştirmesine yardım edemez. Böyle bir eğitim ise iyi yetişmiş vasıflı öğretmen, program ve kitap ile yapılabilir. Bütün bunlar belli bir program dahilinde hareket etmeyi gerektirir.

Yazar Hristiyan dünyasının ve diğer Türk devletlerinin bunu başardığını biz de bunun "İbtidai ve Rüşdi mekteplerimizde Kur'an'ın derece derece en beliğ, en ziyade heyecan-ı varidat bahşeden ayetlerini kök alıp, Mehmet Emin Beyler gibi en büyük ictimaiyyat şinas şairlerimize tercüme ettirerek tedris edeceğiz. Tabidir ki İdadi ve Sultaniler'imizde ve ulviyetle medreselerde Arapça lisan olmak mahiyetiyle fenni bir surette okutulacaktır. Bu halde mezkur mekteplerde Arapça pek mühim bir mevki tutacağından Kuran-ı Kerim de bugünkü yazısıyla fakat manasıyla birlikte ancak yüksek sınıflarda öğretilecektir...."[115] diyerek başarılabileceğini söyler. Yine yazar, bu cereyanın Selanik'te uygulandığını burada ilk iki ibtidai senelerinde Kur'an'ın tedrisi mümkün olmadığı için okutmuyorlar. Kur'an'a üçüncü Tecvid'e dördüncü senelerde başlanıyor. Bunun ameli faydası anlaşıldığı için Muallimler Kongresi'nde bu usul muzafferiyetle çıktı. Bunun son zamanlarda Nişantaşı Milli İnas Mekteb-i İbtidaiyyesi programında Kur'an dersine ve tabiiki Tecvid'e yer verilmediğini buna mukabil gerek şifahi gerek kitabeten dinimizi tabii ve sade usul ile öğretmenin amaç edinildiğini ifade etmektedir.[116]

Batıcı akımın mekteplerde din öğretiminin muhtevasına dahil ettikleri Arapça dersinin öğretimi hakkında da eleştirileri olmuştur. Onlar özellikle harf inkılabının gerçekleştirilerek Arapça'nın yabancı bir lisan gibi yeni metodlarla öğretiminin yapılmasını istemişlerdir. Senelerce mekteplerde öğretimi yapılan ancak bir türlü

---

[114] "Latin Harfleri", No.12, s.15-16.
[115] A.g.m., s.16.
[116] Aynı yer.

istenilen fayda elde edilemiyen Arapça öğretiminden bu yolla arzu edilen sonuca ulaşılabileceğini söylerler.[117]

Arapçayı din öğretiminde önemli hatta her türlü öğretimde önemli bir unsur sayan Celal Nuri'dir. O, özellikle İttihad-ı İslam fikri çerçevesinde "Reng-i islamimizin muhafazası için behemahal Arapça'yı ameli bir surette öğrenmeliyiz. Arapça her müslümanın lisan-ı umumisi olduğundan onun tedrisine lazım olduğu kadar ehemmiyet vermekle mükellefiz. .. Ancak Arapça'nın tamimi iledir ki Müslümanlar birbirine daha ziyade yaklaşacaklardır. Uhuvvet-i islamiyye ancak bir lisanın beynelihvan konuşulması ile husulpezir olur... Siyonizm evvel beevvel İbrani lisanının ihyasını programına idhal ediyor. O halde bizim Arapça'yı unutmamız gayr-i kabil-i afv bir hatadır."[118] der ve Arapça'nın sadece dua ve bunun gibi dini esaslarla kalmaması gerektiğini söyler.

Mekteplerin ruhban sınıfının elinden kurtarılması gerektiğini ve İttihat ve Terakki'nin Avrupa devletlerinin planlarını yıkabilmek için Hükümet'e sunduğu reçetede "...Müslüman ve Türk amalini mürevvic müslümanları yetiştirmeye gayretkeş..."[119] olmasını istiyen Celal Nuri mekteplerde yapılan eğitim-öğretime dini bir şekil verilmesi veya "islamize" edilmesi gerektiğinin de üzerinde durur. Çünkü ancak bu şekilde maarif, diğer devletlerin tahakkümünden kurtulabilir ve onlarla yarışabilecek bir hale gelebilir demektedir.[120]

Celal Nuri'nin yukarıdaki fikirleri Batıcı akım içinde geçerlilik kazanmış bir görüş değildir. Çünkü böylesine basit bir programla hurafe ve masallara dayalı olarak mekteplerde özellikle de ilk mekteplerde yapılan din öğretimi, toplumun ferdlerini hayatta başarı sağlayacak yere getiremez. Buralar birer maktel-i iptidaidir. "Yeni Turan"'a gitmek için pasaport bu maktel-i ibtidailerden alınamaz. Neslimizi çürüten, bütün derdlerimizin kaynağı olan bu mekteplerden en kısa zamanda kurtulmalıyız. Mektebin gayesi bu tür yaralara korkusuzca neşteri daldırmak olmalıdır.[121] Bu fikirlerin sahibi olan Abdullah Cevdet, Mahmud Sadık ve Kılıçzade Hakkı hatta Satı Bey gibi Batıcı düşünürler bu tür bir din eğitim-öğretiminden daha çok ahlak eğitimine önem verilmesi gerektiğini söylemişler ve daha çok bu yönde fikirler ileri sürmüşlerdir.

---

[117] Mesela bkz. Ali Kami, "Lisan Tahsili", s.1724-1725; Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.71.

[118] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.71-72.

[119] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -2-*, s.85.

[120] Celal Nuri, "İstirhamname-i Mekşuf", s.1947-1948. Ayrıca bkz. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.316-318.

[121] Bkz. Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", s.51-53; Abdullah Cevdet, "Felsefe-Edebiyat, s.1579; Abdullah Cevdet, "Ayine-i Matbuat" s.1771; Abdullah Cevdet, "Türkiye'nin İdamı Hükmünü Hazırlayan Şeyler Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler", s.2811. Krş. Abdullah Cevdet, "Şemsü'l Mekatip Mektebi", s.365.

C- AHLAK EĞİTİM-ÖĞRETİMİ

Batıcı akım içinde Abdullah Cevdet yabancı bir yazarın bizim terbiye ettiğimiz öğrenciler yanlış yola girdiler ifadesini yorumlarken bunun sebebini, onlardan tevekkülü kaldırdığımız zaman bunun yerine bir şey koyamadık şeklinde izah eder. Halbuki bu hususta bir ölçünün sağlanması gerektiğini ifade eden Abdullah Cevdet, "bunun için ahlakı prensipler tesis etmekten ve bunu kudsi, ilahi bir temel üzerine kurmaktan başka bir şey lazım değildir. Fakat mektep, bitaraf olmalıdır denilecek; bunun zıddını iddia eden kim? Lakin bitaraf demek, hiç bir zaman hasım demek değildir."[122] der ve mekteplerde manevi eksikliğin ahlak eğitim-öğretimi ile tamamlanabileceğini ve buna uygun bir metodun takip edilebileceğini söyler. Mekteplerde takip edilecek ahlak eğitiminin mahiyeti hakkında ise; "...ahlakın en sağlamı odur ki cenneti ve cehennemi hep insanın vicdanına koyar. İşlenilen günahı affetmek hakkını hiç bir kimseye vermez. Her türlü haydutluğu yaptıktan; canlar, vicdanlar yaktıktan sonra kabeye gitmekle yahut birçok namaz kılmakla bütün habasetlerin, bütün cinayetlerin affedileceğine kail olan ahlak ne yüksektir, ne metindir..."[123] demektedir. Bu açıklaması ile Abdullah Cevdet ahlak eğitiminde vicdanın önemine değinir ve mevcut ahlak anlayışının aldığı şekle eleştiri yöneltir. Toplum üyelerinde ve mekteplerde görülen ahlak eğitim-öğretiminin dinin hurafelerle örülmüş yanlarından oldukça etkilendiği üzerinde durur.

Batıcı akım içinde ahlak eğitim-öğretimi üzerinde farklı fikirleri ile duranlardan birisi de Celal Nuri'dir. Toplumun mevcut ahlaksızlığını ekonomik durumun kötü olması ile açıklayan[124] Celal Nuri, bu sebepten dolayı "ahlaki vaaz ve nasihatler boştur. Ahlak risaleleri kadar ehemmiyetsiz bir şey tasavvur edemem. En esaslı mecelle-i ahlakiye iktisad kitaplarıdır"[125] derken diğer taraftan mekteplerde iyi bir ahlak eğitiminin verilmediğinden şikayet eder: "Bizde bu illet-i ahlakiyeyi tedavi edecek mekteplerde terbiye-i ahlakiye verilmiyor. Herşeyden evvel dimağın hafıza denilen kabiliyetini bilahire onu da öldürmek üzere inkişaf ettirmek için mektep açmışız. Terbiye-i his, terbiye-i hulk, terbiye-i beden -ki herhalde terbiye-i hafızadan daha az mühim değildir- programımıza değil hayalimize bile girmemiştir. Daha derdi teşhis etmemişiz ki devasını tertib edelim. Mekatibimiz un öğütmek şartıyla dönen değirmene benzer. Maarif-i umumiyemiz efradımıza yeknesak bir gaye vermiyor ki bu gayede bir "ahlak" tevlid edebilsin. Bila maksad çalışıyoruz."[126]

---

122 Abdullah Cevdet, "İslam'ın Tekamul-i Dinisi", s.1674-1675.
123 Abdullah Cevdet, "Rubaiyat-ı Hayyam", s.179.
124 Bkz. Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.13-15.
125 A.g.e., s.20.
126 A.g.e., s.29-30.

Yine Celal Nuri öğretmenlerimizin, devletimizin, Maarif Nezareti'nin ahlakla ilgili problemlerimizin farkında olmadığını veya ilgilenmediğini ve toplum ferdlerinin ahlaksızlığının devleti yok olma durumuna getirdiğini, hedefleri söndürdüğünü ve milli hisleri yok ettiğini söyler. Bu sebeple devletin devamını sağlayabilmek için herşeyden önce toplumun ahlakını düzeltmek gerekir. Bu ise mekteplerde öğretmenlerin hep bu gayeyi zihinlerinde muhafaza etmesi ile mümkündür. Her dersin öğretmeni kendi dersinin muhtevası içinde ahlak konularına yer verebilir ve öğretmen bunu derslerinde gerçekleştirebilir. "Binaenaleyh bütün ahlak risaleleri yakılabilir ve ahlak dersleri için bu derecedeki tahsisat kesilebilir. Sarf ve nahiv, hesap ve hendese tarih hele tarih hususiyle coğrafya temrinat-ı bedeniyye ve eğlenceler hep bir ders-i ahlaktır. Kabe-i muazzamanın içinde kıble aramak zaid olduğu gibi mekteplere ahlak dersi idhal etmek de zaiduzzevaiddir."[127]

Celal Nuri'nin ahlak eğitiminin kitaplarla yapılamıyıcağına dair görüşü, onun, ahlakı seciyyeye dahil etmesi ve ahlakın irsen intikal ettiği ile ilgili görüşünden kaynaklanır. Celal Nuri'ye göre eğer ahlak kitapla okutulur ve sahte bir şekilde verilirse hiç bir faydası olmaz. Bu sebeple ahlak risalelerinden daha faydasız birşey yoktur. Halbuki ahlak müşterek bir his şeklinde verilirse bir önem kazanır ve insan bilmeyerek fazilet sahibi olur.[128]

Yukarıda herkesin ahlak meselesi ile uğraşması gerektiğini söyleyen Celal Nuri başka bir yerde de bu fikirlerinin tam tersi gibi görünen mekteplerde ahlak meselesine gereken önemin verilmediği ile ilgili görüşlerine yer verir: "Evlad-ı vatanı yetiştiren mekteplerde ahlak meselesi akla gelmedi. Mektepten maksad yalnız talim olduğu zehabı hasıl oldu. En mühim şık olan terbiye bütün bütün unutuldu."[129] Ancak yukarıdaki fikirleri ile ilişkilendirerek bir yorum yapılacak olursa Celal Nuri ahlak eğitimini mekteplerde bir ders olarak değil mekteplerin genel amacı içinde, öğretimin her kademesinde yer alması gereken bir problem olarak düşünüyor diyebiliriz.

Celal Nuri halka verilecek ahlak terbiyesinin dinle ilişkilendirilebileceğini kabul etmesine rağmen, mekteplerde verilecek ahlak eğitiminin kaynağının dinle irtibatlandırılmasını doğru bulmaz.[130] Çünkü ahlak dinlerden daha eski ve içtimai ve milli zaruretlerdendir der ve şöyle devam eder: "Ahlak kendisine lazım olan kefil ve teminatı secayanın, medeniyetin, maarifin terbiye-i umumiyyenin tealisinde ararsa ancak o zaman aldanmaz. Yalnız dinlerin tahvifinde (korkutmasında) ararsa, çürük tahtaya basmış olur. Çokları mükafat-ı ukbaya dar-ı dünyada ufak bir menfaate tercih ederler. Halbuki ahlak terbiye-i umumiyyenin hüsn-i idaresi ve bizarure hulk ve

---

[127] A.g.e., s.99.
[128] A.g.e., s.13; Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -3-*, s.21.
[129] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.122; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s.211-212.
[130] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.130; Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -3-*, s.21.

hasletin incelmesi neticesi takarrur ederse sağlam olur. Ortaçağda Hristiyanlık aleminde din korkusu en yüksek düzeyde idi. Buna rağmen ahlaksızlık had seviyede idi."[131]

Mekteplerdeki ahlak eğitim-öğretimi üzerinde duranlardan ve bunu uygulamaya çalışanlardan birisi de Tevfik Fikret'tir. Yeni Mektebin Tarifnamesi'nde eğitimin "akıl ve ahlak" olmak üzere iki koldan yapılacağını ifade eden Fikret, ahlak eğitiminin çocuğun izzetinefsine hitap etmeye dayanarak, onda "kendi kendini idareye muktedir olmak" kabiliyetini uyandıracak ve "çocuklarda ekseriya tesadüf edilen nabemahal tereddüt ve ihtiraz, mahdüd-ün-nazar hothamlık, müfrit hassasiyet" gibi kötü temayülleri düzeltmeye, gençleri "bir cemiyette tabii ve sade ifade-i merama, idare-i evzaa" alıştırmaya çalışacak bir şekilde yapılacağını söyler.[132]

Ancak Fikret Yeni Mektep'te çocuklara telkin ettiği ahlak eğitiminin kaynağında dine yer vermez. Daha çok çocuğun kendi yaşayışı ve seciyesinden hareketle akla dayanan bir ahlak eğitimi taraftarıdır.[133] Fikret'i gençliğin ruhunda "kudsiyet duyguları" uyandırmaya, onları mefkureci yapmaya çalışan bir ahlak mürşidi olarak vasıflardıran Köprülü Mehmed Fuad, onun ahlak eğitiminde dini temel almamasını tenkit eder ve şöyle der: " "Dini terbiye"nin bu hususta ne esaslı bir amil olduğunu nazar-ı itibara almaması ve "maddiye" mesleğinin ahlak üzerinde ne yıkıcı ve meşum tesirler icra ettiğini düşünmemesi, şüphe yok ki büyük bir kusurdur. "Beynelmileliyet" ve "medeniyet" telakkilerine saplanıp kalmış olan şairden bundan fazlasını beklemek de doğru değildir. Türk milliyetperverleri bu gibi bir çok meselelerde Fikret'den tamamiyle ayrı bir yol takip etmek mecburiyetindedirler. Fakat, bu meslek ayrılıkları, Tevfik Fikret'in -ve lev menfi bir surette olsun- ahlak sahasında icra ettiği büyük ve mes'ud tesirleri tanımalarına bir mani' teşkil etmez. Bütün yanlış ve kusurlu cihetleriyle beraber, Fikret'in ahlaki büyüklüğünü, bilhassa bugünkü meşum ve derin ahlak bozgunu esnasında her zamandan daha fazla takdis etmek mecburiyetindeyiz."[134]

Batıcı akım içinde Ahlak eğitim-öğretimi ile ilmi ve eğitim açısından önemle duran ve bu hususa yazdığı Fenn-i Terbiye adlı kitabında geniş bir şekilde değinen ise Satı Bey'dir. Satı öncelikle yukarıda Celal Nuri'nin ahlakı daha çok irsiyet ve seciyye ile irtibatlandırmasına dair görüşlerinin aksi yönünde fikirlere sahiptir. Satı her

---

[131] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.130; Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -3-*, s.20-21. Ayrıca bkz. Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -3-*, s.22-23, 27-28.

[132] Tevfik Fikret, *Yeni Mektep*, s.8-9. Fikret'in Sultani Müdürlüğü esnasında bu ahlak kurallarını uygulaması ile ilgili olarak bkz. Ruşen Eşref, *Tevfik Fikret Hayatına Dair Hatıralar*, s.57-59; İ.Hikmet, "Fikret", s.486; Satı, "Fikret ve Terbiye", s.428.

[133] Bkz. Tevfik Fikret, *Yeni Mektep*, s.3.

[134] Fuat Köprülü, *Tevfik Fikret ve Ahlakı*, s.33-34.

kavmin, tamamıyla kalıtımsal birer eğilim ve mizacı bulunduğu kabul edilse bile[135], bundan, o kavmin tamamıyla kalıtımsal bir ahlakı olduğu yolunda bir sonuç çıkarmanın mümkün olamıyacağını söyler. Çünkü kavimlerin meziyetleri, esasi mizaçlarına göre değil, bunun aldığı şekillere göre belirir. Bu şekiller ise, kavmin toplumsal durumlarına, eğitim şekline göre kararlaşıp yerleşir. Herhalde, ahlaki eğitimin etki sınırı pek geniş, eğitim çalışmalarının etki ve kapsamı pek büyük demektir. Bir kavmin doğal özellikleri, her ne olursa olsun, kavmin toplumsal durumunun ve genel eğitiminin değiştirilmesi ve ıslah edilmesi sayesinde ahlakta da derin bir değişiklik ve verimli bir ilerleme sağlanabilir. Buna inanmak, buna kuvvetle inanmak, özellikle bizim için çok gereklidir.[136]

Ahlak terbiyesi yolundaki ihtimama alelade adet olduğu üzere altı-yedi ve hatta beş-altı yaşlarında başlamak pek geç kalmak demektir. Bu yoldaki ihtimama ilk aylardan itibaren başlamak lazımdır fikirini benimseyen Satı, bu şartlara dikkat edilirse geçerli olan kanaatin aksine terbiyenin etkileri daha iyi görülür demektedir. Bu sonuca varan Satı "Ahlak ve tebayi ne dereceye kadar kabil-i ıslah ve tegayyürdür" sorusunu ve terbiyenin bunun üzerindeki etkisini yine irsiyet ile karşılaştırarak araştırır.[137]

Satı ilk bakışta millet fertleri arasında seciyye ve ahlak olarak bir benzerlik görülmesinin bunun ırsilikle ilgili olduğu kanaatini uyandırdığını fakat daha derin bir şekilde araştırılınca zihne ikinci bir ihtimal daha gelir der bir kavmin ahlaki konularda benzerlik göstermesini "...her kavmin efradında meşhud olan seciyye-i esasiyye o kavmin terbiye-i umumiyyesinin ahval-i ictimaiyyesinin neticesidir; bu seciyyenin kavmin bütün efradında meşhud olması, onların hepsinin aynı şerait-i esasiyye-i ictimaiyye içinde yaşamasından aynı terbiye-i esasiyye ile büyümesinden ileri gelmektedir."[138] ifadeleriyle açıklar.

Satı, daha sonra bunun hangisinin doğru olduğu sorusunu sorar ve cevabını birincisinin makul olmadığını delillendirerek ikincisi hakkında ise "kavimlerin meziyetleri, mizac-ı esasiyyelerine göre değil, bunun aldığı şekillere göre taayyün eder; bu şekiller ise kavmin ahval-ı ictimaiyyesine, tarz-ı terbiyesine göre tekarrur eyler...Her halde terbiye-i ahlakiyyenin hudud-ı tesiratı pek geniş, mesai-i terbeviyyenin saha-i nüfuz ve şumulu pek büyük demektir: Bir kavmin tabayi-i esasisi her ne olursa olsun o kavmin ahval-i ictimaiyyesinin ve terbiye-i

---

[135] Satı ahlakın muhitin dışında irsiyetten de etkilendiğini kabul eder. Ancak bunun sınırlarını sınırlı görür. İrsiyetin hayvanlar da etkiliğinin çok olduğunu fakat "insanlar ile hayvanlar arasında ırkların teşekkülü nokta-i nazarından pek büyük bir fark vardır: ırklar, umumiyetle muhitin ve tarz-ı teayyüşün tesiriyle teşekkül" ettiğini söyler. Bkz. *Ümit ve Azim*, s.43-45.

[136] Satı, *Ümit ve Azim*, s.45-46.

[137] A.g.e., s.42-43. Bu konuda ayrıca bkz. Satı, "Irk ve Terbiye", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.17, 15 Kanunievvel 1327, s.161-167.

[138] Satı, *Ümit ve Azim*, s.46-47.

umumiyyesinin tebdil ve ıslahı sayesinde ahlakında derin bir tahavvul ve feyyaz bir terakki temin etmek...mümkündür."[139] der.

Bizim buna pek kani olmamız gerektiğini söyler ve şu şekilde devam eder: "...fenalık bizim kanımızda, damarlarımızda, aslımızda, ırkımızda değil, muhitimizde, ananelerimizde, terbiyelerimizdedir...Buna emin olunuz, ve deruhte ettiğiniz ve edeceğiniz vazaif-i terbeviyyeyi, kavi bir azim ve himmet ve la yetezelzel bir itimad-ı muvaffakiyet ile ifa ediniz.."[140]

Satı ahlakı "insanın efal ve harekatında ibraz ettiği evsaf-ı sabite ve kaşifedir" diye tanımlar. "İnsanın saadet ve kemalini temin eden ahlak ise, izzet-i nefis, şiddet-i azim, meyl-i meali, hakpereslik, vazifeşinaslık, hayırhahlık, vatanperverlik, fedakarlık....gibi secaya-yı hasenedir." der ve ahlak terbiyesinin gayesini buna göre şöyle tarif eder: "...insanı, daima, gerek kendinin ve gerekse ebnay-ı nevinin saadet ve kemaline bais olacak bir tarzda hareket edecek bir hale getirmektir.." yani "...insanda gerek kendinin ve gerekse ebnay-ı nevinin saadet ve kemaline bais olacak bir siret ve seciyye husule getirmektir."[141]

Ahlak eğitiminin tarifini ve gayesini belirten Satı mekteplerin esas gayelerinin çok bilgi vermekten ve hatta iyi düşünmek yollarını öğretmekten ibaret olmadığını, bunun yanında asıl gayelerinin, talebeye maddeten ve manen mesut bir surette yaşamak ve mümkün olduğu kadar diğer insanları da mesut etmek için lazım olan evsaf ve secayayı vermek, daha kısa bir tabir ile onları adam etmek olduğunu söylemek suretiyle ahlak eğitimini mekteplerin asli amaçları arasında kabul eder. Bu sebeple öğretmenlerin ahlak terbiyesi hususunda çok önemli bir vazife ile sorumlu olduklarının da önemle üzerinde durur.

Satı ders dışında da öğretmenin talebe ile ilgilenmesi gerektiğini her ders hocasının ahlaki konulara yer vermesi gerektiğini derslerden misaller vererek açıklar. Öğretmen sadece derslerde çocuğun ahlaki gelişimine tesir ile yetinmez[142], hal ve hareketleri ile de bunu gösterir. Bunun en çok etkili olduğu yerler ise ilk mekteplerdir.[143]

Fiil ve hareketlerimizde ihtiyar ihtiras ve itiyadın üç önemli faktör olduğunu ve bunların üçüncüsü ilk ikisinin neticesidir diyen Satı, ahlak terbiyesinin bu açıdan çok önemli olduğunu söyler. Çünkü, insandaki kabiliyetlerin en önemlisi, fiil ve hareket

---

[139] A.g.e., s.50-51.

[140] A.g.e., s.52.

[141] Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.243-244.

[142] Satı ahlak ilminin öğretmenlere hangi konularda yardımcı olacağını şu şekilde açıklar: "İlm-i ahlak, mürebbilere, hayır ve şerrin neden ibaret olduğunu, gaye-i hayatın neden ibaret olmak lazım geldiğini öğretir; bu suretle hangi ahval ve temayülat-ı ruhiyyenin tadil ve itfası, hangi ahval ve temayülat-ı ruhiyyenin takviye ve tenmiyesi lazım olduğunu, -daha kısa bir tabir ile: terbiyede nasıl bir gaye takip edilmek iktiza ettiğni- tayin ve iraeye medar olur." Bkz. Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.18-19.

[143] Bkz. Satı, "Derslerde Tesirat-ı Ahlakiye", s.210-212.

kabiliyetidir. Hayat faaliyet ile aynıdır. Beden ve zeka kuvvetinin[144] kötülük yolunda kullanılmasına engel olacak şey, güzel ahlak ve siyretten ibarettir. Sağlam bir seciyye, beden ve fikrin sıhhat ve kemali için de lazımdır.[145]

Ahlak terbiyesine ve bunun mekteplerdeki önemine değinen Satı, kendinden önceki dönemin terbiye anlayışı ile de bu hususta farklılık gösterir. Apdurrahman Şeref Bey ahlak ilmini, terbiyenin esası telakki etmekle beraber mantık, ruhiyat ve ilahiyatı da felsefe kısımlarından sayarak terbiyede bunların tesirlerine işaret etmiş oluyor.[146] Satı Bey de ahlak ve ruhiyatın eğitim için pek kıymetli ve zaruri birer esas ve birer kaynak teşkil ettiklerini söylemekle beraber ilahiyatın yerine biyolojiyi zikretmekle seleflerinden bu noktada ayrılmış oluyor.

Apturrahman Şeref Bey'de ve ondan evvelki İslam ahlakçılarında ahlakın müeyyidesi bilhassa cennet ve cehennem vaid korkusudur. Mesela "Allahtan korkandan korkma sözü Allah korkusunun insan kalbinde ne feyizli müşevvik olduğunu ima eder."[147] ifadesi bu ahlak anlayışını yansıtır.

Satı din terbiyesinden ahlakın amilleri arasında çok önemli bir yer tuttuğundan çok ihtiyatla bir şekilde kısaca şu şekilde bahseder: "Hubb-ı din fedakarlığın, ahlakın avamili arasında pek ehemmiyetli bir mevki tutar; şu kadar var ki, bu meyil ve his bazen taassub-ı cahilane şekline gelerek say ve terakkiye bir mania teşkil edebilir. Onun için etfalde hubb-ı dini takviye etmek, ve fakat bunun nezahetini kaybetmesine meydan bırakmamak lazım gelir."[148] Satı din terbiyesinin ahlak üzerindeki etkisinden çok kısa bahsetmesine rağmen, yukarıdaki ifadesinden anlaşıldığı üzere bu hususta dikkat edilmesi gereken çok önemli bir prensibe de dikkat çekmektedir.

Satı Bey, ahlaki müeyyideyi "insanı herkesten mektum kalacağına -bir cezaya hatta bir itaba sebebiyet vermeyeceğine- emin olduğu hallerde bile fenalık yapmaktan menneden vicdan"[149] da buluyor:"Vicdan kelimesinden alelade efalin iyi veya fena

---

144 Satı fikri terbiyenin ahlak terbiyesi üzerinde büyük bir tesiri olduğunu söyler: "Terbiye-i fikriyye, ahlak nokta-i nazarından da haiz-i ehemmiyettir. Çünkü efal u harekatda mulahazat ve muhakamatın tesiri büyüktür. Efal-i ihtiyariyye, birtakım mulahaza ve muhakemeler neticesinde vukua gelir, mukarrarat u vicdaniyye dahi birtakım mulahaza ve muhakemeleri takip eder. Gerçi malumat ve muhakeme efal u ahlak üzerinde fail-i müstakil değildir. Fakat bir müessir-i mühimdir. Gerçi insan daima yalnız iyi olduğunu bildiği ve faideli olduğunu anladığı fiilleri yapmaz, fakat fiillerin iyiliğini ve faideliliğini ne kadar kati olarak bilirse onları icrada o kadar daha az müşkülat çeker; Gerçi insan fena olduğunu bildiği her fiilinden dolayı muazzeb olmaz, fakat bir fiilin fena olduğuna hüküm vermedikçe dahi ondan muazzeb olamaz." Bkz. Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.103-104.

145 Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.249. Satı, beden eğitiminin (Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.88-90,95; Satı, "Riyazat-ı Bedeniyye", s.125-129) ve tahayyulun (Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.173) da ahlak üzerinde etkileri olduğunu söyler.

146 Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlak*, Karabet Matbaası, İstanbul 1318. Bu konuda ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.30.

147 Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlak*, s.52.

148 Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.285.

149 A.g.e., s.344.

olduğuna hüküm veren, bizde başkalarının iyi hareketlerine karşı takdir, fena hareketlerine karşı nefret hisleri uyandıran.. bize iyilik yapmayı emir, fenalık yapmayı nehyeden fiillerimizi ve hatta niyetlerimizi teftiş ve murakabe ederek kalbimize iyilik yaptığımız vakit inşirah, fenalık yaptığımız vakit azab veren.., birşey kasdediliyor. Fenalık ve iyilik hakkında içimizde yükselen emirlerin bazen gaypten gelme bir ses gibi görünmesi, vicdanın akıl, his ve iradeden başka birşey, hususi bir melek, bir nev-i ilham olduğuna hüküm verdirmiştir. Fakat biz bazen ahlaka münafi temayüllerimizin, ihtiraslarımızın da hitaplarını işitiriz gibi olur, hatta zihni muhakemelerimiz esnasında bile emirler duyar gibi oluruz; umumiyetle menba ve mebdeleri gayr-i meşur iken birdenbire büyük bir şiddetle saha-i meşuriyyete çıkan fikirleri gaypten geliyor zannederiz. Onun için vicdan sedaları ve vicdan azabları hakkındaki müşahadelerden vicdanın akıl, his ve iradeden ayrı birşey olduğuna hüküm vermek doğru olmaz. Vicdan esasen akıldan ibarettir; hükm-u vicdan, aklın efalde iyilik ve fenalık hakkında verdiği hüküm demektir; inşirah ve azab u vicdani, bu hükümler neticesinde -fiilin temayülat-ı ahlakiyyeye muvafakat ve adem-i muvafakatı sebebiyle- tevellüd eden haz ve elemlerden başka birşey değildir. Böyle olduğu içindir ki, vicdanın müteaddid safahat ve derecat-ı tekamülü, müteaddid ecnas ve envaı vardır...."[150]

Hatta Satı bu vicdanın nasıl oluşacağını da gösteriyor: "Çocuklarda iyi ve fena büyüklerin emir ve nehyettiği şeylerden ibarettir; Onlar büyüdükçe, kendilerine bakanları mesrur ve mükeddir eden şeylere de iyi ve fena demeye başlar; daha mücerred hayır, vazife, faziletfikirlerini ise daha sonra edinirler. Telkinat u vicdaneyye kavimden kavime değiştiği gibi, aynı kavimde de ferdden ferde değişir. İyiliğe ve fenalığa tamamen müdrik olan, göreneklerin esaretinden kurtulmuş bulunan vicdanlara "münevver"; kolaylıkla sukut ve afv etmeyen, daima bidar kalan vicdanlara "mustakim" denilir. Vicdan ahlakın en ehemmiyetli vesait-ı teyidiyyesindendir. Bu sebeple etfali münevver ve müstakim vicdanlı bir hale getirmek terbiye-i ahlakiyyenin hem gayelerinin ve hem de vasıtalarının en ehemmiyetlilerinden addolunmak lazımdır. Bunun için bir taraftan fikrin terbiyesine bir tarftan da temayülat-ı ahlakiyyenin tenmiyesine itina etmeli; etfale hayr u vazife hakkında vazıh fikirler vermek ve bunlara karşı bir hiss-i muhabbet ilka etmek ile beraber, efal üzerine musahelesiz muhakemat u vicdaniyye yürütmek itiyadını vermeli, onları arada sırada vicdanları ile karşı karşıya kalmaya ve ona dikkat etmeye mecbur eylemelidir."[151]

Aslında Satı'nın vicdan hakkında söylediği bu cümlelerinde ruhiyat açısından düşünüldüğü zaman doğruluk payı çoktur. Ancak Satı'nın terbiyeyi, insanın bütün

---

[150] A.g.e., s.345.

[151] A.g.e., s.345-346. Vicdan ile ilgili görüşleri için daha geniş olarak bkz. Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.339-346.

kuvvet ve kabiliyetlerini gerek kendinin gerekse hemcinsinin mutluluğuna sebep olacak bir şekilde eğitmektir veya insanın kuvvet ve kabiliyetlerini mükemmeliyetin son derecesine mümkün olduğu kadar yaklaşmasını temin edecek şekilde yetiştirmektir[152] diye tarif ettiği gözönüne alınırsa, burada terbiyenin dışarıdan müdahale ve tesir unsurunu ön planda tuttuğu görülür. Bu durumda asıl çocuğun ve gencin faaliyeti göz önüne alınmıyor demektir. Yani terbiyenin bu anlayış tarzına göre de akliliğin hissesi büyük oluyor.

Satı eğitim görüşlerinde Alman Filozofu Fichte'den etkilenmiş ve onun eğitimle ilgili düşüncelerini uygulamıştır. Satı, "İnsan ihtiyar ve iradat sahibidir; istediği gibi hareket etmektedir. Fakat iradetin birtakım itiyadatı vardır; onun için terbiyenin asıl hedefi insanın iradetine iyi itiyatlar vermek olmalıdır. Şimdiye kadar terbiye hususunda en ziyade nasihat ile iş görmeye çalışılır idi; halbuki nasihatın tesir ve faidesi pek mahdudtur: nasihat iradetin itiyatına muvafik ise lüzumsuzdur; muhalif ise tesirsizdir. Kanadı olmayan bir kuşa "uç!" demek abestir. kuşun hakikaten uçması isteniyorsa ona kanad vermeye, onun kanadını büyütmeye çalışmalıdır. İrade üzerine nafiz bir tesir yapmayan, ona sabit bir şekil vermeyen terbiye, faidesiz bir oyun mesafesindedir. Onu yalnız ve mutlaka hayra masruf olacak bir hale getirmeli...dir. İhtiyar ve iradenin en ehemmiyetli muharriki, efal ve harekatın yegane saiki muhabbettir: İnsanın iradesi sevdiği şeylere taalluk eder, insan sevdiği şeyleri yapar. Onun için terbiye de insana iyiliği, hayrı sevdirmelidir."[153] der ve eski terbiyenin insanı iyiliğe sevketmek kötülükten menetmek için kullandığı tek vasıtanın mükafat ve ceza olduğunu bunun ise insanın hodgamlığından istifade etmek anlamına geldiğini söyler. Bunun insanı iyiliğe sevkedip kötülükten menedebileceğini ancak insanı ıslah etmeyeceğini onu iyi yapamıyacağını "... o adam fenalık yapmayabilir: bununla beraber fena ve hodgam kalır..." diyen Satı, "iyi bir terbiye, insanı asıl hodgamlıkdan kurtarmaya çalışmalı: onu iyiliğe, menfaat temin ettiği için değil, mahza iyilik olduğu için yapacak, fenalıktan da zarar vereceği için değil mahza fenalık olduğu için kaçacak bir hale getirmeli; bunun için de insana iyiliği, hayrı her türlü şahsi faide ve zarar endişeleri haricinde olarak sevdirmelidir..." sözleriyle yine terbiyenin herkese ahlaki bir his vermeye çalışması, herkese hayrı sevdirmesi ve herkese nefsinden başka şeylere ilgi duydurması gerektiğini ifade eder.[154]

Satı'nın bu görüşleri II. Meşrutiyet döneminde terbiyenin dini veya milli olup olmıyacağı tartışmalarının yanında Birinci Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği sıkıntılar ve bunların sonucu olan türlü ahlaksızlık sebebiyle bu konuların tartışılması

---

[152] A.g.e., s.15.
[153] Satı, *Vatan İçin*, s.110-111.
[154] A.g.e., s.111-113.

sebebiyle milli ve dini ahlak tartışmalarının da ortaya çıktığı bir zamanda kuvvet kazanmıştır. Bu tartışmalar arasında ahlak terbiyesi konusunda başlıca iki fikir akımı vardı. Bunlardan birine göre ahlakın temeli dindir ve Allah korkusudur. Vicdan dini inanıştan ayrılamaz. Mekteplerde ahlak terbiyesi din terbiyesi ile birlikte verilebilir ve verilmelidir. İkincisine göre ise, ahlak terbiyesi din terbiyesi ile ilgili değildir. Bütün terbiye işlerinde olduğu gibi ahlak terbiyesinde de yapılması gereken, Batı pedagoglarının mütaalalarını bilmek ve onları tatbik etmekten ibarettir. Pedagoji, çocuğun ve gencin psikolojik türlü kabiliyetlerinin dengeli bir şekilde geliştirilmesinin yolunu gösterir. İşte bu fikir Satı Bey vasıtasıyla Darülmuallimin'de kuvvet bulmuş ve oradan yayılmıştır. Satı Bey demiştir ki: "Ananelere mecburiyet hisleriyle, teceddüde meclubiyet hislerini, vatan endişeleriyle, millet endişelerini, milliyet muhabbetlerini telif etmek, siyasi, milli, dini, şahsi, mesleki, mefkureler arasında makul bir tertip ve muvazene kurmak... İşte milli ve ahlaki terbiye deyince anlaşılacak meseleler bunlardır... Terbiye işlerinde de, zehirle tedavi işlerinde olduğu gibi, en büyük ehemmiyet nisbet ve kemmiyettedir. Onun için terbiye sahasında, siyaset sahasında olduğu gibi müfrid propagandacılık caiz değildir. Mürebbi, telkinlerinde bir şeyi düşünüp bir hedef takip eden bir sekreter gibi değil, vazifesinin bütün şumulünü ve nezaketini takdir eden bir mütefekkir gibi hareket etmelidir."

Satı Bey'e göre eğer bir insanın bütün kabiliyetleri dengeli olarak gelişirse, ahlak karakteri de kendiliğinden meydana gelecektir.[155]

Bu iki fikir akımı, olayların bilimsel olarak incelenmesinden doğmuş değildi. Daha çok siyasi ve hissi idi. Birinciler, Tanzimat'tan beri olup bitenlerden memnun olmayanlarca daima söylenegelen fikirlerdi. Dini inançların zayıflaması üzerinde duranlar, dini inançların niçin zayıfladığı, dini ibadetleri yapanların niçin azaldığı, bunların sosyal sebeplerinin ne olduğu ve bu sebepler üzerinde hangi yollar ve araçlarla etkili olunabileceği konusunda araştırma yapıyor değillerdi. Onlar sadece, hükümetlerin din öğretimine önem vermesiyle, ahlakın kendiliğinden düzeleceğini iddia ediyorlardı.

İkinciler, psikolojideki gelişmelerin pedagojiye tatbiki hakkında yazılmış Almanca ve Fransızca kaynaklara dayanıyordu. Psikolojinin bilim olarak bulguları, dengeli bir toplumda yaşayan, normal bir insan için geçerliydi. Türkiye ise kaynaşmakta olan bir toplumdu. İçerde ve dışarda ayrılma, parçalanma hali hüküm sürüyordu. Memleket ölüm kalım savaşındaydı. Böyle bir dönemde insanlara, yönelebilecekleri bir istikamet, bir ideal göstermek gerekiyordu. Her yönden dengeli,

---

[155] Krş. Tevfik Fikret, *Yeni Mektep*, s.3.

her değeri eşit olarak gören, kendi halinde insan yetiştirme prensibi bu devre yetmiyordu.[156]

Satı Bey, gerek terbiye ve gerek ahlak anlayışında dini etkilerden mümkün olduğu kadar sıyrılan bir ahlak ve terbiye düşünmektedir. Böylelikle Satı, Halukun Amentüsünü yazan Tevfik Fikret ile birlikte dini müeyyidelere istinad eden dini ahlak yerine beşeri vicdana dayanan ahlakı telkine çalışmışlardır.[157]

D- YAYGIN DİN EĞİTİMİ

Batıcı akımın eleştiri getirdiği en önemli konulardan birisi de yaygın din eğitim-öğretimidir. Batıcı akım yaygın din eğitimi alanında da en fazla camilerde yapılan irşad faaliyetlerine ve bu faaliyetleri yapan imam ve vaizlere eleştiriler yöneltmişlerdir.

1- Cami ve İmamlar

Batıcılar ilk olarak caminin toplum hayatındaki önemine değinirler. Onlara göre, dinin tereddiye uğraması ile beraber cami ve dolayısıyla "cemiyet-i diniyye" Türkiye'de sönmüş ve tükenmiştir. Çünkü cami ve mescid islam kardeşliğini sağlayabilecek önemli yerlerden biri olduğu halde giderek halk camiye gitmez olmuştur. Artık camileri dolduranlar yalnızca halktır. Halbuki Osmanlı memleketinde yaşayan her kavimden bütün insanları birleştirebilecek, halkın iyi bir ahlak üzerine yetişmelerini temin edecek tek yer camilerdir.[158] Çünkü "Camiler birer merkez-i dini olmakla beraber amme-i müsliminin ictima ve siyasi, terbiyevi ve manevi birer de mahfelleridir."[159] Caminin ve mescidin bu kuvvetinden yararlanmak gerekirken bu yapılmadı.

Batıcılar, camilerin toplum üzerindeki bu etkinliği konusunda özellikle halk ile devamlı ilişkileri bulunan ve onlara daima etki yapma konumunda bulunan imamların yetiştirilmeleri ve dolayısıyla nitelikleri konusuna önemle eğilmişlerdir. Çünkü yetiştirilme tarzları hiç de iyi olmayan cami görevlileri işgal ettikleri makamın önemine göre yetiştirilmiyorlar. Hala hurafelerle, masallarla çocukları eğitiyorlar, onların beyinlerine zehir akıtıyorlar.[160] O zaman ne yapmak gereklidir? Bu noktada Batıcı akım Avrupa memleketlerinde imamların görevlerini yüklenmiş hemen hemen aynı vazife ile sorumlu olan rahiplerin yetişme şekillerini ve onların halkı aydınlatması ile ilgili metodlarını örnek olarak verirler ve imamların da böyle yetişmeleri gerektiği sonucuna varırlar. Bu hususta bir örneği Abdullah Cevdet verir. O öncelikle Avrupa'da bu görevi yapan rahiplerin görev yaptıkları yerlerdeki halka yardım

---

156 Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s.70-71.
157 Krş. Kansu, c.II, s.31.
158 Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.32.
159 Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.320. Ayrıca bkz. Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.34.
160 Bkz. Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.693; Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", s.1305.

edebilmek için hangi alanlarda yetiştikleri ile ilgili olarak ziyaret ettiği Avusturya'nın Viyana kentinde papaz yetiştiren (Pfahrer Schule) bir okuldaki tecrübelerini aktarır: "Bu Avusturya -Macar softaları mektepten çıktıktan sonra birer köye Pfahrer, yani rahip tayin olunurlar. Bunlar gittikleri köyde hem tabiblik, hem mühendislik, hem hakimlik, hem ağronokluk (yani ziraat muallim ve mühendisliği) ederler ve bunları elzem olduğu kadar olsun yapabilmek için hazırlanmışlardır. Sara hastalıkları teşhis edecek ve intişarını menedebilecek kadar tıb ve hıfzıssıhha bilirler. Hayvanat-ı ehliyyeye ait hastalıkları anlayacak ve mehmaemken tedavi edecek kadar baytarlıktan behredardırlar. Hasılı bu köy papazı, köyün memba-ı nur ve hayatıdır. Köyün mikdar-ı nüfusuna göre eytamhane ve tekafül sandıkları tesisi ile iştigal eder; her Pazar günü ibadetten sonra hıfz-ı sıhhate, iktisadat-ı dahiliyyeye ve siyaset-i diniyyeye dair konferanslar verir. Bizde köy imamı makamında bulunan bu rahip efendinin hükümet-i belediyye tarafından muhassas maaşı vardır. Bayramlarda, kilisenin kapısına kuşağını sermez. O, bilakis dermandelere tasadduk eder ve onlara ümid ve cesaret verir ve bunu verirken bir borç eda eder gibi mahcubane verir."[161] Rahiplerin yetişme tarzları ile ilgili görüşlerini belirten Abdullah Cevdet Osmanlı memleketinde görev yapan imamların bu özellikleri taşımadığını özellikle köylerde önemli bir görevi ifa eden imamların nur, vatan sevgisi, izzet-i nefis sacacak kimseler olması gerekirken bunları yapmadığını söyler.[162]

Batıcılar bu noktada özellikle köy imamları üzerinde dururlar. Çünkü hiçbir devletin bütün köylerine, kasabalarına Darülfünun yapacak kadar parası, birer ziraatçı, hakim, tabib vb. görevliler gönderecek kadar imkanları yoktur. Fakat memleketteki köy ve kasabalarda birer imam bulunmaktadır. Yine bir milletin hemen her ferdi çeşitli vesilelerle köyün imamı ile münasebette bulunur. Mektep görmemiş kimseler yüzbinlerce bulunduğu halde cami görmemiş, bir hoca ve vaizin vaazını dinlememiş bir kişi pek az bulunur. Bu imamlar Avrupa'da rahiplerin yaptığı gibi köylüye lazım olan pratik konularda yardım etmek üzere bilgili olarak yetiştirilirlerse o zaman bu görevlerin yerine getirilmesi mümkündür. Halbuki Osmanlı memleketinin köy ve kasabalarındaki imamlar bu şekilde yetiştirilmiyorlar. Avrupa'daki rahipler devletten belli bir para aldıkları için geçimlerini kolaylıkla sağlayabiliyorlar. Bu sebeple bizdeki imamlar gibi namaz çıkışı mendil serip dilenmiyorlar. Ekonomik yönden bu imkanlara sahip olmaları onları halkın nazarında saygıdeğer yapıyor. Avrupa'daki rahipler her sabah en güzel elbiselerini giyerek sokağa çıkıyorlar ve halkın problemlerine en makul çözümü buluyorlar.[163] Bizimkiler gibi "...ne yapalım oğlum

---

[161] Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", s.1305.

[162] Aynı yer.

[163] Bkz. Abdullah Cevdet, "Ama, Uçurum, Ben", s.1736; Hafız Ferid, "Ufak Bir Mevizam", s.1749.

kader böyle imiş, alnına böyle yazılı imiş, sabret şu üç günlük dünyanın ne ehemmiyeti var. Zaten dünya kafire cennet; mümine zindandır" diyerek kaderci bir anlayış sergilemez. Bunun yerine mesela tarlasını su basmış birisine "oğlum sen taracalama yapmalıydın. Sonra tabii afetlere karşı ekinini sigortalatmalıydın, tedbirlerini almalıydın sana bu sene yardım sandığından verelim. Fakat gelecek sene bu tedbirleri mutlaka al" diyerek aynı zamanda dinin dünyaya da ehemmiyet verdiğini gösterir ve akıl dairesinde bir çözüm önerir. Yine "Hareminin zatüreden öldüğünü ağlayarak söyleyen bir köylüye "ecel gelmiş enfas-ı madudesi tükenmiş demez. Hastalığa nasıl tutulduğunu sorar; terli iken gögsünü cereyan-ı havaya arz ettiğini ve hasta düşer düşmez kendisine müracaat edilmediğini öğrenir ve halim ve hafif bir surette muahazakar bir lisanla oğlum geçen gün size verdiğim konferansta başlıca hastalıkların esbab-ı tekevvününü anlatmıştım. Ve hastalığın daha ilk zuhuru saatinde tabibe veya bana müracaat olunmasını ve tabib gelinceye kadar sizin yapacağınız tedbirleri söylemiştim. Dikkat etmemişsiniz"[164] diyerek de aynı akıllı tavırları gösterir. İmamların gerektiği şekilde yetiştirilmemeleri, cemiyetin iki önemli kökünü oluşturan köy ve ailenin bozulmasına, bu köklerin çürümesine sebep olmuştur. Bu çürük köklerden hiçbir zaman iyi meyva ve gür dallar elde etmek mümkün değildir.[165] Görülüyor ki, Batıcı akım imamların dünya meseleleri ile ilgili doğru dürüst ilgileri ve bilgileri olmaksızın sırf sahip oldukları basit dini bilgilerle köylerde dahi başarılı olamazken yüksek tabakayı nasıl camilere çekecekler, etraflarında nasıl sohbet halkaları oluşturacaklar diyerek özellikle imamların bilgi açısından iyi yetiştirilemediklerine dikkat çekmektedir.[166]

Batıcı akım imamların yetiştirilmeleri ile ilgili bu eleştirilerinin yanısıra onların karakterleri ile ilgili tenkitlerde de bulunmuşlardır. Yukarıda da kısmen değinildiği üzere geçimlerini sağlamak amacıyla hitap ettikleri halktan para toplamaları, şeri hilelerle nikahları kıymaları, boşanmaları gerçekleştirmeleri vb. işlerle ilgilenmeleri imamların, halk nazarındaki saygıdeğerliklerini, etkilerini azaltmış, hatta yok etmiştir. Onların bu karakterlerde bulunmaları özellikle güzel ahlakın halka telkin edilmesi gereken yerlerden biri olarak caminin bu görevini yapamamasına neden olmuştur. Milletin yüzde doksanının üye bulunduğu, halkın "camme-i ahlakı" giyeceği tek yer olan cami derneklerinin berbat bir halde olması, dini hayatın ve ahlakın kontrolsüz kalmasına sebep olmuştur. Halbuki Osmanlı memleketinin dışındaki Avrupa memleketlerindeki rahiplerin hala karakter olarak sağlam olmaları sonucu kendi halkları üzerinde büyük etkinlikleri, sagıdeğerlikleri var. Halk onlardan korkar ve

---

[164] Abdullah Cevdet, "Ama, Uçurum, Ben", s.1736.
[165] Hanioğlu, a.g.e., s.310.
[166] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.33.

rahipler hala alenen veya zımnen hüküm mevkiinde bulunurlar. Bu şahsiyetleri ile rahipler halkın ahlakı üzerinde en büyük etkiye sahiptirler.[167]

Batıcı akımın imamlarla ilgili getirdikleri diğer bir tenkit ise millete milli hisleri telkin etme hususunda kusurlu davranmalarıdır. Halbuki Yunan papazları bizim imamlarımızın gözönünde tutmadıkları bu hususa çok büyük önem verdikleri için yunanlılık bugün bu noktaya gelmiştir. Yunan papazları ne kadar dolandırıcı, kalınkafalı, cahil olursa olsun milli hisleri daima ön planda tutmuşlar, halka her vesile ile bu duyguyu telkin etmişlerdir. Özellikle birleştiricilik fikirleriyle Batıcı akım içinde öne çıkan Celal Nuri imamlarımıza bu milli gayenin verilmesi ile hiç yoktan bir Müslüman ve Türk milleti oluşturabileceğimizi söyler ve şöyle devam eder: "O zaman mehmetçik taburundan kaçmaz. Köyüne avdetinde murabehecinin esaretine giriftar olmaz veya askere gitmemek için parmaklarını balta ile kesmez. Frengiye aşılanmaz. Rum ilinin istirdadı muharebelerinde kurşununu körü körüne değil az bildiği fakat pek iyi hissettiği maksad-ı mukaddes uğruna atar. Yaralanırsa büyük bir huzur-ı bal ile ölür. Küfür ede ede teslim-i ruh etmez."[168]

Peki camilerin toplum üzerinde ve özellikle de köy ve kasaba insanları üstünde büyük etkileri olduğunu kabul eden Batıcılar, imamların istedikleri şekilde yetişebilmeleri hususunda ne düşünmektedirler? Öncelikle imamların bu mesleğe tahsis edilmiş mekteplerde yetişip, alelade kimselerin imam olmalarına karşıdırlar. Bu sebeple özellikle köy imamları Darülmuallimin'den diplomalı olmalı, buradan mezun olmayanlar bu iş yapamamalıdır.[169] İkincisi, halktan para toplamalarının önüne ancak onlara maaş bağlamak suretiyle geçilebilir. Bu suretle halk nazarında itibarlarını tekrar kazanabilirler.[170] Üçüncü olarak içinde bulunduğumuz ahlak buhranını atlatmak, millete milli bir terbiye verebilmek için bu işi yapabilecek imamlara derhal ihtiyacımız vardır. Bu tür imamları yetiştirmeye diğerlerine göre öncelik vermeliyiz.[171] Dördüncüsü imamların -özellikle köy imamlarının- bugün bu halde olmalarının en önemli sebeplerinden birisi bağlı bulundukları bir mercinin ve o mercinin de bir ahlak programı ve milli bir hareket tarzı olmamasıdır. Bu eksiklik derhal giderilmelidir. Eğer bu tedbirlere başvurulacak olursa, bir imam görev yaptığı köyün hayat kaynağı olabilir.[172]

Batıcı akımın cami görevlileri olan imamlar hakkında getirdiği tenkitlere bugün dahi rastlamak mümkündür. Ancak kendilerinin de fikirlerinde görüldüğü üzere

---

[167] Bkz. A.g.e., s.33-34.
[168] A.g.e., s.101-104.
[169] Hanioğlu, a.g.e., s.310.
[170] Abdullah Cevdet, "Ama Uçurum, Ben", s.1736.
[171] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.101-103.
[172] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.103; Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", s.1305.

imamların halk nazarındaki etkilerinin azalması hatta yok olması onların yetiştirilmeleri ve şahsiyetleri ile ilgili olan ve birincisi hükümete ikincisi ise şahısa yönelik eksikliklerden kaynaklanıyor. Kaldı ki II. Meşrutiyet dönemindeki bütün din görevlileri için bu tenkitleri getirmek de mümkün değildir. Yine Avrupa'da görev yapan rahiplerin Batıcı akımın verdiği örneklerde olduğu gibi dört dörtlük olduğunu söylemek de olanaksızdır. Ancak Batıcı düşünürlerin ideal olması gerekeni karşılaştırarak tesbit etmeleri, hakikaten toplumun büyük bir kısmına hitap eden imamların yetiştirilmeleri, onlarla ilgili hukuki ve kurumsal düzenlenmelerin yapılması açısından önem taşımaktadır.

2- Hutbeler

Batıcı akımın hutbeler hususunda getirdiği en önemli ve olumlu tenkiti hutbelerin tamamen Arapça olarak halka okunması sebebiyle okunan hutbeden halkın hiç bir şey anlamamalarıdır. Bu konuda Abdullah Cevdet "Cuma günleri hutbelerin Arapça'yı anlamayan Türk cemaatine Arap dilinde okunması kadar ve akl-ı selimi isyan ve ikraha sevk eden birşey yoktur."[173] diyerek akıl ve mantıkça da kabul edilemeyecek olan bu hususa dikkat çekmektedir. Bu sebeple hutbeler Türkçe olarak okunmalıdır.[174] Böylelikle halk o gün okunan hutbe konusu her ne ise İslam'ın o konuda ne dediğini anlayacaktır. Bu hususta şimal Türkleri açık düşünceli ulemaya sahip oldukları için hutbelerinde kendi öz lisanlarını kullanabilmektedirler.[175]

Akımın hutbe konusundaki diğer bir tenkidi ise verilen hutbelerin zaman ve zemine uygun olmaması hususundadır. Eğer halka verilen hutbelerden bir fayda bekleniyorsa mutlaka hutbenin konusu zamana ve zemine uygun olarak verilmelidir. Ancak o zaman hutbenin amacına da ulaşılmış olur.[176] Yoksa halkı ilgilendirmeyen yıllar öncesinin proplemlerini onlara anlatmak bir yarar sağlamaz. Bunun temin etmenin yolu hutbelerde İslam'ı olduğu gibi halka telkin etmektir. Mesela "hacca gitmekten maksad kızgın kumlar üzerinde yalın ayak ve kavurucu bir güneşin altında başı açık gezmek ve taşlara yüz ve el sürmek olmayıp ancak Cenab-ı Hakk'a karşı vazife-i ubudiyyeti ve Hz. Nebi Ekrem'e karşı kemal-ı tazimi ifa etmekle beraber, zımnında müslümanların birbirini anlamaları ve birbirinden haberdar olmaları ve birbirini görüp teşyid-i rabıta-i uhuvvet ve müdavele-i efkar ile müzakere-i umur-ı millet-i kadiyye-i mutenası olduğu ifham edilecektir. İşte bundan sonra hacca gidenler cidden hacı olduklarına kani olacaklardır."[177]

---

[173] Hanioğlu, a.g.e., s.310'dan naklen.

[174] Celal Nuri bu hususta hutbelerin Arapça olarak başlayıp daha sonra nerede veriliyorsa oranın mahalli lisanı ile verilmelidir demektedir. Bkz. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.320.

[175] "Latin Harfleri", No.12, s.16.

[176] Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.320.

[177] İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (2)", s.1263; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.57-58.

Batıcı akım içinde özellikle Celal Nuri camilerde imamların halka verdikleri hutbelerin içeriği ve veriliş tarzında serbest bırakılmamalarını ve kontrol edilmeleri gerektiğini söyler. Bu sebeple bu iş ile ilgilenecek bir makam olmalıdır. Bu makam hutbe veriliş usulünü geliştirmeli ve bunu yaygınlaştırmalıdır.[178]

3- Vaazlar ve Vaizler

Batıcı akım camilerde yapılan en önemli irşad faaliyetlerinden biri olan vaazlar üzerinde özellikle durmuşlardır. Çünkü, vaazlarda anlatılan gerçek İslamla ilgisi olmayan, halkı sırf öbür dünyaya meylettirmeye çalışan, bu dünya ile tamamen alakalarını kesen konular, Batıcıların gerçekleştirmeye çalıştığı İslam dininin bu dünyaya da önem verdiği ile ilgili hususla çelişkili idi. Mesela Kılıçzade Hakkı vaizlerin yaptıkları vaazların konularını ve metodunu eleştirir ve halka yapılan bu tür bir telkinin İslam'ın gerilemesinde en önemli faktör olduğunu ifade eder: "Dünyanın asla ehemmiyeti olmadığı yalnız ahiret için çalışmak lazım geldiği, zenginliğin muzır olduğu, ahirette bütün o paraların sahiplerinin vücudlarına ateş halinde yapışacağı, tasaddukun suret-i mahsusada dervişlerle softalara elzem bulunduğu fakrın yani zukuretliğin bir fazilet olduğu, aza kanaat etmek lazım geldiği hemen herşeyin günah olduğu vs... gibi vaazlar biçare avamı büsbütün insanlıktan çıkarmış ve adeta kapana tutulmuş gibi kıvranmaktan ve titremekten başka birşey yaptırmamıştır. En tabii sualde karşı bile cevap vermekten aciz kalan softa: Sus be herif kafir oldun! deyince işitenler büsbütün titremiştir. Zira sual tekrar edilse softanın derhal saili (soru soranı) yanı başında fıkır fıkır kaynayan cehennem kazanlarından birine atacağı aşikardır... İşte bu böylece asırlardan beri devam edip gitmektedir. Birçok vaizleri dinlemiş olan karilerim bu vaizlerin ekseriyetinin ahval-i ruhiyelerini daha vasi surette tefekkür ve mülahaza edebilirler."[179]

Vaizlerin vaazlarını konuları açısından eleştirenlerden birisi de Abdullah Cevdet'tir. O, "...vaizlerimiz dünyaya adem-i muhabbet vaaz ediyorlar. Neye evlad yetiştiriyorsunuz ölecek değiller mi? Neye bina yapacaksınız yıkılacak değil mi? Bu dünya kafire cennet oluptur, mümine zindan diyorlar, dünyanın hükmü yoktur diyorlar..."[180] diyerek bu haliyle vaizlerin milletin idrak ve hayatını en küçük lemasına kadar söndürdüklerini[181] hatta bu söylediği hususlarla ilgili olarak Balıkesir'de bir vaizin bağıra bağıra kıyametin kopmasına birkaç sene kaldığı için halktan dünya işlerine önem vermeyip, oruç va namaz ile meşgul olmaları gerektiğini, artık yüksek binalar yapmanın haram olduğunu söylediğini esefle aldığı bir mektuptan öğrendiğini söyler. Bu kabil vaizlerin milleti bir dış tehlikeye gerek kalmaksızın kendi kendine

---

178 Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.320.

179 Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.105.

180 Abdullah Cevdet, "Büyük Hastalık", s.317.

181 Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", s.52.

tahrip etmek için yeterli sebep gören Abdullah Cevdet, aynen şu ifadeleri kullanmaktıdır: "Bir milleti mahvetmek için ne bundan ziyade aduvve ne bundan ziyade tahripkarlığa hiç hacet yoktur. İşte millet ve istikbal buralarda katlonuyor, milleti ve istikbali katledenler işte bu suretle katolunanlardır."[182]

Yine Abdullah Cevdet, Kastamonu'da meydana gelen olayda Darwin Nazariyesi'nin sınıfta anlatılması ile ilgili meydana gelen olayda vaizin bu nazariyeyi anlatan insanların halktan katlini istemesini ise ortaçağ zihniyeti olarak değerlendirir. Halbuki münevver gençler sırf gayb ile bilgileri halka anlatan bu vaizin dahi hakikati bilmelirini istiyorlar diyen Abdullah Cevdet, özellikle vaizlerin anlatmaları gerekenlerle meşgul olmadıklarını bilakis ortaçağda yaşıyormuş gibi davranarak halkı hakikatperverlerin aleyhinde kışkırtmalarından dolayı tenkit eder. Eğer bunlar gerçekten din adına hareket etmiş olsalardı düşman Kur'an'ı yerlere çarparken, minarelere haç dikerken, bunları öldürtmek yerine hakiki bir İslam gibi davranarak bunları savaş meydanlarına davet etmeleri gerektiğini söylüyor. Daha sonra Kastomonu halkını seslenerek eğer diğer İslam beldelerinin düştüğü duruma düşmek istemiyorsa kendisini bu kötü duruma sürükleyenlere değil, uyandırmak isteyenlere kulak vermesini ister.[183]

Batıcı akım içinde Ali Kami "camilerde halka din namına cehil ve taassub mikrobu telkin eden vaiz"[184]leri yaptıklarından dolayı hesabı sorulmayan kimselerden addeder.

Batıcı akım vaizlerin sırf öbür dünyaya önem veren vaazlarının teftiş edilmediğinin de üzerinde dururlar. Vaazların teftiş edilmemesi eski dönemlerde yaşayan insanları bile hayrette bırakacak konuların halka anlatılmasına sebep olmaktadır. Halbuki vaazlar teftiş edilse, bugünlerde halka yararlı olabilecek pratik konular ve diğer meseleler din ile yeni ilimlerin birbirine uygun bir şekilde tevfik edilmesi ile halka anlatılabilirdi.[185]

Batıcı akım halka verilen vaazların içeriğine getirdikleri bu eleştirileri ile vaizlerden nasıl ve hangi konularda vaaz etmeleri gerektiği ile ilgili tavırlarını da ortaya koymuş oluyorlar. Onlar "Öyle mesacid ve cevami arz-ı iftikar ederiz ki minber ve

---

[182] A.g.m., s.52-53.

[183] Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-ı Vusta", s.1273.

[184] Ali Kami, "Mesul Kimdir?", s.1760.

[185] Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, s.34; Abdullah Cevdet, "Seyahat Notaları", s.1460; Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-ı Vusta", s.1273. Batıcı akım, vaazların teftiş edilmediği ile ilgili bu tenkidi yaptığına göre Meşihat'ın camilerde vaaz edecek kimselere vesika vereceği ile ilgili daha önceki tarihlerdeki yapılan bu çalışmasının bir sonuç vermediği anlaşılıyor. Bkz. "Vaaz Meselesi", *Tanin*, No.1906, 14 Nisan Efrenci 1914, s.1. Fikret vaizlerin ekonomik durumlarının düzeltilmesini ister. Çünkü ona göre "hakikat naşirleriin para ile doğrudan doğruya ilgilerinin olmaması" gereklidir. Bkz. Feridun Nigar, "Tevfik Fikret Mürebbi", s.501.

kürsilerinden en canlı, en hakiki, en yeni hutbe ve vaazlar işitilsin"[186] demek suretiyle hutbe konularında olduğu gibi vaaz konularının zamana, zemine uygun olmasını, hurafelerden arındırılarak yeni ilimlerle açıklanarak halka anlatılmasını isterler. Artık eski devirlerin hikayelerle dolu vaaz kitapları bu asrın insanına yetmemektedir. Vaazları insanların problemlerine çözüm bulabilecek bir hale getirmek gerekir.

Batıcı akım yaygın din eğitiminde önemli bir yer tutan vaaz ve vaizler konusuna programlarında da yer vermişler. İlgili madde şöyledir: "Ramazan aylarında ve diğer mübarek günlerde camilerde vaizler tarafından halka verilen vaaz ve nasihatlerde vaizler mecburen itiyad ettikleri vechile badema halkın lisanında söylemeyecekler; yani, cahil ve fasikulahlak olan insanlar mutlaka kendi lisanlarından anlamak şanlarından olduğu ve bu da el-yevm en ziyade söğüp sayan ceraid ile bin türlü yaldızlı müfsid-i ahlak esami-i müstekrehe ile meydan-ı intişara konulan kitapların sürümünden anlaşıldığı cihetle, onlar için, akla gelen ilk usul-i hitabet bu ise de "fırtınaların havayı tashih ettiği, iddiası gibi bu muharebe ve felaket fırtınası" Türkler'in ahlakını tashih edeceğinden balada beyanı sebk ettiği vechile vaiz efendiler halkın bugünkü lisanında söylemiyeceği ve belki yeni iktisab ettikleri ahlak-ı fazılaya çesban-ı neziyye bir lisan ile idare-i kelam edip halkı dileklerine göre sağ taraflarında ırmakları çoşan ve eşcar ve nebatatı fürüzan derunlarında herkese dilediği kadar verilecek olan hur ve gilman ile müzeyyen ve şaşaafeşan hadayık-ı cinana veya sol taraflarında müthiş alev dumanlarıyla tüten semiaçak (kulakları yırtan) iniltileriyle kaynayan cehennem kazanlarına atamayacakları gibi vakitlerini dahi geyik veya güvercin hikayeleriyle (Süleyman Çelebinin mevlidinin kenarında hikaya-i güvercin, hikaye-i deve, hikaye-i geyik yer almaktadır.) veyahut kendilerinin dahi anlamadıkları birtakım derin mebahisle imate ve imrar etmeyecekler ve belki halka adab ve erkan-ı faraiz ve sünnetinden sonra vatanperverlikten fezail-i say ve amelden tasarruftan namuskarane kazançtan, hüsn-i ahlaktan, yekdiğere uhuvvet ve muhabbetten, ittihad-ı islamın ehemmiyet ve kudsiyetinden ve bahahususulhus i'dad-ı kuvvetten bahsedeceklerdir."[187]

Batıcı akımın vaazlar ve vaizlerle ilgili getirdiği eleştiriler hakikaten dikkate değerdir. Her ne kadar eski vaaz kitaplarının içinde faydalı bilgiler bulunsa da bunun yanında Batıcılar'ın da belirttiği üzere insanlara bu dünyadan el çektiren, onların dünya ile alakalarını kesen ve din ile ilgili hiç bir dayanağı bulunmayan, akla ve hayale sığmayacak derecede tabiat üstü hikaye ve masalları içeren bu kitapların içindeki bilgilerin halka vaaz konuları olarak anlatılması, halkın gerçek islam'ı anlamalarına

---

[186] "Tekamülat-ı Diniye", *İkdam*, No.7058, 7 Zilhicce 1334-5 Teşrinievvel 1916, s.2.

[187] İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (II)", s.1264; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaye İlan-ı Harp*, s.60-62.

engel olmuştur. Vaizlerin halkın yanında ilim ve irfan sahibi kimseler olarak telakki edilmeleri onların Kur'an'a ve sahih sünnete dayalı olmayan sözlerinin din gibi anlaşılmasına sebep olmuştur. Batıcılar açısından bu, güçlü ve kuvvetli olmak anlamında kullanılan İslam'ın içeriğinden faydalanmamak demekti. Halkın aydınlatılmasını, fikirlerini ilim ve irfan üzerine tesis eden bir akım olarak menkulatın kökünün kazılmasını isteyen Batıcılar'ın konuları tamamen bunun aksi olan vaazlarla ilgilenmeleri bir gereklilikti. Bu sebeple ilgili maddede vaaz konularının neler olabileceği özellikle açık bir şekilde belirtilmektedir.

4- Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Çevrilmesi

Batıcı akım sade ve makul[188] diye vasıflandırdıkları İslam dininin halk tarafından asıl kaynağından ve gerçek bir şekilde öğrenilebilmesi için Kur'an-ı Kerim'in Arapça'dan Türkçe'ye hadislerle beraber tercüme edilmesini istiyordu.[189] Ermeni ve Rumlar bugün kiliselerinde ellerindeki küçük kitaplara bakarak Hz. İsa'nın menakibine ait ilahileri kendi dilleri ile okurken, bizim Kur'an-ı Kerim'i dilimize tercüme hususunu münakaşa bile etmek istememiz büyük bir eksikliktir. Rum ve Ermeniler hayat sahasında başarılı olmak için bu kadar genişlik gösterirken, bizim bu cesareti gösterememiz ne yazıktır. Yine ne yazık ki kendi lisanımızdan bu hususta istifade edemiyen tek millet biziz.[190]

Bizden önce Hristiyanlar'ın da dinlerini hep başkalarının yorumlarından öğrendiklerini fakat Luther'in gayretleri sonucunda İncil'in her milletin kendi diline çevrilmesi ile birlikte onların bunu aşabildiklerini söyleyen[191] Batıcılar, Kuran'ın Türkçe'ye tercüme edilmesi meselesini sosyal ıslahatın en önemli bir parçası olarak telakki ederler.[192] Abdullah Cevdet Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye tercüme edilmesi meselesinin önemini bir tecrübesi ile şu şekilde izah eder: "Şerbetler tevzi edilirken hoş elhan bir hafız efendi Sure-i Nisa'dan bir aşr-ı şerif okudu. Hazirundan bir mella efendi Bab-ı Meşihatça musaddik Türkçe tercümesini söyledi, zaten herkes Kur'an'a o kadar yabancı değildi. Pek mükemmel surette tercüme edilmiş olan Kur'an-ı Kerim her evde artık anlayarak tilavet olunuyordu. Herkes, bahusus kudemanın vaz ettiği kuyudun ilgasından sonra, müslüman bulunduğuna hamd-ü sena ediyordu. Kavaid-i ictimaiyye ve kuraniyye anlaşılmıştı. Herkes biliyordu ki Kur'an yalnız softalara mahsus bir söz değildir. O insanların dünyevi ve uhrevi saadetlerini temin için gönderilmiş bir kitab-ı semavidir ki anlayanlar için derununda her şey vardır..."[193]

---

[188] Mesela bkz. Abdullah Cevdet, *Hadd-ı Te'dip: Ahmet Rıza Bey'e Açık Mektup*, s.65; Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -I-*, s.72, 106-107.

[189] İ.H, "Pek Uyanık Bir Uyku (II)", s.1263; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.57-58.

[190] "Latin Harfleri", No.10, s.15-16; "Latin Harfleri", No.11, s.9.

[191] Mesela bkz. "Latin Harfleri", No.12, s.16.

[192] Hanioğlu, a.g.e., s.310'dan nakleh.

[193] Abdullah Cevdet, "Akd-i Nikah Derneği", s.1593-1594.

Rıza Tevfik'in Kur'an tercümesinin ve diğer çalışmaların kendi dilimizde yapılmasını bir terbiye-i vataniyye ve milliyenin sonucu olduğunu ifade etmesi[194] ve harf inkılabı ile ilgili tartışmalar, mekteplerde belli eğitim kademelerinden itibaren seçilecek Kur'an surelerinden bazılarının Türkçe anlamlarıyla öğretiminin yapılmasını gündeme getirmiştir.[195]

Batıcı akımın Kur'an'ın Türkçe'ye tercüme edilerek halkın öz kaynağından dinini öğrenebilmesi ile ilgili bu görüşleri önemlidir. Ancak burada onların bu konuda özellikle söyledikleri bir husus var ki bu daha önemli bir meseledir. O da mekteplerde Kur'an'dan seçilmiş bazı surelerin Türkçe olarak öğretiminin yapılması isteğidir. Bugün dahi mekteplerde gerçekleştirmek istediğimiz ancak hala gerçekleşmeyen böylesine önemli bir isteğin yıllarca öncesinden dile getirilmesi önemli bir gelişmedir.

Aslında Batıcılar'ın Kur'an'ın tıpkı İncil gibi her milletin dilinde okunması ile ilgili arzuları da mühimdir. Çünkü bugün camilerde Arapça aslı ile Kur'an okunuyor. Fakat okunan ayetleri dinleyen cemaatin hemen tamamına yakın kısmı Allah'ın ne dediğini anlamıyorlar. Kur'an'dan sadece duygu yönüyle yararlanılmaya çalışılıyor. Halbuki eğitimin duygusal ve zihni yönü birbirinden ayrılamaz.[196] Toplum ferdlerinde olumlu yönde davranış değişiklikleri meydana getirilmek isteniyorsa, bu iki yönün beraber değerlendirilmesi gerekir. Zihin düzeyinde davranış değişikliğinin meydana gelebilmesinin şartı, bilginin düşünülen dilde muhataplara iletilebilmesidir.

Burada Batıcı akımın Kur'an'ın Türkçe'ye tercüme edilmesi meselesi ile çok yakından ilgili olmasa bile en az onun kadar önemli olan duaların Türkçe edilmesi ile ilgili fikirlerine de değinmek gerekir. Batıcı akım halkın kendi diliyle dua edebilmesi ve Allah'a kendi diliyle yaklaşabilmesini dinin gereklerinden saymıştır. Mesela Abdullah Cevdet bir tecrübesini anlatırken İmamın Türkçe dua yapması sebebiyle orada hazır bulunan cemaatin duayı anladıklarını ve bütün varlıkları ile amin dediklerini belirtirken bu noktaya işaret etmektedir.[197]

Bugün Ermeniler, Rumlar, ve diğer din mensupları kiliselerinde kendi ana dilleri ile dua edebiliyorlar. Bu hususta dillerinden gerektiği kadar yararlanabiliyorlar. Biz ise bu hususta bir adım bile ileriye gidemiyoruz. Anlamaksızın Arapça dua etmeyi dinin vazgeçilmez bir unsuru haline getirmişiz[198] gibi fikirlere sahip olan Batıcı akım bu hususdaki en sert eleştirisini Balkan Harbi'nden galibiyetle çıkabilmemiz için Meşihat Makamı tarafından yazdırılıp çoğaltılan ve bütün mekteplere 4444 defa okutulmak üzere gönderilen dua vesilesiyle yapmışlardır: "(İçtihad)ın içtihadı şu

---

[194] Rıza Tevfik, "Musahabe-i İçtihad: Terbiye Meselesi Etrafında Cereyanlar", s.2075.
[195] Bkz. "Latin Harfleri", No.12, s.16.
[196] Bkz. Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s.61.
[197] Abdullah Cevdet, "Akd-i Nikah Derneği", s.1593.
[198] Bkz. "Latin Harfleri", No.12, s.16; "Latin Harfleri", No.10, s.15-16; "Latin Harfleri", No.11, s.9.

merkezdedir: Dua kalbi Allah'ına rapteden bir vecd-u heyecanın ifadesidir. Bu cihetle duayı teşkil eden kelimeler dua edenin en ziyade mahrem-i can-u vicdanı olan kelimeler olmak tabiidir. Bu dua Arapça'dır. Manasını oniki yaşındaki Türk çocukları değil kırk iki yaşındaki her Arap dahi kolay kolay anlamaz. Dua 4444 defe değil vicdan-u canın arzu ve şiddet-i heyecanına göre tekrar olunmalıdır. Duadan maksat celb-i nusret ise bu suretle, nusrete mazhar olmaya ümid var olmak adalet-i mutlaka-i ilahiyyeye karşı bir gaflet ve masiyettir.

Vakıan Allah: "Ud'uni estecib leküm" diyor. Fakat bunun manası; manasını anlamadığımız kelimeleri 4444 defa okuyun size her istediğinizi veririm demek olmayacağı cay-ı tereddüd değildir..."[199] Batıcı akım Meşihat'ın bu çeşit dualar yayınlayacağı yerde halkı ilme, sanayiye, ticarete, ziraata, münevver ve zengin olmaya teşvik eden dini hüküm leri içeren beyannameler, emirler yayınlamasının geleceğimiz açısından daha hayırlı olacağının da önemle üzerinde durur.[200]

Batıcılar Türkçe dua edilmesi konusundaki bütün olumsuz gelişmelere rağmen az da olsa Türkçe dua edenlerin olduğunu ve bunun da yeni bir çığın başlattığını ifade ederler.[201]

Türkçe dua edilmesi aynı zamanda vatan ve milli terbiyenin de bir gereğidir. Bu sebeple, mekteplerde bu hususa gereken önemin verilmesi gereklidir.[202]

Batıcı akım dua meselesinde de görülüyor ki çok önemli fikirlere sahiptir. Hakikaten duaların dinin mensupları tarafından içten geldiği şekilde yapılması, kalıp halinde Arapça olarak ezberlenen ve o şekilde yapılan dualardan daha etkilidir. Tabii ki, dualara bazı kalıplaşmış Arapça kelimeleri katmanın bir mahzuru yoktur. Ancak yıllar öncesi Arapça olarak yazılmış ve duanın tamamı kalıplaşmış bir şekilde günümüze kadar devam edip gelen dualar, inananlar üzerinde istenilen davranış değişikliğini gerçekleştiremiyorlar. Bu kalıp dualar yanında özellikle çocukların Allah'a

---

[199] "Meşihat-ı Celile'nin Tamim Ettiği Dua", s.1221.

[200] Bkz. Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.36; Kılıçzade Hakkı, "Dervişlik Softalık Meselesi", s.1350. Kılıçzade Meşihat makamının yayınladığı duaya tepki gösterir ve şöyle der: "Bir zaferin dua ile kazanılmayacağına halkı irşad etmek bir vecibe ve onu ihmal etmek bir cinayet iken felaket-i ahire-i milliye üzerine bile bile bu tesir-i gafleti icrada devam etmek gafletlerinde fevkinde bir şeydir. Yalnız dua ile zaferler kazanmak kabil olsaydı cenab-ı nebi ekrem en güzide ve en mükerrem ashabını fada etmezdi... Dualarla düşmanlara galebe ve teveffuk etmek evamir ve sünen-i ilahiye mugayir iken ve bunu bab-ı meşihat herekesten iyi bilmek lazımgelirken arapça duaları bir beyanname-i resmi ile halka ilan ve halkı ve etfali işbu duayı 4444 defa virdetmeye davet etmek esasen şime-i gayret ve fedakariyeyi hasbutterbiye zayi etmiş olan avama tenbellik ve gayretsizlik için yeni bir vesile olmaz mı?" der ve duaların mekteplerde ve camilerde kesilmeksizin okunduğu sıralarda vazifesini yerine getiren Bulgar'ın istediğine ulaştığını söyler. Ve Bab-ı Meşihat'tan bunlarla uğraşacağına "İlk Visalin Lezzeti" ve Zifaf Hatırası" gibi kitapların okuma ve yazması olan her gençin kütüphanesinde bulunduğunu ve bunların neşrinin yasaklanması ile uğraşmasını ister.Bkz. Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.34-35; Kılıçzade Hakkı, "Dervişlik Softalık Meselesi", s.1349-1350.

[201] Mesela bkz. Rıza Tevfik, "Musahabe-i İçtihad: Terbiye Meselesi Etrafında Cereyanlar", s.2075.

[202] Aynı yer.

kendi kelimeleriyle dua edebilmelerinin yolu açılabilmeli, çocuklar kendi istedikleri şekilde Allah'a dua edebilmeye alıştırılmalıdırlar. Eğitim açısından da uygun olan davranış şekli budur.[203]

5- Halka Yönelik Kitaplar

Batıl itikatlara, hurafe ve masallarla dinin anlatılmasına karşı ilanı harp eden Batıcı akımın softa diye tabir ettikleri kişiler tarfından halka yönelik olarak yazılan kitaplara eleştiri getirmemesi beklenemezdi. Bu açıdan en önemli tenkitleri Batıcı akım içinde Kılıçzade Hakkı yapar. O özellikle Düzceli Yusuf Suad Efendi'nin peygamberin hayatı ile ilgili yazdığı ve bir siyer kitabı olan "Akvamüs-Siyer" vesilesiyle bu tür kitaplara içerik ve teknik açıdan eleştirilerde bulunmuştur.

Kılıçzade Akvamüs-Siyer adlı kitabı ve diğerlerini özellikle Türkçe yazılmamakla itham etmektedir ve "bu kitap Türkler için mi yoksa Araplar için mi yazılmıştır" der ve şöyle devam eder: "Memleletimizde Arapça'yı değil, Türkçe'yi bile lüzumu derecesinde bilenler az olduğu için bir kitaptan edilecek istifadeyi umumi kılmak istiyorsak, hangi halka hitap etmek mecburiyetinde bulunduğumuzu nazar-ı dikkate alarak o yolda bir lisan kullanmalıyız. Şayet bir diğer lisandan iktibasta bulunacak isek onu da tercümesiyle beraber yapmalıyız ki herkes anlayabilsin."[204] Kılıçzade kitabın içindeki Arapça ibareleri bir Türk'ün değil bir Arab'ın bile anlayamıyacağını hatta Türkçe kısmındaki kelimelerde dahi problem olduğunu, kısaca bu kitabın halk için tamamen kapalı, hurafe ile dolu olduğunu bunun bir tarih kitabı değil bir masal kitabı olduğunu yazar.[205]

Kılıçzade bu tür masal ve hurafelerle dolu kitapların muhtemel ki on asır evvelki insanlar için faydalı olduğunu fakat bu asrın terakki asrı olduğunu, bunları hakikat diye yeniden ortaya çıkarmanın dinin intişarını değil, belki gerilemesine sebep olabileceğini söyler. Yine bu tür hurafelerle dolu kitapların mütefennin kafaları hiç bir zaman ikna edip doyuramıyacağını hatta bunlar mahza hakikattir diye ısrar edilirse zorla itikatsizliklere revac verilmiş olacağını, aynı zamanda mütefennin ve gayri müslim ulemanın dahi istihzasını celbedeceğini ifade eder ve bunun da müslümanlık için herhalde büyük bir zarar olacağını ve din eğitimi açısından da olumlu olmadığının üzerinde önemle durur.[206]

Kılıçzade Hakkı din kitaplarının nasıl yazılmasını istediğini ise şu cümleleri ortaya koymaktadır. "Yusuf Suad Efendi biraderimiz böyle bir eser telifine murad

---

[203] Bkz. Beyza Bilgin-Mualla Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, 2. Baskı, Ankara 1995, s.87, 97, 164; Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s.140.

[204] Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.90; Kılıçzade Hakkı, "Tenkid-i Asar: Akvamüssiyer", s.1435.

[205] A.g.e., s.90-91; A.g.m., s.1435-1436.

[206] A.g.e., s.102; A.g.m., s.1439.

buyurdukları zaman müracaat ettikleri kütüb-i kadime-i siyer meyanında hikmet, kimya, kozmografya tarih-i tabii vs. ye dair birer cilltte bulundurmuş olsaydılar, bizim için kıymetli ve asr-ı müterakki-i hazır için uygun bir siyerini vücuda getirmiş olurlardı."[207] Kılıçzade Hakkı fen bilimlerinin sonuçlarına ve Allah'ın ezeli sünnetine dayanılmayarak kaleme alınan içleri mucize, hurafe ve masallarla dolu olan bu siyer kitaplarından halkın kötü yönde etkilendiğini ve bu durumdan serbest düşünen fikir sahiplerinn de bizar olduğunu söyler.[208]

Genel olarak Batıcı akım Kılıçzade Hakkı'nın yukarıdaki fikirleri paralelinde halka yönelik olarak kaleme alınan dini eserlerin menkulattan kurtarılmasını, günümüzün fen bilimlerinin neticeleri yönünde yeniden yorumlanarak dinin dinamiğinden faydalanılabilecek bir şekilde telif edilmesini ister.[209]

6- Tekke ve Zaviyeler

Batıcı akım, tekke ve zaviyelerin bazı büyük mütefekkirler yetiştirmesine rağmen bunların büyük düşüncelerinin cahil şeyhler elinde tahrif edildiğini ve artık eski görevlerini yerine getiremediğini ve birer miskinlik yuvaları haline geldiklerini ve bu sebeple müslümanlara artık faydaları kalmadığı için kaldırılmaları gerektiğini ifade ederler.[210]

Bugün bu halde olmamızın sebeplerinden en önemlilerinden birisinin sırf öbür dünyaya önem verme olduğunu ifade eden Batıcı akım, artık hemen hemen amaçları sadece bu olan tekke ve zaviyelere programlarında da değinmişlerdir. İlgili madde şöyledir: "El-yevm birer menba-i atalet ve masdar-ı betalet olan tekaya ve zevaya kamilen ilga olunarak -ma vadaa lehine sarf olunmayıp yalnız evlad u ayal meşayihe bad-ü hava me'kel ittihaz olunan- varidat ve muhassasatları kat ve maarif bütçesine ilave olunacaktır.

Meşayih meyanında alim ve fazıl bulunmuş olanlara birer hane ve kayd-ı hayat şartıyla ve fakat mekatibden birinde muallimlik etmek kaydıyla tahsisat verilecektir. Diğerleri yani cahil olup da sermayesi babadan kalma bir kaç mir-i kelimat ve tabirattan ve [hu, eyvallah erenler] den ibaret olan ve şimdiye kadar halkı fikren ve ilmen ızrar edenlere hiç bir şey verilmeyerek çalışıp kazanmaya mecbur

---

[207] A.g.e., s.102.

[208] A.g.m., s.1434; A.g.e., s.86-87. Ayrıca bkz. A.g.e., s.119-120.

[209] Mesela bkz. A.g.e., s.35, 57-58; Kılıçzade Hakkı, "Dervişlik Softalık Meselesi", s.1349-1350; İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (II)", s.1263; Ali Kami, "Mesul Kimdir?", s.1760. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Eğitimi Anabilim Dalı'nda 1984-1985 öğretim yılından itibaren Yüksek Lisans ve Doktora düzeyinde *"Halka Yönelik Eserlerin İrdelenmesi"* adı ile dersler yapılmaktadır. Bu derslerde özellikle daha önceki dönemlerde halka yönelik olarak yazılmış olar kitaplar içerik, metod, dil vb. yönlerden incelenmektedir.

[210] Mesela bkz. Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.26-28; Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harp", s.1280-1281.

tutulacaklardır. Bunlardan nefes etmek kallaşlığıyla (edepsizliğiyle) ötekini berikini dolandıranlar cezaya çarpılacaklardır."[211]

Cehlimizi ve eski bozuk usulleri terketmeyi[212], taassup ejderi ve cehaleti ortadan kaldırmayı en asli vazife bilip bunun yerine hakikatı ve ilmi bayrak edinmeyi bir vazife saymış[213] olan Batıcı akımın, bunun tam tersi yönünde faaliyetlerini gördüklerini söyledikleri tekke ve zaviyelerin zihniyeti ile bir yere varılamıyacağını söylemeleri ve nihayet programlarında da kaldırılmalarını talep etmeleri onların sahte softalığa ve dervişliğe açtıkları ilan-ı harbin bir sonucu idi.[214]

Yukarıdaki araştırmalarımızdan anlaşıldığı üzere Batıcı akım, medreseler, mekteplerdeki eğitim-öğretim, ahlak eğititimi ve özellikle yaygın din eğitimi konusunda dikkate değer eleştiriler getirmiştir. Batıcı akımın bu eleştirileri İslam'ın akıl ve mantık üzere kurulu tabii bir din olduğu ve din aydınlanması fikirleri ile yakından ilişkilidir. Din ve ahlak konusundaki görüşleri ne olursa olsun akımın temel felsefeleri sonucu getirdikleri bu eleştiriler dönemin din eğitimi için gözardı edilemiyecek gerçekleri içermektedir. Din eğitiminin öğretimin her kademesinde rasyonelleşmesini, ferdin kendi ana diliyle dinini öğrenebilmesi imkanının oluşturulmasını, yaygın din eğitimi faaliyetlerinin de bu temele dayandırılmasını ve bu hizmetlerle görevli olanların bu görevleri en iyi bir şekilde yapabilecek şekilde yetişmelerini ve denetlenmelerini istemeleri bugün dahi din eğitim-öğretimi alanındaki önemli meselelerdendir. Batıcı akımın bu konulardaki eleştiri ve önerileri ilgili makamları bu konudaki eksikliklerini değerlendirme ve uygulamaya aksettirme noktasında harekete geçirmiştir. Dönemin mecmua ve gazetelerinde birbirleriyle ilgili konularda tartışmalara girmeleri bu karşılıklı etkileşime işarettir.

---

211 İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (II)", s.1261; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.51.

212 Abdullah Cevdet, "Sıhhat-i Umumiye İşi ve Gidişi", s.225-226; Müşfik Selami, "Bizim İçin Yegane Çıkar Yol", s.2779.

213 Hüseyin Cahid, "Başmakale", *Servet-i Fünun*, No.1167, 1329, s.531.

214 Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harp", s.1277-1282; Kılıçzade Hakkı, "Dervişlik Softalık Meselesi", s.1349-1352; Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s.48, 52, 54.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

II. Meşrutiyet döneminin en önemli siyasi cereyanlarından birisi olan Batıcılık, kendi adlarıyla özdeşleşmiş olan İçtihad etrafında toplanarak Bu devlet nasıl kurtarılabilir sorusu çerçevesinde kendilerine özgü batılılaşma fikirleriyle dönemin problemlerine çözüm öneriler sunmaya çalışmışlardır. Bu cümleden olarak dönemin en önemli problemlerinden birisi olan eğitim-öğretim alanında da çok önemli fikirler ileri sürmüşlerdir. Her ne kadar batılılaşma ve din anlayışlarında Tam ve Kısmi Batıcılar olarak ikiye ayrılmaları mümkünse de çeşitli konularda ittifak halinde olmaları, onları II. Meşrutiyet döneminin diğer fikri-siyasi cereyanlarının yanında bağımsız bir akım haline getirmiştir.

Batıcılar bütün ayrılıklarına ve ittifaklarına rağmen, köklü bir değişim taraftarıdırlar. Batıcılar'ın sözünü ettikleri değişim, toplum üyelerinde fikri bir değişiklik oluşturabilmek için içtimai inkılaplarının temelinde yatan zihniyet değişikliği idi. Bu yeni anlayış, "son asr-ı medenide idame-i mevcudiyet, ancak bu asra layık bir tarz-ı terbiyeye malik olmak, bu asra muvafik bir fikir ile düşünmekle kabildir. Yirminci asır için mukteza kafalara sahip olamayan bir millet terakki değil, muhafaza-i hayat bile edemez. Binaenaleyh ibtida, yaşamak için esas ittihaz edilmesi icap eden bu dustur-i metini kabul eylemeli, saniyen istenilen tarz-ı tefekkür ve terbiyeyi almağa çalışmalıdır..." ifadeleriyle izah ediliyordu. Buna göre, Batıcı akımın, yetiştirilmesini istedikleri yeni insan prototipinde ve değiştirmeyi düşündükleri zihniyet deşiğikliğinde amaçladıkları; cehalet ve hurafelerden kaynaklanan geriliklerin önüne geçmek, artık değişen hayat içerisinde yerimizi alabilmemiz için bu asra uygun bir terbiye ile yetişmektir. Bu, içtimai inkılabın esaslı bir eğitim ıslahatı ile desteklenmesini gerektiriyordu.

Batıcılar içtimai inkılabın temeline niçin eğitim reformunu koymuşlardı, sorusunun cevabını, Batı'nın ilmi ancak bu yolla aktarılabilir, şeklinde vermek mümkündür. Ancak bu çok kolaycı bir yol olur. Çünkü Batıcılık herşeyden evvel bütün olumsuzlukların üstüne -Osmanlı toplumunun gerçeklerini de göz önüne almalarına rağmen- bir sünger çekip, toplumu ve devleti ileri götürecek bir insan prototipinin oluşturulması taraftarıdır. Burada ilim temel taşıdır. Fakat bu esası elde etmenin yolu, sadece onu istemekle değil, onun memlekete intikalini sağlayacak araçlara başvurmakla mümkündür. Bu da cehalete, taassuba karşı gelecek, her konuda hür düşünebilecek, serbest teşebbüs fikrini kazanarak memleketin iktisadi gelişmesini

sağlayabilecek, ahireti kadar dünyasını da düşünebilecek, halkı aydınlatabilecek, kadına siyasi, hukuki, sosyal, iktisadi haklarını sağlayacak ve bunların farkına vardırabilecek nihayet çevresindeki kötü tesirlerden arınmış bir insanı yetiştirecek eğitim ile sağlanabilirdi. Eğitim Batı'nın ilim ve fenninin memlekete aktarılmasında, yani batılılaşma yolundaki esas araçtı. Onlar, terakki eden milletlerin ilerleme nedenleri ile geri kalmış halkların geriliklerinin sebeplerini araştırmışlar ve şu neticeye varmışlardı; ülkeyi ve halkı, içinde bulunduğu tehlikeli durumdan kurtarmak için ilkokuldan üniversiteye kadar genişleyecek bir eğitimi ve müsbet bilimleri yaymaktan başka çıkar yol yoktur. Ancak eğitimin bir araç olarak kullanılması Batıcı cephede çeşitli şekillerde ortaya çıkıyordu.

Birincisi eğitimin toplumu yönetecek bir "elite"in oluşturulmasında kullanılmasıdır.

İkincisi, eğitim yoluyla halkın aydınlatılmasıdır. Batıcılar, batılılaşma yolunda temel araçlardan biri olarak toplum üyelerinde fikri bir değişikliğin oluşabilmesi için halkın kültür düzeyinin yükseltilmesini memleketin ilerlemesinde en önemli bir faktör olarak görüyorlardı. Mesela Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Prens Sabahattin, Satı Bey ve diğer Batılı yazarlar milletin yetiştirilmesi meselesini bir beka problemi olarak kabul etmiş, reçetesini de eğitim olarak vermişlerdir. Batıcı akımın halkın eğitimine önem verilmesini istemesinin en önemli nedenlerinden birisi, terakkinin halkın aydınlanması ile başlamasının yanında, hurafelerle dolu olan din anlayışının toplumdaki etkinliğinin ancak bu yolla azaltılabileceği düşüncesidir. Çünkü halk hala hurafat içinde yaşamaktadır. Bütün yaşamını yönlendiren şeyler kendi dışından gelmektedir. Dini yanlış anlayış, ilerleme önünde büyük bir engeldir. Batıcılar, halkın "tabii kuvvetini" artırmak gerektiğini düşünüyor bunun kaynağı olarak ise eğitimi görüyorlardı. Böylece avam "istihsal-i hakka muktedir" olacaktı. Peki halkın istedikleri seviyeye gelebilmesi için eğitimin hangi unsurlarından yararlanmak gerekiyordu? Batıcı cephede bu hususta Abdullah Cevdet, bunu sağlamanın en kolay yolunu bir seri Doğu-Batı klasiklerinin imparatorluk üyelerine tanıtılmasında görüyordu. Bu amaçla yapılacak tercümeler Abdullah Cevdet tarafından modernleşme için ferdlerde gerekli fikri değişiklikleri oluşturabilmenin en önemli aracı olarak kabul ediliyordu. Bir kere halka Batı'nın büyük yazarlarının eserlerini okuma zevki aşılandıktan sonra bu sürecin hızlanmasına hiç birşey karşı koyamıyacaktı.

Batıcılar'ın eğitim yoluyla hem bir elite oluşturmaya çalışmaları hem de toplumun tüm üyelerinin okur yazar hale getirmeyi istemeleri, Batıcılar'ın onlara biçtikleri rollerden kaynaklanır. Onların "her yerde ve daima idare olunmak için" gördüğü avam ve özellikle köylülerin eğitimine önem vermeleri içtimai inkılabın önünde bir engel olarak kullanılan hurafelerle karışmış din anlayışının toplumdaki

etkinliğini ortadan kaldırmak, böylece batılılaşma yolunda önemli bir adımı atmak istemeleri arzusundan kaynaklanır. Ancak Batıcı akım, kurtuluşu yöneticilerin bir dehalar grubundan meydana gelmesinde gördükleri dikkate alınırsa, onların köylünün eğitimine önem vermeleri, halka modern toplumsal elite'in denetlemesini yapacak bir organ olarak bakmalarından da ileri gelir. Bu anlamda onların yanında eğitim, elite'i oluşturacak olan dehaların bulunmasını kolaylaştıracak ve onların kabiliyet ve zekalarını geliştirecek, halkın ise elite'i denetleme yeteneğini oluşturacak bir araç olacaktı.

Cehil ve taassubu memleket için veremden, frengiden daha zararlı gören ve bunlara ilim ve irfanla ilan-ı harp eden ve bu harpte başarının yolunu halkın büyük bir kısmının okur yazar hale getirilmesinde gören Batıcılar, bunun mevcut maarifle gerçekleştirilemiyeceği kanaatindedirler. O zaman halkı kısa zamanda okur yazar yapmanın yollarını bulmak gerekir. Eğer çağdaşlaşma yolunda ilerlemek istiyorsak, halkın Batı'yı tanıması gerekir. Bu Batı eserlerini okumakla olur. Batı klasiklerinin okunması, Batı'nın tanınması, ancak halkın okuyup yazması ile mümkündür. İşte halkı nasıl okur yazar hale getirebiliriz? sorusuna onlar daima bir problem olarak kabul ettikleri Arap alfabesinin yerine Latin harflerini kabul etmekle diye cevap vermişlerdir.

Batıcılar'ın Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin kabul edilmesini şiddetle istemelerinin çeşitli sebepleri vardır. En önemli sebep, halkın okur yazarlık derecesinin yükseltilebilmesi meselesini, gramer açısından birçok yanlışlıklara sebebiyet veren Arap harflerine göre daha kolay ve bizim dilimize daha yakın ve uygun olan Latin alfabesinin kabulünde görmeleridir. Bu fikrin temelindeki düşünce ise halkın aydınlanmasının yanısıra, Batıcılar'ın istedikleri bütün fikir değişiklikleri, ancak toplumun bütün üyelerinin onların fikirlerini en açık ve kolay bir biçimde okuyabilmeleridir. Bu, bütün içtimai inkılabın da temelini oluşturmaktadır. Batıcı cephede Abdullah Cevdet bunu, "Latin harflerinin kabulünü de, okur yazarlığın tamimini de esasi ve mübrem ıslahat-ı ictimaiyyeden addederim...Bugünkü harflerimizle ne lisanımızın tensiki ne de maarifin tamimi mümkün olmayacağı itikadındayım...." diyerek ifade eder.

Arap harflerinin yerine Latin alfabesinin Batıcı cephede kabul görmesinin bir başka sebebi de Latin alfabesini öğrenminin daha kolay olması yanında, terakkiyatta en önemli bir faktör olarak kabul edilmesidir.

Harf inkılabının yapılması Batıcı akımın batılılaşma yolunda sosyal inkılapların en önemlilerinden saydıkları kadının eğitimini de kolaşlaştıracaktı. Eğer bir terakki gerçekleşecekse bu kadınsız olamaz. Kadının istenilen seviyeye çıkması, ona erkek ile beraber eşit eğitimin verilmesi ile mümkündür. Bu sebeple Batıcılar,

kadının bulunduğu istenilmeyen durumdan kurtarılmasında eğitimi, en etkili araç olarak görmüşlerdir. Kadının içinde bulunduğu durumun daha çok gelenek ve İslam Dini ile asla uyuşmayan yanlış din anlayışından kaynaklandığı görüşünde birleştikleri ve kadının eğitimi konusunda da bu anlayışı düzeltmeye çalıştıkları görülür.

Batıcılar cephesinde eğitimin hangi konularda bir araç olarak kullanılacağı ve eğitimin gerekliliğinin belirtilmesinin yanında önemli olan mesele, bu eğitimin hangi yöntemlerle gerçekleştirileceği olarak ortaya çıkıyordu. Nicelik açısından Osmanlı maarif sistemindeki gelişme saray yanlısı yazarlar tarafından kısmen abartılarak anlatılsa bile Abdülhamid II döneminde azımsanmayacak bir düzeydeydi. Doğu kültüründen de geniş olarak yararlanma gerekliliğini belirten Batıcılar, niteliklerini belirttiği seçkinlerin yetiştirilebilmeleri için imparatorluktaki mevcut okulların varlığının bunların olmamasından daha kötü sonuçlar doğurduğunu düşünerek bu hususta ilk üçü Jean-Marie Guyau'dan kaynaklanan altı maddelik bir plan öneriyordu: "...Ruhi irsiyet, hıfzısıhha ve dimağın fizyolojisi, terbiyevi telkin, tarihin terbiye vasıtası olarak kullanılması, bedeni ve zihni idman vs. fakat hepsi daima içtimai nokta-i nazardan olmak üzere muallimi alakalandıracaktır.

1. Beşeri ferde, nev'-i beşere has ve ona lüzumlu kabiliyetlerin ahenkli bir şekilde inkişaf ettirilmesi.

2. Ferde bilhassa şahsına has görünen kabiliyetlerin, bünyenin umumi muvazenesine zarar vermeyecek ölçüde inkişaf ettirilmesi.

3. Bu muvazeneyi bozması muhtemel sevk-i tabii ve temayüllerin durdurulması ve zabt-u-rabt altına alınması.

4. Tesanüt ve istiklal hissinin telkin edilmesi.

5. Keyfi ve şahsi iradelere boyun eğme temayülünü boğarak ruhun asla süfli kılınmadan hassas kılınması.

6. Kadınların terbiyesine en az erkeklerin terbiyesine verildiği kadar ehemmiyet verilmesi...

Buna göre Batıcı akım, ferdiyetçi bir eğitimden tutun da kişinin bütün kabiliyetlerinin çevre ve bedeni faaliyetleri ile irtibatlandırıldığı ilköğretimden yükseköğretime varıncaya kadar mevcut eğitim felsefesinin tamamen aksi bir eğitim sisteminden yanadırlar.

Batı'nın ilim ve fenninin memlekete aktarılmasında en önemli yollardan birisinin Avrupa'ya talebe göndermek olduğunu düşünen Batıcı akım, özellikle Batı eğitiminin bireyciliğinin ve ameliliğinin getirilmesini bu anlamda Anglo-Sakson eğitim sistemini savunmuşlardır. Batıcı akım, Batı insanının bireyci eğitim sayesinde hayatta başarılı olduğu, terakkide bu kadar ileri gidebilmesinin esasını bu eğitim sistemi teşkil ettiği, bizim de ancak bu tür bir eğitimle mücadeleci, girişken, müteşebbis kişiler

yetiştirebileceğimiz kanaatinde olduğu için bireyci eğitim sisteminin savunucusu olmuştur.

Batıcılar II. Meşrutiyet döneminde, uygarlık çağdaşlaşmasında öğretimin yeni bireysel kişiler yetiştirmesi düşüncesinin öncüleridir. Onlar, Prens Sabahattin'in siyasette merkeziyetsizlik sloganının değilse bile, eğitimde, özel girişimcilik sloganının etkisi altında idiler. Onlara göre, bendegan ruhlu bürokratların asalak aydınların zararlı etkilerini kaldırmadan Batı uygarlığının özü olan bireycilik gerçekleştirilemezdi. Tevfik Fikret'in Yeni Mektep fikrinde görüldüğü üzere, Batıcı akım, ekonomik ve sosyal ilerleyiş için şart olan yeni bir eğitim sistemine rehberlik edecek bir eğitim müesesesesi kurmayı bile tasarlıyor. Düşündüğü yeni müessese, yetişecek genç kuşakları toplumun geleneklerinden sıyıracak, onlarda bunlara karşıt meslek ve uygarlık erdemlerinin kendi kişiliklerinden doğmasını sağlayacak bir eğitim verecekti. Bu okulda yetişenler hükümet memurluğuna dayanmadan hayata atılacaklar, kendi girişimleriyle başarı kazanacaklardı. Öğretim Türkçe ve İngilizce olacaktı. İngilizceye liberalizmi ve özel girişimcilik ruhu bize model olması gereken bir ırkın dili olduğundan önem verilecekti. Fransızca Almanca, Rusca seçmeli yabancı diller olacaktı. Yeni Mektep'de okutma, amaç değil araç olacaktı. El sanatlarına, beden eğitimine önem verilecekti. Müzik, Resim ve geziler programların önemli yanları olacaktı. Kısaca eğitim onlara göre "hayat kavgasında başarı için bilinmesi gereken şeyleri öğretmek ve insanda bulunması gereken karakterleri verecek surette adam yetiştirmek" diye şekilleniyordu. Fakat Batıcılar'ın da, topluma karşı olarak düşündükleri eğitimin toplumsal ve kültürel amaçlarının ne olacağı sorunu üzerinde en küçük fikirleri bile yok gibi görünüyor.

Batıcılar'ın eğitim sisteminde en fazla değişiklik yapmak istedikleri yerler ilk mekteplerdi. Çünkü Abdulhamid döneminde diğer mekteplerde büyük gelişmeler kaydedildiği halde buraları olduğu gibi bırakılmıştı. Yine eğer toplum üyelerinde bir değişiklik isteniyorsa buna ilköğretimden itibaren başlamak gerekirdi. Bir diğer sebep ise, İlk Mekteplerde yapılan eğitimin içerik olarak büyük ölçüde dini olmasının yanısıra, Batıcı akımın istediği bireysel eğitimin gelişmesine uygun olmamasıdır. İlk mekteplerde yapılan eğitim-öğretim kitap, metod, program ve öğretmenlerin kalitesi açısından buna uygun değildi. Onlara göre mevcut eğitim, özellikle dinin bu eğitimdeki rolü gözönüne alınırsa, kişinin açık düşünceye yönelmesini kısıtlayıcı bir içeriğe sahipti. Batıcılar'ın eğitimde batılılaşmadan kastettikleri ise temelde bireyci ve ameli bir eğitime dayanan ferdleri üretici yetiştirecek, bireysel kabiliyetlerinin ortaya çıkmasına imkan verecek metod ve programların yerleşmesidir. Böylece ferd hür olarak düşünebilecek, bilgilerini rasyonelleştirerek kendini gerçekleştirebilecekti. Halbuki yanlış din telakkisi sebebiyle bu tür bir eğitim daha temel öğretimde

engelleniyordu. Asıl dinden değil, fakat onu yanlış anlayanların yorumları din gibi telakki ediliyordu. Bütün bu olumsuzlukların önüne geçilmesi, ilk öğretimin modern bir eğitim seviyesine getirilmesi ile mümkün olabilirdi.

Batıcı akımın ilk öğretimden sonra üzerinde durduğu en önemli mesele öğretmenler ve Öğretmen Mektepleri olmuştur. Çünkü gerçekleştirmeyi istedikleri içtimai inkılabı gerçekleştirecek, yetiştirilmek istenilen yeni insan prototipi üzerinde etkili olacak, geleneğe karşı savaşacak, her türlü kalkınmada rehberlik görevini üstlenecek öğretmenler olacaklardı.

Batıcılar'ın öğretmenlere önem vermesi, belki diğer milletlerin gelişmesinde öğretmenin oynadığı rolün yanısıra, batılılaşmanın bir gereği olarak toplumun her üyesinin aydınlatılması rolünü üstlenecek olan sınıfın, bu grup olmasından kaynaklanmaktadır.

Batıcılar yukarıdaki unsurların yanısıra eğitim reformunda yüksek öğretim ve eğitim tarifine ve batılılaşmaya yükledikleri anlamın bir neticesi olarak çevre, lisan öğretimi, beden eğitimi vb. konularda da önemli köklü değişikliklerin savunucuları olmuşlardır.

Ancak Batıcı akımın genel eğitim ile getirdikleri bu önemli fikirlerinin yanısıra onların en önemli düşünceleri din eğitim-öğretimi alanında ortaya çıkmaktadır. Çünkü Batıcılık hurafeye, batıl itikatlara, dinin olumsuz anlamda sömürülmesine karşı bir ilan-ı harp olarak kendisini ilan ettiği ve daha çok bu alanda faaliyet gösterdiği için, bu tür yapılan din eğitimine de bir tepki olarak ortaya çıkmış ve yapılan din öğretimine bugünün konuları dahi olan bazı meselelerde tenkitler ve çözüm öneriler getirmiştir.

Batıcı akım din eğitiminde özellikle fikir hürriyetinin önüne bir set çekerek içtihad kapısını kapatan, hurafe, mücize ve batıl itikatlerle İslam'ı tanınmaz bir hale getiren, fikirleriyle halkı uyutmaya çalışan, her meseleyi din ile irtibatlandırmaya çalışan, akli yorumlardan daha çok nakliyat ile uğraşan, bu anlamda fen bilimlerine ve felsefeye öğretimlerinde ve kitaplarında hiç yer vermeyen sahte ulemaya karşı tenkitlerde bulunmuşlardır. Batıcılar bu tür bir ulema sınıfının modernleşme önünde en büyük engel olduğunu söyleyerek onların zihniyeti ile bu asırda hayatta başarılı olunamayacağını söylerler. Çünkü onlar sadece ahirete önem vermektedirler, bütün herşeyi bunun üzerine bina etmişlerdir. Softalar için gaye dindir ve onun zımnında da cennetin köşkleri, taamlar, hurileri, gilmanları vardır. Bizim için aslolan kemal ve insanlığın umumi refahıdır. Din bunun için bir gaye değil bir vasıtadır. Softalar yalnız dindar olmak veyahut öyle görünmek isterler. Biz ise dinin bahşettiği sonsuz maddi ve manevi feyizlerden istifade etmek isteriz ve ahiret kadar dünyaya da ehemmiyet veririz diyen Batıcılar, zikredilen vasıfları üzerinde taşımayan gerçek ulemayı bunlardan ayırmışlardır.

Batıcı akımın aydın kafalı din adamlarının yetişmesini istemesi, batıl itikat ve hurafelerle mücadelenin yanısıra, islamlığın sanat, ticaret ve dünya kazançlarını teşvik eden akli yanlarını öğrencilerine öğretebileceklerinden de kaynaklanır. Bu din öğretiminde programlara akli derslerin konulmasını, ulemanın bunlarla meşgul olmasını kısaca öğretim sürecinin bu yönde gelişmesini gerektirir.

Batıcı akım, medreseler, mekteplerdeki eğitim-öğretim, ahlak eğitimi ve özellikle yaygın din eğitimi konusunda dikkate değer eleştiriler getirmiştir. Batıcı akımın bu eleştirileri İslam'ın akıl ve mantık üzere kurulu tabii bir din olduğu ve din aydınlanması fikirleri ile yakından ilişkilidir. Din ve ahlak konusundaki görüşleri ne olursa olsun akımın temel felsefeleri sonucu getirdikleri bu eleştiriler dönemin din eğitimi için gözardı edilemiyecek gerçekleri içermektedir. Din eğitiminin öğretimin her kademesinde rasyonelleşmesini, ferdin kendi ana diliyle dinini öğrenebilmesi imkanının oluşturulmasını, yaygın din eğitimi faaliyetlerinin de bu temele dayandırılmasını ve bu hizmetlerle görevli olanların bu görevleri en iyi bir şekilde yapabilecek şekilde yetişmelerini ve denetlenmelerini istemeleri bugün dahi din eğitim-öğretimi alanındaki önemli meselelerdendir.

Burada araştırılması gereken hususlardan birisi hiç olmazsa elde edilen verilerin ışığı altında Batıcı akımın II. Meşrutiyet dönemi eğitim-öğretim haraketlerine ne kadar etki edebildiğidir. Ancak Batıcılığın, Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet Dönemi eğitim hareketlerindeki tesirlerini tesbit etmek için, öncelikle dönemin İslamcılık ve Türkçülük gibi diğer cereyanlarını ve bunlar yanında beliren ilmi içtimai ekolüyle sosyalist fikir hareketlerini de gözönünde bulundurarak değerlendirmek gereklidir. Aynı zamanda Garpçılar adı verilen zümre mensuplarından ekserisi Türkçü ve İslamcı cereyanlardan birine de iltihak etmekte, bu suretle Garçı-Türkçü, Garçı-İslamcı görüşler ve sentez teşebbüslerine rastlanılmaktadır. Yine bu zümre mensuplarının çeşitli meselelerde farklı görüşlere sahip bulunmaları da bu tesbitte dikkate alınması gerekli olan diğer bir husustur. Bu tesbitte önemli olan hususlardan birisi de Batıcı akım içinde yer alan fikir adamlarının iktidarda bulunan Hükümet'e dolaylı veya dolaysız olarak ne derecede etki edebildiğidir.

Batıcı akımın ileri gelenlerinden Abdullah Cevdet, Celal Nuri ve Kılıçzade Hakkı gibi kimseler II. Meşrutiyet döneminde ileri sürdükleri özellikle din ile ilgili fikirlerinden dolayı daima takibe tabi tutulmuş hatta Abdullah Cevdet başta olmak üzere bazıları da siyasi bir amaçları olmadığını açık bir şekilde açıklamışlardır. Batıcı akımın önde gelen fikir adamlarının görüşlerinden dolayı çıkardıkları yayın organlarının da sık sık kapatıldığına ve başka isimlerle çıkmaya devam ettiklerine rastlamaktayız. Her ne kadar Abdullah Cevdet ve Celal Nuri gibi kimseler gerek Devlet'in ileri gelenleri ile yaptıkları mülakatlarla gerekse başak vesilelerle aralarındaki

münasebetleri daha yumuşak bir seviyeye getirmeye çalışmakla beraber bu gayretlerin, çok ileriye gittiğini söylemek de zordur. Diğer taraftan İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet'in ilanı ile batılılaşmayı gerçekleştireceğine dair mesajlar vermesine rağmen[1], bunun Batıcılar'ın istediği anlamda ve onların fikirleri ile birebir örtüşen nitelikte olduğunu söylemek de zordur. Çünkü İttihat ve Terakki iktidarı tam manasıyla ele geçirdikten sonra Parti'nin fikir babası olan Ziya Gökalp'in fikirleri yönünde uygulamalar yaptığını görüyoruz. 1916 ve 1917 İttihat ve Terakki Kongreleri'nde sunulan layihalarda Ziya Gökalp'in fikirlerinin etkili olması da buna işaret etmektedir.

Yine Batıcı akımın gerek genel ve gerekse din eğitim-öğretimi hakkında ileri sürdükleri fikirler sadece onlar tarafından da savunulan fikirler değillerdi. Mesela elite bir tabaka yetiştirilmesi fikri, Batıcılar'ınkinden amaç ve içerik olarak farklı olmasına rağmen, Tanzimatçı geleneğin bir takipcisi olarak da nitelendirilebilecek Emrullah Efendi tarafından da savunuluyordu. Diğer bir örnek olarak ise medreselerin kapatılmasını veya ıslahını isteyenler de sadece Batıcı akım değildi. Medreselilerin bizzat kendileri de medresenin modern ilimler yönünde gerek program gerekse metod açısından çağdaşlaştırılması gerektiğini zaten ifade ediyorlardı. Hatta medrese mensupları içinde bizzat medreselerin artık kapatılması gerektiğini açıkça söyleyenler bile vardı.[2]

II. Meşrutiyet döneminde eğitim felsefesini temelden etkileyebilecek olan Çocuktan Hareket, iş okulu, girişkenlik eğitimi, kitle eğitimi, kültür eğitimi, kadın eğitimi ve beden eğitimi gibi akımlar batılı kaynakların artık Türkçe'ye çevrilmesi ile beraber hem savunucuları hem de etkinleri açısından belirginleşmişti.[3] Fakat bunların olması Batıcı akımın fikirlerinin dönemin eğitim-öğretimini hiç etkilememiştir diye bir sonuca varmamızı gerektirmez. Çünkü Batıcı akımın üzerinde ısrarla durduğu kitle eğitimi, ilk eğitim, medreseler, ahlak eğitimi ve yaygın eğitim dönemin zaten en önemli eğitim proplemleri idi. Bu sebeple Batıcılar'ın bu hususlarda ileri sürmüş olduğu fikirlerden hele yayın organlarının döneme göre oldukça fazla okunduğu gözönüne alınırsa oldukça etkili olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan akımın ileri gelen Fikir adamlarından Satı Bey ve Tevfik Fikret'in bizzat birer eğitimci olarak görev aldıklarını da hesaba katarsak bu etkinin sınırlarını daha da genişletebiliriz. Bu sebeple akımın dönemin eğitimi üzerindeki etkilerini Hükümetle devamlı problemleri olan ve

---

[1] Mesela Bkz. "Nafia Nazırı İle Mülakat", *Sabah*, No.6791, 1324, s.2: "Devlet-i Osmaniye şimdiye kadar hali istirahatte idi. Bizde devri cedid denilince mevhum, meşkuk birşey imiş gibi korkulurdu. Şark'ın her taraftan başka bir halde kalması lazım olduğu zannedilirdi. Yeni programımız mucibince Garbi Avrupanın en iyi şeylerini memleketimizde kabul ve tatbik edeceğiz." Ayrıca bkz. "Telifi Uruk Kongresi", *Tanzimat*, No.10, 25 Nisan 1327, s.3.

[2] Mesela bkz. Dersiamlardan Halil Nasuhi, "Islah-ı Medaris", *Tanin*, No.850, 15 Kanunisani 1911, s.3.

[3] Bkz. Ergün, a.g.e., , s.41-156.

takibe tabi tutulan kişilerden daha çok, eğitim kurumlarında görev yapmış kişilerin fikir ve uygulamalarında araştırmak ve bunu da dönemin eğitim tartışmaları yönünde yapmak daha doğru olacaktır.

II. Meşrutiyet döneminin en önemli tartışması eğitimle ilgili diğer tartışmaların da çıkış noktası olan "Tuba Ağacı"[4] meselesidir. Teorik olarak Emrullah Efendi tarafından savunulan bu nazariye pratikte uygulanma alanı bulamamış ve bir Maarif-i Umumiye Kanunu çıkartamak mümkün olmadığı için, hem ilköğretimden hem de yüksek öğretimden başlamak suretiyle olmuştur. Maarif meselesinin hazırlanan Maarif-i Umumiye Kanun Tasarısı'nın iç ve dış siyasal meseleler sebebiyle yasallaşamıyacağı anlaşıldığından, ilk uygulanabilen ilköğretimin iyileştirilmesini sağlamak amacıyla Darülmuallimin'in ıslahı olmuştur. Emrullah Efendi maarifi Tuba Ağacı'na benzetmesine rağmen, kendi içinde bir bütün olarak düşünülmüş olan Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati'yi[5] çıkarmıştır. Yüksek öğretimde de Darülfünun'un ıslahına çalışılmıştır.[6] İşte Satı Bey'in en büyük etkisi Darülmuallimin müdürlüğü sırasında olmuştur.

Darülmuallimin'in İptidaiye şubesine çok öğretmen yetiştirme düşüncesiyle 900 medrese öğrencisi hiçbir imtihana tabii tutulmaksızın alınmıştı. Öğrenciler sırası dahi bulunmayan dershanelerde hasır üstünde oturarak ders görüyorlar ve yine medrese binalarında yatıp kalkıyorlar, imarethanelerde yiyip içiyorlardı. 1909'dan itibaren bu ilkel yapıya İptidaiye şubesi Rüşdiye ve Aliye kısımlarıyla birlikte tek bir idare altında birleştirilerek son verilmek istenmiş ve başına da devrin meşhur eğitimcisi Satı Bey getirilmiştir. Satı Bey ilk olarak mektebi perişanlıktan kurtarmış, öğrencilerin arasında bir seçme yaparak 150'ye indirmiştir. Mektebi başka bir binaya nakletmiş ve eksikliklerini tamamlayarak, eğitim-öğretim hayatını çağdaş yatılı bir mektep haline getirmiştir. Öğretim süresini üç yıla yükseltmiş ve her türlü uygulamaların yapılabileceği bir de uygulama mektebi kurmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde hem nitelikli hem de çok sayıda öğretmen yetiştirilmesi fikri de önem kazanmıştı. Yukarıda söylenildiği gibi Mart 1909'da Darülmuallimin'e müdür olarak atanan Satı Bey burada köklü ıslahatlara girişti. Öğrencileri sınavdan geçirmiş, okul dışında görevli öğretmenleri uzaklaştırmış, öğretmen atamalarında bazı esaslar getirmiş ve bir Öğretim Kurulu meydana

---

[4] Bkz. D.K., "Maarifimiz" (Emrullah Efendi İle Mülakat), *Sabah*, No.7341, 15 Şubat 1325-28 Şubat Efrenci 1910, s.1; Emrullah Efendi, *Muallim Mecmuası*, c.II, S.13, s.386.

[5] Bkz. Emrullah Efendi, "Tedrisat-ı İptidaiye", *Mülkiye Gazetesi*, No..23-24, 1326, s. 42-64, 32-50; Faik Reşit Unat, "Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-i Muvakkati", Maarif Düsturu, Milli Matbaa, c.I, İstanbul 1927, s. 8-31.

[6] Bu konuda bkz. Emrullah Efendi, "Darülfünunun Teşkilat-ı Esasiye ve İdareyesine Müteallik Nizamname Layıhası", *Hakk*, 21,22,23, Mart 1912. Ayrıca bkz. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 66.

getirmişti.[7] Satı Bey Darülmualliminler'de konferanslar verdirdi. *Usul-i Tekşifi* ve *Tedris-i Ayani* denen yöntemleri bu kuruma sokarak yetişdirdiği öğretmenlerle yaymaya çalıştı. Mesela Eşya Dersinde maddi şeyler, örnekler göstermek tedris-i ayani yöntemi idi. Bu önceki dönemlere göre büyük bir gelişme idi. İstanbul Erkek Muallim Mektebi'nde yapılan ıslahat daha sonra vilayetlerde açılmaya başlananlara örnek teşkil etti, pedagojinin memlekette bir ilim ve sanat olarak yayılmasına hizmet etti. Bu Sebeple, bu mektebin tarihi bir özelliği vardır.[8] Satı Bey'in müdürlüğü ile başlayan bu ıslahatın esaslarını onun Darülmuallimin'de verdiği bir konferansından şu şekilde özetleyebiliriz: "Darülmuallimin, muallim ve mürebbi yetiştirmek maksadıyla tesis edilmiştir. Bu sebeple, onun bütün teşkilat ve tedrisatını bu maksada tevfik, bu gayeye tevcih eylemek lazımdı. Muallimlik her şeyden evvel mürebbilik demektir. Mürebbilik ise bir hünerdir, bir sanattır. Bu sanatın hususi usulleri hususi kaideleri vardır. Muallim olmak için yalnız malumat sahibi olmak kafi değil, aynı zamanda bu usul ve kaidelere vakıf olmak, mürebbilik sanat ve mesleki için hazırlanmış bulunmak da lazımdır. Bunun için Darülmuallimin'de umumi terbiye ve malumatın da temini lazımdır. Bu maksatla programlarda Fenn-i Terbiye (pedagoji) ve Usul-i Tedris bahislerine mühim bir mevki tefrik ve tahsis edildi." Programlara ilave edilmiş olduğu söylenen bu pedagoji dersleri terbiyeye tatbik edilmiş ruhiyattı. Nitekim Satı Bey'in iki cilt olarak çıkarmış olduğu ve Meşrutiyetin başlarında bütün muallim mekteplerinde okutulan Fenn-i Terbiye kitabı böyle bir kitaptı. Bu eser terbiyeyi, ruhi ve ferdi bir hadise olarak kabul eder. İnsanı ruhtan ve bedenden mürekkep olarak gören bu anlayışa göre terbiye, fikri, ahlaki, iradi, bedeni diye çeşitli kısımlara ayrılır. Fransız ruhiyatçı pedagogların tesirleri ile yazılmış bir eserdir. Satı Bey'in bu terbiye anlayışında ilk zamanlarda ictimai ve milli bir müessese olarak terbiyeden hiç bahsedilmiz. Peki Satı Bey bu eseri ile diğer eğitimcilerden ne yönü ile ayrılıyordu? Bunu şöyle izah edebiliriz: II. Meşrutiyet ilan edildiği sırada memlekette elbette bir terbiye ve pedagoji faaliyeti vardı. Bu Satı Beyin ifadesi ile "mekteplerde muallimlerin pek tembel bir surette vakit öldürmeye çalıştığını, talebelerinden miskince bir inkiyat ve mütavaat istediğini, dersleri harfi harfine ezberlettiğini, kitapların hepsinde hükümdar hakkında bir çok medhiyyat bulunduğunu ve fakat hurriyet, vatan, hak ve fikir kelimelerinden eser bile görülmediği" bir terbiye ve pedagoji anlayışı idi. Bu terbiye Abdurrahman Şeref Beyin İlm-i Ahlak eserinde de tarifini yaptığı şöyle bir pedagoji telakkisine dayanıyordu: "Terbiye, dini selamet, dünyevi saadet, ahlaki mahasin kazanmak için çocuklara ilerdeki meslekini tayin ve talim etmektir." İyi bir muallim olmak için pedagoji ve usul-i tedrisin nazari esaslarını ve pratik kaidelerini

[7] A. Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul 1960, s.147-148.
[8] Kansu, 1932, s.26.

bilmek yetmezdi. Aynı zamanda bu esasların tatbiki de gerekirdi. Bu melekenin mektep bitirilmezden önce de kazanılması gerekirdi. Bu sebeple, bir tatbikat mektebi de açıldı. Bunlardan başka programlar da baştan başa değiştirildi. Muallim adaylarını ilmi bilgilerle donatacak derslere önem verildi. Özellikle İlk Mektep muallimlerinin asrın icap ettirdiği şekilde vazife yapabilmeleri için programlara Elişleri, Beden Terbiyesi, Musiki gibi dersler ilave edildi.

Temmuz 1908'den hemen sonra taşrada 30 Darülmualimin birden açılmıştır. Bu kurumların açılışı önceden hazırlanmış bir program dahilinde düşünülmediği için buralara muallimler bulunamadı.[9] Bu kurumların öğretim düzeyleri 1914'lere kadar oldukça yüzeyseldi. Fenn-i Terbiye dersi dahi bilinmiyordu. Yukarıda söylenilen bütün eleştirilere rağmen, Satı Bey'in yetiştirdiği öğrenciler buralara müdür tayin edilmeye başlanınca buralarda bir canlanma görülmüştür.

İşte Batıcı akımın ve özellikle de Satı Bey'in Darülmuallimin'deki çalışmaları dönemin en önemli özelliklerinden birisi olarak profesyonel öğretmen tipinin gelişmesini sağlamıştır. İlk kez olarak toplum içinde muallim bir meslek adamı, bir yetiştirme uzmanı olarak tanınmaya başladı. Subay, doktor, hakim gibi muallim de bir fennin, sanatın uygulayıcısı olacaktı. Öğretmenin görevi sadece okutmak ve ezberletmek, dayak atmak olmayacaktı. Fikirce, ahlakça, sanat ve hareketlilik açısından yetişeceklere model olacak bir eğitimci olacaktı. El-işi, Oyun, Beden Eğitimi, Müzik, yürüyüş okullara ilk kez bu suretle girmeye başladı. Ancak bu tip görev yapan öğretmenler sayı itibariyle Satı Bey'in Fenn-i Terbiyesi'ne göre yetişmiş öğretmenlerden daha çok 1908 İnkılabı'nın özgürleştirdiği tiplerden olmasına rağmen, Satı Bey'in ıslaha çalıştığı İstanbul Darülmuallimin'in en büyük başarısı, yeni bir eğitim görüşüne sahip öğretmenler yetiştirmiş olmasıdır. "Bu müesseseden yeni görüş ve metodla yetişmiş bir eğitimci neslin Meşrutiyet devrinde memleketin her köşesine yayılarak oradaki meslekdaşlarıyla el ele vermek suretiyle milli eğitim hayatımıza yeni bir ruh verdikleri görülmüştür."[10]

Islahat meselelelerinden birisi olarak mahalli dillerle eğitim-öğretime izin verilip verilmemesi ve hem genel hem din eğitiminde Türkçe eğitim yapılıp yapılmaması milliyetçi harektelerin güçlendiği bu dönemde hem eğitim, hem de önemli bir siyasi mesele olarak ortaya çıkmış ve tartışılmıştır.[11] Batıcı akım özellikle Türkçe meselesindeki fikirleri ile bu tartışmalara katkıda bulunmuştur. Ancak bu eğilimde ağırlıklı tarafın Türkçülük akımı olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır.

---

[9] Satı, "Meşrutiyet'ten Sonra Maarif Tarihi", s. 659.

[10] Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 34. Bu konuda ayrıca bkz. Süleyman Edip Balkır, *Eski Bir Öğretmenin Anıları (1908-1940)*, İstanbul 1968, s.7.

[11] Ergin, c.III-IV, s.1292-1296; Koçer, s.222-223; Tekeli-İlkin, 1993, s.84-85.

Meşrutiyet'te tartışılan önemli bir konu da kadınların eğitimi idi. Bu dönemde kızların önce orta ve Sultani öğretimine, daha sonra kendileri için ayrıca açılan Darülfünun'da yüksek öğretime devam ettikleri görülür. Kadınlar önceden sadece ilk olarak ebe, sonra hastabakıcı ve daha sonra muallime olabilmişken, Meşrutiyet'te artık devrin de özel şartları sebebiyle memuriyet hayatına da atıldıkları müşahede edilmektedir.[12] Şüphesiz kadınların eğitimi ile ilgili yazılarla kamuoyunu sık sık düşünmeye teşvik eden Batıcı akımın özellikle bu hussta önemli katkıları olmuştur.

II. Meşrutiyette maarif sistemine ilişkin bu meselelerin yanısıra, eğitimin içeriğine yönelik başka problemlerde gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Mesela, öğrenci hangi eğitim yöntemleriyle nasıl bir birey olarak yetiştirilecekti? Bu konuda yukarıdaki kısımlarda da değinildiği üzere iki eğilim tartışmalara girdi. Birincisi Tuba Ağacı Nazariyesi'nde Emrullah Efendi'den, eğitimin milliliği konusunda da Gökalp'den ayrı görüşler ileri süren Satı Bey'in ruhbilimci pedagoglardan etkilenen yaklaşımıdır. Satı Bey, bu dönemde olabildiği kadar laik, ahlaki ve bireyci bir terbiye sistemini savundu. Satı Bey, terbiyeyi önceki anlayışın tam tersine "insanın bütün kuvvet ve kabiliyetlerini gerek kendine ve gerekse hem nev'inin saadetine medar olacak şekilde, müstait olduğu mükemmeliyetin son derecesine mümkün olduğu kadar yaklaşmasını temin edecek bir tarzda tenmiye etmektir" diye tarif ediyordu. Bireyin kapasitesini mümkün olabildiğince geliştirebilmek için eğitimde uygulamaya önem verilmesini, programlara, Elişleri, Beden Eğitimi ve Musiki gibi yeni derslerin konulması gerektiğini söylüyordu ve bunda da başarılı oldu. Türk Milliyetçiliğinden ziyade Osmanlıcılık politikasını benimseyen Satı Bey, eğitim bir yönüyle milli, bir yönüyle değildir. Düşünce eğitimini de kapsayan geniş anlamlı bir eğitim esastır. Bilgi ve düşünce eğitimi başka, ahlak eğitimi başkadır. Ahlak eğitminde milli olunabilir demekteydi.[13] Fakat Satı dini ve ahlaki terbiyenin önemini belirtmekle beraber[14] sırf dini yaptırımlara dayanan dini ahlaktan da ötede çocuğa beşeri vicdandan kaynağını alan bir laik ahlak telkininin önemi üzerinde durur.[15] Satı Bey'in ve onunla bu hususta paralel fikirlere sahip olan Tevfik Fikret'in terbiye anlayışının bir bütün olarak bu dönemde uygulamaya konması, hem dönemin özelliklerinden hem de bir önceki

---

[12] Kadın eğitimi ve ile ilgili olarak bkz. Charlotte Lorenz, "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit Besonderer Berücksichtigungen der Arbeitenden Klasse", *Die Welt des Islams*, Band VI, Heft 3/4, Berlin 31 Dezember 1918, s.72-214; Kansu, c.II, s.69-86; Hasan Ali Koçer, "Türkiye'de Kadın Eğitimi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.V, S.1-2, Ankara 1972, s.81-124; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.390-396; Ergin, c.III-IV, s.1289-1290; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.226-227; Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, İstanbul 1992, s.74-83

[13] Satı, "Terbiye ve Milliyet", *Muallim*, 15 Teşrinievvel 1332, c.I, S.4, s.102-107. Ayrıca bkz. Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri 1848-1940*, Ankara 1978, s.148-149.

[14] Satı, "Medeniyet-i İslamiye", s.181 vd.

[15] Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.285 vd.

dönemin terbiye anlayışını yadsıdığından dolayı mümkün görünmüyordu. Ancak yukarıda da anlatıldığı üzere kısmen uygulunma imkanını bulmuştur. Çünkü, İttihat ve Terakki Partisinin ideoloğu olan Ziya Gökalp[16] partinin bu konudaki felsefesini devletin içinde bulunduğu şartlara göre yeniden belirlemeye çalışmıştır. Ziya Gökalp, çocuğun toplum için yetiştirilmesini istemektedir.[17] O, bireyin toplum içinde erimesini toplumun amaçlarına göre bir formasyon kazanmasını istiyordu. Devletin kurtarılması arayışlarına bir çözüm olarak geliştirdiği *"Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak"* formülünü maarif alanında da uygulamaya çalışmıştır.[18] Gökalp, talim ve terbiyeyi birbirinden ayırır. Talim fenni bilgilerin çocuklara öğretilmesidir. Bunun için asri olmalıdır. Karakteri itibariyle Lamillidir. Oysa terbiye milli olacak harsa ve milli vicdana dayanacaktır. Ziya Gökalp'e göre iki ilke *"milli terbiye"* ve *"asri talim"* olmalıdır. Gökalp "eğitimimiz mutlaka milli olmalıdır. Çağdaş bir toplumda, milli eğitim yoluyla çocuğa çağdaş bir eğitim verilmiş olur. Biz çağdaş bir toplumuz. O zaman eğitimimizin milli olması yeterlidir" demektedir.[19] 1909'dan önce koyu bir Osmanlı Milliyetçisi olan Gökalp bu tarihten sonra Türkçülük akımına katılarak öncülüğünü yapmış ve bu akımın eğitim programını belirlemiştir. Bu programa göre; "Türk tarihi ve kültürü incelenecek, dünden bugüne bağları kurulacak, Türkçe yabancı dillerin ağırlığından kurtarılacak, İslam milletleri arasında eğitim ve yazı birliği kurulacak"tı. "Türk harsı yeni kuşaklarda ruhsal melekeler haline getirilmeli, modern teknik bilgilere de eğitimde yer verilmeli; uluslarası uygarlıklara karşı kültürel ve siyasi özgürlük savaşı veren ulusların ilk işleri milli harslarını aramak olmalıdır"[20] diyordu. II. Meşrutiyet dönemi eğitim hareketlerinde uygulamalara bakılınca Gökalp'in bu fikirlerinin ağırlıklı olarak etkili olduğu görülüyor.

II. Meşrutiyet döneminde Devlet'in kurtuluşu için mevcut ideolojiler zaman zaman denenmeye çalışılmış, fakat bunların Devlet'i kurtaramıyacağı anlaşıldığından devlet politikasında başka ideolojiler de denenmiş, tabii olarak bunlar eğitim-öğretim faaliyetlerinin de yeniden düzenlenmesini gerektirmiştir. Bir taraftan I. Dünya

---

[16] Ziya Gökalp hakkında bkz. Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1963; Kazım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1975; Hikmet Tanyu, *Ziya Gökalp'in Kronolojisi*, Ankara 1981; Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, Ülken, s.304-332,358-375. Daha geniş bir bibliyografya için bkz. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, *Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp Bibliyografyası Kitap-Makale*, Ankara 1971.

[17] Ziya Gökalp'in İslam Dini'nin çocuklara öğretilmesi ile ilgili görüşleri için bkz. Ziya Gökalp, "İslam Terbiyesinin Mahiyeti", *İslam Mecmuası*, c.I, S.1, 1330, s.14-16.

[18] Ziya Gökalp, "İslam Terbiyesinin Mahiyeti", s.15-16. Krş. Kansu, c.II, s.101-102.

[19] Ziya Gökalp, "Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye II", *Muallim*, c.I, S.2, 15 Ağustos 1332, s.33-39; "Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye III -Terbiyenin Gayesi Nedir? Fert mi yoksa Millet mi?", *Muallim*, c.I, S.3, 15 Eylül 1332, s.65-71; "Milli Terbiye: Milli Terbiye IV", *Muallim*, c.I, S.4, 15.10.1332, s.97-102; "Terbiye Münakaşaları: Milli Terbiye V", *Muallim*, c.I, S.7, 15.1.1332, s.193-202; "Terbiye Münakaşaları: Milli Terbiye VII", *Muallim*, c.I, S.9, 1.4.1333, s.264-272.

[20] Aynı yerler. Ayrıca bkz. Ziya Gökalp, "Maarif ve Hars", *Yeni Mecmua*, c.II, S.52, 13.7.1918; s.502-503; "Hars ve Medeniyet", *Yeni Mecmua*, c.III, S.60, 5.9.1918, s.142-143.

Savaşı'nın sıkıntıları yaşanırken, bir yandan Devlet'in devamını sağlayacak yeni neslin nasıl yetiştirilmesi gerektiği ili ilgili tartışmalar hem mecliste hem de basında devam ediyordu. Aslında bireyin nasıl yetiştirilmesi ile ilgili olarak daha önce gündeme gelen tartışmalarda görülmeye başlayan fakat dönemin sonlarına doğru daha belirgin bir hal alan eğitimin dini mi, milli mi yoksa hem dini hem milli mi olması gerektiği özellikle dönemin sonlarına doğru bu dönemin başlıca tartışma konularını oluşturmuştur. Batıcı akımın bu tartışmalarda ne derece rol oynadığını tesbitte 1917 yılında Maarif bütçesi müzakere edilirken Basra Mesusu Hilmi Bey'in yaptığı konuşma bize yol göstericidir. Hilmi Bey şöyle diyor:

"...Terbiye-i ictimaiye nokta-i nazarından memlekette üç grup, üç cereyan hasıl olmuştur: Bu cereyanlardan birincisi Garp medeniyetinin anlayışına meftun olan ve Fransız tarzı tefekkürüne mağlup olan gençlerimiz, ...garp medeniyeti dinden ve anınanattan tecerrüt etmedikçe terakki etmemiştir. Binaenaleyh biz de dinden ve ananat-ı milliyeden tebaüd edersek terakki ederiz, fikrini memlekette yaymışlardır. Tabii bu fikrin ne kadar muzır ne kadar fena olduğunu heyet-i celile ve millet takdir eder. II. grubu teşkil eden medrese mutaassıplarıdır. Bendeniz de medreseli olduğum halde medrese mutaasıpları diyorum. Bunlar da fünun-ı cedideden, hakayıktan gafil oldukları için, garp medeniyetinin İslamiyetle telif olunamıyacağına zahip olarak garptan uzaklaşmak cihetini gaye ittihaz etmişlerdir. Üçüncü grubu, hakiki mektep ve medrese görmüş, münevver tabaka teşkil ediyor ki, onlar Diyanet-i İslamiyyenin hiçbir vakitte mani-i terakki olmayıp, belki amil-i terakki bulunduğuna ve medeniyetle ulum ve fünun ne kadar terakki ederse, hakikat-i İslamiyyenin o nisbette takdir ve tebcil olunacağına ve o nisbette hikmet-i celile-i İslamiyyenin anlaşılacağına kanaat eden zevattır.

...Memlekette bu üç cereyan birbirine mültezat olarak devam edip gidiyor. Halbuki hükümetin ve milletin muhtaç olduğu şey vahdet-i fikriyyedir. Zaten Diyanet-i İslamiyyenin esası vahdettir. Hükümetin arzusu ve milletin iştiyakı da budur. Vahdet-i fikriyyeyi temin edebilmek için Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi'ne pek büyük bir vazife isabet ediyor. Bendeniz Nazır Bey Efendi'den rica edeceğim ki, vahdet-i fikriyyeyi temin etmek için ne gibi tedabir düşünüyorlar ve ne gibi teklifler hazırlıyorlar?.. Efendiler, memlekette verilecek terbiye-i umumiyede gaye ne olmalı? ...Zannediyorum ki, bunda ihtilaf edecek bir cihet yoktur. Çünkü kongrede milli ve dini bir terbiye esasının kabul edilmesi takarrur eylemiştir."[21] Hilmi Bey'in sözlerinden öyle anlaşılıyor ki, -bazı ilim adamlarımızın dediği gibi sırf dini bir eğitimi değil- hükümet ne sırf dini bir eğitim ne de milli eğitimi değil milletin kendi

[21] Ergin, c.III-IV, s. 1362-1364'den naklen.

bünyesine, kültürüne, geleneğine uygun olan ikisinin de esas alındığı bir eğitim felsefesini benimsemiş görünmektedir.

Ahlak eğitimine özellikle önem veren Batıcı akım ahlakın temellerini yukarıda Satı ve Tevfik Fikret'in uygulamalarında görüldüğü üzere daha çok dinden uzak olarak aramaları da Devlet'in anlayışı ile paralellik arzetmez. Bu konuda Meşrutiyet dönemi öncesi anlayışının biraz daha farklı bir şekilde olmakla beraber içerik olarak aynen devam ettiği görülür.

Batıcı akım özellikle öğrencilere hayatta başarılı olabilecekleri şekilde yetiştirilmek üzere pratik bilgilerin verilmesi gerektiği ile ilgili fikirleriyle dönemin uygulamaları üzerinde etkili olmuştur. Bunun etkisini mesela 1915 tarihli Mekatib-i İptidaiyeyi Umumiye Talimatnamesi'nde diğer amaçların yanında öncelikli olarak görmek mümkündür: "İptidai mekteplerin hedefi, mecburiyet-i tahsiliyeye tabi olan çocuklara hayat için en ziyade lazım olan malumatı kazandırmak ve onları mütedeyyin, vatanperver, üstün ve gayur birer insan olarak yetiştirmektir...."[22] Daha sonraki dönemlerde de bu anlayış olduğu gibi devam etmiştir. Ancak Batıcı akımın bireycilik eğitimi yönünde istediği bu amacın sadece onların fikirleri olmadığını da gözden uzak tutmamak gerekir.

Aslında bu dönemde eğitim-öğretim ile ilgili çıkan kanun, talimatnamelere bakılınca, eğitimde bir batılılaşmanın olduğu fakat bunun din ve millilik ile beraber götürülmek istendiği göze çarpar. Bu sebeple Hükümet'in bu tür bir anlayış yönünde uygulama yapması Batıcılık akımının etkisinden daha çok yazdığı yazılarla Türkçülük-İslamcılık ve Çağdaşlaşmayı uzlaştırmaya yönelik çalışan Gökalp'in etkilerini aksettirir.

II. Meşrutiyet döneminde mekteplerde Osmanlılık eğitimine ağırlık verilmesi[23] ve bunun eğitimin amaçları arasında özellikle 1913'e kadar yer alması Batıcı akımın etkisinden daha çok dönemin başından itibaren hemen bütün akımlarca ve İttihat ve Terakkice benimsenen Osmanlılık politikasının bir sonucudur. Aslında akımların fikirlerinin eğitim politikaları üzerindeki etkisini de dönemin siyasi gidişatı belirlemiştir denilebilir.

Sonuç olarak Batıcı akımın II. Meşrutiyet dönemi eğitim politikasında ağırlıklı bir şekilde rol oynadığını söylemek mümkün değildir. Çünkü;

1- Akımın ileri gelenleri ne aktif ne de fikir ideoloğu olarak Hükümet üzerinde tesirli değildi.

2- Fikirlerinin aktif rol oynamamalarına rağmen yine de fikirlerinin ne derecede etkili olduğunu tesbit edebilmek için diğer fikir akımlarının hatta eğitimci

---

[22] Unat, *Maarif Dilsturu*, s. 279.
[23] Unat, s. 12,29.

olarak hiç bir akım içinde bulunmayan fakat eğitim politikalarında doğrudan etkili olan şahısların da görüşlerini ve bu görüşlerin tesir derecelerini incelemek gerekir.

3-Batıcı akımın eğitim-öğretim görüşlerinin de yer aldığı programlarının yayınlandığı "Pek Uyanık Bir Uyku" adlı makale Batıcı akımın etkilerinin II. Meşrutiyet'ten daha çok Cumhuriyet'te araştırılması gerektiğini göstermektedir. Çünkü Celal Nuri, Kılıçzade hakkı gibi Batıcı akımın ileri gelen fikir adamları mebus olarak Cumhuriyet'in ilk aşamasında aktif görev yapmışlardır.[24]

4- Bu dönemi Tanzimat döneminden ayıran en önemli özellik, geleneksel İslam-Osmanlı temeli yerine onun karşıtı olarak ulus egemenliği ve bağımsızlık ilkesine dayanmasıdır. Türk toplumunu çağdaş uygarlık yörüngesine oturtma gibi büyük bir işin iki yanı vardır: birinci yan, gelenekçilik tutumunu yok etme işidir. İkinci yan, onların yerine bu yörüngeye uygun kuralları, kurulları yerleştirmektir. Batıcılığın bu dönemden daha çok Cumhuriyet üzerinde etkili olduğunu söylememiz de buradan kaynaklanıyor. Çünkü programlarında değiştirilmelerine işaret ettikleri hususlara daha çok bu dönemde rastlanır. Bu ayrı bir araştırma konusudur.

5- Cumhuriyet'in ilk yıllarında din meselesi bir aydınlanma, çağdaş ahlak ve kültür gelişmesi meselesi olmuştur. Atatürk'ün başlangıçta din sorununu ele alışı Gökalp'in sosyolojik açısından çok, Tevfik Fikret'in temsil ettiği deist din görüşü etkisi altında başlamıştır. Dinin toplumsal rolü hakkında edindiği bilgiler halk ve askerle olan amprik gözlemlerine dayanıyordu. Atatürk'ün başlangıç noktası, meşrutiyet döneminde görülen "İslam dini akli ve tabii bir dindir" görüşüdür. Bu açıdan bakınca dinin toplumsal rolü konusunda paradokslu bir durum olduğunu gördü: Toplumsal bir felaket karşısında, adı bile olmayan bir toplumu bir ulus çabasının fedakarlıklarına itmede, dayanışma yaratmada, dinin bir rolü vardı. Fakat yine görüyordu ki, şeriat yada tarikat giysisi altında din, ulusal çabayı baltalayan bir güç de olabilir. Halk ve gerçek İslam'ı bilmeyen hocalarla yaptığı konuşmalar ona, İslamlığın akıl dini olduğu teorisinde yetersiz iki yan bulunduğunu gösteriyordu: a) İslamlık akla yatışan bir din olabilir; fakat din aracılarının elinde kişiyi köleleştiren, siyasal çıkar güçlerinin elinde sömürten bir araç da olabiliyordu. b) İslamlık akıl ve aydınlık dini ise, anlamsız eylemlerle, anlamı bilinmeyen bir dil aracılığıyla yaşayan bir din nasıl akli bir din olabilirdi? İslamlık takke ve takunya giymek, sakal bıyık işi, namaz seccadesi, oruç gösterileriyle yürüyen bir din ise, Ziya Gökalp'in belirttiği gibi bu tassupla riyakarlığın bir bileşimi olmuyor muydu? İslamlık akıl dini ise, anlamı bilinmeyen sözlerle yaşanan bir din nasıl akla seslenebilirdi? Ancak araçıların tekeli altındaki bir anlama ile yaşanan bir dinde halk bunları manevi yaşantının doğal bir biçimi sanıyor. Bu tür manevi yaşantı içinde olan halk nasıl çağdaş olabilirdi? Görülüyor ki, soruların

[24] Krş. Hanioğlu, a.g.e., s.405.

sonucu sadece kişi kafası aydınlanması işi olmaktan çıkıp toplumsal bilinç yani dil ve kültür sorunlarına varıyor.[25] Batıcı akımın çok sistemli olmasa bile II. Meşrutiyet döneminde dine, din adamlarına ve din eğitim-öğretimine getirdiği eleştiriler amaçlar farklı olmakla beraber bu noktalarda odaklaşmaktadır.

Ancak Batıcı akımın etkilerinin yukarıda zikredilen sebeplerle tesirlerinin II. Meşrutiyetten daha çok Cumhuriyett'e aranması gerektiği ile ilgili fikrimize rağmen, akımın elite bir tabaka yetiştirilmesi ve özellikle harfler, kadın eğitimi, ilköğretim, öğretmenlerin yetiştirilmesi gibi eğitim politikalarında özellikle Satı ve Tevfik Fikret gibi batıcı fikir adamları yoluyla etkili olduğu görülüyor. Din eğitiminde ise medreseler ve yaygın eğitim ile ilgili getirdikleri eleştiriler, Hükümet ve Meşihat tarafından dikkate alınmış bunun sonucunda medrese ıslahatları yapılırken etkili olmuştur. Mesela Medrese programlarına fen derslerinin girmesi, Medresetü'l-Vaizin ve Medresetü'l- Eimme ve'l- Huteba'nın açılması bu tenkitlerin de etkisi ile olmuştur. Diğer taraftan imamlar ve vaizler ile ilgili getirdikleri eleştiriler bu görevlilerin teftişe tabi tutulmalarını hatta bunlara bu işle ilgili görev yaptıklarına dair vesikaların verilmesine sebep olmuştur.

Batıcıların din eğitimi alanında en önemli tesirleri özellikle -Türkçülük akımının da önde gelen bir politikaları olmasına rağmen- din eğitiminin ferdin kendi ana dili ile yapılması, Kur'anın Türkçe'ye çevrilmesi, din öğretiminin aklileşmesi, halka yönelik kitapların hurafelerden arındırılması gibi meselelerde olmuştur. Batıcı akımın din eğitim-öğretimi konularında fikirleri ile etkili olduğunun en önemli işareti din aydınlanması fikrinin bizzat bu akım tarafından üstlenilmiş olması ve bunun da medreselerin de modern okullar gibi modernleştirilmesi fikrine yol açmış olmasıdır. Yine medreselerin eğitiminin içine modern bilimlerin konması ve bu kurumların gerici ve gelenekçi bir kurul olmaktan çıkarılabileceği ve böylelikle İslamlığın bir akıl ve tabiat dini oluşu fikrinin de gerçekleştirilebileceği düşüncesi Batıcılık akımının din aydınlanması fikrinin bir sonucudur. Ancak Batıcı akımın bunların gerçekleşmediği kanaatine varması ve kaldırılmalarını istemesi bir etkiden daha çok kendileri ile ilgili bir meseledir. Fakat dinde aydınlanma fikri uygulamada ve medreselilerin bu yönde tavır takınmalarında etkili olmuştur. Yayın organlarında görülen aralarındaki tartışmalar bu karşılıklı etkiye işarettir.

---

[25] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.479-480.

BİBLİYOGRAFYA

A. L., "İzdivaç Meselesi", **İçtihad**, No.59-1, 21 Mart 1329, s.1293-1295.

A. S., "Terakki Yolları ve Çareleri", **İçtihad**, No.70, 4 Temmuz 1329, s.1525-1528.

A. S., "Terakki Yolları ve Çareleri", **İçtihad**, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1583-1587.

A. S., "Terakki Yolları ve Çareleri: Japonya Nasıl Terakki Etti?", **İçtihad**, No.71, 11 Temmuz 1329, s.1551-1553.

A. S., "Şark-ı Garib Near East Risalesinden: Mektep Muallimlerinin Sırbistan'a Hizmetleri Osmanlı Mektep Muallimlerine İbret", **İçtihad**, No.91-2, 30 Kanunisani 1329, s.2031.

ABDULLAH DJEVDET "Une Proffession de Foi", **İçtihad**, No.6, Mayıs 1905, s.89.

ABDULLAH CEVDET "Tarihten Bir Sahife-i Hunin: Saint-Barthelemy", **İçtihad**, No.147, 15 Nisan 1922, s.3072-3076.

"Abdullah Cevdet", **İnönü Ansiklopedisi**, c.I, Ankara 1946, s.37-38.

"Abdullah Cevdet", **İslam Ansiklopedisi**, c.I, İstanbul 1940, s.46.

ABDULLAH CEVDET, **Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları**, İstanbul 1912.

_____, "'Şemsül Mekatib Mektebi", **İçtihad**, No.120, 23 Teşrinievvel 1330, s.365-366.

_____, "Akd-i Nikah Derneği", **İçtihad**, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1590-1594.

_____, "Ama, Uçurum, Ben", **İşhad**, No.79-2, 5 Eylül 1329, s.1734-1738.

_____, "Anadoluda Bir Türk'ün Şeyhülislam Efendi Hazretlerine Son Sözü", **İçtihad**, No.95, 27 Şubat 1329, s.2134-2136.

_____, "Anglo-Sakson Aleminde Kadın ve Ailede Terbiye", **İçtihad**, No.188, 15 Eylül 1925, s.3721-3723.

_____, "Anglo-Sakson Aleminde Terbiye-i Ahlakiye", **İçtihad**, No.209, 1 Ağustos 1926, s.4053-4054.

_____, "Anglo-Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye", **İçtihad**, No.211, 1 Eylül 1926, s.4086-4088.

_____, "Ayine-i Matbuat", **İçtihad**, No.80-3, 12 Eylül 1329, s.1771-1773.

_____, "Bir Konferansdan: Mahfel-i Daniş Namıyla Derdest-i Tesis Bir Meclis-i İhvanda İrad Edilmiştir.", **Takib ve Tenkid**, No.6, Temmuz 1326, s.89.

_____, "Bir Musahabe", **İçtihad**, No.1, 1 Eylül 1904, s.2-10.
_____, "Büyük Hastalık", **İçtihad**, No.117, 21 Ağustos 1330, s.313-317.
_____, "Cihan-ı İslam'a Dair", **İçtihad**, No. 29, 1 Temmuz 1327, s.761-767.
_____, "Devlet Ebed Müddet", **İçtihad**, No.31, 15 Eylül 1327, s.839-841.
_____, "Dilimle İkrar, Kalbimle Tasdik Ederim.", **İçtihad**, No.82, 28 Teşrinisani 1329, s.1809-1810.
_____, "Dilmest-i Mevlana: Devam ve Hitam", **İçtihad**, No. 86, 26 Kanunievvel 1329, s.1901.
_____, "Doğacağa", **Yeni Turan**, Aded 1, 8 Ağustos 1329, s.13-14.
_____, "Doktor Abdullah Cevdet Bey Efendi Tarafından Bir Mahfel-i Yarende Verilen Bir Konferanstan", **Mehtab**, No.3, 25 Temmuz 1327-13 Şaban 1329, s.19-20.
_____, "Dönmek Yok!: Ey Hür Fikirliler Birleşiniz", No.396, **Tanzimat**, 15 Kanunievvel 1912, s.1-2.
_____, "El-Cezire Mektupları I Husumet mi Muhabbet mi?", **İçtihad**, No.96, 6 Mart 1330, s.2154-2157.
_____, "Emel Türküsü", **İçtihad**, No.53, 7 Şubat 1328, s.1197-1190.
_____, "Ey Hür Fikirliler Birleşin!", **İçtihad**, No.53, 7 Şubat 1328, s.1192-1193 (Tanzimat'tan İktibas).
_____, "Felsefe-Edebiyat", **İçtihad**, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1577-1579.
_____, "Girid ve Giridlerimiz", **Tenkid**, No.3, 5 Mayıs 1326, s.34-35.
_____, "Hakim Gustove Le Bon'un Son Eseri", **İçtihad**, No.81, 21 Teşrinisani 1329, s.1785-1789.
_____, "Harbiye Nazırımız Enver Paşa Hazretleriyle Mülakat", **İçtihad**, No.103, 24 Nisan 1330, s.45-50.
_____, "Hayat-ı Asar: Ömer Hayyam", **İçtihad**, No.90-2, 30 Kanunisani 1329, s.2042-2043.
_____, "İcmal-i Mukadderat-ı Nisa", **Kadın**, No.16, 26 Kanunisani 1324, s.2-3.
_____, "İçtihad", **İçtihad**, No.1, 1 Eylül 1904, s.1-2.
_____, "İçtihad", **İçtihad**, No.41, 15 Şubat 1327, s.1007-1009.
_____, "İçtihadın Müdir Fikirleri", **İçtihad**, No.343, 15 Nisan 1932, s.5706.

_____, "İkiden Hangisi", **İçtihad**, No.44, 1 Nisan 1328, s.1058-1060.
_____, "İman İman", **İçtihad**, No.48, 1 Haziran 1328, s.1117-1119.
_____, "İnkılap Şehrayani", **İşhad**, No.114, 10 Temmuz 1330, s.257-259.
_____, "İslam'ın Tekamül-i Dinisi, **İçtihad**, No.76, 15 Ağustos 1329, s.1673-1675.
_____, "İstanbul Muhafizlığı Ta'mim Ediyor", **İçtihad**, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1594.
_____, "Japonlar Alfabelerini Değiştiriyorlar", **İçtihad**, No.11, s.159-161.
_____, "Kadınlarda Gaye-i Hayat", **İçtihad**, No.28, 1 Ağustos 1327, s.798-800.
_____, "Kahraman Elemler", **Mehtab**, No.9, 5 Eylül 1327-25 Ramazan 1329, s.106-107.
_____, "Kastamonu'da Kurun-ı Vusta", **İçtihad**, No.58, 14 Mart 1329, s.1271-1274.
_____, "Kıvam-ı Akvam: Konferans", **İştihad**, No.90-1, 23 Kanunisani 1329, s.2017-2018.
_____, "Kimin Mukadderatı Kimin Elinde", **İçtihad**, No. 64, 2 Mayıs 1329, s.1383-1384.
_____, "Köylülerimiz İçin", **İçtihad**, No.63, 25 Nisan 1329, s.1362-1365.
_____, "Kurun-ı Vusta Levhalarından", **Mehtab**, No.7, 22 Ağustos 1327-11 Ramazan 1329, s.74-75.
_____, "Latin Harfleri Hakkında", **İçtihad**, No.204, 16 Mayıs 1925, s.3973-3975.
_____, "Mahkeme-i Enam", **İçtihad**, No.75, 8 Ağustos 1329, s.1665-1668.
_____, "Makale-i Yevmiye: 'Hürriyete İrtica' Yok", **Hakk**, No.24, 18 Rebiülahir 1330, s.1.
_____, "Makale-i Yevmiye: Acı Düşüncelerim", **Hakk**, 27 Recep 1330, s.3.
_____, "Makale-i Yevmiye: Ayine", **Hakk**, No.73, 8 Cemaziyelahir 1330-12 Mayıs 1328, s.1.
_____, "Makale-i Yevmiye: Ayine-i Hak", **Hakk**, No.80, 15 Cemaziyülahir 1330, s.1.

_____, "Makale-i Yevmiye: Deva", **Hakk**, No.59, 24 Cemaziyülevvel 1330-28 Nisan 1328, s.1.

_____, "Makale-i Yevmiye: Hayat Kadar Mutena", **Hakk**, No.45, 10 Cemaziyelevvel 1330-14 Nisan 1328, s.1.

_____, "Makale-i Yevmiye: İman, İman!", **Hakk**, No.38, 3 Cemaziyel Evvel 1330-7 Nisan 1328, s.1.

_____, "Makale-i Yevmiye: Tayyare Donanması", **Hakk**, No.5, 29 Rebiülevvel 1330-5 Mart 1328 18 Mart Efrenci 1912, s.1.

_____, "Makale-i Yevmiye: Teşhis ve Tedavi", **Hakk**, No.53, 18 Cemaziyülevvel 1330, s.1.

_____, "Makale-i Yevmiye: Yangın Var", **Hakk**, No.66, 1 Cemaziyel Ahir 1330-5 Mayıs 1328, s.1.

_____, "Mazlum Olmak Zalim Olmak Demektir", **İçtihad**, No.27, 15 Temmuz 1327, s.786-788.

_____, "Mazlum Zalimlere", **İçtihad**, No.65, 9 Mayıs 1329, s.1414-1416.

_____, "Mehtab'a", **Mehtab**, No.2, 17 Temmuz 1327-5 Şaban 1329, s.9-10.

_____, "Mektep Alemi-Hayat Alemi", **Resimli Mektep Alemi**, No.4, 1 Eylül 1329, s.49-53.

_____, "Mesail-i ruz-Merreden: İstanbul, 14 Kanunisani 1911", **Yen-i Tasvir-i Efkar**, No.476, 19 Kanunisani 1911-18 Muharrem 1329, s.1.

_____, "Milletimizin Saadeti İçin Ne Düşünüyorsunuz Suali Üzerine Payitaht Gazetesine Verdiğim Cevap", **İçtihad**, No.139, 30 Teşrinisani 1921, s.2039-241.

_____, "Muahezat ve Teselli", **Osmanlı**, No.41, 24 Rebiulevvel 1317, s.1-4.

_____, "Mukadderat-ı Tarihiyye Karilerine, **İçtihad**, No.56, 28 Şubat 1328, s.1246-1252.

_____, "Mutmain Değilim", **İçtihad**, No.52, 31 Kanunisani 1328, s.1175-1177.

_____, "Nafia Nazırı Cemal Paşa Hazretleriyle Mülakat", **İçtihad**, No.93, 13 Şubat 1329, s.2077-2078.

_____, "Nur ve Kuvvet Menba'ı", **İştihad**, No.92-3, 6 Şubat 1329, s.2070-2071.

_____, "Por Arthur Fatihi'nin İstanbulu Ziyareti Münasebetiyle", **İçtihad**, No.27, 15 Temmuz 1327, s.778-781.

_____, "Rahib Jan Meslier", **İçtihad**, No.127, 30 Kanunisani 1330, s.468-473.

_____, "Ramazan ve Dayak", **Mehtab**, No.11, 20 Eylül 1327-11 Şevval 1329, s.134-145.

_____, "Rubaiyat-ı Hayyam", **İçtihad**, No.109, 5 Haziran 1330, s.179-182.

_____, "Rum Ticaret Mektebinde", **İçtihad**, No.109, 5 Haziran 1330, s.164-167.

_____, "Sahife-i Tenkid: Türk Bu Muharebeden Ne Kazanabilir?", **İçtihad**, No.124, 11 Kanunievvel 1330, s.427-428.

_____, "Schiller'in Eş'arından Birkaç Numune-Hayatın Rehberleri", **İçtihad**, No.83, 5 Kanunievvel 1329, s.1831-1835.

_____, "Seciyye ve İman Kuvvetine Muhtacız", **İştihad Eski İçtihad**, No.129, 7 Teşriniisani 1918, s.2774-2778.

_____, "Şehzade Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakat", **İçtihad**, No.57, 7 Mart 1329, s.1255-1257.

_____, "Seyahat Notaları", **İçtihad**, No.67, 23 Mayıs 1329, s.1459-1463.

_____, "Sıhhat-i Umumiye İşi ve Gidişi", **İşhad**, No.112, 26 Haziran 1330, s.225-227.

_____, "Şime-i Muhabbet", **İçtihad**, No.89, 16 Kanunisani 1329, s.1979-1984.

_____, "Softalığa Dair", **İçtihad**, No.60, 4 Nisan 1329, s.1303-1306.

_____, "Softaperverlik mi, Softagirizlik mi?", **İçtihad**, No.99, 27 Mart 1330, s.2231-2232.

_____, "Son Darbe-i Tahlis: Harflerimiz", **İçtihad**, No.189, 1 Ekim 1925, s.3773.

_____, "Tahkikat-ı İlmiyye", **İçtihad**, No. 1, 1 Eylül 1904, s.13-16.

_____, "Talim ve Terbiye ve Mekteplerimiz", **Meşveret**, No. 10, 18 Zilkade 1313, s.2.

_____, "Tarihi Simalar Hakkında", **İçtihad**, No.74, 1 Ağustos 1329, s.1626-1629.

_____, "Tayyare Donanması", **İçtihad**, No.45, 15 Nisan 1328, s.1067-1070.

_____, "Teselsül-i Saltanat Meselesi", **İçtihad**, No.6, Mayıs 1905, s.85-88.

_____, "Türk-İslam ve Ahiret-i Medeniyesi", **İçtihad**, No.121, 6 Teşrinisani 1330, s.382-384.

_____, "Türkiye'nin İdamı Hükmünü Hazırlayan Şeyler Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler", **İştihad Eski İçtihad**, No.131, 21 Teşrinisani 1918, s.2807-2811.

_____, "Veliahd-ı Saltanat-ı Osmaniye Devletlu Necebetlu Yusuf İzzeddin Efendi Hazretleriyle Mülakat", **İşhad**, No.80-3, 12 Eylül 1329, s.1755-1759.

_____, "Vur! Fakat Dinle!", **İçtihad**, No.61, 11 Nisan 1329, s.1332-1336.

_____, "Yangın Var!", **İçtihad**, No.49, 1 Temmuz 1328, s.1132-1136.

_____, "Yara ve Tuz", **İştihad**, No.132, 28 Teşrin-i Sani 1918, s.2826.

_____, "Yaşamak Korkusu", **İçtihad**, No.35, 15 Teşrinisani 1327, s.911-915.

_____, "Yaşamak Korkusu", **Yeni İkdam**, No.20, 2 Nisan 1910, s.2.

_____, "Anglo-Sakson Mektebinde Terbiye-i Bedeniye ve Ahlakiye", **İçtihad**, No.205, 1 Haziran 1926, s.3992-1994.

_____, **Bir Hutbe Hemşerilerime**, Matbaa-i İçtihad (Kütüphane-i İçtihad Aded 21), Mısır 1909.

_____, **Dimağ ve Melekat-ı Akliyenin Fizyolociya ve Hıfzıssıhası**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1335-1337.

_____, **Fenn-i Ruh: Dimağ ve Ruh, Tefekkür-Vicdan-Dimağ ve Tefekkür**, İstanbul 1911.

_____, **Fizyolociya ve Hıfz-ı Sihhat-i Dimağ ve Melekat-ı Akliyye**, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1312.

_____, **Fizyolociya-i Tefekkür: Mehazının Esası Kraft und Stoff Ünvanlı Kitabın Tefekkür Bahsidir**, Istepan Matbaası, İstanbul 1308.

_____, **Fünun ve Felsefe**, Tab'a- Saniye, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1906.

_____, **Hadd-ı Te'dib Ahmet Rıza Bey'e Açık Mektup**, Tab'-ı Sani, Naşiri: İzmirli Mehmed Şükrü, Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1912.

_____, **İki Emel**, Matbaa-i İçtihad (Kütüphane-i İçtihad Aded 83), 3. Basılış, İstanbul 1914.

_____, **Mahkeme-i Kübra**, Matbaa-i İçtihad (Kütüphane-i İçtihad Aded 17), Tab'a-i Sani, Mısır 1908.

_____, **Uyanınız! Uyanınız!**, İkinci Tabı, Matbaa-i İçtihad (Kütüphane-i İçtihad Aded 9) Mısır 1908.

_____, "Vazife Haricinde Bir Müdahale", **Mehtab**, No.8, 29 Ağustos 1327-18 Ramazan 1329, s.92-95.

_____, **Yaşamak Korkusu**, Naşiri: Arnavud Gazetesi Müdürü Derviş Hima, Matbaa-i Cihan, İstanbul 1326.
ABDURRAHMAN ŞEREF, **İlm-i Ahlak**, Karabet Matbaası, İstanbul 1318.
ABİDULLAH, "Medreselerimizin Islahı", **Yeni Tasvir-i Efkar Gazetesi**, 18 Haziran 1909, s.3-4.
ADIVAR, A. Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul 1970.
AFGANLI UBEYDULLAH, "Kavm-i Cedid", **İçtihad**, No.81, 21 Teşrinisani 1329, s.1796-1797.
AHMED CEVAD, "Elifbamızın Islahı Meselesi", **Tanin**, No.1265, 10 Mart 1912, s.4.
AHMED MUHTAR, "Çare-i Halas", **İkdam**, 1328, No. 5719, s.4.
_____, "Ya Garplılaşınız Ya Mahvoluruz", **İkdam**, 1328, No.5716, s.3-4.
AKDAĞ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Ankara 1975.
_____, **Türkiye'nin İctimai ve İktisadi Tarihi**, c.II, İstanbul 1974.
AKSANYAR, Necati, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanındaki Etkinliği**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1993, (Basılmamış Doktora Tezi).
AKYILDIZ, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, İstanbul 1993.
AKYOL, İbrahim Hakkı, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", **Tanzimat I**, İstanbul 1940, s.511-571.
AKYÜZ, Kenan, **Tevfik Fikret**, Ankara 1947.
AKYÜZ, Yahya, "Tanzimat Döneminde Eğitim Öğretim Anlayış ve Uygulamalarında Görülen Yenilikler", **Milli Eğitim**, Aralık 1989, S.92, s.3-6.
_____, **Türk Eğitim Tarihi**, 5. Baskı, İstanbul 1994.
_____, **Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri 1848-1940**, Ankara 1978.
ALİ ENVER, "Amerika Mektepleri", **Tanin**, No.580, 14 Nisan Efrenci 1910, s.3-4.
ALİ KAMİ, "İçtimai ve İktisadi: Hükümetten mi Bekleyeceğiz, Biz mi Çalışacağız?", **İçtihad**, No.62, 18 Nisan 1329, s. 1346-1348.
_____, "Lisan Tahsili", **İşhad**, 78-1, 29 Ağustos 1329, s.1722-1725.
_____, "Lisan Tahsili", **İşhad**, No.79-2, 5 Eylül 1329, S.1741-1744.
_____, "Maarif Derdi!", **İçtihad**, No.87, 2 Kanunisani 1329, s.1934-1936.
_____, "Mesul Kimdir?", **İşhad**, No.80-3, 12 Eylül 1329, s.1759-1761.
_____, "Sahife-i Tenkid -Talim ve Terbiyede İnkılap", **İçtihad**, No.97, 13 Mart 1330, s.2180-2184.

_____, "Terbiye ve Usul-i Terbiye", **Resimli Mektep Alemi**, No.5, 15 Eylül 1329, s.65-67.
_____, "Valiler ve İstikbali Millet", **İçtihad**, No.65, 9 Mayıs 1329, s.1419-1421.
ALİ KEMAL, "Başmakale: Avrupa'dan Asya'ya", **İkdam**, 1328, No. 5698, s.1.
ALİ NADİR, "Harflerimiz", **İçtihad**, No.64, 3 Mayıs 1329, s.1399-1402.
ALİ NUSRET, "Elifba Meselesi", **Tanin**, No.1584, s.3.
ALİ SUAD, "İntikad: "'Zat-ı Hz. Muhammed' Celal Nuri Bey'e Üçüncü Hitabım", **Sebilürreşad**, c.XI, Aded 286, 1329, s.414-418.
_____, "Vicdan-ı İslam: Zat-ı Hazret-i Muhammed Makalesi Munasebetiyle Celal Nuri Bey'e İkinci Hitabım", **Sebilürreşad**, Aded 283, 30 Kanunisani 1329-16 Rebiyülevvel 1332, s.361-363.
ALPAY, Meral, **Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması**, İstanbul 1976.
AMED LÜTFİ, **Tarih-i Lütfi**, c.I, IV-V, İstanbul 1290.
"Anadolu Kadını", **İkdam**, No.6998, 7 Şevval 1334-6 Ağustos 1916, s.3.
"Arnavud Maarif- i Mahfili", **Yeni İkdam**, No.28, 10 Nisan 1910, s.2.
ARTEL, Tarık, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", **Tanzimat I**, İstanbul 1940, s.491-510.
AŞA, Emel, **1928'e Kadar Türk Kadın Mecmuaları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul 1989 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
ATAY, Hüseyin, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul 1983.
AYDIN, Muhammed Şevki, "Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.4, Kayseri 1987, s.321-336.
AYHAN, Halis, "Batılılaşma, Eğitim ve Öğretim", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.V, İstanbul 1992, s.158-162.
AYNİ, Mehmet Ali, **Raybilik, Bedbinlik, Lailahilik Nedir? Tevfik Fikret'in Tarih-i Kadimine Bir Cevap**, 1. Baskı, İstanbul 1927.
(Azadamard Muharrirlerinden) "Heyet-i İctimaiyye-yi Osmaniye", **İçtihad**, No.66, 16 Mayıs 1329, s.1448.
BALKIR, Süleyman Edip, **Eski Bir Öğretmenin Anıları (1908-1940)**, İstanbul 1968.
BALTACI, Cahid, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1976.
BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, II/IV, Ankara 1991.
BEHÇET, "Teşebbüs Vakidir", **İçtihad**, No.75, 8 Ağustos 1329, s.1664-1665.
BENHUR İSRAİL, "Keyfiyet Nokta-i Nazarından Lisanımız", **İşhad**, No.112, 26 Haziran 1330, s.227-229.

_____, "Ma'reke-i Hayatta Lisanımız", **İçtihad**, No.109, 5 Haziran 1330, s.172-175.
BERKER, Aziz, **Türkiye'de İlk Öğretim I 1839-1908**, Ankara 1945.
BERKES, Niyazi, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Ankara 1975.
_____, "Arap Dünyası Uyanıyor mu?", **Yön**, 29.4.1966, s.10.
_____, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 1. Baskı, Ankara 1973.
BİLGİN, Beyza, **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, 2. Baskı, Ankara 1995.
_____-Mualla Selçuk, **Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri**, 2. Baskı, Ankara 1995.
BİLİM, Cahit Yalçın, **Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)**, Eskişehir 1984.
BİNARK,İsmet-Nejat Sefercioğlu, **Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp Bibliyografyası Kitap-Makale**, Ankara 1971.
BİNTÜL HALİM SEYHAN, "Çare-i Terakki", **Kadınlar Dünyası**, No.127, 18 Kanunisani 1329, s.3-4.
BİR KADIN, **Mehtab**, No.8, 29 Ağustos 1327-18 Ramazan 1329, s.91.
"Biz Kadınlar", **Mehasin**, No.8, Temmuz 1325, s.358-360.
BOLAY, S. Hayri, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**, 3. Baskı, Ankara t.y.
BÖLÜKBAŞI, Rıza Tevfik, **Tevfik Fikret**, İstanbul 1945.
BOSTAN, İdris, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I Tersane'de Havuz İnşası (1794-1800)", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992, s. 69-90.
BÜCHNER, Ludwig, **Goril (Natur und Geist)**, Matbaa-i Vilayet, 1311.
"Bulgaristan'da Umur-ı Maarif I", **Yeni İkdam**, No.15, 28 Mart 1910, s.2.
"Bulgaristan'da Umur-ı Maarif III, **Yeni İkdam**, No.20, 2 Nisan 1910, s.3.
ÇAKIR, Serpil, **Osmanlı Kadın Hareketi**, İstanbul 1994.
ÇANDIR, Mustafa, **Mehtab Mecmuası (İnceleme ve Edebiyatla İlgili Makaleler)**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sivas 1992 (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi).
CELAL NURİ, "Mecelle Meselesi", **İçtihad**, No.64, 2 Mayıs 1329, s.1384-1387.
"Celal Nuri İleri", **Türk Ansiklopedisi**, c.XX, Ankara 1972, s.73.
CELAL NURİ, "Amerika'da Din ve İman", **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, No.11, c.I, 19 Rebiülevvel 1335- 31 Kanunievvel 1332, s.195-199.
_____, "Amerika'da Tahsil-i Ali", **İkdam**, No.7084, 5 Muharrem 1335-2 Teşrinisani efrenci 1916, s.2.
_____, "An'ane", **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, No.9, 17 Kanunievvel 1332-5 Rebiülevvel 1335, s.165.

_____, "Havaic-i Kanuniyemiz Hanedan-ı Saltanat Kanunu", **İçtihad**, No.56, 28 Şubat 1328, s.1253-1259.

_____, "Havaic-i Kanuniyemiz La Yunkeru Tegayyurul Ahkam Bitegayyuril Ezman", **İçtihad**, No.67, 23 Mayıs 1329, s.1451-1454.

_____, "Hayat-ı İçtimaiyye: Memuriyet ve Hayat", **Ati**, 19 Kanunisani 1334-6 Rebiyülevvel 1336, s.1-5.

_____, "Hayat-ı Milel", **Ati**, 15 Kanunisani 1918, s.2.

_____, "İcmal-i Efkar: Darülfünunun Anadoluya Nakli", **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, No.73-42, 13 Ramazan 1336-22 Haziran 1918, s.797-799

_____, "İcmal-i Efkar: Irk ve Millet", **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, No. 68-37, 7 Şaban 1337-18 Mayıs 1918, s.689-693.

_____, "İcmal-i Efkar: Talebe-i Osmaniyye ve Avrupa", **Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası**, c.II, No.47-16, 7 Rebiülevvel 1336-22 Kanunievvel 1917, s.337-339.

_____, "İslam'da Vucub-ı Teceddüd -II-", **İçtihad**, No.40, 1 Şubat 1327, s.983-989.

_____, "İslam'da Vucub-ı Teceddüd I", **İçtihad**, No.39, 15 Kanunisani 1327, s.970-973.

_____, "İslam'da Vucub-ı Teceddüd III", **İçtihad**, No.41, 15 Şubat 1327, s.1000-1002.

_____, "İstirhamname-i Mekşuf", **İçtihad**, No.88, 9 Kanunisani 1329, s.1946-1948.

_____, "Kadın Siyasetimiz", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.7, 20 Mart 1330, s.10-12.

_____, "Muarızlarıma Cevabım", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.2, 10 Şubat 1329, s.2-5.

_____, "Mübareze-i Hayat ve Bunun İçin İstihzarat", **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, No.15, 17 Rebiülahir 1335-28 Kanunisani 1332, s.261-265.

_____, "Muhterem Celal Nuri Bey'in "Frans" Vapurundan Göndermiş Oldukları Mekteptur", **Serbest Fikir**, No.14-2, 8 Mayıs 1330, s.2-3.

_____, "Mukaddeme", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.9, 3 Nisan 1330, s.4.

_____, "Müslümanlar, Türkler, Kalkın Geçiktiniz", **İçtihad**, No.86, 26 Kanunievvel 1329, s.1902-1904.

_____, "Nisaiyyuna Dair", **İçtihad**, No.53, 7 Şubat 1328, s.1194-1196.

_____, "Şime-i Husumet", **İçtihad**, No.88, 9 Kanunisani 1329, s.1949-1951.

_____, "Takdim", **İçtihad**, No.52, 31 Kanunisani 1328, s.1177-1180.

_____, "Yeni Hayat İçin İstihzarat-ı Fikriyye", **Ati**, 7 Nisan 1918, s.2-3

_____, "Zat-ı Hazreti Muhammed Hazret-i Peygamberin Dehası", **İçtihad**, No.82, 28 Teşrinisani 1329, s.1803-1809.

_____, **1327 Senesinde Selanik'te Münakid İttihat ve Terakki Kongresi'ne Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır**, Müşterekül Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1327.

_____, **Harpten Sonra Türkleri Yükseltelim**, Cemiyet Kütüphanesi, Kostantiniye 1917.

_____, **Hatemü'l- Enbiya**, İstanbul 1332.

_____, İcmal-i Ahval: Bolşevik İhtilali", **Ati**, 4 Kanunisani 1918, s.3.

_____, **İlel-i Ahlakiyemiz**, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1332.

_____, **İttihad-ı İslam İslam'ın Mazisi, Hali, İstikbali**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331.

_____, **Kadınlarımız**, Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1331.

_____, **Muhabbet mi Husumet mi?: Müslümanlara Türklere Hakaret, Düşmanlara Riayet ve Muhabbet Edenler**, Kader Matbaası, İstanbul 1332.

_____, St(r)uggle For Life: Mübareze-i Hayat ve Bunun İçin İstihzarat-ı Terbiye Meselesi", **Uhuvvet-i Fikriyye**, No.21-5, 10 Temmuz 1330, s.1-6.

_____, **Tarih-i İstikbal -1- Mesail-i Fikriyye**, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.

_____, **Tarih-i İstikbal -2- Mesail-i Siyasiye**, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.

_____, **Tarih-i İstikbal -3- Mesail-i İçtimaiye**,Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1332.

_____, **Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye Mukadderat-ı Tarihiye**, 2. Baskı, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.

CEMAL, "Bir Mektuptan Mustahreçtir: Şime-i Husumet mi?, Şime-i Muhabbet mi?", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.6, 13 Mart 1330, s.13.

CEVAD SAMİ, "Makale-i Yevmiye: Feminizm Meselesi", **Hakk**, No.70, 5 Cemaziyelahir 1330-9 Mayıs 1328, s.1.

"Çıkış Yazısı", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.1, 3 Şubat 1329, s.1.

"Ciddi bir Teşebbüs: "Yeni Mektep", **Tanin**, No.191, 11 Şubat Efrenci 1909, s.3.

D.K. "Maarifimiz (Emrullah Efendi İle Mülakat)", **Sabah**, No.7341, 15 Şubat 1325-28 Şubat Efrenci 1910, s.1.

D.K., "Maarifimiz" (Emrullah Efendi İle Mülakat), **Sabah**, No.7341, 15 Şubat 1325-28 Şubat Efrenci 1910, s.1.

DOĞAN, İsmail, **Tanzimatın İki Ucu, Münif Paşa ve Ali Suavi**, İstanbul 1991.

DOKTOR ESAD KEMAL, "Cehil ve Taassup", **Mehtab**, No.12, 27 Eylül 1327-18 Şevval 1329, s.150-151.
DOKTOR ETHEM NECDET, "Mektep Binalarının Hassa-i Temeddiniyesi", **İşhad**, No.111, 19 Haziran 1330, s.216-218.
DURU, Kazım Nami, **Ziya Gökalp**, İstanbul 1975.
DÜZDAĞ, Ertuğrul, **Türkiye'de İslam ve Irkçılık Meselesi**, İstanbul 1976.
EDMOND DEMOLİNS, **Anglo-Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?**, Tercüme Edenler: A. Fuad-A Naci, Kütüphane-i Askeri, Dersaadet 1330.
EMRE, A. Cevat, **İki Neslin Tarihi**, İstanbul 1960.
EMRULLAH EFENDİ, "Darülfünunun Teşkilat-ı Esasiye ve İdareyesine Müteallik Nizamname Layihası", **Hakk**, No. 21,22,23, 21,22,23, Mart 1328.
_____, "Tedrisat-ı İptidaiye", **Mülkiye Gazetesi**, No..23-24, 1326, s. 42-64, 32-50.
_____, **Muallim Mecmuası**, c.II, S.13, s.385-391.
ERGİN, Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi**, c.I-IV, İstanbul 1977.
ERGÜN, Mustafa, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.VI, Mart 1990, S.XVII, s.435-457.
_____, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Ankara 1982, c.XXX, S.1-2, s.59-89.
_____, "Satı Bey- Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri", **İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.1, 1987, s.223-239.
_____, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ankara 1996.
ERİM, Kerim, "Riyaziye", **Tanzimat I**, İstanbul 1940, s.477-483.
ERİŞİRGİL, Mehmet Emin, **Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp**, İstanbul 1984.
ERNAST RENAN, "Terbiye-i Ahali", Tercüme Eden: _____, **İçtihad**, No.37, 1 Kanunievvel 1327, s.935-936.
ERTAYLAN, İsmail Hikmet, **Tevfik Fikret**, İstanbul 1932.
_____, **Tevfik Fikret-Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri**, İstanbul 1963.
Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Kataloğu, Ankara 1987.
EŞREF EFENDİZADE ŞEVKETİ, **Medaris-i İslamiye Islahat Programı**, İstanbul 1329.
FAZIL AHMED, "Terbiye-i Bedeniye", **Tanin**, No.570, 4 Nisan Efrenci 1910, s.3-4.
FELDMANN, Wilhelm, "Mitteilungen", **Die Welt des Islams**, B.II, 1914, H.2/4, s.280-281.

FERİD, "İntikadat: Tarih-i İstikbal (Celal Nuri Bey)", **Sebilürreşad**, c.XI, Aded 283, 1329, s.358-361.
FERİDUN NİGAR, "Tevfik Fikret Mürebbi", **Muallim**, c.II, S.14, 1 Eylül 1333, s.500-504.
FERİDUN VECDİ, "Makale-i Yevmiye", **Hakk**, No.54, 19 Cemaziyelevvel 1330-23 Nisan 1328, s.1.
_____, "Makale-i Yevmiye: Tedrisat Meselesi II", **Hakk**, No.92, 27 Cemaziyelahir 1330-31 Mayıs 1328, s.1.
FINDIKOĞLU, Ziyaeddin F., **İçtimaiyat Dersleri**, İstanbul 1971.
FUAT KÖPRÜLÜ, **Tevfik Fikret ve Ahlakı**, Kanaat Matbaası, İstanbul 1918.
G.K, "Genç Kadının Muhtıra Defterinden: Maarifimizin İki Nev-i Telakkisi", **Genç Kadın**, No.1, 24 Teşrinievvel 1334, s.5.
GENÇER, Ali İhsan, "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", **Tarih Dergisi**, c. XXXI, İstanbul 1978, s.301-316.
GERÇEK, Selim Nüzhet, **Türk Matbaacılığı**, İstanbul 1939.
GİRİDİ AHMED SAKİ, **Celal Nuri Bey ve Cezri Fikirleri**, İstanbul 1335.
GÖÇGÜN, Önder, **Hususi Mektuplarına Göre Ziya Gökalp'in Hayat Görüşü**, Ankara 1992.
GÖKDOĞAN, N., "Türk Astronomi Tarihine Bir Bakış", **Tanzimat I**, İstanbul 1940, s.469-510.
GÖKSEL, Ali Nüzhet, **Ziya Gökalp**, İstanbul 1963.
GUSTAVE LE BON, **Avrupa Harbinden Alınan Psikolociyai Dersler**, Naşiri: İlyas, Kanaat Matbaası, İstanbul 1918.
GUYAU, J.M., **Terbiye ve Veraset: Sosyolociyai Tetebbu**, Tercüme Eden Abdullah Cevdet, İstanbul 1927.
HAFIZ FERİD, "Ufak Bir Mevizam", **İşhad**, No.79-2, 5 Eylül 1329, s.1748-1749.
HALİD FAHRİ, "İzmirde Ne Gördüm", **İçtihad**, No.108, 29 Mayıs 1330, s.151-152.
HALİL NASUHİ (Dersiamlardan), "Islah-ı Medaris", **Tanin**, No.850, 15 Kanunisani 1911, s.3.
"Hanedan-ı Saltanat Erkanının Tahsili", **Tanin**, No.799, 22 Teşrinisani Efrenci 1910, s.3.
HANİOĞLU, Şükrü, "Abdullah Cevdet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.I, Ocak 1989, s.90-93.
_____, "Batıcılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Aansiklopedisi**, c.V, s.1382-1388.
_____, "Osmanlıcılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c.V, İstanbul 1985, s.1389-1393.

_____, "Türkçülük", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi** ,c,V, s.1394-1399.

_____, **Bir Biyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul 1981.

HATİBOĞLU, Mehmed Said, "İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine", **İslami Araştırmalar**, S.1, Temmuz 1986, s.11-14.

HAYDAR KEMAL, "Tarih-i İstikbali Tenkid", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.2, 10 Şubat 1329, s.14.

_____, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey**, İstanbul 1331.

HEMEDANİZADE ALİ NACİ, **Softalar ve Medreseler**, İstanbul 1325.

HÜSEYİN CAHİD, "Maarif Islahatı", **Tanin**, No.96, 6 Teşrinisani Efrenci 1908, s.2

_____„ "Avrupa'da Tahsil", **Tanin**, No.851, 16 Kanunisani Efrenci 1911, s.1.

_____„ "Avrupa'ya Talebe İ'zamı", **Tanin**, No.340, 13 Ağustos Efrenci 1909, s.1.

_____„ "Başmakale", **Servet-i Fünun**, No.1167, 1329, s.531.

_____„ "Islahata Nereden Başlamalı", **Tanin**, No.14, 17 Recep 1326-1 Ağustos 1324, s.1.

_____„ "Maarif Derdi", **Tanin**, No.800, 23 Teşrinisani Efrenci 1910, s.1.

_____„ "Maarif İçin", **Tanin**, No.573, 7 Nisan Efrenci 1910, s.1.

_____„ "Maarifin Hali", **Tanin**, No.781, 4 Teşrinisani 1910, s.1.

_____„ "Maarifin Terakkiyatı", **Tanin**, No.417, 31 Teşrinievvel 1909, s.1.

_____„ "Medreseler", **Tanin**, No.874, 8 Şubat 1911, s.1.

_____„ "Muallimler Ordusu", **Tanin**, No.518, 11 Şubat Efrenci 1910, s.1.

_____„ "Osmanlı Mekteplerinde Ecnebi Muallimler", **Tanin**, No.605, 9 Mayıs Efrenci 1910, s.1.

_____„ "Patrikhane Mektepleri", **Tanin**, No.531, 24 Şubat Efrenci 1910, s.1.

_____„ "Talebe-i Ulum", **Tanin**, No.614, 18 Mayıs 1910, s.1.

_____„ "Tedrisat Meselesi", **Tanin**, No.322, 26 Temmuz Efrenci 1909, s.1.

HÜSEYİN KAMİ, "Kadınlığın Mevkii", **Zeka**, No.1, 5 Mart 1328, s.7-9.

HÜSEYİN KAZIM KADRİ, "İktisada Dair Tanin'in 1213 Numaralı Nüshasında Münderic Fuad Rıza Bey'in Makalesi Dolayısıyla", **İçtihad**, No.39, 15 Kanunisani 1327, s.967-970.

"Islah-ı Medaris Nizamnamesi", **Düstur**, II/6, s.1325-1330.

"Islah-ı Medaris Nizamnamesi", **İlmiye Salnamesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334, s.657-660.
"Islah-ı Medaris Nüsha-i Fevkaladesi", **Ceride-i İlmiyye**, 20 Zilkade 1332, s.249-252.
İ. HİKMET (Ertaylan), "Fikret", **Muallim**, c.II, S.14, 1 Eylül 1333, s.479-494.
İ.H (Kılıçzade Hakkı), "Pek Uyanık Bir Uyku (1)", **İçtihad**, No.55, 21 Şubat 1328, s.1226-1228.
İ.H. (Kılıçzade Hakkı), "Pek Uyanık Bir Uyku (2)", **İçtihad**, No.57, 7 Mart 1329, s.1261-1264.
İÇTİHAD, "Önsöz", **İçtihad**, No.24, 1 Haziran 1327, s.729.
İÇTİHAD, "Meşihat-ı Celilenin Ta'mim Ettiği Dua-İçtihad", **İçtihad**, No.54, 14 Şubat 1328, s.1221.
İHSAN ŞERİF, "Kadınlarımızda Atş-ı İrfan", **İçtihad**, No.92-3, 6 Şubat 1329, s.2058-2061.
_____, "Kadınlarımızda Atş-ı İrfan", **İçtihad**, No.94, 20 Şubat 1329, s.2109-2110.
İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Modern Bilimlerin Türkiye'ye Girişi (Tanzimat'ın İlanına Kadar)", **75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji**, İstanbul 1991, s. 85-124.
_____, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992, s. 348-354.
(İki Hakkı Beyler), "Celal Nuri Bey'e, Harfler Meselesi", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.7, 20 Mart 1330, s.5-9.
"İnas Mekteb-i Sultanisi", **Tanin**, No.1000-24, 14 Haziran Efrenci 1911, s.3.
İSMAİL HAMİ, "Celal Nuri Beyefendiye, Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye Münasebetiyle", **İçtihad**, No.52, 31 Kanunisani 1328, s.1181-1185.
_____, "Islahat Meselesi -Süleyman Nazif Bey Efendi'ye-", **İçtihad**, No.69, 27 Haziran 1329, s.1508-1511.
İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası, İstanbul 1993.
"İtiraf ve İşhad", **İçtihad**, No.55, 21 Şubat 1328, s.1228-1230.
"İttihat ve Terakki Kongresi VIII", **Tanin**, No.2814, 14 Teşrinievvel 1916, s.1.
İZMİRLİ İSMAİL HAKKI, "Müdafaat-ı Diniyye: Abdullah Afgani. Müdafii M.C. Efendiye", **Sebilürreşad**, c.XI, Aded 280, 1329, s.306-308.
KADINLAR DÜNYASI, "Avrupada Osmanlı Kızlarımızın Sadası", **Kadınlar Dünyası**, No.42, 15 Mayıs 1329, s.1.
"Kahraman Elemler", **Mehtab**, No.9, 5 Eylül 1327-25 Ramazan 1329, s.107-108.
KAHYA, Esin, "Tanzimatta Eski ve Yeni Tıp", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992.

KAMURAN BEDİRHAN, "En Müthiş Felaket Şimdiye Kadar ve Bilhassa Şimdi Uğradığımız Felaketlerden Mustansih Olmamaktır", **İçtihad**, No.51, 24 Kanunisani 1328, s.1164-1165.

KANSU, Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, c.I, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, 1930.

_____, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, c.II (İkinci Kitap), İstanbul 1932.

KARA, İsmail, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, İstanbul 1994.

_____, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, c.I, İstanbul 1986, s.XV-LXIV.

KARAL, Enver Ziya, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", **Tanzimat I**, İstanbul 1940, s.13-30.

_____, **Osmanlı Tarihi**, 2. Baskı, c. V, Ankara 1961.

_____, **Osmanlı Tarihi**, 4. Baskı, c.VIII, Ankara 1995.

_____, **Osmanlı Tarihi**, 5. Baskı, c.VII, Ankara 1995.

_____, **Osmanlı Tarihi**, c.VI, Ankara 1954.

_____, **Selim III ün Hatt-ı Hümayunları; Nizam-ı Cedit**, Ankara 1946.

KARAMANİZADE, "İktisadiyyat", **Takib ve Tenkid**, No.1, 6 Mart 1330, s.2-6.

KARDAŞ, Rıza, "Satı' Bey", **Türk Ansiklopedisi**, c.XXVIII, Ankara 1980, s.173-174.

KATİP ÇELEBİ, **Mizanü'l-Hakk Fi İhtiyari'l- Ehakk**, İstanbul 1286.

KAVCAR, Cahit, **II. Meşrutiyet Devrinde Edebiyat ve Eğitim 1908-1923**, Ankara 1974.

KEÇECİZADE İZZET FUAD, "Dünkü sözler...Bugünkü Sözler..." **İçtihad**, No.135, 19 Kanunievvel 1918, s.2871-2873.

KESKİOĞLU, Osman, "İsmail Gelenbevi (1143-1205 H./ 1730-1791 M.) ve Sübut-ı Hilal Meselesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. XIII, Ankara 1965, s. 21-30.

KILIÇZADE HAKKI, "Azadamard Gazetesi Sermuharrirliğine", **İçtihad**, No.70, 4 Temmuz 1329, s.1539-1541.

_____, "Dervişlik Softalık Meselesi", **İçtihad**, No.62, 18 Nisan 1329, s.1349-1352.

_____, "Hatemü'l-Enbiya ve Celal Nuri Bey", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.7, 20 Mart 1330, s.2-4.

_____, "İman", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.1, 3 Şubat 1329, s.2-4.

_____, "Kadınlar ve Mekatib-i İbtidaiye Muallimleri", **İçtihad**, No. 60, 4 Nisan 1329, s.1310-1312.

_____, "Masal: Yunus Hoca'nın Kargalarından", **Hürriyet-i Fikriyye**, No. 10, 10 Nisan 1330, s.13-16.

_____, "Mesail-i Maliye ve İktisadiye: Darbe-i Necat", **Serbest Fikir**, No.16-4, 22 Mayıs 1330, s.3-4.

_____, "Neden Mağlup Olduk?", **İçtihad**, No.57, 7 Mart 1329, s.1265-1267.

_____, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harp", **İçtihad**, No.58, 14 Mart 1329, s.1277-1281.

_____, "Taaddud-i Nikah-Taddud-ı Zevcat", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.9, 3 Nisan 1330, s.14-16.

_____, "Tamamen Hallolunmadıkça Bitmeyen Bir Mesele", **İştihad**, No.92-3, 6 Şubat 1329, s.2067-2070.

_____, "Tenkid-i Asar: Akvamüssiyer", **İçtihad**, No.66, 16 Mayıs 1329, s.1434-1439.

_____, "Yunus Hoca Hikayeleri: Yunus Hoca Talebe", **İçtihad**, No.77, 22 Ağustos 1329, s.1703-1711.

_____, "Yunus Hocanın Kendisi", **İçtihad**, No.73, 25 Temmuz 1329, s.1601-1604.

_____, "Zabıt", **İçtihad**, 23 Mayıs 1329, No.67, s.1454-1459.

_____, "Zenbilli Ali Efendi Meselesi: Doktor Abdullah Cevdet Bey'e", **İçtihad**, No.75, 8 Ağustos 1329, s.1648-1651.

_____, **Akvamü's-Siyer Münasebetiyle Son Cevap Yusuf Suad Efendiye Tahsisen Softalara Tamimen**, Birinci Tab', Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.

_____, **İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp**, 1. Tabı, Sancakçıyan Matbaası, İstanbul 1329.

KIRMIZI-BEYAZ KULÜBÜ, "Kadın Bir Şems-i Marifettir", **Kadın**, No.6, 17 Teşrinisani 1324, s.6-8.

"Kızlarımızı Terbiye Edelim", **Tanin**, No.943, 18 Nisan Efrenci 1911, s.3.

KOÇER, Hasan Ali, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)**, Ankara 1987.

_____ , "Türkiye'de Kadın Eğitimi", **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, c.V, S.1-2, Ankara 1972, s.81-124.

KOÇİ BEY, **Risale**, Sad: Zuhuri Danışman, Ankara 1985.

KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, 2. Baskı, Ankara 1991.

KORLAELÇİ, Murtaza, "Le Play Mektebi ve İlk Türk Temsilcisi Sabahattin Bey", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.1, Kayseri 1983, s.31-58.

KURAN, Ahmed Bedevi, **İnkılap Tarihimiz ve "Jön Türkler"**, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

_____, **İnkılap Tarihimiz ve İttihad Terakki**, Tan Matbaası, İstanbul 1948.

KURNAZ, Şefika, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, İstanbul 1992.

LALİ, "Kadın", **İçtihad**, No.36, 1 Kanunievvel 1327, s.920-923.

"Latin Hafleri", **Hürriyeti Fikriyye**, No.7, 20 Mart 1330, s.15-16.

"Latin Harfleri", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.10, 10 Nisan 1330, s.13-16.

"Latin Harfleri", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.11, 17 Nisan 1330, s.8-10.

"Latin Harfleri", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.12, 24 Nisan 1330, s.15-16.

"Latin Harfleri", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.9, 3 Nisan 1330, s.16.

LEVEND, Agah Sırrı, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, 2.Baskı, Ankara 1972.

LEWİS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev: Metin Kıratlı, 3. Baskı, Ankara 1988.

LEWİS, G.L., "Djewdet, **EI2** (ing), c.II, Leiden 1983, s.533.

LORENZ, Charlotte, "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit Besonderer Berücksichtigungen der Arbeitenden Klasse", **Die Welt des Islams**, Band VI, Heft 3/4, Berlin 31 Dezember 1918, s.72-214.

M. ŞİNASİ (Cihangirli) , "Elifba Meselesi ve Cevabımız", **İçtihad**, No.62, 18 Nisan 1329, s.1352-1356.

M.R.FAZILA (Darülmuallimat mezunelerinden), "O İki Noksan Münasebetiyle", **Kadın**, No.22, 9 Mart 1325, s.7.

M.ŞİNASİ-İsmail Hakkı, **Tadil-i Huruf Meselesi. 3. Risale**, İstanbul 1328.

"Maarif: Eski ve Yeni Mekteplerimiz", **İkdam**, No.7737, 18 Zilkade 1336-25 Ağustos 1918, s.3.

MAHMUD CEVAD İBN eş-ŞEYH NAFİ, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, Musahhihi: Muhammed Ali İbn Kemal, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338.

MAHMUD SADIK, "Hayal İle Hakikat Arasında", **İçtihad**, No.81, 21 Teşrinisani 1329, s.1779-1781.

_____, "Muhaberesiz Muzafferiyetler", **İçtihad**, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1575-1577.

_____, "Musahabe-i İçtihad", **İçtihad**, No.89, 16 Kanunisani 1329, s.1977-1979.

_____, "Musahabe-i İçtihad: Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fıtrat", **İçtihad**, No.85, 19 Kanunievvel 1329, s.1871-1874.

MALİK, Hilmi Adnan, "Survey of Intellectuel Renaissance in Turkey", **The Hartford Courant Magazine**, 17 Haziran 1923, s.20.
MANASTIRLI BAHADDİN, Manastırlı Bahaddin, "Musahabe-i İçtimaiye 2", **İçtihad**, No.127, 30 Kanunisani 1330, s.363-371.
MARDİN, Şerif, **Din ve İdeoloji**, İstanbul 1976.
_____, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 4. Baskı, İstanbul 1992.
"Medaris-i İlmiye Nizamnamesi", **Beyanül Hakk**, c.III, Aded 65, 12 Cemaziyelahir 1328-7 Haziran 1326, s.1330-1333.
"Medaris-i İlmiye Nizamnamesi", **Beyanül Hakk**, c.III, Aded, 64, 5 Cemaziyelahir 1328-31 Mayıs 1326, s.1285-1288.
"Medaris-i İlmiyye Hakkında Kanun", **Düstur**, II/9, s.598-600.
"Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi", **Düstur**, II/2, s.127-138.
MEHMED CAVİT, "Kadınlara Dair", **Kadın**, No.1, 13 Teşrin-i Evvel 1324, s.2-4.
MEHMED EMİN, "Fikret ve Felsefe-i Ahlakiyesi", **Muallim**, c.II, S.14, 1 Eylül 1333, s.473-479.
MEHMED EMİN, "Tarihçe-i Tedris", **İlmiye Salnamesi**, İstanbul 1334, s. 642-652.
MEHMED ESAD, **Mirat-ı Mekteb-i Harbiye**, İstanbul 1310.
_____, **Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun**, İstanbul 1312.
MEHMED FATİN, "Makale-i Yevmiye: İctimai Cerimelerimizden İlmihal Kitapları", **Hakk**, No.91, 26 Cemaziyelahir 1330-30 Mayıs 1328, s.1.
MEHMED HADİ (Abdusselimzade), "İçtimaiyyat: Mefluç Millet, Perişan Cemiyet", **Mehtab**, No.15, 20 Teşrinievvel 1327-11 Zilkade 1329, s.193-196.
_____, "Ezhar-ı Efkar", **Mehtab**, No.3, 25 Temmuz 1327-13 Şaban 1329, s.21-23.
_____, "İctimaiyyat: Avrupa'ya Talebe İ'zamı", **Mehtab**, No.8, 29 Ağustos 1327-18 Ramazan 1329, s.89-91.
MUHYİDDİN, "Mektepler", **Tanin**, No.645, 18 Haziran Efrenci 1910, s.1.
MÜKERREM BELKIS, "Darülmuallimatımız", **Kadınlar Dünyası**, No.179, 22 Haziran 1918, s.2-4.
_____, "Kız Darüşşafakası", **Kadınlar Dünyası**, No.95, 7 Temmuz 1329, s.1.
MÜŞFİK SELAMİ, "Bizim İçin Yegane Çıkar Yol", **İçtihad**, No. 129, 7 Teşrinisani 1918, s.2779-2781.
MUSTAFA ASIM, "Memleketin Halası Neye Mütevakkıftır?", **İçtihad**, No.74, 1 Ağustos 1329, s.1641-1642.
MUSTAFA HALUK, "Haysiyet-i Nisvan", **İçtihad**, No.79-2, 5 Eylül 1329, s.1753-1754.

_____, "Terbiye ve Tesiratı II", **Tanin**, No.994, 8 Haziran Efrenci 1911, s.5.
MUSTAFA KAZIM, "Vaz-ı Kavaninde Nazar-ı Dikkate Alınacak Esaslar ve Muhtaç Olduğumuz Kavanin", **İçtihad**, No.67, 23 Mayıs 1329, s.1466-1469.
MUSTAFA SAFVET, "Talebelerin Medreselerden Şikayeti. Medreselerimiz Hala Yoluna Konmadı", **Sebilürreşad**, c. II-IX, Aded 29-211, 1328, s.53-54.
"Nafia Nazırı İle Mülakat", **Sabah**, No.6791, 1324, s.2.
NEBİLE KAMURAN, "Maarif", **Kadınlar Dünyası**, No.24, 27 Nisan 1329, s.3.
NECMEDDİN SADIK, "Kızlarımızın Terbiyesi", **İkdam**, No.7518, 1 Rebiülahir 1336- 15 Kanunisani 1918, s.3.
NİGAR, Salih Keramet, **Fikret'in Hayat ve Eseri**, İlham-i Fevzi Matbaası, İstanbul 1926.
_____, **İnkılap Şairi Tevfik Fikret'in İzleri**, İstanbul 1943.
NİMET CEMİL, "Kadınlar Hakkında Nikbinlik", **Kadınlar Dünyası**, No.162, 24 Kanunisani 1330, s.2-3.
NÜZHET SABİT, "Abdullah-Celal Kavgası", **Takib ve Tenkid**, No.1, 6 Mart 1330, s.12-15.
_____, "Medrese ve Mektep El Ele", **Takib ve Tenkid**, No.3, 3 Nisan 1330, s.53-55.
_____, "Yeni bir Alamet-i Sukut: Softalara Hücum", **Takib ve Tenkid**, No.1, 6 Mart 1330, s.8-10.
OKAY, Orhan, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Mithat Efendi**, İstanbul 1991.
OSMAN ŞEFİK, **İçtihad-ı Medeni**, İstanbul 1329.
PARMAKSIZOĞLU, İsmet, **Türkiye'de Din Eğitimi**,Ankara 1966.
PRENS SABAHADDİN, "Teşebbüs-i Şahsi", **İkdam**, No.5174, 19 Octobre 1908, s.2.
_____, **27 Teşrin-i Evvel 328 Tarihli Huzur-ı Mualla-yı Padişahiye Takdim Edilen Açık Bir Ariza**, İstanbul 1328.
_____, **İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1327.
_____, **Teşebbusi Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1324.
_____, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtima ve Programı**, Kader Matbaası, İstanbul 1334.
R(einhard) Dozy, **Tarih-i İslamiyyet (Essai Sur L'Historie de L'Islamisme)**, Cild-i Evvel, Matbaa-i İçtihad (Kütüphane-i İçtihad Aded 15), Mısır 1908; Cild-i Sani, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908.
RANDALL, John H., "Deism", **Encyclopaedia of Social Sciences**, c.V, 1957, s.61.

RIZA TAHSİN, **Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye**, İstanbul 1328.
RIZA TEVFİK, "Muhasebe-i İçtihad: Mesail-i Hakikiye", **İştihad**, No.92-3, 6 Şubat 1329, s.2049-2053.
_____, "Musahabe-i İçtihad: Terbiye Meselesi Etrafında Cereyanlar", **İçtihad**, No.93, 13 Şubat 1329, s.2073-2077.
RUŞEN EŞREF, "Tevfik Fikret Müdür", **Muallim**, c.II, S.14,1 Eylül 1333, s.464-467.
_____, **Tevfik Fikret Hayatına Dair Hatıralar**, Hilal Matbaası, İstanbul 1919.
SACİDE, "Elişlerinin Mekteplerde Lüzum-ı Tedrisi", **Kadınlar Dünyası**, No.172, 4 Mayıs 1918, s.7-8.
SAFA, Peyami, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Ötüken'de 2. Baskı, İstanbul 1993.
ŞAHABEDDİN, Cenap, "Celal Nuri Bey Efendiye", **İçtihad**, No.53, 7 Şubat 1328, s.1198-1202.
_____, "Makale-i Yevmiye: Bizde Nisaiyyun", **Hakk**, No.67, 2 Cemaziyelahir 1330-6 Mayıs 1328, s.1.
_____, "Muhterem Simalar: Doktor Abdullah Cevdet", **Piyano**, No.7, 20 Eylül 1326, s.75.
SAİD PAŞA, **Hatırat**, c.I, İstanbul 1328.
SAİT HALİM PAŞA, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, Haz: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1993.
SAMİH FETHİ, "Dört La yemut", **İçtihad**, No.39, 15 Kanunisani 1327, s.974-976.
SAMUEL SMILES, "Sebat ve Mehasin-i Efal Tasvirleri ile Avn-ı Nefs-Self-help" Tercüme Eden: Orhan Rıza, **İştihad**, No.90-1, 23 Kanunisani 1329, s.2010-2019.
"Sanat Erbabı Yetiştirelim", **Yeni İkdam**, No.110, 1 Temmuz 1910, s.2.
"Sanat ve Tedrisat-ı Sınaiye", **Yeni İkdam**, No.28, 10 Nisan 1910, s.3.
ŞAPOLYO, Enver Behnan, **Ziya Gökalp**, İstanbul 1943.
SARINAY, Yusuf, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları**, İstanbul 1994.
SATI, "Islahata Nereden Başlamalı?", **Tanin**, No.957, 2 Mayıs Efrenci 1911, s.1.
_____, "Aile Kucağında Vatan Terbiyesi (Düşman Orduları İstanbul Kapısında İken) -Hanımlara Verilen Bir Konferanstan-", **Terbiye**, No.1, 15 Mart 1330, s.30-36.
_____, "Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, No.12, 15 Nisan 1327, s.244-249.
_____, "Darülmuallimin Programları Hakkında", **Tanin**, No.94, 9 Şevval 1327-22 Teşrinievvel 1324- 4 Teşrinisani Efrenci 1908, s.2-3.
_____, "Darülmualliminin Bir Senelik Hayatı", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, No.15, 15 Ağustos 1327, s.81-85.

_____, "Darülmualliminin Mesleği", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, No.6, 15 Temmuz 1326, s.186-195.

_____, "Derslerde Tesirat-ı Ahlakiye", **Tedrisatı İbtidaiye Mecmuası**, No.18, 1 Kanunisani 1327, s.209-212.

_____, "El İşleri Dersleri", **Tedrisatı İbtidaiye Mecmuası**, No.7, 15 Agustos 1326, s.43-47.

_____, "Elifba Meselesi", **İçtihad**, No.61, 11 Nisan 1329, s.1327-1329.

_____, "Elifba Meselesi", **İçtihad**, No.64, 2 Mayıs 1329, s.1387-1388.

_____, "Elifbayı Nasıl Öğretmeliyiz?", **Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası**, No.1, İstanbul 1325, s.20-23.

_____, "Ezbercilik", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, No.12, 15 Nisan 1327, s.214-217.

_____, "Fikret ve Terbiye", **Muallim**, c.II, S.14, 1 Eylül 1333, s.427-429.

_____, "Irk ve Terbiye", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, No.17, 15 Kanunievvel 1327, s.161-167.

_____, "İlmihal Nasıl Öğretilmelidir?", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, No.7, 15 Ağustos 1326, s.11-14.

_____, "Medeniyet-i İslamiyye", **Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası**, No.11, 1 Nisan 1327, s.181-189.

_____, "Mektepler ve Ahval-i İçtimaiyye", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası** , No.7, 15 Ağustos 1326, s.1-10.

_____, "Mekteplere Dair", **Tanin**, No.83, 9 Teşrinievvel 1324, s.5-6.

_____, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", **Muallim**, 15 Şubat 1334, c.II, S.19, s.654-665.

_____, "Muallimlik ve Siyasiyat", **Tedrisatı İbtidaiye Mecmuası**, No.16, 15 Teşrinievvel 1327, s.113-118.

_____, "Ne Vakte Kadar Bu Halde Kalacak", **Tanin**, No.188, 8 Şubat Efrenci 1909, s.4.

_____, "Nümune ve Tatbikat Mekteb-i İbtidaisi", **Tedrisatı İbtidaiye Mecmuası**, No14, 15 Temmuz 1327, s.41-43.

_____, "Riyazat-ı Bedeniyye", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, No.9, 15 Teşrinievvel 1326, s.125-129.

_____, "Tahsil-i İbtidai Hakkında", **İçtihad**, No.67, 23 Mayıs 1329, s.1463-1466.

_____, "Tanzimatçılık Meselesi I", **İçtihad**, No.64, 2 Mayıs 1329, s.1379-1383.

_____, "Tanzimatçılık Meselesi II", **İçtihad**, No.65, 9 Mayıs 1329, s.1406-1410.

_____, "Tarih Tedrisinin Usul-i Esasisi", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, No.8, s.92-98.

_____, "Tedris Usulleri: Tedrisat-ı Taliyede: İstikra ve Tekşif -I", **Terbiye Mecmuası**, No.2, 1 Nisan 1330, s.92-96.

_____, "Tedris Usulleri: Tedrisat-ı Taliyede: İstikra ve Tekşif-II", **Terbiye Mecmuası**, No.3, 15 Nisan 1330, s.140-144.

_____, "Tedrisatta İsticvab, **Tedrisatı İbtidaiyye Mecmuası**, No.10, 15 Kanunievvel 1326, s.177-180.

_____, "Terbiye ve Milliyet", **Muallim**, 15 Teşrinievvel 1332, c.I, S.4, s.102-107.

_____, "Terbiye-i Avam İçin", **Yeni Tasvir-i Efkar**, 30 Temmuz 1909, s.2.

_____, "Ümit ve Azim", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, No.4, 15 Mayıs 1326, s.101-107.

_____, "Usul-i Takrir ve Usul-i Tekşif", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, No.8, s.59-63.

_____, "Usul-i Tedrisin Kavaid-i Esesiyyesi", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, No.6, 15 Temmuz 1326, s.198-207.

_____, **Fenn-i Terbiye, -Nazariyyat ve Tatbikatı-**, c.I-II, Tabı' ve Naşiri: İbrahim Hilmi, Kütüphane-i Askeri, İstanbul 1325.

_____, **Layihalarım**, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, İstanbul 1326.

_____, **Türkistan Felaketzedeganı Menfaatine Olmak Üzere Kırım Talebe Cemiyeti Tarafından Verilen Konferans**, İstanbul 1327.

_____, **Ümit ve Azim Sekiz Konferans**, Konferans Kütüphanesi 4, İstanbul 1329.

_____, **Vatan İçin Beş Konferans**, Konferans Kütüphanesi, İstanbul 1329.

SCHİLLER, **Guillaume Tell**, Mısır-el-Kahire 1314.

SEÇKİN, Süheyla, **İçtihad Mecmuası (101-200. Sayılar), İnceleme ve Seçilmiş Metinler**, Cumhuruyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sivas 1990 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

SELAHADDİN ASIM, **Türk Kadınının Tereddisi**, İstanbul 1905.

SELİM SAKİT, "El-Cezire Mektupları I Husumet mi Muhabbet mi?", **İçtihad**, No.96, 6 Mart 1330, s.2154-2157.

_____, "Husumet mi, Muhabbet mi?..." **Hürriyet-i Fikriyye**, No.6, 13 Mart 1330, s.3-5.

ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kadınlar**, İstanbul 1311, s.8-9.

SERVER BEDİİ (derleyen), **Zavallı Celal Nuri Bey Şime-i muhabbet mi? Şime-i Husumet mi?**, İstanbul 1329.

_____, "Haftaname", **İçtihad**, No.83, 5 Kanunievvel 1329, s.1839-1841.

_____, "Haftaname: İçtihad'ın Dördüncü Senesi", **İçtihad**, No.100, 3 Nisan 1330, s.2261.

SEYFİ SARIM, "Frengi Hastalığının Ruhlarımıza Sirayeti: Celal Nuri Bey'e Vuku'bulan Hücumlar", **Hürriyet-i Fikriyye**, No.4, 24 Şubat 1329, s.12-14.

SHAKESPEARE, **Julius Caesar**, Tercüme Eden: _____, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908.

SUBHİ ETHEM, "Lisan Meselesi", **Zeka**, No.33. 5 Haziran 1330, s.122-123.

_____, "Lisan Meselesi", **Zeka**, No.34, 19 Haziran 1330, s.134-135.

ŞUKUFE NİHAL, "Hanımlara Dair: İnas Mektepleri Hakkında, İttihad'dan İktibas," **Mehasin**, No.10, Eylül 1325, s.732-733.

SÜLEYMAN NAZİF, "Ahmed Ağayef Bey Efendiye Cevap", **İçtihad**, No.75, 8 Ağustos 1329, s.1645-1648.

_____, "Ahmed Ağayef Bey Efendiye", **İçtihad**, No.74, 1 Ağustos 1329, s.1621-1623.

_____, "Ahmed Ağayef Bey'e Cevap -Mabad ve Hitam-", **İçtihad**, No.79-2, 5 Eylül 1329, s.1732-1734.

_____, "Ahmed Ağayef Bey'e Cevap", **İçtihad**, No.76, 15 Ağustos 1329, s.1669-1672.

_____, "Cengiz Hastalığı", **İçtihad**, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1573-1574.

_____, "Darülfünun-ı Osmani Türk Tarih Medeniyeti Muallimi Ahmed Ağayef Beyefendiye", **İçtihad**, No. 71, 11 Temmuz 1329, s.1549-1551.

_____, "Hayal Değil Hakikat", **İttihad-ı İslam** içinde, s.356-363.

SÜLEYMAN NESİB, "Şair Nezih Süleyman Nesib Bey Tarafından Kadıköy'de Hanımlara Verilen Konferans", **Mehasin**, No.6, Şubat 1325, s.702-704.

SUNGU, İhsan, "Tevhidi Tedrisat", **Belleten**, 1938, c.II, s.397-431.

SZYLİOWİCZ, Joseph S., **Education and Modernization in the Middle East**, London 1973.

TAHSİN NAHİD, "Kadınlarımız", **İçtihad**, No.70, 4 Temmuz 1329, s.1534-1538.

TANÖR, Bülent, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Aansiklopedisi*, c.I, s.10-26.

TANPINAR, Ahmed Hamdi, **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, c.I, İstanbul 1956.

TANSEL, Feyziye Abdullah, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri: (1862-1884), **Belleten**, C.XVII, S.66, Ankara 1953, s223-249.

TANYOL, Cahit, "İçtimai Monografi Hazırlıkları Prens Sabahattin", **Sosyoloji Dergisi**, No: 4-5, İstanbul 1949, s.145-220.

TANYU, Hikmet, **Ziya Gökalp'in Kronolojisi**, Ankara 1981.

TAŞKIRAN, Tezer, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları**, Ankara 1973.

TEKELİ, İlhan- Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara 1993.
"Tekemmülat-ı Diniye", **İkdam**, No.7058, 7 Zilhicce 1334-5 Teşrinievvel 1916, s.2.
TEKİNDAĞ, Şahabeddin, "Medrese Dönemi", **Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi**, İstanbul 1973, s.3-54.
"Telifi Uruk Kongresi", **Tanzimat**, No.10, 25 Nisan 1327, s.3.
"Terbiye Siyaseti: Mühim Olan Ferd Midir? Cemiyet Midir?", **İkdam**, No.7025, 2 Eylül Efrenci 1916, 4 Zilkade 1334, s.2.
"Tesettür Meselesi", **İçtihad**, No.29, 1 Temmuz 1327, s.809-811.
"Tesettür Meselesi", **Mehtab**, No.4, 1 Ağustos 1327-19 Şaban 1329, s.29-31.
TEVETOĞLU, Fethi, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)**, Ankara 1967.
_____, "İçtihad", **Türk Ansiklopedisi**, c.XX, Ankara 1972, s.18.
TEVFİK FİKRET, **Rübab-ı Şikeste**, Naşiri: Hasan Tahsin, Tanin Matbaası, İstanbul 1326.
_____, "Hakikat Her Zaman Hakikattir", **Vazife Dergisi**, 1912, S.19.
_____, **Haluk'un Defteri: Ferda**, Naşiri: Hasan Tahsin, Tanin Matbaası, İstanbul 1327.
_____, **Tanin**, No.579, 13 Nisan Efrenci 1910, s.2.
_____, **Tarih-i Kadim**, İstanbul Nisan 1321.
_____, **Yeni Mektep**, İstanbul 1325.
TİMURTAŞ, "İslamiyet Karşısında Milliyetler: Türklük", **İçtihad**, No.68, 30 Mayıs 1329, s.1488-1493.
TOPRAK, Zafer, Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Fikir Dergileri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c.I, s. 126-132.
TUNAYA, Tarık Zafer, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe "Garpçılık" Cereyanı", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, c.XIV, S.3-4, İstanbul 1948, s.585-630.
_____, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'İslamcılık' Cereyanı", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, c.XIX, No.3-4, 1948, s.630-670.
_____, "Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları", **Tahir Taner'e Armağan**, İstanbul 1956, s.167-187.
_____, **İslamcılık Cereyanı**, İstanbul 1962.
_____, **Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, c.I, İstanbul 1984.

_____, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul 1960.
TURHAN, Mümtaz, **Garplılaşmanın Neresindeyiz**, 2. Baskı, İstanbul 1959.
_____, **Kültür Değişmeleri**, 2. Baskı, İstanbul 1994.
TÜRKÖNE, Mümtaz er, **İslamcılığın Doğuşu**, İstanbul 1991.
TÜTENGİL, Cavit Orhan, **Prens Sabahattin**, İstanbul 1954.
TUTKUN, Semiramis, **İçtihad Mecmuası (1-100. Sayılar, 1904-1914), İnceleme ve Edebi Metinler**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sivas 1988 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul 1992.
ULUÇAY,Çağatay- Enver Kartekin, **Yüksek Mühendis Okulu**, İstanbul 1958.
ULUDAĞ, Osman Şevki, "Tanzimat ve Hekimlik", **Tanzimat I**, İstanbul 1940, s.967-977.
ULVİYE MEVLAN, "Bizde İnas Mektepleri", **Kadınlar Dünyası**, No.161, 17 Kanunisani 1330, s.2-3.
UNAT, Faik Reşit, "Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-i muvakkati", Maarif Düsturu, c.I, Milli Matbaa, İstanbul 1927, 927, s. 8-31.
_____, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara 1964.
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, 3. Baskı, Ankara 1988.
"Vaaz Meselesi", **Tanin**, No.1906, 14 Nisan Efrenci 1914, s.1.
VARLIK, Bülent, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c.I, s 112-125.
YALÇIN, Aydın, **Türkiye İktisat Tarihi**, Ankara 1979.
YAZICI, Nesimi, "Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", **Diyanet İlmi Dergi**, Ekim-Kasım-Aralık 1991, c.XXVII, S.4, s.55-123.
Yekvücud Vatanımızın Selametine Arzukeş Bir Ermeni, "Mektub-ı Mahsus: İçtihad Mecmua-i Osmaniyye İdare-i Aliyesine Ma'ruz-u Acizanemdir", **İçtihad**, No.2, Kanunisani 1905, s.14-15.
Yeni Yazı Öğretme Derneği: Yeni Yazı Hakkında Varit Olan Sual ve İtirazlara Cevaplar, İstanbul 1331.
Yeni Yazı ve Öğretme Derneği: Yeni Yazı Öğretme Derneği Beyannamesi ve Nizamnamesi, İstanbul 1331.
YILMAZ, Mustafa, **Milli Mücadelede Yeşil Ordu**, Ankara 1987.
YÜCEL, Hasan Ali, **Türkiyede Orta Öğretim**, 1. Baskı, İstanbul 1938.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ZEKİYE, "Arz-ı Teşekkür, Takdim-i İhtiram", **Kadın**, No.7, 24 Teşrinisani 1324, s.3
ZENGİN, Zeki Salih, **II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı Hareketleri ve Din Eğitimi 1908-1918**, Kayseri 1993, Basılmamamış Yüksek Lisans Tezi.
ZİYA GÖKALP, "Hars ve Medeniyet", **Yeni Mecmua**, c.III, S.60, 5.9.1918, s.142-143.
_____, "İslam Terbiyesinin Mahiyeti", **İslam Mecmuası**, c.I, S.1, 1330, s.14-16.
_____, "Maarif ve Hars", **Yeni Mecmua**, c.II, S.52, 13.7.1918; s.502-503.
_____, "Milli Terbiye: Milli Terbiye IV", **Muallim**, c.I, S.4, 15.10.1332, s.97-102.
_____, "Terbiye Münakaşaları: Milli Terbiye V", **Muallim**, c.I, S.7, 15.1.1332, s.193-202.
_____, "Terbiye Münakaşaları: Milli Terbiye VII", **Muallim**, c.I, S.9, 1.4.1333, s.264-272.
_____, "Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye II", **Muallim**, c.I, S.2, 15 Ağustos 1332, s.33-39.
_____, "Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye III -Terbiyenin Gayesi Nedir? Fert mi yoksa Millet mi?", **Muallim**, c.I, S.3, 15 Eylül 1332, s.65-71.
_____, **Türkçülüğün Esasları**, Ankara 1923.
_____, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Sad: Yalçın Toker, 2. Baskı, İstanbul 1992.

TEZ ÖZETİ

DOĞAN, Recai; *"II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi"*, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Beyza BİLGİN, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, V 302 s.

II. Meşrutiyet dönemi (1908-1918) Türk tarihinde önemli bir safhayı oluşturmaktadır. Bu dönemde getirilen basın hürriyeti ve serbestlik, Devlet'in kurtuluşu için düşünülenlerin basında açıkça tartışılmasına gerekli ortamı hazırlamıştır. Bu sayede, Devlet'in kurtuluşu için fikirler üretmeye çalışan, çareler arayan ve birbirine zıd kutupları temsil eden *"Batıcılık"*, *"İslamcılık"*, ve *"Türkçülük"* akımları savundukları fikirleri daha açık bir şekilde ortaya koyarak tartışma imkanı bulmuşlardır.

II. Meşrutiyet dönemi akımlarının en fazla üzerinde durdukları konulardan birisi eğitim-öğretimdir. Bunda özellikle bu dönemde "Devlet'i yıkılmaktan eğitim kurtarabilir" şeklinde bir fikrin kabul edilmiş olması büyük bir rol oynamıştır.

Bu araştırma, II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarının en önemlilerinden birisi olan Batıcılık akımının çağdaşlaşma, din ve özellikle de genel ve din eğitim-öğretimi görüşlerini incelemiştir. Araştırma, Giriş ve Sonuç bölümleri hariç üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde araştırmanın problemi, amaç ve önemi ile sınırlılıkları ve yöntemi araştırıldı.

Araştırmanın birinci bölümünde, Batıcılık akımı başlığı altında, II. Meşrutiyet'ten önce batılılaşmanın doğuşu ve gelişimi, II. Meşrutiyet öncesi eğitimde batılılaşmanın gelişimi, Batıcılık akımının bu II. Meşrutiyet'teki durumu, yayın organları, ve ileri gelen fikir adamları incelendi. Bu bölümde özellikle Batıcı akımın çağdaşlaşma ve din görüşleri ağırlıklı olmak üzere, aile, kadın vb. görüşleri de araştırıldı.

İkinci bölüm Batıcılık akımının eğitim-öğretim görüşleri başlığı ile önce Batıcı akımın eğitimi hangi hususlarda bir araç olarak kullandığı, daha sonra ise eğitim reformunda hangi unsurlara öncelik verdiği kısımları adı altında araştırılmaya çalışıldı. Bu bölümde öncelikle Batıcı akım tarafından eğitiminin, toplumda bir "elite" oluşturulmasında kullanması, eğitim yoluyla halkın aydınlatılması, harfler meselesi, eğitimin bireyselleştirilmesi ve amelileştirelmesi, ilköğretim ve öğretmenler vb. konular incelendi.

Araştırmanın üçüncü bölümünde, Batıcı akımın din eğitim-öğretimi görüşleri araştırıldı. Bu kısımda da özellikle medrese ve mekteplerde yapılan din eğitim öğretimi ile ahlak eğitimi konusundaki fikirlerine yer verildi. Daha sonra akımın, din eğitiminin önemli bir kısmını oluşturan yaygın din eğitimi ile ilgili olarak vaaz ve vaizler, imamlar, hutbeler, Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmesi vb. görüşleri araştırıldı.

Sonuç ve Değerlendirme kısmında ise araştırmadan elde edilen sonuçlar zikredildikten sonra, kısa da olsa Batıcı akımın II. Meşrutiyet dönemi eğitim-öğretim hareketlerine tesirleri incelendi.

ABSTRACT

DOĞAN, Recai: "An Evaluation of the Views of the Westernist School on Religion and Education during the Second Constitutional Period", Ph. D. Dissertation, Adviser: Prof. Dr. Beyza BİLGİN, Ankara University, Divinity School, V+302 p.

The Second Constitutional Period (1908-1918, from now on the SCP) has an important place in the Turkish History. The freedom of press and liberty that emerged in this period provided the required environment for free discussions in the press regarding survival of Ottoman State. Consequently, the schools of "Westernists, Islamicists, and Turkish Nationalists produced ideas to save the State and looked for remedies for its ills. These schools were able to present and debate their theories openly in the press.

Education was one of the topics the SCP emphasized most. The idea that "only education can save the State from destruction" played an important role for education having this priority.

In this study, I examined the views of Westernist school on modernization, religion and religious education in general. The dissertation has three chapters including an introduction and a conclusion.

The introduction explains the topic of the research, its aim, importance and methodology.

The first chapter, under the title "the Westernist School", examines the following topics: the birth of the Westernist School, its development and the progress of Westernizm in education before the SCP, the condition of the Westernist School during the SCP, the Schools' press and publications, and its leading thinkers. The chapter also examines the views of the Westernists School on modernization, religion, family, woman and related topics.

The second chapter, under the title "The Educational Views of the Westernist School", investigates how the Westernist thinkers considered education instrumentally and which aspects of educational reform was given priority. This chapter also explains how the Westernist School considered education as a tool for creating an "elite" in society, and to enlighten people through education; the question of alphabet, individualization of education and its relation to practice, primary education and teachers are among the topics which are studied in this chapter.

The third chapter examines the views of the Westernist School on the religious education. It focuses particularly on their ideas in the areas of religious and ethical education in *madrasas* and secondary schools. Furthermore, this chapter studies the School's views on preaching and preachers, *imams*, *khutbas* and translation of the Qur'an into Turkish etc. which constitute an important part of adult religious education.

The conclusion gives a summary of the results of the research and investigates briefly the influences of the Westernist School on the educational movements during the SCP.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ